ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 69

2018

1–4

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
În ţară revista se poate procura prin poştă, pe bază de abonament la: **EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, 050711, Bucureşti, România, Tel. 4021-318 81 46, 4021-318 81 06, Fax: 4021-318 24 44, E-mail: edacad@ear.ro, web: www.ear.ro; **ORION PRESS IMPEX 2000 S.R.L.**, P.O. Box 77-19, sector 3, Tel./Fax: 4021-610 6765; 4021-210 6787, Tel.: 031 104 4668, Bucureşti, România, E-mail: office@orionpress.ro. **S.C. MANPRES DISTRIBUTION S.R.L.,** Piaţa Presei Libere, nr 1, Corp B, Etaj 3, Cam. 301–302, sector 1, Bucureşti, Tel.: 4021 314 63 39, Fax: 4021 314 63 39, E-mail: abonamente@manpres.ro, office@manpres.ro, www.manpres.ro
DEREX COM S.R.L., E-mail: derex_com@yahoo.com; **SORIRORI SOLUTIONS,** Tel.: 004 0765 262 077, 004 0765 166 433; Internet: http://www.sorirori.ro; E-mail: sorin.costreie@sorirori.ro, rosana.guta@sorirori.ro

Redactor: Adrian Mircea DOBRE
Redactor limba engleză: Monica STANCIU
Tehnoredactor: Luiza STAN, Ofelia COŞMAN
Coperta: Mariana MOCANU

Manuscrisele, precum şi orice corespondenţă referitoare la ele, se vor trimite pe adresa redactorului-şef: oanadamian63@gmail.com sau pe adresa Redacţiei: Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, str. Henri Coandă nr. 11, 010667, Bucureşti, România, Tel./Fax: 4021-212 88 62, E-mail: iab.redactie@gmail.com.

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, Bucureşti
www.ear.ro

STUDII ŞI CERCETĂRI

DE

ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 69 – 2018 **1–4**

SUMAR

STUDII

NOTE ŞI DISCUŢII

CRONICA VIEŢII ŞTIINŢIFICE

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, Bucureşti, 2018, p. 1–388

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 69 – 2018 **1–4**

SOMMAIRE

ÉTUDES

NOTES ET DISCUSSIONS

CHRONIQUE SCIENTIFIQUE

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, Bucureşti, 2018, p. 1–388

CONSIDERAŢII PRELIMINARE ASUPRA PLASTICII DIN SITUL 4 DE LA GOTHATEA

ADINA BORONEANŢ[*], MEDA TODERAŞ[**]

Rezumat: Situl 4 de la Gothatea (comuna Ilia, jud. Hunedoara) este localizat pe terasa joasă din dreapta Mureşului, fiind în prezent suprapus, în cea mai mare parte, de nodul rutier de la Ilia. Cercetarea arheologică preventivă, desfăşurată cu ocazia construirii autostrăzii A1, a pus în evidenţă existenţa a cca 1600 de complexe arheologice. Cele mai vechi urme de locuire aparţin neoliticului timpuriu, fiind urmate de cele atribuite eneoliticului timpuriu, epocii târzii a bronzului, perioadei La Tène şi epocii medievale timpurii.

Locuirea eneolitică timpurie a fost atribuită grupului Foeni. Materialul arheologic este foarte bogat, constând aproape în exclusivitate din ceramică, urmată de material litic cioplit. Se remarcă grupul vaselor *black-topped* – bine arse, fine, puternic lustruite, cu puţine elemente decorative pe suprafaţa vasului şi toarte de diferite tipuri. Gama reprezentărilor plastice include figurine zoomorfe – patrupede (complete sau doar capul), figurine antropomorfe (fragmentare) şi elemente miniaturale de mobilier.

Locuirea din epoca bronzului a fost atribuită grupului cultural Balta Sărată. Complexele acestei locuiri sunt reprezentate exclusiv de gropi cu funcţionalităţi diferite (extragerea lutului, menajere, depuneri).

Prezentul articol îşi propune, dincolo de simpla trecere în revistă a pieselor atribuite plasticii, o analiză a tehnicilor de realizare a acestora, o cartare a lor pe suprafaţa sitului, însoţită de contextualizarea lor în cadrul respectivelor complexe, şi, evident, o discuţie (limitată de stadiul publicării unor materiale similare) asupra acestui tip de obiecte din spaţiul transilvănean.

Cuvinte-cheie: eneolitic timpuriu, grupul Foeni, epoca bronzului, grupul Balta Sărată, plastică

Cercetarea arheologică preventivă a sitului de la Gothatea, comuna Ilia, judeţul Hunedoara (fig. 1/1), s-a desfăşurat ca parte a „Programului Operaţional Sectorial Transport 2007–2013". Cercetările arheologice în această zonă a tronsonului autostrăzii Lugoj – Deva s-au desfăşurat în cinci puncte, reperate anterior în cadrul perieghezelor şi diagnosticului intruziv. Colectivul de cercetare a fost format din specialişti de la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti[1]

[*] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"; e-mail: boro30@gmail.com.

[**] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"; e-mail: medatache@gmail.com.

[1] Andrei Măgureanu (responsabil de şantier), Adina Boroneanţ, Raluca Kogălniceanu, Alexandru Morintz, Cristian Eduard Ştefan. La prelucrarea preliminară a materialului arheologic au luat parte Meda Toderaş şi Despina Măgureanu.

şi Muzeul Civilizației Dacice și Romane din Deva[2], precum și din cercetători independenți[3].

LOCALIZAREA SITULUI ȘI CERCETAREA ARHEOLOGICĂ

Lucrarea de față face referire doar la Situl 4, identificat între satul Gothatea şi comuna Ilia, pe malul de nord al Mureşului (fig. 1/1), la cca 150 m de acesta. Situl 4 se găseşte pe terasa joasă a râului, la 176 m altitudine, întinzându-se atât la nord, cât şi la sud față de şoseaua națională, între km 76+400 şi km 76+900 ai autostrăzii. Imediat sub terasă se dezvoltă lunca inundabilă a Mureşului. Zona în care este localizat situl se află într-o ușoară pantă dinspre nord spre sud, diferenţa de nivel între terasă și lunca inundabilă fiind de cca 3m. Partea de est a Sitului 4 și-a păstrat până în prezent destinația agricolă, în timp ce partea sa de vest (cea cercetată) este, în acest moment, acoperită de nodul rutier de la Ilia (fig. 1/2–3).

Cercetarea arheologică preventivă s-a desfășurat în două etape: decaparea mecanizată și cercetarea propriu-zisă a complexelor identificate, realizată manual. Urmele de locuire au fost atribuite neoliticului timpuriu (Starčevo-Criş), eneoliticului timpuriu (grupul cultural Foeni), perioadei târzii a epocii bronzului (grupul cultural Balta Sărată), perioadei La Tène și epocii medievale timpurii.

Au fost identificate cca 1600 de complexe arheologice, constând din locuințe adâncite și de suprafață, gropi menajere şi/sau de provizii, gropi cu depuneri rituale și funerare, cuptoare, morminte de incinerație.

Stratigrafia – probabil și ca urmare a unor procese de eroziune și de formare a solurilor, dată fiind localizarea sitului în zonă inundabilă – este una aparent simplă: sub nivelul arabil, cu o grosime medie de 0,35 m, apărea un strat cafeniu lutos, urmat de un strat cenușiu-negricios lutos, în care au fost identificate materialele arheologice și apoi stratul galben lutos, steril din punct de vedere arheologic.

Materialul arheologic recuperat este extrem de bogat, însă relativ puțin diversificat tipologic, predominantă fiind ceramica pentru toate epocile identificate. În toate orizonturile cronologice au fost descoperite vase întregi sau întregibile de diferite dimensiuni (în complexe sau depuneri izolate – acestea din urmă atribuite doar epocii bronzului), obiecte din lut (greutăți, cățe de vatră). Cele câteva piese din metal (lame, ace, o fibulă) pot fi atribuite celei de-a doua epoci a fierului. Industria litică este reprezentată de unelte și resturi de debitaj din silex (eneolitic timpuriu, bronz târziu), tipare și râșnițe din gresie (epoca bronzului, epoca medievală timpurie). O analiză spațială preliminară a distribuției complexelor (fig. 2) indică o grupare a complexelor eneolitice timpurii în zona vestică a suprafeței cercetate, a

[2] Cătălin Rişcuță, Oana Tutilă, Cătălin Cristescu, Ioana Barbu.
[3] Ştefan Georgescu, Andrei Heroiu.

celor databile în epoca târzie a bronzului spre est, în timp ce acelea aparținând Evului Mediu timpuriu se grupează spre sud. Majoritatea complexelor studiate aparțin epocii bronzului, cele mai puține fiind cele atribuite perioadei La Tène timpurii.

Locuirea eneolitică timpurie (atribuită grupului Foeni) este caracterizată în special de locuințe adâncite, de dimensiuni mari, de formă rectangulară cu colţuri rotunjite, şi gropi menajere. Complexele se concentrau cu precădere în interiorul unei zone delimitate de trei șanțuri concentrice (în unele locuri cu urme de gropi de par pe fundul șanțurilor) reprezentând, probabil, fundațiile unor îngrădituri de lemn.

Materialul arheologic este foarte bogat, constând aproape în exclusivitate din ceramică, urmată de materialul litic cioplit. Se remarcă vasele *black-topped* – bine arse, fine, puternic lustruite, cu puține elemente decorative pe suprafață vasului, uneori însă cu toarte de tipuri diverse, perforate sau nu. Gama reprezentărilor plastice este completată de o serie de figurine zoomorfe reprezentând patrupede (întreg corpul sau doar capul), fragmente de figurine antropomorfe sau elemente miniaturale de tipul scăunele sau altare, care fac subiectul principal al prezentului articol.

Materialul litic este reprezentat, în proporție de 98%, de resturi de debitaj, piesele finite fiind rare. Câteva dintre ele prezintă urme de patină. Materia primă folosită (silex, opal, cuarț) este predominant locală.

Probabil din cauza proceselor de formare a solului, resturile faunistice și piesele realizate din os și corn[4] sunt foarte puține, iar cele existente sunt extrem de fragile și prost păstrate, ceea ce explică nereușita extragerii de colagen pentru datare ^{14}C pentru probele selecționate.

Epocii bronzului îi aparțin în exclusivitate complexe de tip groapă (de provizii, menajere, depuneri de vase ceramice). Materialul arheologic constă din ceramică și piese litice. Cantitatea de ceramică este mai redusă comparativ cu cea rezultată din complexele eneolitice timpurii. Se remarcă atât cănițele cu toartă supraînălțată, cât și oalele de provizii și ceștile. Decorul în relief constă în proeminențe-apucători de formă alungită, dispuse orizontal, precum și brâuri alveolate. Din categoria decorului realizat prin adâncire, menționăm, alături de alveole, caneluri înguste sau mai late, dispuse vertical, orizontal sau în ghirlandă. Cele mai frecvent decorate zone ale vaselor sunt diametrul maxim, gâtul, precum şi partea inferioară a buzei.

Au fost atribuite epocii La Tène timpurii câteva complexe de incinerație în vas.

În cazul epocii medievale timpurii, cea mai mare parte a complexelor descoperite este formată din cuptoare, dar au fost documentate și alte tipuri de complexe arheologice, respectiv locuinţe adâncite (semibordeie) cu instalații de foc construite din pietre.

[4] Mărgărit, Boroneanț 2017.

PLASTICA LOCUIRII ENEOLITICE ȘI DIN EPOCA BRONZULUI

Dat fiind numărul mare de complexe cercetate şi cantitatea mare de material arheologic recuperat, articolul de față are un caracter preliminar, piesele discutate mai jos fiind doar cele identificate/prelucrate până în momentul de față (tabel 1), numărul total fiind, în prezent, greu de estimat[5].

Nr. crt.	Nr. complex	Tip complex	Atribuire	Tip piesă	Stare de conservare	Descriere
1	22	locuință	ENT	altăraș/măsuță	fragment	picior
2			ENT	figurină zoomorfă	fragment	cap
3	22A	groapă	ENT	vas miniatural	fragment	
4	22B	groapă	ENT	măsuță/altăraș	fragment	picior
5			ENT	altăraș/măsuță	fragment	picior recipient
6			ENT	figurină zoomorfă	fragment	partea posterioară, patruped
7			ENT	figurină zoomorfă	fragment	partea posterioară, patruped
8			ENT	vas miniatural	fragment	
9			ENT	vas miniatural cu tortiță	fragment	
10	22C	groapă	ENT	figurină zoomorfă	complet	patruped
11	81	locuință?	ENT	toartă tubulară perforată	fragment	
12	135	locuință	ENT	vas miniatural	fragment	
13			ENT	figurină antropomorfă	fragment	partea inferioară
14			ENT	toartă în formă de corn	fragment	buză de vas
15			ENT	toartă/figurină?	fragment	
16	162	groapă	ENT	disc/capac miniatural	fragment	
17			ENT	vas miniatural	fragment	
18	265	locuință	ENT	figurină antropomorfă/avimorfă	complet	idol tip „coloană”
19	309	groapă	ENT	scăunel	complet	

[5] Dorința de a prezenta aceste materiale înainte de o prelucrare a întregului lot de la Gothatea, demers care ar putea părea grăbit, este motivată, în mod paradoxal, chiar de puținătatea informațiilor existente în literatura de specialitate referitoare (mai ales) la plastica (și nu numai) a grupului Foeni, situaţie pe care o putem explica doar prin reținerea colegilor care au cercetat astfel de situri de a întreprinde un demers similar înainte de finalizarea unui studiu complex.

20	452	groapă stâlp	ENT	figurină zoomorfă	fragment	partea anterioară, patruped
21	461	locuință	ENT	toporaș plat perforat	complet	
22			ENT	figurină antropomorfă feminină	fragment	partea inferioară dreaptă
23			ENT	toartă „avimorfă”	fragment	
24			ENT	vas miniatural	fragment	
25	473	groapă	ENT	toporaș cu perforație transversală decorat	fragment	jumătatea distală
26	484	groapă	ENT	toartă în formă de corn	fragment	
27	555	locuință	ENT	figurină antropomorfă cu cap mobil	fragment	bază
28	807 A	locuință	ENT	figurină zoomorfă	fragment	jumătatea părții posterioare, patruped
29	892/895	locuință	BT	figurină feminină decorată	fragmente	zona mediană

Tabel 1. Repartiția pieselor discutate pe complexe arheologice și perioade (ENT = eneolitic timpuriu, BT = bronz târziu). Piesele au fost prezentate în ordinea crescătoare a numărului complexului arheologic.

Toate piesele studiate au fost măsurate și cântărite, dimensiunile fiind prezentate în centimetri, iar greutatea în grame. Au fost considerate complete cele cu dimensiuni măsurabile, chiar dacă erau deteriorate sau prezentau fracturi. Examinarea artefactelor a fost făcută cu ochiul liber și cu ajutorul microscopului optic Bresser Advance ICD (măriri de 40×).

Nr. crt.	**Tip artefact**	**Nr. obiecte (ENT+BT)**
1	figurine antropomorfe	4+1
2	figurine zoomorfe	6
3	toarte vas	5
4	piese „mobilier”	4
5	toporașe	2
6	diverse	2

Tabel 2. Repartiția pieselor descoperite pe tipuri de artefacte.

În cele ce urmează, vor fi discutate principalele tipuri de artefacte înregistrate în tabelul 2. Dintre cele 28 de piese incluse în tabelul 1, au fost excluse din studiul de față cele șase vase miniaturale, care vor fi publicate separat, împreună cu alte piese similare provenind din alte contexte/complexe. Vasele miniaturale au fost păstrate în tabel pentru o mai bună înțelegere a contextului pieselor discutate. Artefactele care nu au putut fi încadrate în niciunul dintre acestea sau cu o tipologie neclară (două cazuri) au fost catalogate ca „diverse". Douăzeci şi două de piese au fost atribuite eneoliticului timpuriu, iar o piesă epocii târzii a bronzului.

Piesele atribuite eneoliticului timpuriu au fost găsite atât în umplutura locuințelor, cât și în cea a unor gropi, în număr comparabil (tabel 3). Dat fiind caracterul preliminar al acestui studiu, precum și apariția lor în umplutura acestor complexe și nu pe fundul lor, este prematur să încercăm o interpretare a semnificației pieselor, cu atât mai mult cu cât, fiind vorba despre categorii de obiecte diferite, semnificațiile lor individuale sunt, fără îndoială, diferite, asocierea lor ca tipuri de piese având probabil un anumit înțeles. De altfel, literatura de specialitate referitoare la scopul/funcționalitatea figurinelor eneolitice este extrem de bogată, dar predominant speculativă.

Tip structură	Nr. obiecte
locuință	11
groapă stâlp locuință	1
groapă	10

Tabel 3. Repartiția pieselor descoperite pe tipuri de complexe.

Cele patru **figurine antropomorfe** eneolitice timpurii au fost recuperate exclusiv din umplutura unor locuințe (complexele 135, 265, 461, 555). Asocierile cu alte tipuri de reprezentări plastice includ vase miniaturale și, într-un caz, un toporaș plat perforat (complexul 461). Fiecare piesă reprezintă un anumit tip de figurină, așa cum se va vedea mai jos.

Din complexul 135 provine un fragment considerat inițial drept piesă de mobilier – scăunel (tabel 1, nr. 13, fig. 3/2) – datorită formei sale neobișnuite: două picioare grosolan modelate (separarea membrelor s-a făcut prin împingerea pastei cu cantul unui obiect cu fețe plate) și ascuțite (piesa nu poate sta vertical) din care a fost tras lutul pentru a forma un fund proeminent și aproape ascuțit. Considerăm că ar putea fi vorba de o statuetă cu patru picioare, de tipul celor descoperite la Füzesabony – *Gubakút*[6], atribuite neoliticului mijlociu local (fig. 20/3), jumătate om, jumătate animal, dar care în situl amintit au dimensiuni mai mari. Figurina de la Gothatea este

[6] Domboróczki 2001.

de mici dimensiuni[7] (L = 3 cm; l = 2,5 cm; gr = 1,7 cm; G = 11 g). O piesă oarecum similară prin forma părții dorsale (ascuțite și trase din pasta piesei) și, de data aceasta, de dimensiuni comparabile cu cea de la Gothatea a fost publicată ca fiind din situl de la Șoimuș – *La Avicola*[8] (fig. 20/5). Aceasta din urmă are însă o față ventrală plată de formă ovală, și picioarele nediferențiate.

Figurina de la Gothatea este realizată dintr-o pastă fină fără degresant, de culoare cafeniu-deschis, atât la suprafață, cât și în spărtură. Piesa a fost expusă lateral la foc, aceasta fiind indicată de schimbarea graduală a nuanței de cafeniu spre cărămiziu. Analizarea piesei la microscop a dus la observarea unei zone cu o netezire a suprafeței exterioare, realizate cu un instrument cu suprafață suficient de dură pentru a lăsa urme de abraziune transversale pe zona superioară a fundului (fig. 12/1). Astfel de urme nu au mai fost observate în alte zone ale piesei sau la alte figurine din acest sit.

Singura figurină antropomorfă completă (fig. 3/3) provine din complexul 265 (tabelul 1, nr. 18). Piesa este rudimentar modelată și are o postură vertical-oblică. Are un cap ascuțit, modelat prin două apăsări laterale puternice, creând astfel impresia unui cioc de pasăre, cu un gât extrem de lung sprijinit pe un corp care se lărgește treptat spre bază. Niciun detaliu anatomic nu este figurat. Pasta este fină, de culoare cafeniu cu pete cenușii. Lateral stânga, pe întreaga înălțime a figurinei, culoarea exterioară a piesei este gri deschis, indicând o expunere inegală la foc. Piese similare au fost descoperite în mediile Vinča[9], Turdaş[10] (fig. 20/2) și Foeni[11] (dar cu detalii anatomice mai bine precizate și, uneori, cu decor). Dimensiuni: h = 5,6 cm; $d_{bază}$ = 3,2 cm; $d_{gât}$ = 2 cm, G = 40 g.

Fragmentul recuperat din complexul 461 (tabel 1, nr. 22, fig. 3/1) reprezintă piciorul drept al unei figurine antropomorfe în poziție verticală, cu fund proeminent, piesa fiind modelată prin lipirea celor două jumătăți componente. Spargerea figurinei a avut loc atât transversal, în partea superioară, deasupra fundului, cât și longitudinal, pe linia de lipire a celor două bucăți. Partea inferioară a piciorului este și ea deteriorată. Pe fundul figurinei se observă mici incizii, fără a se constitui într-un decor organizat propriu-zis, ele apărând, probabil, în urma procesului de finisare a piesei. Piesa este lucrată neîngrijit, dintr-o pastă semifină, de culoare cărămiziu-negricioasă, cu mică. În spărtură, pasta este cenușie.

Analogii din mediul Foeni pentru această piesă au fost publicate din situl de la Petreşti – *Groapa Galbenă*[12] (fig. 20/4). De altfel, acest tip este foarte răspândit

[7] Abrevieri folosite în text: L = lungime; l = lățime; gr = grosime; G = greutate; d = diametru; h = înălțime; perf ext/inf = perforație exterioară/inferioară; max = maxim; min = minim.
[8] Ștefan 2016.
[9] Gligor 2013, pl. 1/2, 3.
[10] Roska 1941.
[11] Gligor 2009, pl. CL/2, 3.
[12] Gligor 2013.

pe durata neoliticului târziu și eneoliticului în aproape toate mediile culturale ale acestui orizont cronologic. Dimensiuni: L = 5,2 m; l = 2,6 cm; gr = 2,7 cm, G = 20 g.

Din complexul 555 provine un fragment tubular perforat longitudinal (nr. 27, fig. 5/2), din care porneau două „brațe” (zona spargerii piesei) poziționate în formă de „V”, indicând proveniența fragmentului dintr-o figurină zisă „cu cap mobil”, în tradiția figurinelor tesalice. Deși baza este ușor rotunjită, piesa stă în echilibru vertical. Pe ceea ce este acum fața superioară a piesei (zona de spărtură), perforația este plasată echilibrat față de lateral, dar, la ieșire, ea este deplasată într-o parte. Deși perforarea a avut loc de sus în jos în pasta crudă (așa cum o indică zona de ieșire a perforației, care prezintă o mică creastă în jurul acesteia), s-a încercat, probabil, inițial, o perforare de jos în sus, sugerată de o mică amprentă circulară (și ea plasată prea lateral) realizată prin apăsare, localizată chiar lângă zona de ieșire a perforației reale (fig. 5/2 – încercarea de perforație este indicată de săgeată). Suprafața piesei este netezită neglijent, pe una dintre părțile laterale observându-se o zonă cu mici neregularități punctiforme și o șănțuire neregulată, verticală – probabil rezultată ca urmare a adăugării unei bucăți de lut care nu a fost bine încorporată.

Pasta din care este realizată figurina este fină, de culoare cafenie în exterior și cenușie în spărtură. Dimensiuni: L = 3,9 cm; l = 3,1 cm; gr = 2,8 cm; d_{perf} = 0,5 cm; G = 38 cm.

Analogii pentru această piesă se regăsesc în siturile de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*[13], Sânmihaiu Român[14] și Pianu de Jos – *Podei*[15] (fig. 21/1–4) în mediul Foeni, dar și în mediul Vinča[16]. La sud de Carpați, în situri atribuite culturii Gumelnița, piese cu baza plată și cu două brațe îndreptate lateral, dar fără perforație verticală (doar, uneori, cu o perforație orizontală), sunt interpretate ca bucranii[17] sau „coarne de consecrație”[18] (fig. 20/1; 21/5).

Figurinele zoomorfe provin din două locuințe (complexul 22 și complexul 807 A), groapa unui stâlp de locuință (complexul 452 – groapa de stâlp a locuinței 461) și gropile reprezentate de complexele 22B și 22C, care secționau groapa unei locuințe (complexul 22). Nu este imposibil ca toate aceste figurine zoomorfe să fi fost astfel asociate unor locuințe.

Toate piesele zoomorfe reprezintă animale patrupede, cu foarte puține detalii anatomice figurate. O singură piesă este completă, celelalte cinci fiind reprezentate de un cap și patru fragmente posterioare.

Capul de animal din complexul 22 (tabel 1, nr. 2, fig. 4/2 și 10/2) aparține unui taur sau măgar. Coarnele/urechile sunt disproporționate relativ la dimensiunile capului și sunt sparte (una dintre ele la jumătate, iar cealaltă doar la capăt). Nasul

[13] Gligor 2009; Gligor 2013.
[14] Luca, Urian 2012.
[15] Bem 2015.
[16] Roska 1941.
[17] Comșa 1995; Frînculeasa 2014; Ilie, Dumitru 2014.
[18] Torcică 2012.

este tras din pastă și perforat orizontal de la dreapta la stânga (privind piesa din față). Gâtul pare să fi fost lung și este spart în partea inferioară. Este dificil de spus dacă acest cap este parte dintr-o figurină care cuprindea și corpul animalului. Pasta este fină, cu mică și nisip, de culoare cărămiziu-cafenie. Dimensiuni: L = 5,4 cm; l = 2,6 cm; h = 3,1 cm; gr = 1,8 cm; G = 22 g. Patrupede cu coarne de mari dimensiuni, asemănătoare celei de la Gothatea, au fost publicate pentru așezarea de la Ariuşd – *Tyiszk-hegy*[19] (fig. 22/1–2), sit atribuit eneoliticului timpuriu.

Din complexul 22B provin două fragmente de patrupede (fig. 4/4 şi 5/4). Primul fragment reprezintă jumătatea dorsală a unui animal, păstrând un singur picior intact (nr. 6). Nici coada, nici sexul animalului nu sunt figurate. În zona spărturii principale (mijlocul figurinei), se observă o perforație realizată în pasta crudă înainte de ardere. Unealta cu care s-a făcut perforarea a lăsat în interiorul acesteia striații longitudinale fine (dictate de structura materiei prime a uneltei, probabil lemn) observabile microscopic (fig. 13/1). Direcția acestor striații sugerează și direcția de perforare, dinspre dorsal spre ventral (fig. 13/2). Pasta este fină, cu mică și nisip fin, de culoare cafenie. Piesa este mai mică decât cele întâlnite uzual: L = 3,2 cm; l = 2,6 cm; gr = 2,2 cm; h = 2,4 cm; d_{perf} = 0,8 cm; G = 18 g.

Figurine zoomorfe perforate au fost publicate din mediul Gumelnița din sudul României, dar, în acest caz, perforația (de obicei oblică) apare în zona gâtului, indicând existența unui posibil cap mobil[20]. Un patruped miniatural (porc ?), cu perforație centrală asemănătoare celui de la Gothatea, a fost descoperit la Donja Branjevina[21], dar într-un mediu cultural atribuit neoliticului timpuriu.

Dată fiind puținătatea exemplelor acestui tip de artefact (ne referim la exemplarele cu perforație, figurinele patrupede fiind extrem de frecvente în acest orizont cultural) este greu de făcut o presupunere asupra scopului perforației.

Cel de-al doilea fragment (tabel 1, nr. 7, fig. 5/4) este reprezentat de partea dorsală a unei figurine zoomorfe de mari dimensiuni (L = 6,9 cm; l = 4,6 cm; gr = 3,8 cm; G = 90 g). Piesa este lucrată neîngrijit, din pastă fină, cu mică, nisip fin și pietricele, de culoare cărămizie cu pete cafenii la exterior şi negru-cenușiu în spărtură. Piciorul stâng este spart în partea inferioară din vechime. Nu avea modelată coada sau alte detalii anatomice.

Dintr-o altă groapă (complexul 22C), care secționa o locuință (complexul 22), provine singura figurină zoomorfă completă, doar cu vârfurile picioarelor deteriorate (tabel 1, nr. 10, fig. 4/1). Piesa reprezintă, probabil, o ovină, dat fiind capul mic și schematic, picioarele scurte și zona ventrală foarte joasă (animalul fiind, probabil, acoperit cu blană). Nu prezintă alte detalii anatomice. Piesa este realizată din pastă semifină, cu mică, nisip și pietricele, de culoare cafeniu-cărămizie. Dimensiuni: L = 5,5 cm; l = 2,9 cm; gr = 2,9 cm; h = 2,6 cm; G = 61 g.

---

19 Sztáncsuj 2007.
20 Ilie, Dumitru 2014; Andreescu, Vintilă 2017.
21 Karmanski 2005.

Cel de-al cincilea fragment de patruped (tabel 1, nr. 20, fig. 4/3) provine din groapa de par (complexul 452) asociată locuinței reprezentate de complexul 462, fiind o descoperire singulară în cadrul sitului din punct de vedere al contextului descoperirii. Piesa era spartă transversal din vechime, păstrându-se doar zona picioarelor din spate. Pasta este semifină, cu nisip, de culoare cafenie cu pete cărămizii, iar în zona „labelor” picioarelor este cenușie, ca și când ar fi stat pe ceva foarte fierbinte. În spărtură, culoarea pastei este gălbuie. Animalul nu are figurate niciun fel de alte detalii anatomice. Dimensiuni: L = 5 cm; l = 2,8 cm; gr = 2,4 cm; h = 2,8 cm; G = 42 g.

Ultima figurină zoomorfă (tabel 1, nr. 28, din locuința reprezentând complexul 807A) este cel mai rudimentar modelată. Partea din spate, singura conservată, păstrează două piciorușe (trase din corp), iar o a treia mică protuberanță sugerează că este vorba despre un individ mascul. Pastă este fină, de culoare cafenie-cărămizie. Dimensiuni: L = 3,5 cm; l = 2,7 cm; gr = 3,2 cm; h = 3,7 cm; G = 30 g.

Cele cinci piese zoomorfe de la Gothatea reprezentând animale întregi nu ies cu nimic din tiparul celor neolitice târzii sau eneolitice din zona carpato-dunăreană, decât, poate, prin lipsa detaliilor anatomice și aparenta lipsă de grijă a modelării. Este oarecum neobișnuită apariția figurinei de dimensiuni mari (de două ori mai mare față de celelalte), dar identică din punct de vedere tipologic cu acestea. Determinarea speciilor reprezentate este greu de făcut, dar – cu excepția singurei ovine recognoscibile – celelalte patru par să reprezinte o singură specie sau poate ideea de animal patruped în general. Ceea ce reține atenția este lipsa părții anterioare a animalelor, fapt ce poate sugera, în acest stadiu al prelucrării materialului, o fragmentare intenționată și aruncarea/depunerea numai a părții posterioare (fig. 4/1, 3–4; 22/3). Merită, de asemenea, subliniată apariția a patru dintre figurine în zona locuinței reprezentate de complexul 22 (și a gropilor care o intersectau).

O categorie de reprezentări plastice aparte o reprezintă **topoarele miniaturale de lut**. Situl de la Gothatea a furnizat două exemplare: un toporaș plat cu perforație găsit într-o locuință (complexul 451) și un toporaș decorat cu perforație transversală găsit într-o groapă (complexul 473).

Din aceeași locuință ca și toporașul plat (tabel 1, nr. 21, fig. 8/2), provin o figurină antropomorfă feminină, un vas miniatural și un fragment de vas cu toarte având o formă tipologic derivată din cele „cioc de pasăre” (vezi mai jos). Curbura ușoară a piesei, compoziția (pastă fină cu puțin nisip și mică) și culoarea pastei, precum și grosimea piesei, sugerează că toporașul a fost realizat dintr-un fragment ceramic refolosit. Fragmentul a fost, apoi, șlefuit până la obținerea formei dorite. Perforația a fost realizată prin rotație unifacială, dinspre partea concavă spre cea convexă (fig. 17/2), fiind încă vizibile striațiile de rotație din interiorul perforației. Este însă de remarcat că zona de amenajare a perforației a fost marcată inițial pe ambele părți (fig. 17/1, 3). Pe aproape întreaga față dorsală sunt vizibile striații

longitudinale rezultate, probabil, din aducerea piesei la forma dorită. Același tip de striații sunt vizibile de-a lungul uneia dintre părțile laterale, precum și într-o zonă limitată (spre vârf) pe fața ventrală.

O analiză microscopică a interiorului perforației nu a identificat urme de uzură, care să fi rezultat din prinderea acestei piese într-un mâner, și nici lustru de uzură, care să fi rezultat în urma trecerii unui fir prin perforație (permițând purtarea piesei ca pandantiv). Dacă vreuna dintre aceste activități a avut loc, a avut o durată foarte scurtă, care nu a lăsat urme. Dimensiunile piesei de la Gothatea sunt: L = 4,9 cm; l = 2,5 cm; gr = 1 cm, $d_{perf\ int}$ = 0,8 cm, $d_{perf\ ext}$ =1,2 cm; G = 12 g.

O piesă identică a fost descoperită la Ruginoasa[22] (fig. 23/7), fiind atribuită fazei Cucuteni A3. Dimensiunile acesteia din urmă sunt: L = 5,3 mm, gr = 0,7 cm[23]. Imaginea publicată nu ne permite mai multe observații asupra procedeelor tehnologice utilizate pentru realizarea piesei.

Al doilea toporaș miniatural (tabel 1, nr. 25), cu perforație transversală și decorat, provine din groapa reprezentată de complexul 473. Pasta este fină, de culoare cafenie, cu intruziuni de mică. Dimensiuni: L = 5,6 cm; l = 2,5 cm; gr = 2,7 cm; $d_{perf\ int}$ = 0,8 cm; G = 38 g. Din piesă s-a păstrat doar jumătatea distală, miniatura fiind spartă în dreptul perforației (fig. 8/1, fig. 10/3). Partea superioară a tăișului toporului (spre fața dorsală) este deteriorată (ciobită) din vechime.

Decorul (care apare pe toate fețele toporului) este format din șiruri de impresiuni așa-zise „cu unghia" (fig. 15, 16/1). Șirurile sunt dispuse paralel cu axa longitudinală a piesei și sunt foarte vizibile (și apăsate) pe laterala stângă a toporașului[24] și cel mai puțin vizibile (deși prezente) pe laterala dreaptă. Decorul continuă până la marginea tăișului. Este improbabil ca decorul să fi fost realizat cu unghia, dată fiind iregularitatea impresiunilor (lungimi diferite) și apropierea lor. Este, mai degrabă, de sugerat folosirea unei așchii de lemn sau poate chiar a unei scoici. Distanțele inegale dintre șirurile de impresiuni, dintre impresiuni succesive și neglijența în amplasarea decorului sugerează că aspectul estetic era, poate, mai puțin important decât faptul că au fost decorate.

Locul de inițiere a perforației a fost, inițial, echilibrat plasat față de axul piesei, dar traiectoria uneltei cu care s-a realizat perforația (prin împingerea lutului – fig. 8/1) a fost deviată mult spre laterala stângă, astfel încât ieșirea perforației este la limita dintre fața ventrală și cea laterală, rezultând un dezechilibru al piesei la o eventuală înmănușare. Pentru a corecta traiectoria oblică, unealta utilizată la perforație a fost împinsă spre lateral stânga, rezultând o impresiune lărgită pe fața de pe care s-a inițiat perforația (fig. 8/1). De altfel, piesa nu stă în echilibru atunci când este așezată pe fața ventrală, rostogolindu-se lateral spre stânga. Păstrarea striațiilor

[22] Lazarovici, Lazarovici 2012; Enea 2013.

[23] Piesa este publicată fără scară și, astfel, celelalte dimensiuni sunt greu de estimat.

[24] Este considerată fața dorsală cea de pe care s-a inițiat perforația (fig. 8/1, rândul 2, foto centru).

longitudinale din interiorul perforației (fig. 16/2) și lipsa altor elemente de uzură indică faptul că piesa nu a fost prinsă într-un mâner sau, dacă acest lucru s-a întâmplat, aceasta a avut o durată scurtă.

Miniaturi de topoare copiind formele celor din cupru sunt relativ numeroase în eneolitic[25] și epoca bronzului[26]. Ceea ce îl evidențiază pe cel de la Gothatea este, însă, decorația, fiind singurul de acest fel (publicat) atribuit eneoliticului timpuriu din România.

O altă categorie este alcătuită din aşa-zise **piese „de mobilier"**[27]: scăunele și măsuțe/altărașe.

Din groapa reprezentată de complexul 309 provine miniatura unui scaun cu spătar (tabel 1, nr. 19, fig. 5/3), fiind singura de acest tip identificată în colecția de la Gothatea până în prezent. Piesa s-a păstrat fragmentar, lipsind partea superioară a spătarului, formată din două brațe separate de un gol. Scăunelul are formă pătrată, iar picioarele nu au fost modelate, ci trase din pastă, ca, de altfel, și spătarul. Pasta este fină, de culoare cafenie, cu mică și nisip fin. Dimensiuni: 1,9 × 1,9 cm; h = 1,7 cm, G = 6 g. Modele de astfel de scăunele sunt atestate în mediul eneolitic Gumelnița din sudul României, în numeroase situri arheologice[28], precum şi în mediile Precucuteni și Cucuteni din Moldova[29]. Informații mult mai puține provin din Transilvania, mai ales pentru preistoria mai târzie.

În categoria „măsuțe/altărașe", se încadrează trei piese, una aproape completă (fig. 6/1) și două reprezentate de câte un picior (fig. 6/2, 3).

Prima piesă provine din complexul 22B și are forma unui mic recipient circular susținut de patru piciorușe (nr. 5, fig. 6/1). Trei dintre acestea sunt sparte din vechime. Pasta este semifină, de culoare cafenie, cu urme de mică. În spărtură, pasta este cărămizie. Dimensiuni: d_{max} = 5,6 cm; h = 4,4 cm; G = 63 g. Analogii apropiate geografic și cultural găsim în situl aparţinând culturii Turdaș de la Șoimuș – *La Avicola*[30], unde acest tip de piesă apare într-un număr semnificativ de complexe (locuințe, gropi și șanț de apărare). De altfel, piesele de tip altar sunt frecvente în neoliticul și eneoliticul sud-est european.

Al doilea fragment de măsuță/altăraș provine tot din complexul 22B, fiind un picior (tabel 1, nr. 4, fig. 6/2), spart, probabil, chiar în zona de sprijin a recipientului. Pasta este fină, cu mică, de culoare cafeniu-cărămizie. În spărtură, pasta este tot de culoare cafenie. Dimensiuni: L = 4 cm; l = 2,2 cm; gr = 2,2 cm; G = 22 g. Analogii

25 Enea 2013; Tuțulescu 2016.

26 Diaconu 2010.

27 Folosim acest termen legat strict de forma obiectelor, fără a ignora faptul că astfel de piese ar fi putut fi folosite și în activități cu latură religioasă sau rituală.

28 Comșa 1980.

29 Comșa 1980.

30 Ștefan, Petcu, Petcu 2015.

din mediul Foeni sunt cele publicate din situl de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*[31] (fig. 22/4–5).

O piesă deosebită este un picior de măsuță/altar decorat cu incizii[32] (tabel 1, nr. 1, fig. 6/3 şi 11/2), provenind din locuința reprezentată de complexul 22. Dimensiuni: L = 16 cm; l = 6,2 cm; gr_{perete} = 0,7 cm; G = 263 g. Piesa din care face parte fost realizată în tehnica *black-topped*. Pasta este fină, cu mică și nisip, bine arsă, neagră în spărtură. Se observă urmele de netezire a suprafeței de-a lungul axului longitudinal al piciorului cu un instrument plat, care a creat benzi fațetate ce converg spre baza acestuia. Piciorul se termină în partea superioară într-o formă concavă, cu o suprafață neagră, pe care se observă urme de lustru.

Fragmentul este decorat pe ambele fețe cu registre de 3–4 linii imprimate, care converg la intersecția fețelor, formând un „V" cu vârful în sus – decor frecvent în mediul Foeni și nu numai. Analiza la microscop a piesei a indicat imprimarea și nu incizia ca tehnică de decor: urma păstrată are o adâncime și o lățime constantă. Fundul amprentei este plat, cu o imperfecțiune liniară mai adâncă de-a lungul unuia dintre pereții laterali (fig. 12/2–3) la fiecare dintre amprente. Dată fiind secțiunea ovală a piesei şi cele remarcate mai sus, sugerăm că decorul a fost realizat prin aplicarea și apăsarea unui fir flexibil (același pentru întregul decor).

O piesă extrem de asemănătoare a fost descoperită la Alba Iulia – *Lumea Nouă*[33] (fig. 22/6), provenind dintr-un complex de mari dimensiuni (locuință?), deranjat de locuiri ulterioare atribuite culturii Vinča. Piesa este realizată din pastă semifină, cu mică şi pietricele. Dimensiunile citate sunt L = 6 cm, gr = 69,41 g, fără alte detalii legate de grosimea sau forma secțiunii piesei. Piesa a fost considerată drept idol antropomorf feminin, având păstrat un braț (toarta) și un sân (mica decorație în formă de buton).

Patru piese discutate în acest articol intră în categoria **toartelor/apucătorilor de vas**.

Două dintre ele, deşi realizate din tipuri de pastă diferite şi având dimensiuni diferite, reprezintă variații ale aceluiași tip, fiind vorba de apucători în formă de „corn de taur". Într-un caz, toarta este localizată imediat sub buza vasului (fig. 7/1), în altul fiind chiar în prelungirea acesteia (fig. 7/4).

Prima toartă de acest tip (tabel 1, nr. 14, complexul 135) face parte dintr-un vas de formă probabil globulară, cu pereții subțiri (0,4 cm). Pasta este semifină, cu nisip și mică, de culoare cafeniu-cărămizie în exterior şi interior şi neagră în spărtură. Pe buza vasului, în exterior, se observă un decor format din mici impresiuni succesive (0,6 × 0,4 cm), care dau acesteia un aspect dantelat. Impresiunile (de formă relativ triunghiulară şi de dimensiuni diferite) au fost făcute cu o unealtă cu suprafaţa

[31] Gligor 2009. Complexul 22, 0,7–1,3 m și, respectiv, complexul 22B
[32] Piesa este formată din două fragmente găsite în complexul 22 și, respectiv, complexul 22B.
[33] Bobînă 2017.

de contact plată și cu vârf ascuțit, apăsarea făcându-se dinspre buză spre corpul piesei (fig. 7/1 – săgețile indică corespondența amprentelor pe buză). Toarta este poziționată la 1 cm sub buză, cu cornul în jos, fiind trasă din pasta piesei (fig. 7/1). Baza are un diametru de 2,7 cm, corpul este ușor curbat, iar capătul rotunjit ($D_{capăt}$ = 0,7 cm). Pe suprafața toartei se observă urme de finisare sub forma unor benzi orizontale, care pornesc dinspre vas spre mijlocul apucătorii, ca și în cazul piciorului de măsuță/altar descris anterior.

Analogii în mediul Foeni pentru astfel de toarte au fost publicate din situl de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*, deși forma lor este ușor diferită (fig. 23/1–3). Exemplele din acest sit indică poziționarea respectivului tip de toartă (poate doar decorativă) atât cu vârful cornului în jos, cât și în sus.

A doua piesă (tabel 1, nr. 26, complexul 484) aparţinând acestui tip este mai masivă, mai grea și este realizată dintr-o pastă semifină, cu pietricele și nisip (fig. 7/4). Este grosolan modelată, iar finisarea este neglijentă. Protoma este orientată cu cornul în sus, păstrându-se și o parte din corpul vasului din care a fost modelată (și nu aplicată). Baza are un diametru de 6 cm, corpul este tubular și drept ($D_{capăt}$ = 2,2 cm), iar capătul spart. Lungimea păstrată este de 8,3 cm, iar grosimea peretelui vasului este de 0,9 cm; întregul fragment ceramic cântărește 94 g. Peretele interior al vasului pe fragmentul păstrat are o formă concavă, observându-se, cu ochiul liber, striații longitudinale de abraziune rezultate de la netezire.

O toartă tipică ceramicii Foeni (tabel 1, nr. 23, fig. 7/5, 10/1) provine din locuința reprezentată de complexul 461. Piesa este realizată din pastă fină, cu mică, bine arsă, de culoare cenușie în exterior, interior și în spărtură. Tipologic, toarta este probabil derivată din protoma „cioc de pasăre" (fig. 23/1), fiind modelată separat și aplicată pe peretele vasului. Situl de la Alba Iulia – *Lumea Nouă*[34] înregistrează un repertoriu variat de astfel de toarte (fig. 23/2–3), între care unele identice cu cea de la Gothatea (fig. 23/4). Ca și în cazul toartelor tip „corn de taur" (fig. 23/5–6), direcția vârfului protomei poate fi în sus sau în jos – probabil în funcție de tipul de vas pe care a fost aplicată. În cazul exemplarului de la Gothatea, toarta are partea ascuțită îndreptată în jos (fig. 7/5). Dimensiuni protomă: L = 4 cm, l = 1,6 cm, gr = 1,5 cm, $G_{(frg.\ ceramic)}$ = 66 g.

Ultima piesă din această categorie este o toartă tubulară perforată (tabel 1, nr. 11, fig. 7/3), descoperită în locuința reprezentată de complexul 81. Piesa este aproape tubulară, aplicată pe peretele vasului și ruptă ulterior împreună cu o bucată din peretele inițial. Vasul fusese realizat din pastă fină, cu mică, de culoare cafeniu-cărămizie în exterior (păstrată pe corpul toartei) și cenușiu în interior (fragmentul de perete desprins odată cu toarta). Nu s-a acordat atenție finisării piesei. Perforația a fost făcută dintr-o singură parte. La intrare, forma perforației (inițial circulară) a fost lărgită (probabil neintenționat) prin apăsarea laterală a uneltei în lutul moale,

[34] Gligor 2006; Gligor 2009; Gligor 2013.

devenind un dreptunghi, ca și când s-ar fi încercat lărgirea perforației sau îndreptarea traiectoriei ei (deși niciuna dintre aceste acțiuni nu era necesară). La ieșire, perforația este perfect circulară. Dimensiuni: L = 4 cm; l = 2,5 cm; d_{perf} = 0,9 cm; $gr_{perete\ vas}$ = 0,8 cm; G = 31 g.

În categoria **Diverse**, am inclus două piese: un disc ceramic miniatural (tabel 1, nr. 16, fig. 5/1, D = 6,6 cm; gr_{max} = 0,8 cm, G = 14 g), provenind din groapa reprezentând complexul 162 și un fragment ceramic de formă relativ tubulară, provenind din locuința echivalând cu complexul 135 (tabel 1, nr. 15, fig. 7/2).

Discul ceramic are partea ventrală plată, în timp ce cea dorsală este ușor convexă. Piesa este modelată din pastă semifină, cu urme de mică, de culoare cafeniu deschis. Pe întreaga față ventrală a discului, se observă striații longitudinale de abraziune orientate oblic față de zona de spărtură (fig. 5/1, unde săgeata indică direcția striațiilor, și fig. 13). Acestea sunt mai vizibile în zona dinspre spărtură (fig. 13/1) și mai slabe la capătul opus al discului (fig. 13/2). Același tip de striații, dar observându-se foarte slab și pe o zonă limitată, apar și pe suprafața concavă, sugerând faptul că au fost rezultatul unei operații de finisare a piesei.

Din aceeași groapă a fost recuperat și un vas miniatural fragmentar, dar, din păcate, lipsa buzei acestui vas nu ne permite să verificăm dacă cele două formau o pereche prin utilizarea acestui disc drept capac.

Cea de-a doua piesă a acestei categorii (tabel 1, nr. 15, fig. 7/2) este fie o toartă/apucătoare în formă de corn care s-a desprins din peretele vasului, fie baza unei figurine de tip coloană. Piesa este de mici dimensiuni (L = 2,7 cm, D_{min} = 1,3 cm, D_{max} = 2,9 cm, dar incomplet, G = 26 g), dar extrem de fragmentară. Este spartă atât în zona diametrului minim, cât și, parțial, în cea a diametrului maxim. Piesa este realizată din pastă semifină, cu nisip și mică, fiind în exterior de culoare cărămiziu-portocalie, iar, în spărtura zonei diametrului inferior, cenușie. Zona diametrului inferior păstrează, însă, o porţiune plată, de culoare cărămizie, indicând, astfel, că acest capăt face parte dintr-un perete al piesei inițiale. Poate fi, în acest caz, vorba de o toartă/apucătoare în formă de corn, care să fi fost atașată vasului printr-o perforație completă a peretelui acestuia (ceea ce ar explica culoarea cărămizie a bazei cornului) sau poate fi vorba de baza unei figurine de tip coloană de tipul celor menționate în paragraful referitor la figurinele antropomorfe.

Perioadei târzii a epocii bronzului (grupul Balta Sărată) îi este atribuită o singură piesă – un fragment de figurină antropomorfă (tabel 1, nr. 29, fig. 9 şi 11/1) provenind din complexul 892/895. Dimensiuni: L = 5,5 cm; l = 3,5 cm; gr = 2,5 cm; G = 31 g.

Piesa era spartă din vechime în partea superioară și inferioară, păstrându-se zona gâtului și torsul, fiind ușor deteriorată și la descoperire. Figurina este realizată din pastă fină de culoare cărămizie în exterior și cărămizie-negricioasă în spărtură.

Aproape întreaga suprafață păstrată este decorată. Frontal, decorul a fost realizat prin imprimare în pasta crudă. Brațele sunt aduse în față, poziționate orizontal, cu o mică zonă de deschidere între ele. Analiza la microscop a permis observarea clară a decorului din toate registrele menționate.

Frontal, zona gâtului este nedecorată. Decorația din zona torsului se grupează în dreapta și în stânga deasupra brațelor, fiind reprezentată de șiruri ușor oblice de cerculețe duble. Decorul suprapune și brațele. În zona inferioară, decorul este în continuare separat stânga/dreapta, dar este format din şiruri verticale de cerculețe duble (fig. 19/1). Partea dorsală are același tip de decor, dar dispus în trei registre, care suprapun zone anatomice distincte: gâtul, torsul și bazinul, separate de o linie incizată între tors și bazin. Gâtul este decorat cu patru șiruri paralele orizontale de cerculețe triple de dimensiuni comparabile cu cele frontale (fig. 18/1). Zona torsului este decorată cu trei şiruri de cerculețe simple de foarte mici dimensiuni (fig. 18/2), aproape punctuale, aliniate de-a lungul unor aparente „creste" orizontale. Acest efect este dat, de fapt, de existența a trei şănțuiri orizontale, puțin profunde (observabile și pe desenul de profil al piesei), realizate prin imprimare. Zona bazinului este decorată cu opt șiruri verticale de cerculețe duble, similare dimensional celor din zona gâtului (fig. 19/2).

Comparând impresiunile din fig. 19/1 cu cele din fig. 19/2, se observă că aceste cerculețe duble (atât dorsal, cât și ventral) au fost realizate (așa cum era de așteptat) cu același tip de instrument tubular, cu peretele foarte subțire (posibil paie de cereale?), schimbat la deteriorare cu unul nou: spre exemplu, decorul din fig. 19/1, rândul 1, prezintă un defect – amprenta este unghiulară în partea de jos (pai turtit lateral?), în timp ce, în rândul 2 și pe fața ventrală, amprenta este circulară (pai nou).

Piese cu decor similar, dar cu secțiuni diferite (figurinele sunt mai aplatizate), atribuite grupului Balta Sărată, au fost descoperite la Ciuta – *Grajdurile CAP* și Sacu (jud. Caraş Severin)[35], și, mai recent, în mediu Wietenberg, la Șoimuș – *Teleghi* (jud. Hunedoara)[36]. O piesă similară, dar ceva mai târzie, atribuită culturii Suciu de Sus, provine de la Mesteacăn – *Valea Caselor* (jud. Maramureș)[37]. Figurinele au în comun tipul de decor (cercuri concentrice), dar nu și modul de dispunere.

În cazul celei de la Şoimuş – *Teleghi* (L = 5,2 cm, l = 2,9 cm), decorul cu cerculețe a fost interpretat ca fiind legat fie de imprimeul hainelor, fie de posibile podoabe cusute pe îmbrăcăminte sau purtate peste aceasta, podoabele fiind realizate din scoici *Unio* perforate central. Pe de altă parte, din Situl 4, chiar dacă localizat pe malul Mureşului, nu au fost recuperate cochilii de scoici. Dat fiind numărul mic de astfel de figurine decorate, este greu de oferit o explicație satisfăcătoare pentru toate cele trei medii culturale, chiar dacă orizonturile cronologice sunt apropiate.

[35] Rogozea 1992.
[36] Marc, Bărbat 2013.
[37] Kacsó 2004, pl. XLVIII/1.

***

Discuția inițiată în prezentul articol aduce o perspectivă nouă, de natură tehnologică, privind realizarea unora dintre piesele care intră în categoria reprezentărilor plastice din situl de Gothatea, datorită studiului la microscop a urmelor de uzură și a suprafețelor pieselor. Pe un număr de șase piese au fost identificate urme ale tehnicilor de aducere în formă și finisare a lor:

- În cazul unei figurine antropomorfe (nr. 13) și a discului (nr. 16), aparținând eneoliticului timpuriu, au fost puse în evidență striații de abraziune (fig. 12/1, respectiv fig.13), care atestă o activitate de finisare (netezire) a pieselor cu un instrument din material dur, probabil piatră, chiar și în condițiile în care aceste piese sunt de dimensiuni foarte mici.
- În cazul figurinei antropomorfe, aparținând epocii bronzului (fig.18 și fig.19), a fost posibilă identificarea tehnicii de decorare folosind probabil patru sau trei tipuri de instrumente diferite: impresiune cu instrumente tubulare de tipuri diferite (pentru realizarea cercurilor concentrice duble și triple), impresiune cu ajutorul unui fir de material flexibil – în cazul șănțuirilor, impresiune cu un instrument tubular simplu, în cazul decorului dintre șănțuiri. În cazul impresiunilor de cercuri duble, pe fața ventrală și dorsală au fost folosite succesiv cel puțin două instrumente de același tip, unul fiind înlocuit la uzură – așa cum arată amprentele păstrate.
- Un picior de altar (nr. 1) și o apucătoare în formă de corn (nr. 26) prezintă fațete aplatizate convergente, rezultate în urma finisării suprafeței exterioare; interiorul concavității piciorului de altăraș decorat prezintă urme clare de lustru.
- În cazul toporului miniatural plat, perforat, s-au observat striații longitudinale de abraziune pe fața dorsală și pe laterale (fig. 17/4–6), rezultate de la aducerea fragmentului inițial la forma finală a toporului; pentru aceeași piesă s-a evidențiat realizarea perforației prin rotație unifacială (fig. 17/1–3). Ambele activități sunt similare celor necesare pentru realizarea unui topor din piatră de dimensiuni normale. Aceasta spre deosebire de toporul cu perforație transversală, care a fost creat utilizând tehnologii similare producerii unor vase ceramice – prin modelare, decorare, perforare prin împingerea lutului și ardere. Este posibil ca metodele diferite de producere a celor două toporașe să reflecte diferențe în modul de percepere a celor două obiecte: unul didactic, de familiarizare a copiilor cu tehnicile de realizare a unui topor de piatră, dar folosind materii mai puțin dure, accesibile lor, și unul simbolic, în cazul toporului cu perforație transversală, concretizat mai ales prin intermediul decorului.

În ceea ce privește tipurile de reprezentări plastice, piesele de la Gothatea sunt similare celor aparținând eneoliticului timpuriu din zonă. Dată fiind diversitatea categoriilor, faptul că pentru foarte puține dintre ele există analogii în mediul Foeni din care provin și că o parte a materialului provenit din acest sit este încă în studiu,

elaborarea unor concluzii privind semnificația reprezentărilor plastice din eneoliticul timpuriu în momentul de faţă nu este posibilă. Într-un viitor apropiat, autorii cercetării arheologice din acest sit speră să poată finaliza şi publica un studiu monografic, în care să se discute pe larg tipurile de complexe arheologice investigate aparţinând epocilor respective, studiu care va permite completarea informației referitoare la plastica sitului (eneolitic timpuriu și bronz târziu) și contextualizarea sa detaliată. De asemenea, avem în vedere analize ^{14}C care să fixeze cronologic evoluția sitului, făcând posibilă corelarea sa strânsă cu celelalte situri atribuite grupului Foeni.

BIBLIOGRAFIE

Andreescu, Vintilă 2017 — R.R. Andreescu, M. Vintilă, *Gumelnița zoomorphic figurines from the collections of Bucharest Municipial Museum*, RCAN 3, 2017, p. 104–123.

Bem 2015 — C. Bem, *Sistemul de fortificare al stațiunii eneolitice de la Pianu de Jos Podei (Alba, România). Între simbolism și rațiuni defensive*, București, 2015.

Bobînă 2017 — A. Bobîna, *Noi descoperiri de plastică aparţinând culturii Vinča din situl de la Alba Iulia-Lumea Nouă*, BCSS 23, 2017, p. 19–31.

Bobînă, Gligor 2017 — A. Bobîna, M. Gligor, *Plastic Art from the Neolithic and Eneolithic settlement at Alba Iulia-Lumea Nouă (Alba County). Zoomorphic clay representations*, în S. Forțiu (ed.), *Arheovest. Interdisciplinaritate în arheologie și istorie*, vol. 1, Szeged, 2017, p. 131–150.

Comșa 1980 — E. Comșa, *Despre obiectele de mobilier din epoca neolitică de pe teritoriul României*, Pontica 13, 1980, p. 32–56.

Comșa 1995 — E. Comşa, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, Bucureşti, 1995.

Diaconu 2010 — V. Diaconu, *Unele considerații despre topoarele de lut ars din epoca din epoca bronzului*, Mousaios 15, 2010, p. 63–72.

Domboróczki 2001 — L. Domboróczki, *The excavation at Füzesabony-Gubakút. Preliminary Report*, în R. Kertesz, J. Makkay (eds.), *From the Mesolithic to the Neolithic*, Archaeolingua Series Maior 11, Budapest, 2001, p. 193–214.

Enea 2013 — S.-C. Enea, *Modele miniaturale de lut ale topoarelor eneolitice din spaţiul carpato-danubian*, în B.P. Niculică, D. Boghian (eds.), *Semper Fidelis. In Honorem Magistri Mircea Ignat*, Suceava, 2013, p. 87–106.

Frînculeasa 2014 — A. Frînculeasa, *Eneolithic zoomorphic vessels from Wallachian Subcarpathians*, AUVT–SAH 14, 1, 2014, p. 59–74.

Gligor 2006 — M. Gligor, *Consideraţii privitoare la neoliticul târziu/eneoliticul timpuriu din SV Transilvaniei. Materiale ceramice de la Alba Iulia-Lumea Nouă*, Apulum 43, 2006, p. 9–34.

Gligor 2009 — M. Gligor, *Aşezarea neolitică şi eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă*, Cluj-Napoca, 2009.

Gligor 2013 — M. Gligor, *Plastica antropomorfă neolitică din Transilvania. Tradiție și inovație*, AUA–SH 17, II, 2013, p. 69–82.

Ilie, Dumitru 2014 — A. Ilie, F. Dumitru, *Reprezentări zoomorfe eneolitice din colecţiile Complexului Naţional Muzeal „Curtea Domnească" Târgovişte*, BMJT 6, 2014, p. 31–50.

Kacsó 2004 — C. Kacsó, *Mărturii arheologice*, Baia Mare, 2004.

Karmanski 2005 S. Karmanski, *Donja Branjevina: a Neolithic Settlement Near Deronje in the Vojvodina (Serbia)*, Quaderno 10, Trieste, 2005.

Lazarovici, Lazarovici 2012 C.-M. Lazarovici, Gh. Lazarovici, *Ruginoasa-Dealul Drăghici*. Monografie arheologică, BAM 20, Suceava, 2012.

Luca, Urian 2012 S.A. Luca, C. Urian, *Neue Archäologische Funde im Kreis Temesch/Timiş sowie einige Fragen zur Einordnung der Kulturgruppe Foieni-Mintia in Siebenbürgen*, Forschungen zur Volks- und Landeskunde 55, 1, 2012, p. 7–31.

Marc, Bărbat 2013 A. Marc, A. Bărbat, *An Anthropomorphic Clay Figurine Discovered at Şoimuş – "Teleghi", Hunedoara County*, în I.V. Ferencz, N.C. Rişcuţa, O. Tutilă Bărbat (eds.), *Archaeological Small Finds and Their Significance, Proceedings of the Symposion: Costume as an Identity Expression*, Cluj-Napoca, 2013, p. 43–47.

Mărgărit, Boroneanț 2017 M. Mărgărit, A. Boroneanț, *Analiza morfologică și funcțională a unui artefact realizat din corn din așezarea Foeni de la Ilia (jud. Hunedoara)*, în C. Schuster, T. Zavalaş, A.S. Morintz (eds.), *O viață dedicată arheologiei și patrimoniului. In honorem Done Şerbănescu*, Târgovişte, 2017, p. 63–74.

Rogozea 1992 P. Rogozea, *Elemente inedite din plastica grupului cultural Balta Sărată*, TD 13, 1992, p. 49–51.

Roska 1941 M. Roska, *Die Sammlung Zsofia von Torma in der Numismatich-Archaeologischen Abteilung des Siebenburgischer Nationalmuseums*, Koloszvar, 1941.

Sztáncsuj 2007 S.J. Sztáncsuj, *Plastică şi reprezentări zoomorfe din aşezarea de la Ariuşd (Erösd)*, Acta Siculica, 2007, p. 187–206.

Ștefan 2016 C.E. Ștefan, *Playing with clay: anthropomorphic figurines from Şoimuş – La Avicola (Ferma 2), Hunedoara County*, Dacia N.S. 40, 2016, p. 31–66.

Ștefan, Petcu, Petcu 2015 C.E. Ștefan, Radu Petcu, Răzvan Petcu, *Vase cu picioare de la Şoimuş – La Avicola (Ferma 2), jud. Hunedoara*, SCIVA 66, 3–4, 2015, p. 183–210.

Torcică 2012 I. Torcică, *Piese de tipul 'coarne de consecraţie' descoperite în aşezările Vităneşti 'Măgurice' (jud. Teleorman) şi Surduleşti (jud. Argeş)*, BMJT 4, 2012, p. 59–69.

Tuțulescu 2016 I. Tuțulescu, *Notes about a miniatural clay representation of an axe with crossed arms found at Ocnița, Vâlcea county*, Apulum 53, 2016, p. 35–43.

PRELIMINARY CONSIDERATIONS REGARDING SOME PLASTIC REPRESENTATIONS FROM SITE 4 AT GOTHATEA

ABSTRACT

Site 4 at Gothatea (Ilia commune, Hunedoara County) was located on the low terrace of the right bank of the Mureș River; at present, the newly created Ilia traffic junction overlaps most of the former area of the site. The archaeological rescue excavations triggered by the construction of the A1 Motorway uncovered ca. 1600 archaeological features. The earliest traces of human habitation dated to the Early Neolithic, followed by Early Eneolithic, Late Bronze Age, La Tène and Early Medieval.

The Early Eneolithic occupation was attributed to the Foeni group. The very rich archaeological material was represented mostly by pottery, followed by lithic industry. Black-topped vessels are well represented in the pottery assemblage. This fine ware was well fired and burnished, with few decorative

elements on the vessel surface but various types of handles. Plastic representations range from zoomorphic figurines representing four-legged animals (either complete or just the head), to fragments of anthropomorphic figurines and furniture miniatures.

The Late Bronze Age occupation was attributed to the Balta Sărată cultural group. The features uncovered are represented only by pits with various assumed functionalities (clay extraction, refuse, ritual depositions).

The present paper aims to go beyond the simple enumeration of the plastic representations uncovered and studied so far, and analyse their manufacturing techniques, their mapping on the general plan of the excavations, their contexts within the respective features while it also initiates a discussion (at the moment limited by the reduced number of published analogies) of such items across the Transylvanian area.

Keywords: Early Eneolithic, Foeni group, Bronze Age, Balta Sărată group, plastic representations

LIST OF TABLES AND CAPTIONS

Table 1. Distribution of discussed items across archaeological features and periods. (ENT = Early Eneolithic, BT = Late Bronze Age).

Table 2. Number of uncovered items and types of artefacts.

Table 3. Types of artefacts and archaeological features.

Fig. 1. 1. Location of Site 4 at Gothatea on the Mureș River alluvial plain; 2. detail of the site area in 2014; 3. detail of the site area in 2018 (Google Earth Pro, accessed on 9/11/2018).

Fig. 2. Gothatea – *Site 4*. Distribution of features from identified ages across the investigated area and the location of those mentioned in the text (adapted after the general plan of excavations drafted by the team of topographers of the project).

Fig. 3. Gothatea – *Site 4*. Anthropomorphic figurines attributed to the Foeni group, as listed in Table 1. 1. No. 22; 2. no. 13; 3. no. 18 (photo Meda Toderaş).

Fig. 4. Gothatea – *Site 4*. Zoomorphic figurines attributed to the Foeni group, as listed in Table 1. 1. No. 10; 2. no. 2; 3. no. 20; 4. no. 6 (four-legged animal with central perforation) (photo Meda Toderaş).

Fig. 5. Gothatea – *Site 4*. Various miniatures attributed to the Foeni group, as listed in Table 1. 1. Disk (no. 16); 2. chair (no. 19); 3. anthropomorphic figurine with alleged mobile head (no. 27); 4. large zoomorphic figurine (no. 7) (photo Meda Toderaş).

Fig. 6. Gothatea – *Site 4*. Fragments of miniature tables/altars attributed to the Foeni group, as listed in Table 1. 1. No. 5; 2. no. 4; 3. no. 1 (photo Meda Toderaş).

Fig. 7. Gothatea – *Site 4*. Pot handles attributed to the Foeni group, as listed in Table 1. 1. No. 14; 2. no. 15; 3. no. 11; 4. no. 26; 5. no. 23 (1–4. photo Adina Boroneanț, 5. photo Meda Toderaș).

Fig. 8. Gothatea – *Site 4*. 1. Decorated small shaft-hole axe (no. 25); 2. flat axe with perforation (no. 21) (photo Adina Boroneanț).

Fig. 9. Gothatea – *Site 4*. Anthropomorphic figurine attributed to the Balta Sărată Bronze Age group (no. 29) (photo Meda Toderaş).

Fig. 10. Gothatea – *Site 4*. Artefacts attributed to the Foeni group. 1. Bird beak-like handle (no. 23); 2. head of four-legged animal (no. 2); 3. decorated clay axe with transversal shaft-hole (no. 25) (drawings by Paul Petric).

Fig. 11. Gothatea – *Site 4*. 1. Anthropomorphic figurine attributed to the Balta Sărată Bronze Age group (no. 29); 2. leg of decorated altar/vessel attributed to the Foeni group (no. 1) (drawings by Paul Petric).

Fig. 12. Gothatea – *Site 4*. 1. Abrasion striations observed under the microscope on the back side of item no. 13 (magnification 40×); 2–3. inside of the linear decoration on item no. 1 (decorated altar/vessel leg). The homogeneity of the surfaces indicates *impresso* as decoration technique, done probably with a flexible object. In the case of the darker area, a defect (deeper linear "scratch") of the *impresso* (to the lower part of the imprint) is to be observed (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 13. Gothatea – *Site 4*. Longitudinal abrasions on the ventral surface of the disk (no. 16), to the centre (1) and marginal area (2); magnification 40× (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 14. Gothatea – *Site 4*. Four-legged animal with central perforation (no. 6). 1. Longitudinal abrasion resulted from perforating the soft clay with a cylindrical item (wooden stick?); 2. the exit area of the perforation with traces of longitudinal abrasion; magnification 40× (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 15. Gothatea – *Site 4*. Decorated miniature clay axe (magnification 40×). 1. Close-up of the decoration on the dorsal face; 2. close-up of the lateral side (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 16. Gothatea – *Site 4*. Decorated miniature clay axe (magnification 40×). 1. Close-up of the irregular lateral decoration; 2. interior of the perforation (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 17. Gothatea – *Site 4*. Miniature flat perforated axe (magnification 40×). 1. Area of the perforation on the dorsal face; 2. interior of the perforation seen from the dorsal face; 3. area of the perforation on the ventral face; 4. longitudinal abrasion on the dorsal face; 5. longitudinal abrasion on the lateral side; 6. slight lateral abrasion on ventral side (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 18. Gothatea – *Site 4*. Bronze Age anthropomorphic figurine (magnification 40×). 1. Close-up of the neck area on the dorsal side; 2. decoration on the dorsal side, central area (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 19. Gothatea – *Site 4*. Bronze Age anthropomorphic figurine (magnification 40×). 1. Decoration on the lower area of the dorsal side; 2. decoration just below the arm area on the ventral side (photo Adina Boroneanţ).

Fig. 20. 1. Figurines with mobile head from Turdaş (after Roska 1941, Tafel CXXXVII/1–2); 2. column-type figurine (after Roska 1941, Tafel CXL/4); 3. "centaur-type" figurine from Füzesabony – *Gubakút* (after Domboróczki 2001); 4. decorated figurine from Petreşti – *Groapa Galbenă* (after Gligor 2013, Pl. II/6); 5. anthropomorphic figurine from Şoimuş – *La Avicola* (after Ştefan 2016, Pl. II/5); no scale.

Fig. 21. Figurines with mobile head (1–4) and bucrania (5). 1–2. Alba Iulia – *Lumea Nouă* (after Gligor 2009, Pl. CLI/3 and CLII/7); 3. Sânmihaiu Român (after Luca, Urian 2012, Abb. 1/7); 4. Pianu de Jos – *Podei* (after Bem 2015, fig. 128/2); 5. Geangoeşti (after Ilie, Dumitru 2014, pl. V/1); no scale.

Fig. 22. 1–2. Figurines with ears/horns from Ariuşd – *Tyiszk-hegy* (after Sztáncsuj 2007, pl. 6/1 and 8/11); 3. four-legged animal from Alba Iulia – *Lumea Nouă* (after Bobînă, Gligor 2017, fig. 3/6); 4–5. altar fragments from Alba Iulia – *Lumea Nouă* (after Bobînă 2017, pl. II/1a; Gligor 2009, pl. CLI/1); 6. anthropomorphic figurine (altar leg?) from Alba Iulia – *Lumea Nouă* (after Bobînă 2017, pl. II/4); no scale.

Fig. 23. Alba Iulia – *Lumea Nouă*. 1–4. Types of handles (after Gligor 2009, pl. CLXXVI/ 6, 8, 9, 10); 5–6. „bull-horn" type handles (after Gligor 2009, pL. CLV/8–9); Ruginoasa. 7. miniature flat clay axe with perforation (after Lazarovici, Lazarovici 2012, fig. VIII/65); no scale.

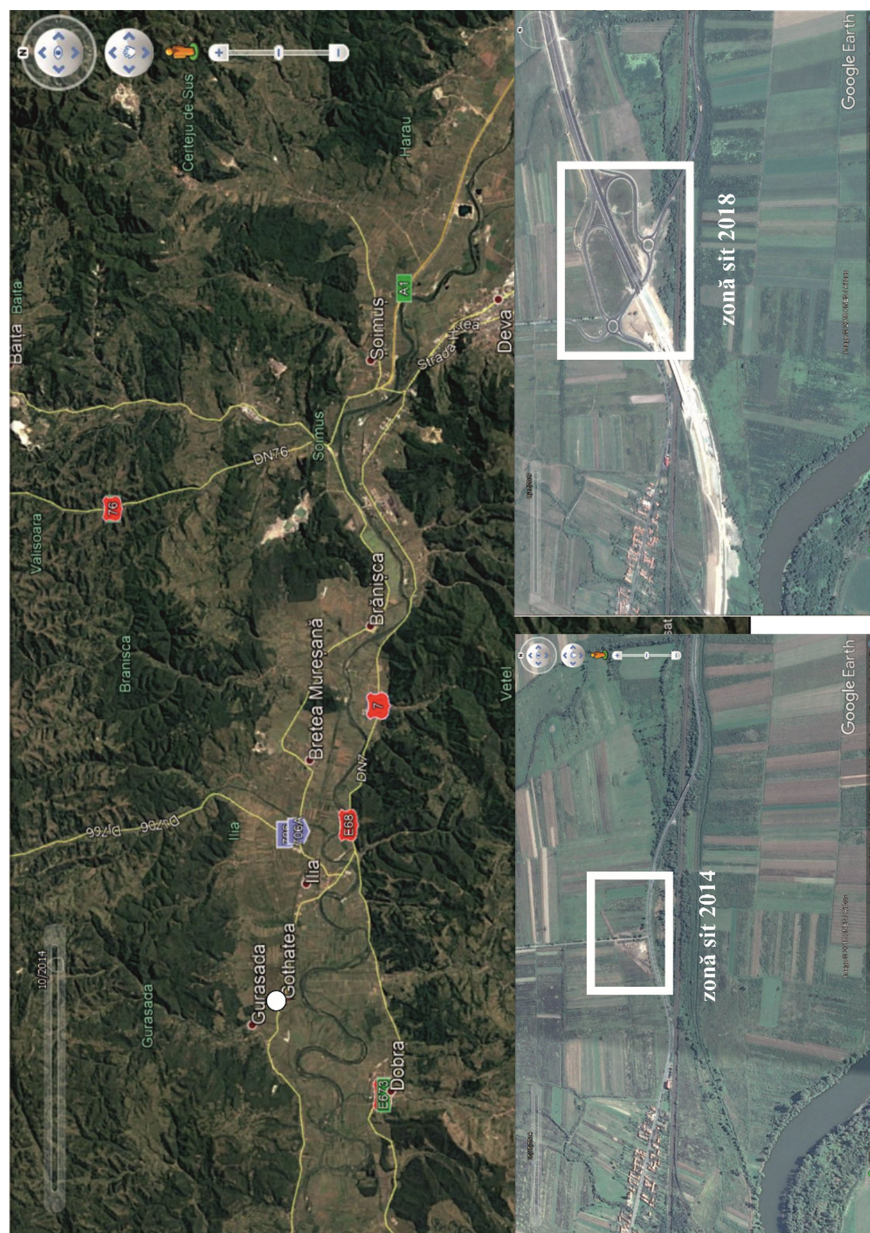

Fig. 1. 1. Localizarea sitului de la Gothatea în lunca Mureşului; 2. detaliu cu zona sitului în 2014; 3. detaliu cu zona sitului în 2018 (Google Earth Pro, accesat 9/11/2018).

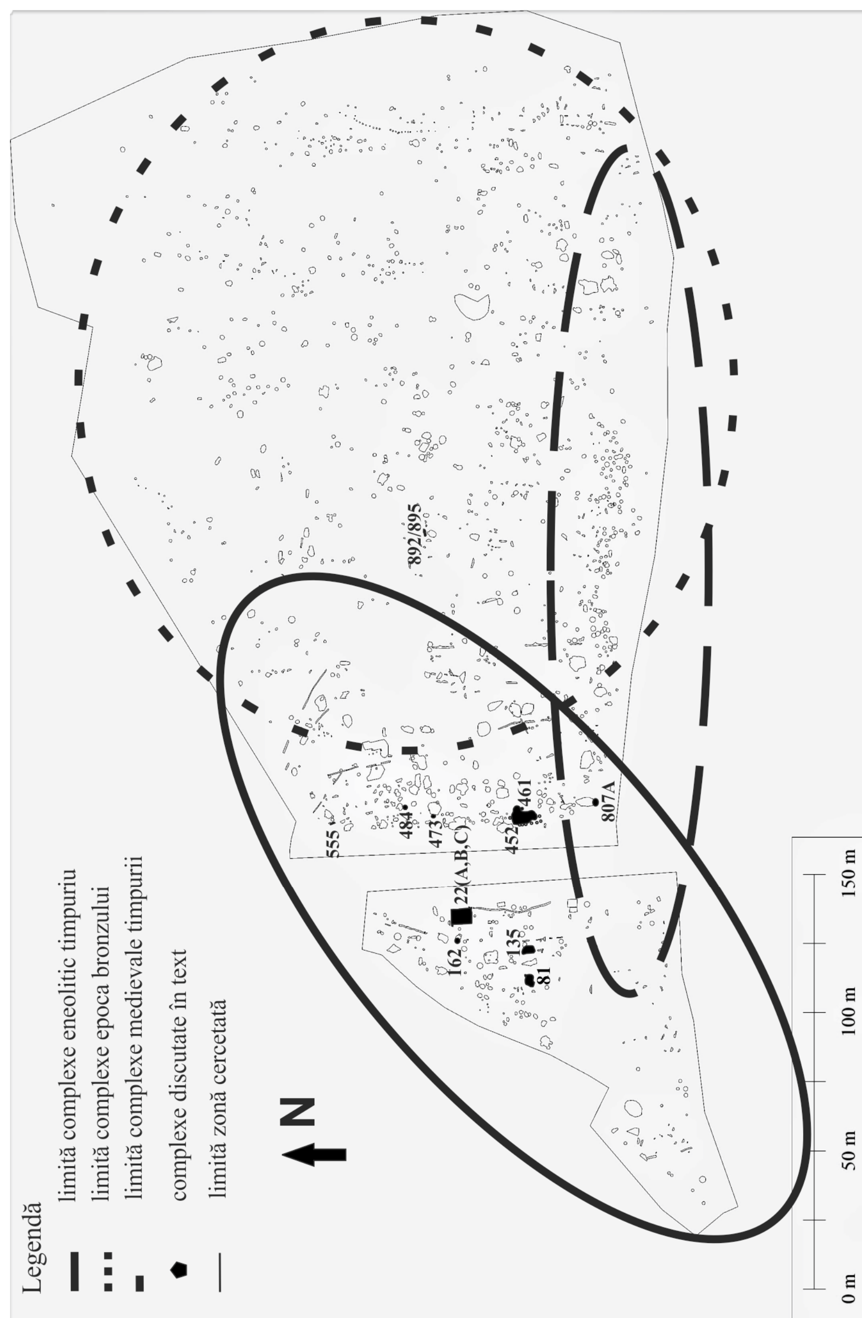

Fig. 2. Gothatea – *Situl 4*. Distribuția complexelor din epocile identificate în suprafața cercetată și localizarea celor menționate în text (adaptare după planul general al complexelor arheologice realizat de echipa de topografi a proiectului).

Fig. 3. Gothatea – *Situl 4*. Figurine antropomorfe atribuite grupului Foeni. 1. Nr. 22; 2. nr. 13; 3. nr. 18 (foto Meda Toderaş).

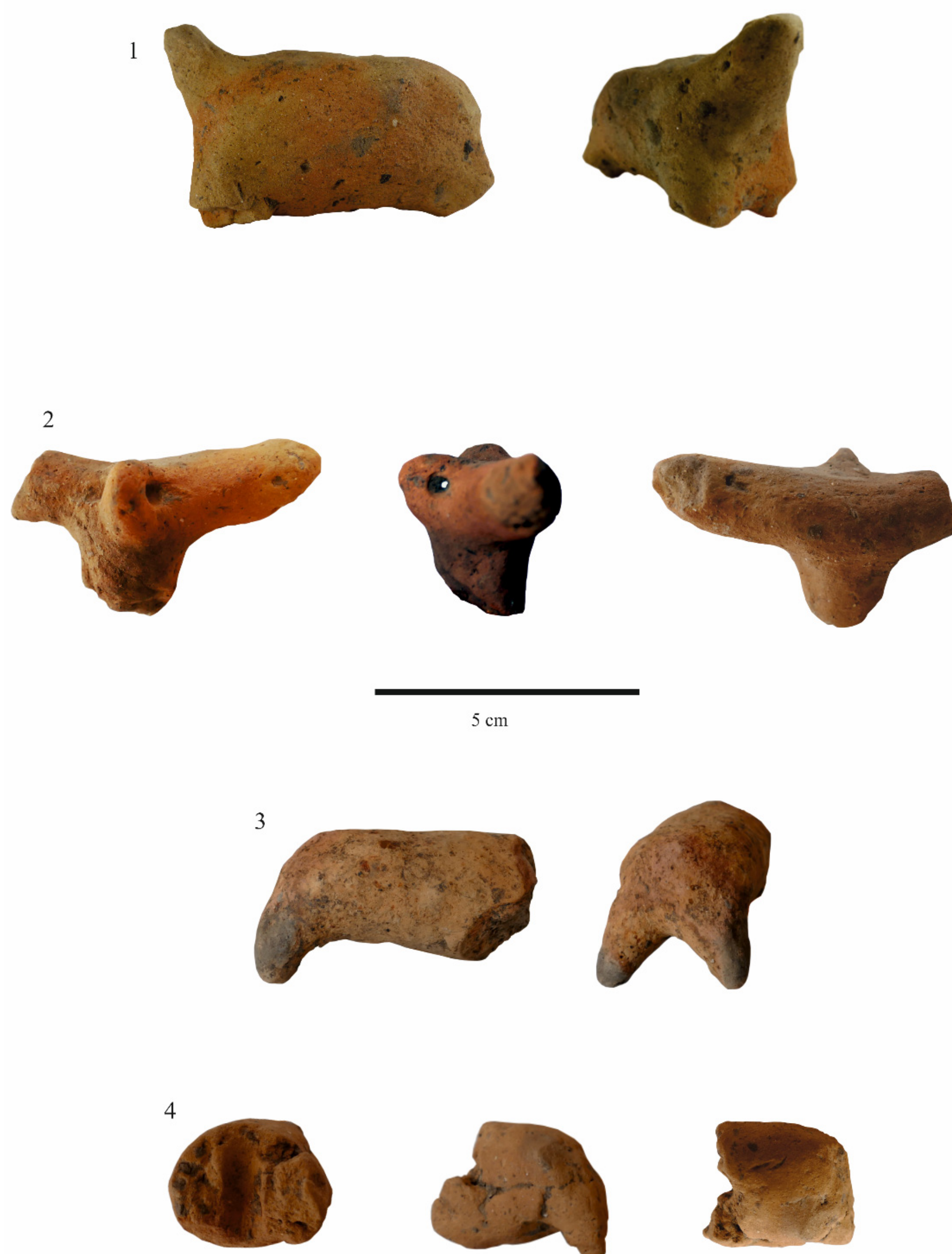

Fig. 4. Gothatea – *Situl 4*. Figurine zoomorfe (patrupede) atribuite grupului Foeni. 1. Nr. 10; 2. nr. 2; 3. nr. 20; 4. nr. 6 (patruped cu perforație centrală) (foto Meda Toderaş).

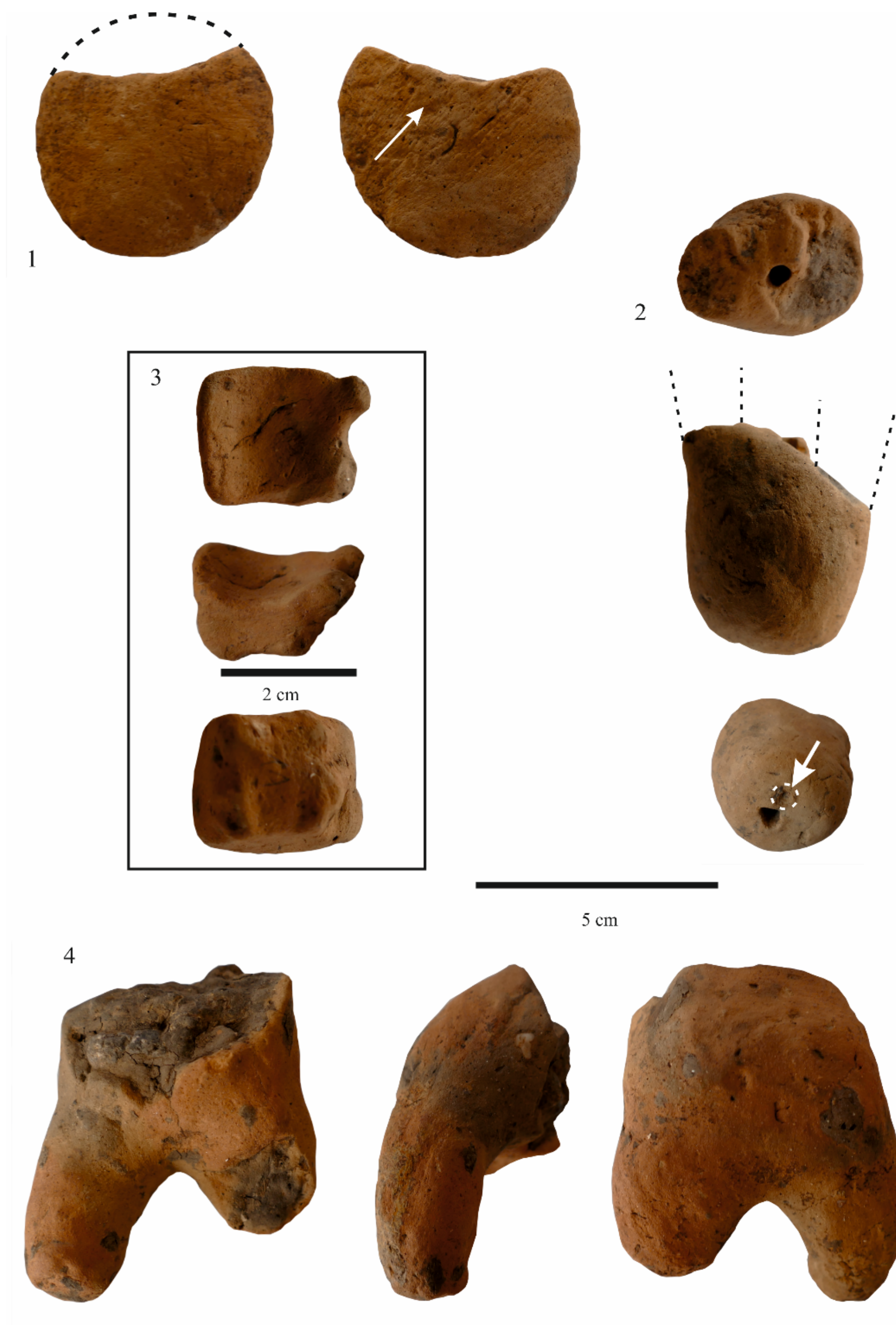

Fig. 5. Gothatea – *Situl 4*. Piese diverse atribuite grupului cultural Foeni. 1. Disc (nr. 16); 2. scăunel (nr. 19); 3. figurină antropomorfă cu cap mobil (nr. 27); 4. figurină zoomorfă de mari dimensiuni (nr. 7) (foto Meda Toderaş).

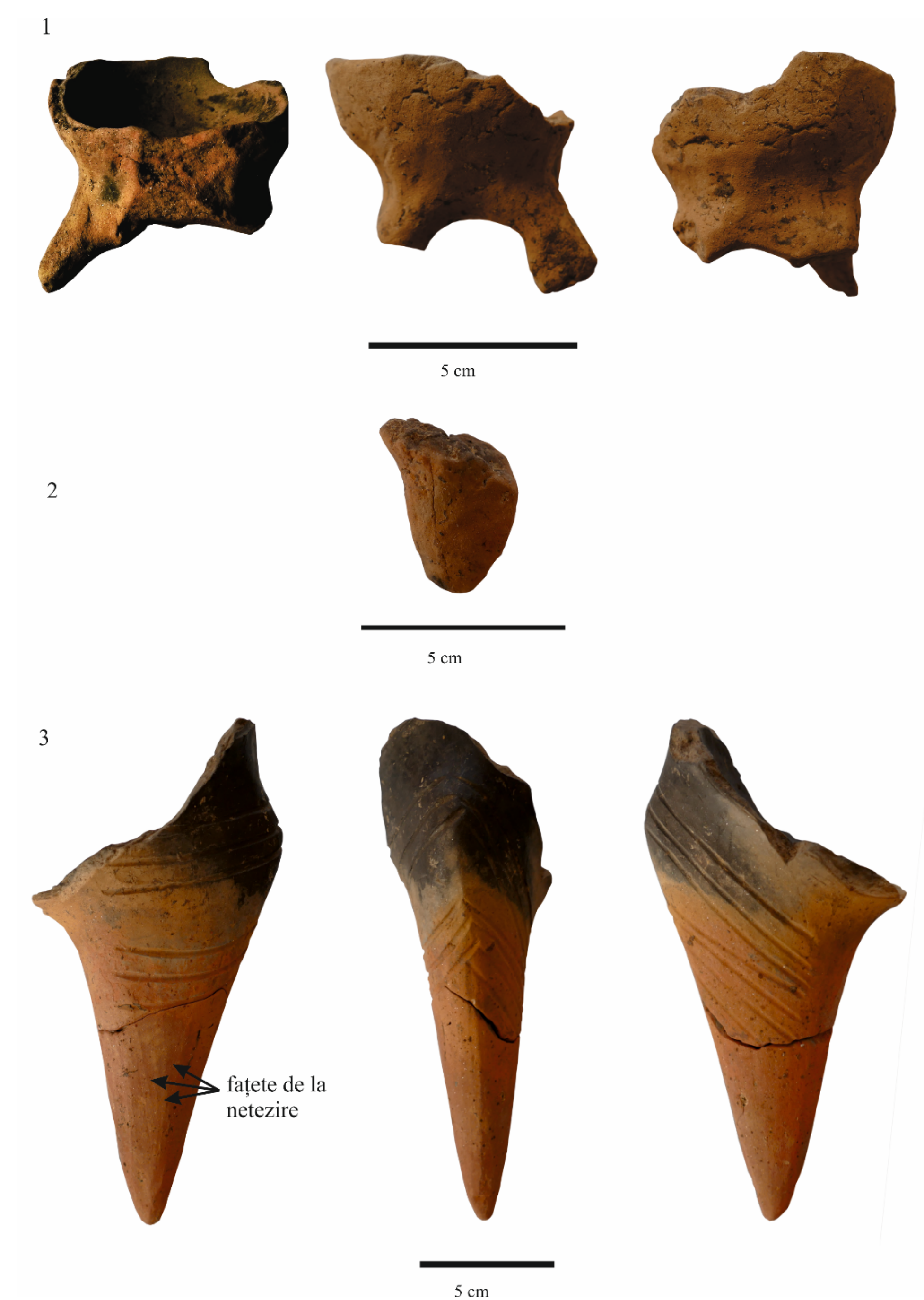

Fig. 6. Gothatea – *Situl 4*. Fragmente de altare/măsuțe atribuite grupului cultural Foeni.
1. Nr. 5; 2. nr. 4; 3. nr. 1 (foto Meda Toderaș).

Fig. 7. Gothatea – *Situl 4*. Toarte de vas atribuite grupului cultural Foeni. 1. Nr. 14; 2. nr. 15; 3. nr. 11; 4. nr. 26; 5. nr. 23 (1–4. foto Adina Boroneanţ; 5. foto Meda Toderaş).

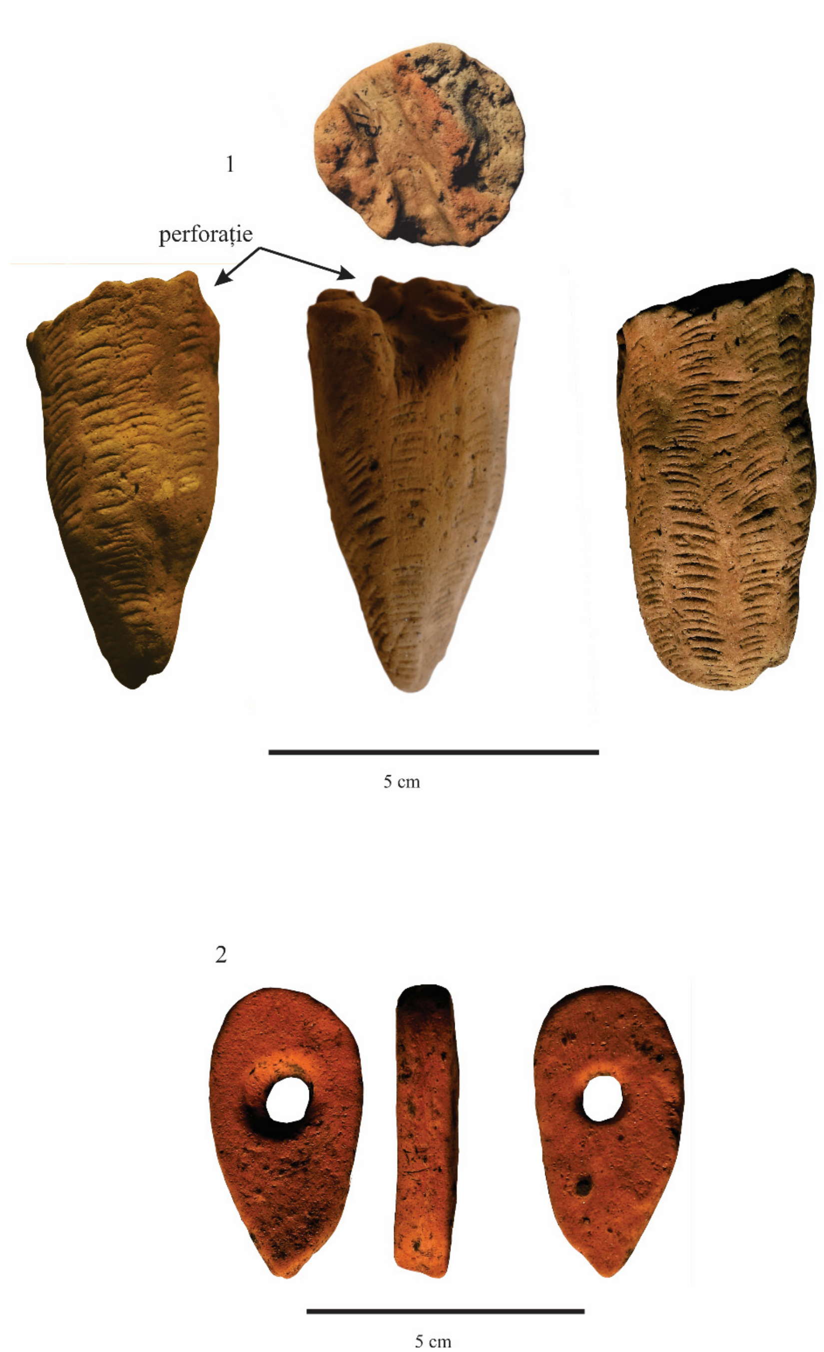

Fig. 8. Gothatea – *Situl 4*. 1. Toporaș decorat cu perforație transversală (nr. 25); 2. toporaș plat cu decorație (nr. 21) (foto Adina Boroneanț).

Fig. 9. Gothatea – *Situl 4*. Figurină atribuită epocii bronzului, grupul cultural Balta Sărată (nr. 29) (foto Meda Toderaş).

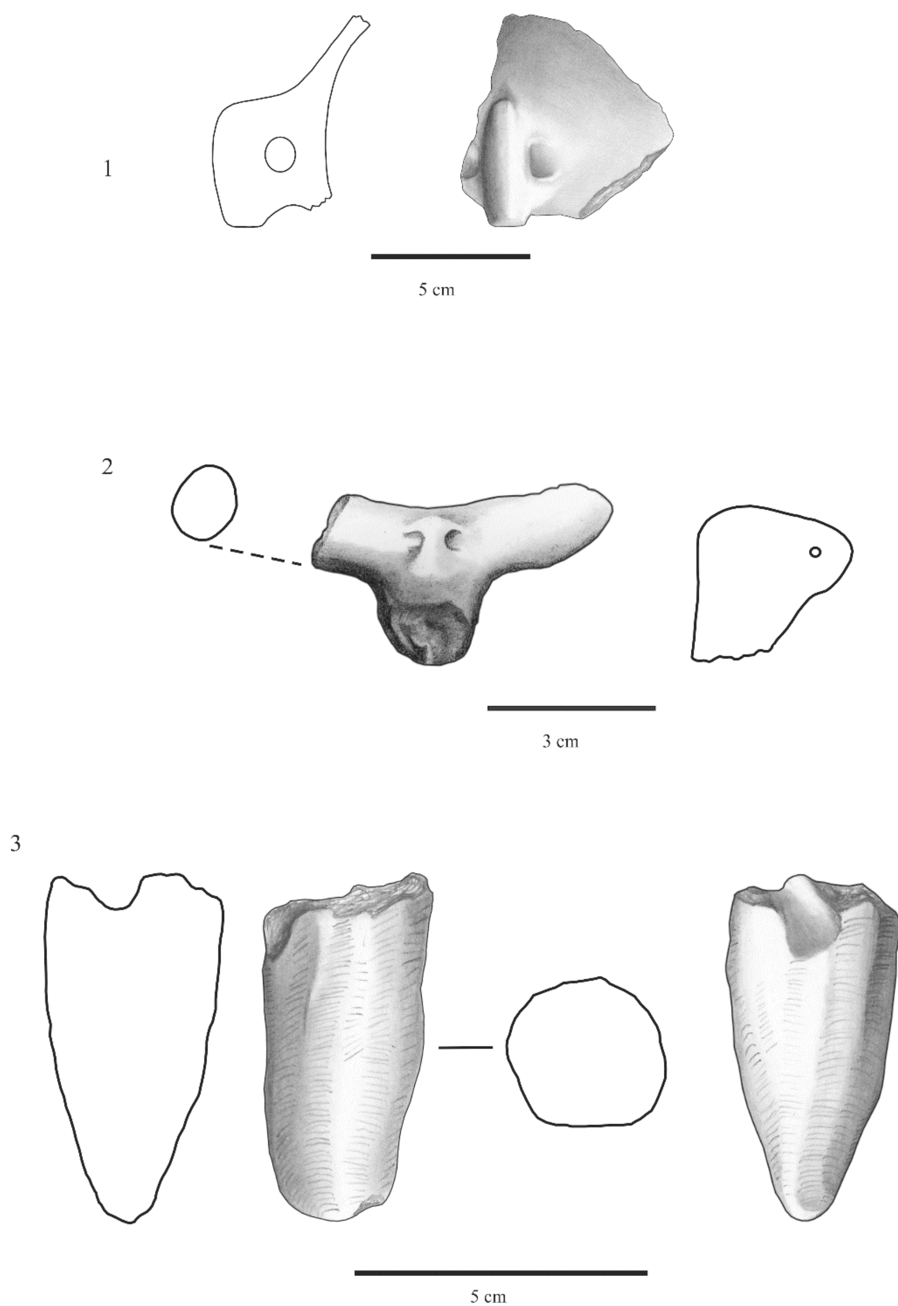

Fig. 10. Gothatea – *Situl 4*. Piese aparținând grupului Foeni. 1. Toartă avimorfă (nr. 23); 2. cap de patruped (nr. 2); 3. toporaș decorat cu perforație transversală (nr. 25) (desene Paul Petric).

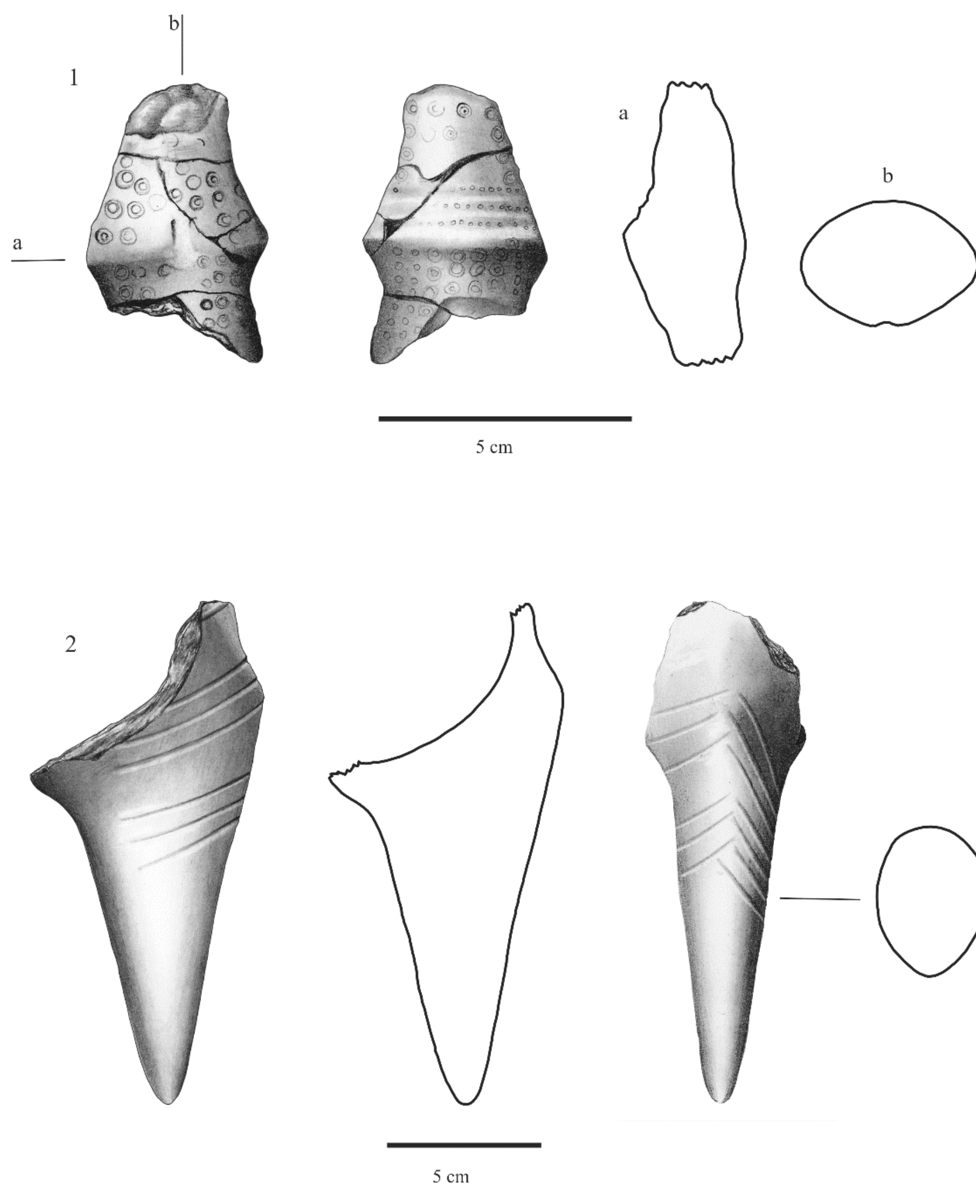

Fig. 11. Gothatea – *Situl 4*. 1. Figurină antropomorfă atribuită epocii bronzului (nr. 29); 2. picior de altar/vas decorat atribuit grupului Foeni (nr. 1) (desene Paul Petric).

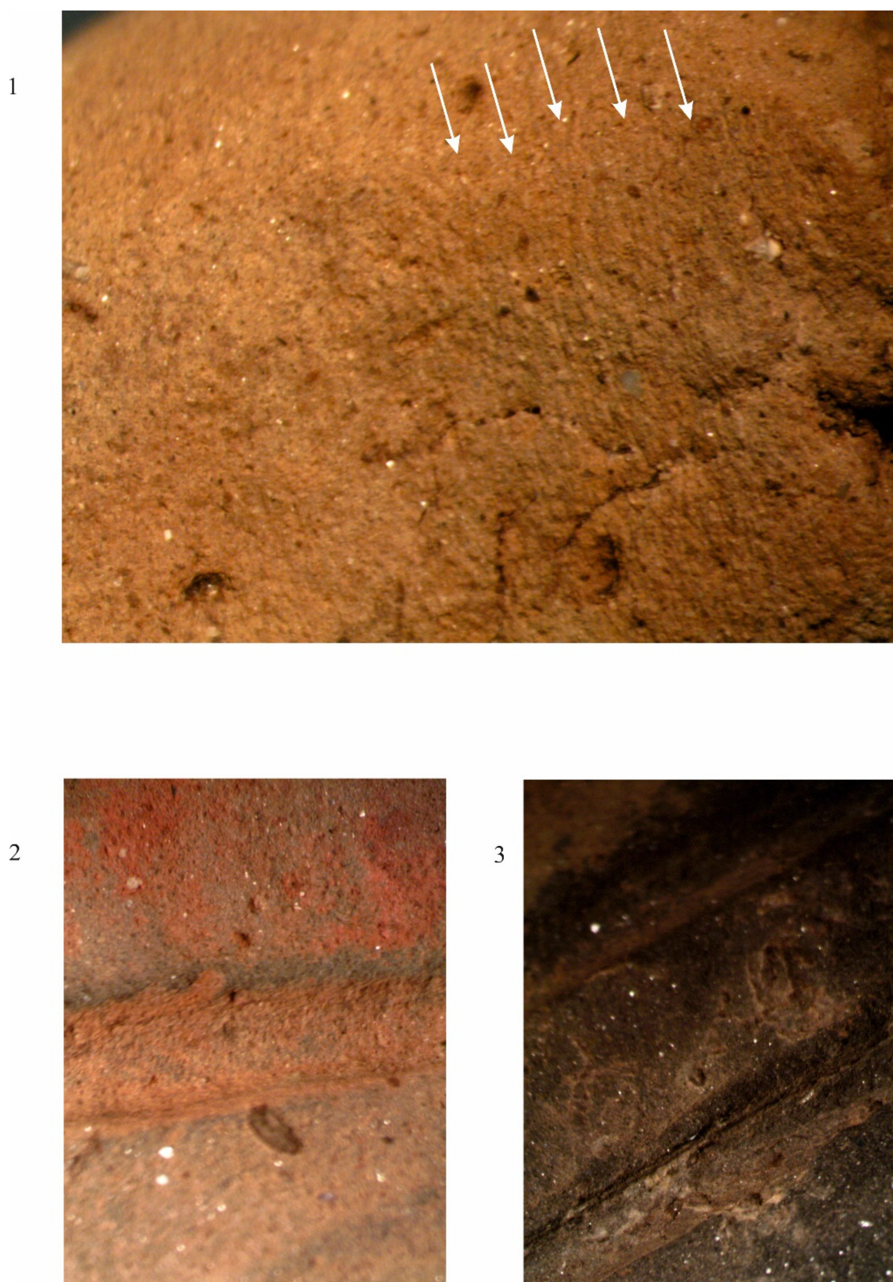
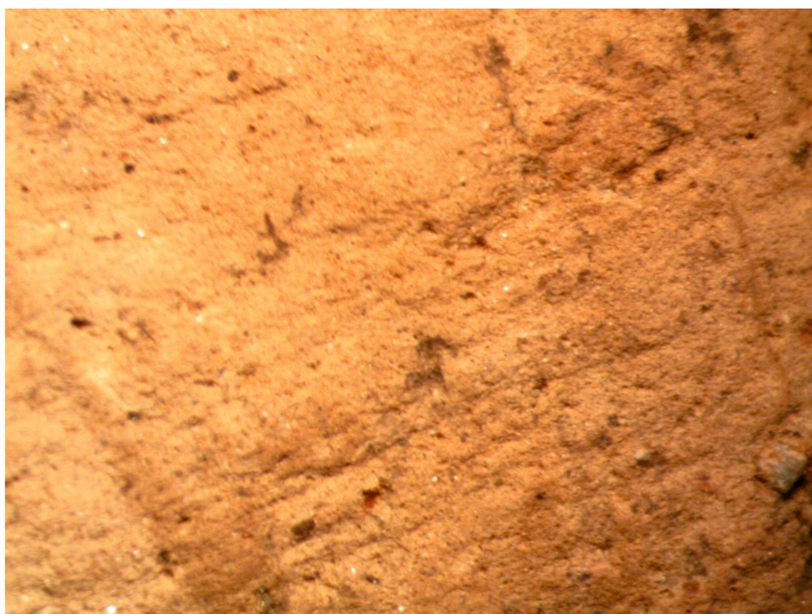

Fig. 12. Gothatea – *Situl 4*. 1. Urme de abraziune observate la microscop pe fundul figurinei antropomorfe nr. 13 (mărire 40×); 2–3. interiorul decorului liniar de pe piesa nr. 1 (picior de altar decorat). Omogenitatea amprentelor indică imprimarea ca tehnică de decorare, probabil cu un obiect din material flexibil. În cazul zonei închise la culoare, se observă un defect al imprimeului (în partea de jos), sub forma unei dungi mai adânci (foto Adina Boroneanţ).

1

2

Fig. 13. Gothatea – *Situl 4*. Urme de abraziune longitudinală pe suprafaţa ventrală a discului (nr. 16), central (1) şi spre periferie (2) (foto Adina Boroneanţ).

1

2

Fig. 14. Gothatea – *Situl 4*. Patruped cu perforație (nr. 6). 1. Urme de abraziune longitudinală rămase de la realizarea perforației prin împingerea unui obiect lung cilindric (lemn?) în pasta moale; 2. zona de ieșire a perforației, cu urme de abraziune longitudinală (foto Adina Boroneanț).

1

2

Fig. 15. Gothatea – *Situl 4*. Toporaş decorat – imagini la microscop (mărire 40×). 1. Detaliu de decor pe faţa dorsală; 2. detaliu de decor lateral (foto Adina Boroneanţ).

1

2

Fig. 16. Gothatea – *Situl 4*. Toporaş decorat – imagini la microscop (mărire 40×). 1. Detaliu de decor lateral neregulat; 2. interiorul perforației (foto Adina Boroneanț).

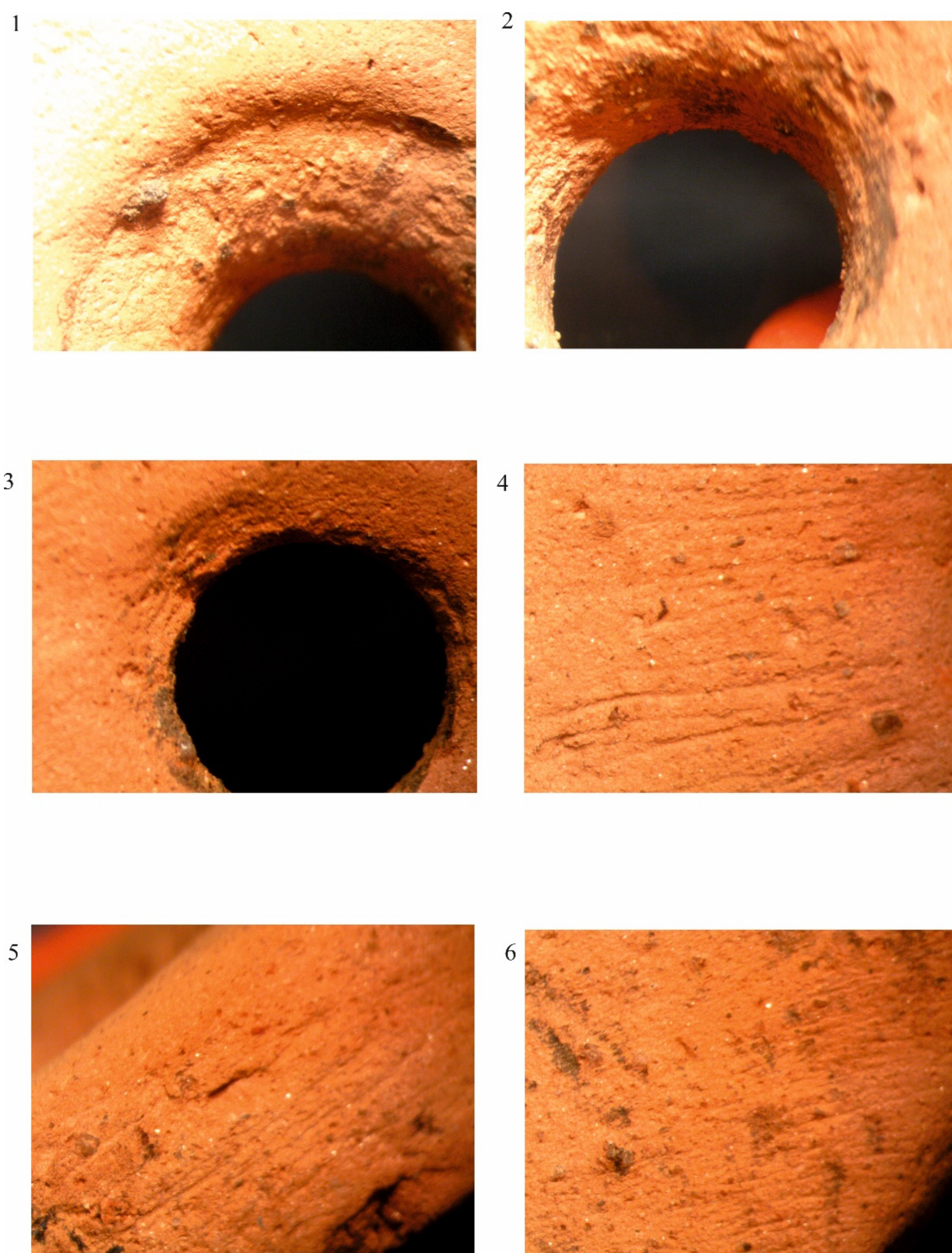

Fig. 17. Gothatea – *Situl 4*. Topor plat – imagini la microscop (mărire 40×). 1. Amenajarea perforației pe fața dorsală; 2. interiorul perforației dinspre fața dorsală; 3. amenajarea perforației pe fața ventrală; 4. abraziune longitudinală pe fața dorsală; 5. abraziune longitudinală pe suprafața laterală; 6. abraziune laterală ușoară pe fața ventrală (foto Adina Boroneanț).

Fig. 18. Gothatea – *Situl 4*. Figurină antropomorfă din epoca bronzului – imagini la microscop (mărire 40×). 1. Decor pe fața dorsală, zona gâtului; 2. decor pe fața dorsală, zona mediană (foto Adina Boroneanț).

1

2

Fig. 19. Gothatea – *Situl 4*. Figurină antropomorfă din epoca bronzului – imagini la microscop (mărire 40×). 1. Decor pe fața dorsală, zona inferioară; 2. decor pe fața ventrală, sub zona brațelor (foto Adina Boroneanț).

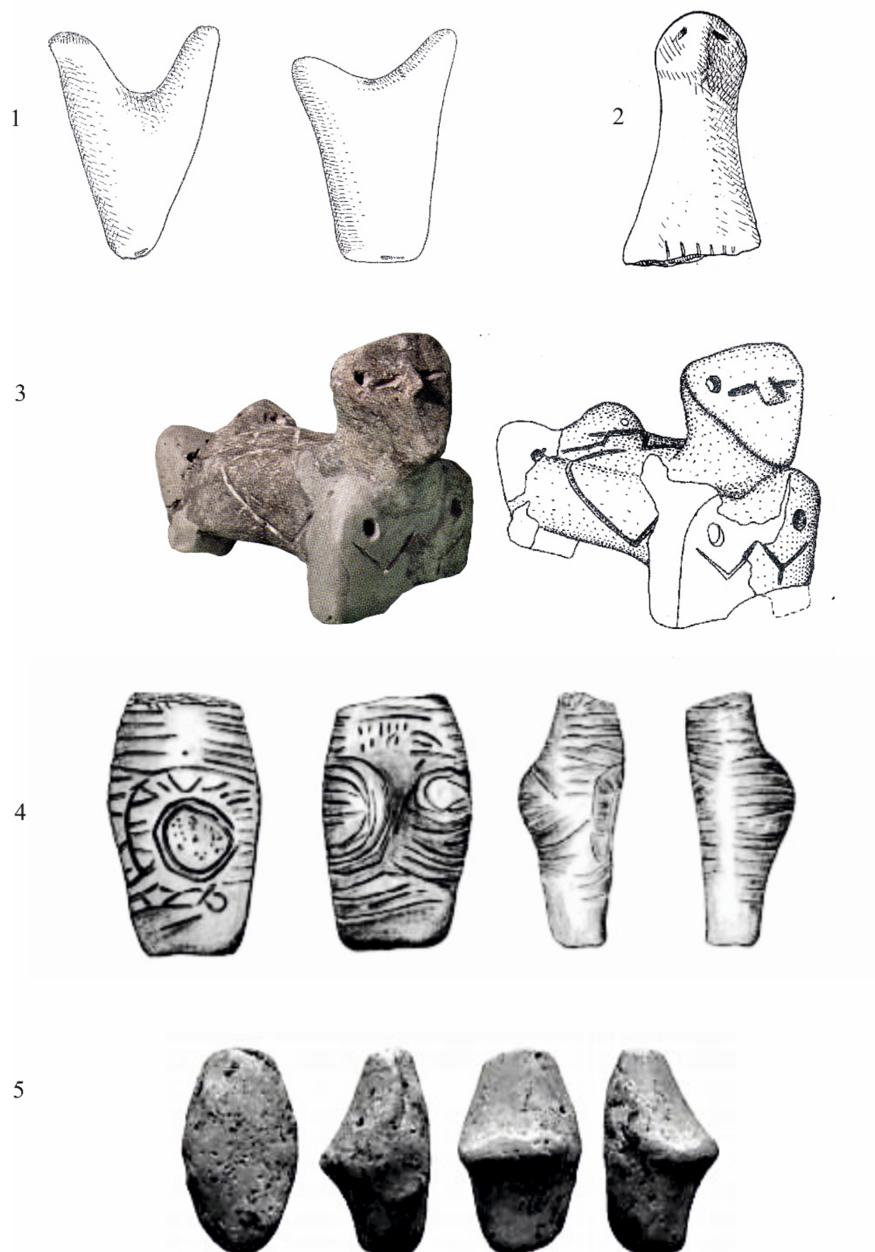

Fig. 20. 1. Figurine cu cap mobil de la Turdaş (după Roska 1941, Taf. CXXXVII/1-2); 2. figurină tip coloană (după Roska 1941, Taf. CXL/4); 3. figurină „centaur” de la Füzesabony – *Gubakút* (după Domboróczki 2001); 4. figurină decorată de la Petreşti – *Groapa Galbenă* (după Gligor 2013, pl. II/6); 5. figurină antropomorfă de la Şoimuş – *La Avicola* (după Ştefan 2016, pl. II/5); piese fără scară.

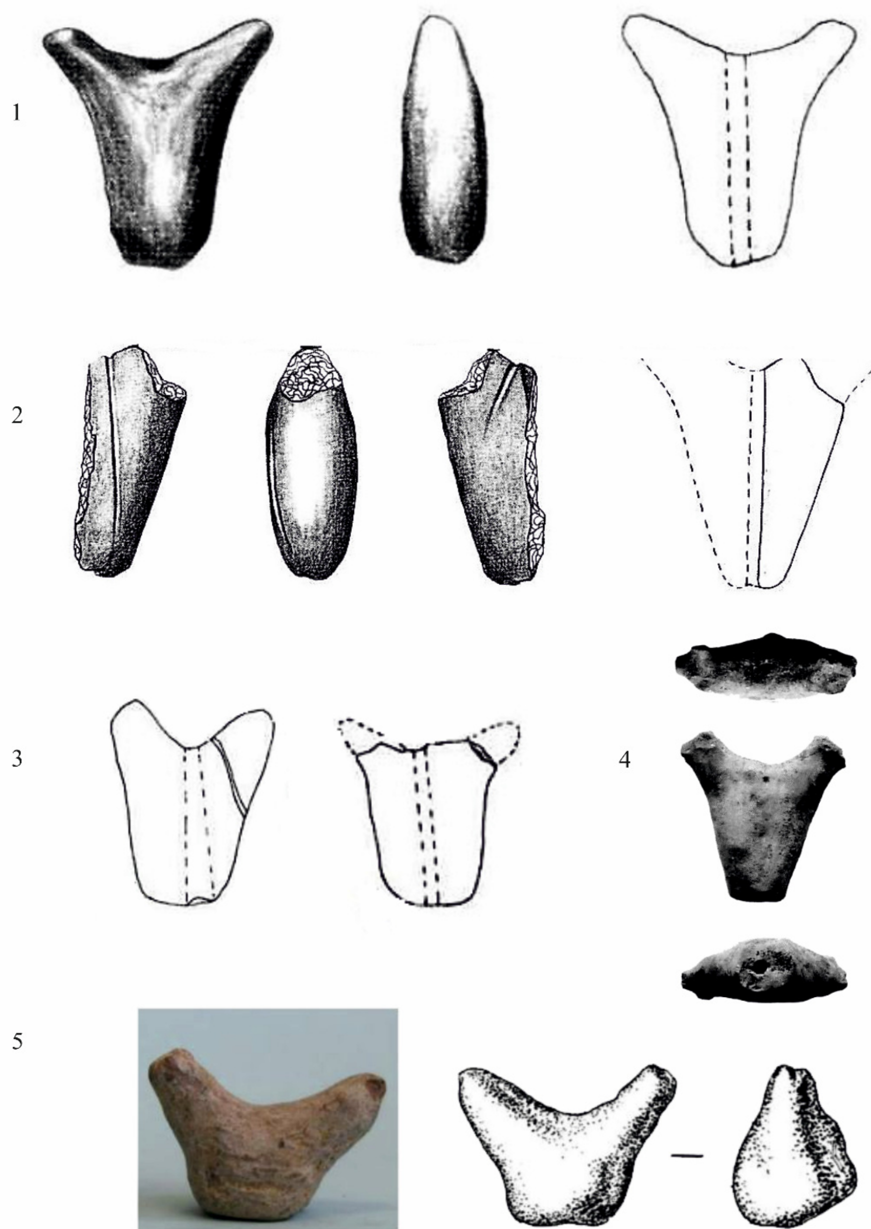

Fig. 21. Figurine cu cap mobil (1–4) şi bucranii (5). 1–2. Alba Iulia – *Lumea Nouă* (după Gligor 2009, pl. CLI/3 şi CLII/7); 3. Sânmihaiu Român (după Luca, Urian 2012, Abb. 1/7); 4. Pianu de Jos – *Podei* (după Bem 2015, fig. 128/2); 5. Geangoești (după Ilie, Dumitru 2014, pl. V/1); piese fără scară.

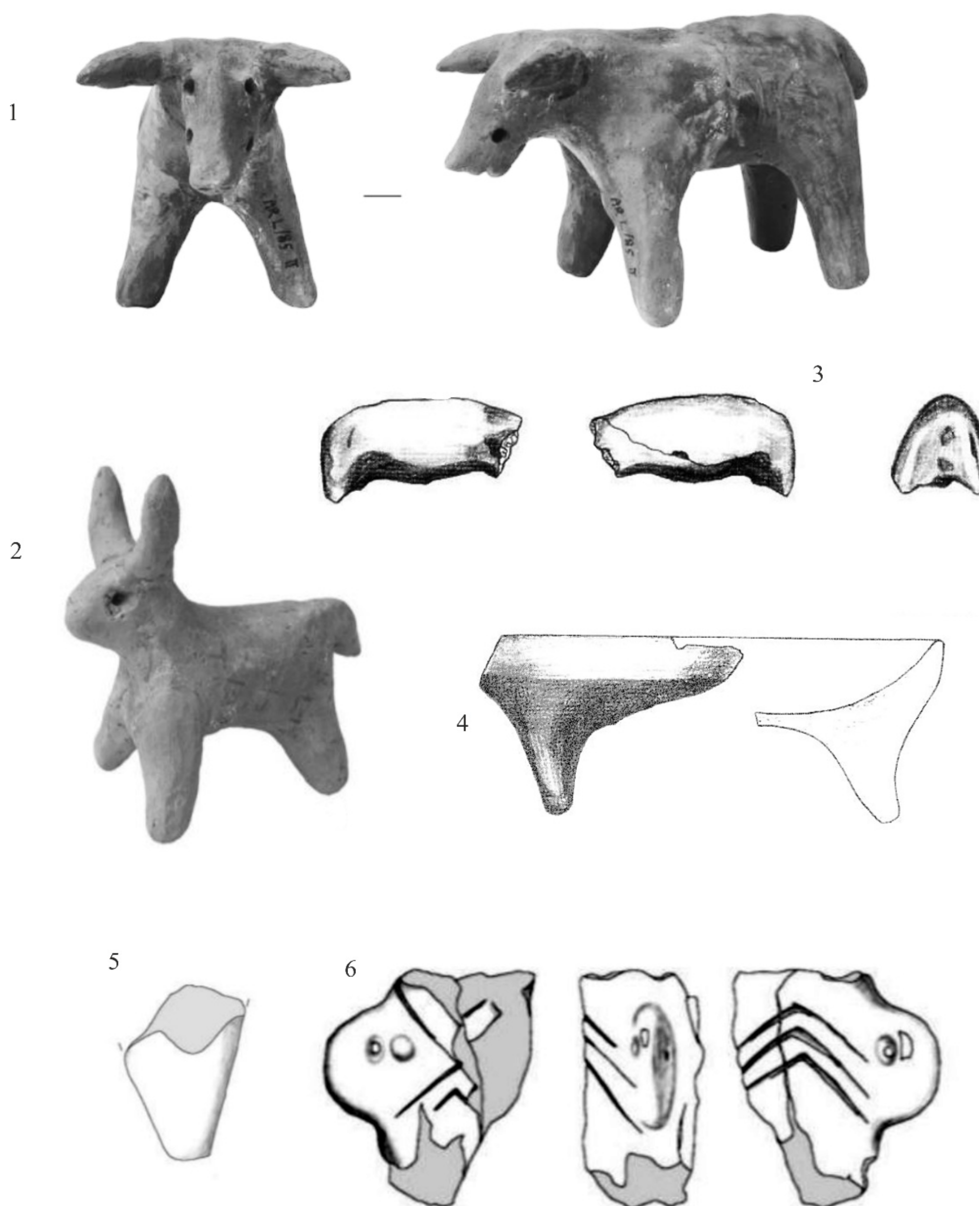

Fig. 22. 1–2. Figurine cu coarne/urechi de la Ariuşd – *Tyiszk-hegy* (după Sztáncsuj 2007, pl. 6/1 şi 8/11); 3. patruped (Alba Iulia – *Lumea Nouă*, după Bobînă, Gligor 2017, fig. 3/6); 4–5. fragmente de altar de la Alba Iulia – *Lumea Nouă* (după Bobînă 2017, pl. II/1a; Gligor 2009, pl. CLI/1); 6. figurină antropomorfă (picior de altar?) de la Alba Iulia – *Lumea Nouă* (după Bobînă 2017, pl. II/4); piese fără scară.

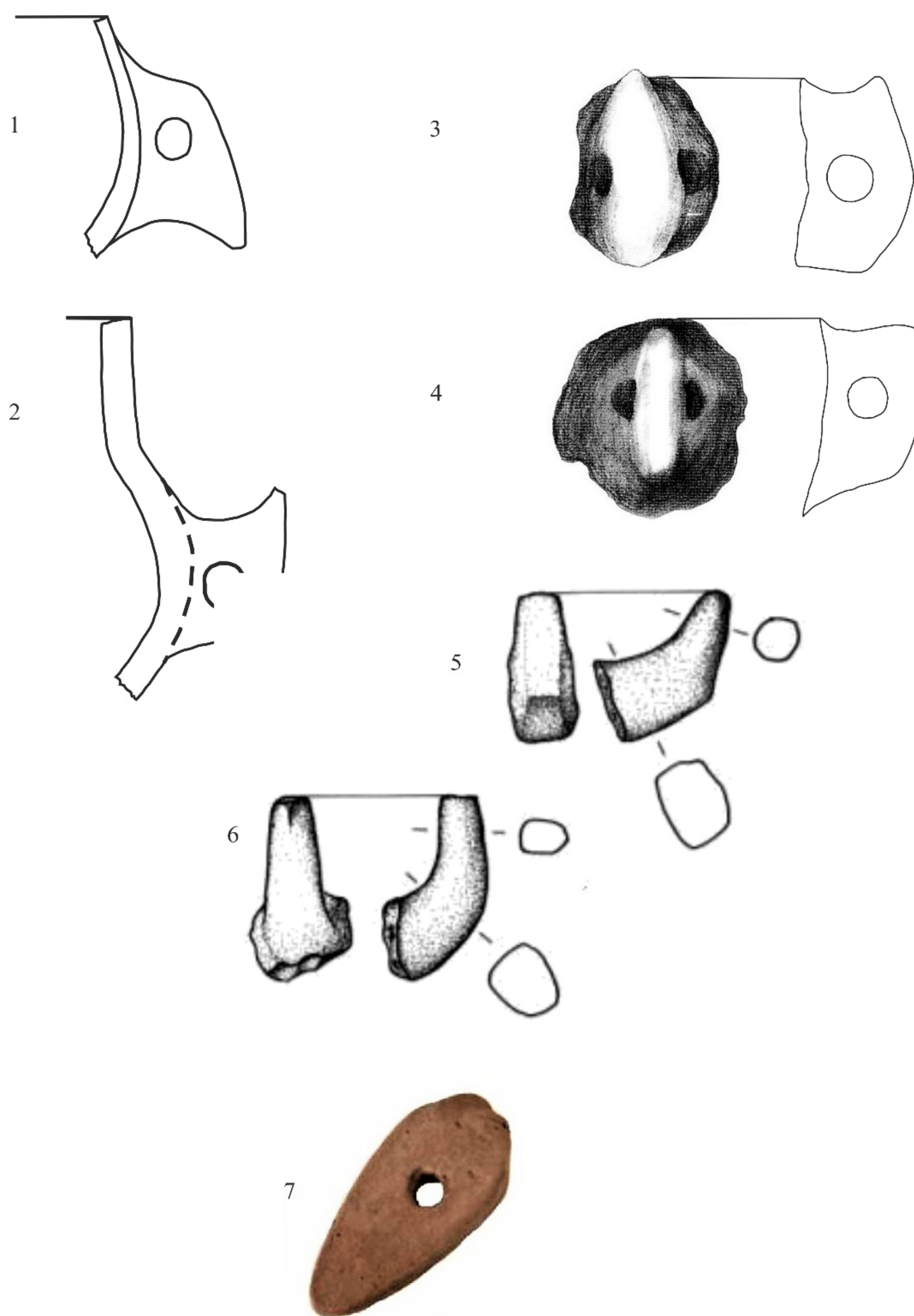

Fig. 23. Alba Iulia – *Lumea Nouă*. 1–4. Tipuri de toarte (după Gligor 2009, pl. CLXXVI/ 6, 8, 9, 10); 5–6. toarte tip „corn de taur” (după Gligor 2009, pl. CLV/8, 9); 7. topor plat cu perforație (după Lazarovici, Lazarovici 2012, fig. VIII/65); piese fără scară.

DATE ARHEOLOGICE ŞI ANTROPOLOGICE DESPRE O NECROPOLĂ MEDIO-BIZANTINĂ DE LA ISACCEA–*NOVIODUNUM* (JUD. TULCEA), SECTORUL *TERENUL POLIŢIEI DE FRONTIERĂ*

AUREL-DANIEL STĂNICĂ*, GABRIEL VASILE**

Rezumat: Prezenta contribuție a fost prilejuită de cercetarea arheologică preventivă determinată de proiectul construirii sediului Poliției de Frontieră (în sectorul Isaccea). Acest proiect a afectat o suprafață de 6000 m^2, dintr-un teren situat în zona de protecție a sitului arheologic „Cetatea Isaccea–*Noviodunum*". Zona care a fost cercetată este intregrată în așezarea civilă *extra muros,* care se întinde pe o suprafață foarte mare, la sud și sud-vest de fortificație.

Studiul arheologic, aparţinând lui Aurel-Daniel Stănică, prezintă o sinteză a descoperirilor funerare din situl Isaccea–*Noviodunum*, cu accent asupra celor aparţinând epocii medio-bizantine și, mai ales, a celor rezultate din cercetarea arheologică preventivă desfășurată în anul 2014 în sectorul *Terenul Poliției de Frontieră*. Cu această ocazie, au fost descoperite 271 de complexe, dintre care două au putut fi atribuite epocii getice, 53 epocii romane, 186 epocii medio-bizantine, iar 15 au fost reprezentate de amenajări din perioada Primului și a celui de-al Doilea Război Mondial. La această listă se mai adaugă 15 complexe, care nu conţineau materiale arheologice, fiind dificil de încadrat cronologic și cultural. Complexele din perioada medio-bizantină sunt reprezentate de locuințe semiîngropate, gropi menajere, vetre și cuptoare de olar, morminte de inhumație. Cele 78 de complexe funerare au fost identificate la adâncimi cuprinse între 0,20 și 1,15 m față de nivelul actual al terenului. Înmormântările s-au practicat potrivit ritualului creştin, majoritatea mormintelor fiind orientate V–E sau VSV–ENE, cu mici deviații. A fost practicată înhumarea individuală (cu o excepție), în gropi simple, puțin adânci, de formă rectangulară și oval-alungită, precum și în depunerile unor complexe de locuire anterioare. Cazurile de suprapuneri sunt rare. Scheletele apar depuse în decubit dorsal, putându-se înregistra, în cazul celor bine conservate, poziția craniilor (normală ori înclinată spre piept, pe partea dreaptă sau stângă), a brațelor (cu cele cinci variante de bază cunoscute – întinse pe lângă corp sau îndoite din coate și așezate pe bazin, abdomen, piept sau umeri, cu diversele asocieri posibile) și a picioarelor (în general întinse, paralele, dar și flexate lateral sau din genunchi). În două dintre mormintele cercetate au fost descoperite piese de inventar – un inel și o cataramă. Mormintele descoperite pot fi datate în secolul al XII-lea și în primele decenii ale secolului al XIII-lea.

Studiul antropologic, aparţinând lui Gabriel Vasile, a fost efectuat pe un lot de 120 de indivizi (15 subadulţi şi 105 adulţi, dintre care 53 de bărbaţi şi 51 de femei), proveniţi din cele 78 de complexe funerare cercetate în sectorul *Terenul Poliției de Frontieră*. Au fost evidenţiate o serie de caracteristici legate de ritualul funerar al locuitorilor aşezării medio-bizantine şi a fost stabilit profilul demografic al acestora. Totodată, au fost surprinse elemente ale variabilității individuale/populaţionale şi moştenirii genetice, precum şi o serie de componente ale stresului ocupaţional/biomecanic sau aspecte legate de starea de sănătate a acestor populații.

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea; e-mail: aurelstanica@gmail.com.
** Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: gsvasile@yahoo.com.

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, Bucureşti, 2018, p. 49–119

Cuvinte-cheie: epocă medio-bizantină, necropolă de inhumație, cartare, (bio)arheologie, demografie, biometrie, statură, caractere epigenetice, stres biomecanic, patologie

INTRODUCERE

Complexul arheologic *Noviodunum* se află pe malul drept al Dunării, în dreptul milei 55, pe un promontoriu din apropierea celui mai important vad al fluviului din nordul Dobrogei, la circa 3 km est de centrul oraşului Isaccea (jud. Tulcea). Oraşul antic *Noviodunum* a fost localizat în punctul *Pontonul Vechi* sau *Eski-kale*, încă de la sfârşitul secolului al XIX-lea, când numeroase personalități ale arheologiei româneşti acordau atenție ruinelor aflate în vecinătatea localității Isaccea[1]. Cercetările arheologice au început în anul 1953, fiind efectuate de către colectivul șantierului *Dinogetia*–Garvăn, condus de Gheorghe Ştefan, de la Muzeul Național de Antichități (devenit, ulterior, Institutul de Arheologie) din București. În anul 1955, o echipă de arheologi, constituită din Ion Barnea (responsabil), Bucur Mitrea şi Niță Angelescu realizează prima săpătură de salvare de-a lungul plajei inundabile a Dunării, la zidurile și bastioanele fortificației romane târzii. Colectivul a efectuat, în anii 1964, 1967, 1970–1971 și 1973, diferite sondaje pe laturile de est, sud şi vest ale fortificației[2].

Situl arheologic Isaccea–*Noviodunum* este format din vestigiile cetății romano-bizantine, medio-bizantine și medievale, o întinsă așezare civilă delimitată de trei valuri de apărare cu șanțurile aferente, la care se adaugă, spre sud și sud-est, necropolele cetății și așezările rurale.

Necropola tumulară a cetății a fost cercetată în perioada 1958–1992 de către Gavrilă Simion, fiind investigate 27 de movile. Informațiile desprinse din cercetarea necropolei se referă la perioada cuprinsă între sfârşitul secolului I şi finalul secolului al II-lea p.Chr. și scot în evidență riturile și ritualurile funerare practicate la *Noviodunum* în epoca romană timpurie[3], dar și nuclee cimiteriale din perioada medio-bizantină, care acoperă intervalul cuprins între secolul al XI-lea și secolul al XIV-lea[4].

ISTORICUL DESCOPERIRILOR FUNERARE

Prin poziţia sa geografică, centrul de la *Noviodunum* a avut un important rol strategic şi economic în perioadele romană, romano-bizantină şi medio-bizantină, locuirea încetând aici la sfârşitul secolului al XIV-lea, pentru a continua pe teritoriul actualului oraş Isaccea.

---

[1] Baumann 2010, p. 6.

[2] Barnea, Mitrea, Anghelescu 1957, p. 169; Barnea, Mitrea 1959, p. 471; Barnea, Barnea 1984, p. 101.

[3] Simion 2008; Bauman 2010, p. 11.

[4] Vasiliu 1984.

Activitățile economice și poziționarea pe malul Dunării, la încrucișarea unor mari rute comerciale, au determinat o dezvoltare deosebită pentru așezarea urbană fortificată din perioada medio-bizantină de la Isaccea–*Noviodunum*, inclusiv sub aspect demografic. Acest fapt este confirmat de cercetările arheologice, care au documentat prezența mai multor nuclee cimiteriale (fig. 1), aparținând fie locuitorilor din cetate, fie unor comunități din vecinătatea acesteia. Punctual, mormintele perioadei medio-bizantine interferează cu orizonturi funerare din epoca romană (secolele II–VI).

În cazul cetății și așezării civile din vecinătate, investigarea complexelor funerare de inhumație evidențiază existența unui cimitir care acoperă intervalul cronologic jalonat de finalul secolului al XI-lea și prima jumătate a secolului al XIII-lea, iar în cazul zidului de incintă de pe latura de sud-est se constată o extindere a zonei cimiteriale în secolele XIII–XIV spre elementele de fortificație aparținând epocii romane și medievale. Pentru acest interval cronologic, în cetate au fost surprinse morminte de inhumație izolate, care sugerează o restrângere a locuirii în zona de sud-est sau spre curtinele de est și sud.

Au fost localizate 11 zone funerare, fiind descoperite aproximativ 600 de morminte de inhumație, care acoperă intervalul cuprins între secolele XI–XIV (fig. 1; tabel 1).

La cca 1,5 km sud de zidul de incintă al cetății, în anul 1979, a fost cercetat un cimitir din secolele XI–XII, cu 172 de complexe. În mantaua a două movile funerare romane, au fost descoperite 69 de morminte, iar spre nord, în opt secțiuni trasate în continuarea complexului tumular, au mai fost cercetate 103 morminte. În cimitirul medio-bizantin se practica înmormântarea individuală, mormintele fiind organizate în şiruri paralele. Majoritatea scheletelor erau orientate vest-est, specific înmormântărilor din lumea creştină, dar au fost identificate şi două schelete cu orientare nord-sud. Scheletele erau în decubit dorsal, cu cinci variante înregistrate ale poziţiei braţelor. Inventarul funerar este variat şi bogat, constând din cercei, mărgele din sticlă şi chihlimbar, brățări din sticlă, inele, aplici, pandantive, cruciulițe, ouă din lut smălțuite, monede. Aceste artefacte reprezintă și elementele care au ajutat la datarea cimitirului în secolele XI–XII[5]. Legat de localizarea acestei necropole la *Movilele Dese*, există o problemă de topografie, care dă naștere la confuzii. În articolul publicat în anul 1984, autorul cercetărilor menționează faptul că „…cimitirul este situat în marginea estică a oraşului, în punctul cunoscut în literatura de specialitate *La Movilele Dese*, morfologic fiind amplasat pe un promontoriu separat de faleza Dunării printr-o albiere naturală, întinzându-se pe o suprafață de teren aproximativ dreptunghiulară, orientată cu axul lung pe direcția nord-est către sud-vest”. În harta care însoțește studiul publicat, cimitirul apare plasat foarte aproape de cetate. În realitate, perimetrul cercetat poate fi localizat la cca 500 m sud de cetate, în punctul *Livadă*[6], iar *Movilele Dese* se află la 3 km sud-vest de zona fortificată.

[5] Vasiliu 1984.

[6] Locuitorii din Isaccea numesc zona *Livada de cireși* (astăzi defrișată) sau *Movila tăiată*.

1. Livadă (1979)
2. Bagola (1987–1988)
3. Așezare civilă (*extra muros*) (1990)
4. Așezare civilă (*extra muros*) (1995–1996)
5. Așezare civilă (*extra muros*) (2003)
6. Așezare civilă (*extra muros*) (2005–2009)
7. Cetate (*intra muros*) (2003)
8. Așezare Civilă Est (2018)
9. Cetate – *Area 1* (2005-2009)
10. Turnul de Colț (2003, 2005–2008, 2010, 2017–2018)
11. Livadă – *Cripte*
12. Cariera lui Flam
13. Terenul Poliției de Frontieră (2011, 2014)
14. Incintă Est (1973)
15. Incintă Sud (1973)
16. Incintă Sud (2014)
17. Lutărie 1 (2002, 2005)
18. Transgaz (2018)
19. Lutărie 2
20. Depozit de gunoi

Fig. 1. Isaccea–*Noviodumum*. Cartarea descoperirilor funerare.

Pe un platou, situat în marginea de nord-est a oraşului Isaccea, la 1 km sud-vest de cetate, în toamna anului 1986, cu ocazia construirii unui pilon de susținere pentru o antenă de radio-telecomunicații, a fost identificată o nouă necropolă. Intervenția a avut un caracter de salvare, constând în extinderea a două dintre gropile practicate pentru fixarea ancorelor de susținere a antenei[7]. Săpăturile au fost reluate în anul 1987, fiind săpate opt secțiuni de lungimi diferite şi trei casete[8], iar în anul 1988, au mai fost trasate opt secțiuni[9]. Localnicii denumesc acest punct *Dealul Bagola*, după numele unei cariere de piatră care a funcționat în partea de nord.

În cursul celor trei campanii din punctul *Bagola*, au fost descoperite 49 de morminte de inhumație, care pot fi datate în secolul al XIII-lea, pe baza inventarelor funerare (brățări şi mărgele din sticlă, nasturi şi oglindă din bronz, diverse piese de podoabă, monede). Cu ocazia lucrărilor efectuate pentru reabilitarea conductelor de aducțiune, de către operatorul care furnizează şi prestează servicii de alimentare cu apă şi canalizare în județul Tulcea, în anul 2015, a mai fost cercetat un mormânt[10]. Investigațiile arheologice realizate în anul 1990, în aşezarea civilă (*extra muros*), între valurile I şi II, prin trasarea a opt secțiuni, au condus la descoperirea a 108 morminte de inhumație. Cimitirul a fost datat în secolul al XII-lea (post anul 1122), încadrare asigurată de inventarul prezent în 10 morminte[11]. În anul 1995, Institutul de Cercetări Eco-Muzeale Tulcea a înscris în programul său reluarea săpăturilor arheologice la *Noviodunum*. În aşezarea civilă, în campaniile din anii 1995–1996, au fost trasate două secțiuni magistrale, pentru stabilirea stratigrafiei[12]. Cu această ocazie, au fost cercetate 72 de morminte de inhumație, cu un inventar foarte sărac[13].

Cercetările arheologice preventive din anul 2003, desfăşurate în zona *extra muros*, foarte aproape de zidurile cetății, la sud şi est de acestea, au completat numărul complexelor funerare cercetate cu încă 36 de morminte[14]. Nu este semnalat niciun inventar în mormintele cercetate, doar monede antrenate cu ocazia săpării gropilor. O situație aparte a fost reprezentată de un mormânt de copil, care era depus peste un schelet de peşte.

Tot în aşezarea *extra muros*, la nord de secțiunile efectuate în anul 1990, o echipă, constituită pe baza unui consorțiu format de trei universități britanice, care derulau programul *Noviodunum Archaeological Project (NAP*)[15], a cercetat, în *Area (Suprafața) 2*, 31 de morminte. Un singur complex funerar a avut inventar, reprezentat de o lamă de cuțit, găsită sub schelet[16].

---

[7] Topoleanu 1986.

[8] Topoleanu 1987.

[9] Informație Florin Topoleanu, căruia îi mulțumim.

[10] Fiind situat la o adâncime de doar 0,20 m, am considerat că acest mormânt poate fi atribuit perioadei medio-bizantine.

[11] Barnea, Mănucu-Adameşteanu, Topoleanu 1996; Mănucu-Adameşteanu 2017, p. 108–109.

[12] Baumann 2010, p. 16.

[13] Mănucu-Adameşteanu 2017, p. 110; Baumann 2010, p. 17, 19–22, 31–32, 34–35.

[14] Baumann *et alii* 2004, p. 148.

[15] Lockyear *et alii* 2005–2006, p. 121–122, 128–129; Jervis *et alii* 2011, p. 327–329.

[16] Popescu 2007. Datele privind numărul mormintelor cercetate au fost furnizate de Adrian Popescu, căruia îi mulțumim şi pe această cale.

Cercetările mai vechi au surprins complexe funerare în proximitatea zidurilor fortificației romano-bizantine sau în zona *intra muros*.

Astfel, în anul 1973, într-o secțiune trasată în vecinătatea depozitului aparținând fostei Baze de Recepție pentru Cereale[17], foarte aproape de zidul de incintă estic, au fost cercetate trei morminte[18].

În campania din anul 2003, pe o direcție aproximativ paralelă cu curtina estică, apoi din dreptul fostei clădiri aparținând S.C. Fruvinis S.A., pe direcția nord-sud, spre clădirea principală a bazei arheologice, a fost efectuată o secțiune (S4), în care au fost cercetate două morminte, de data aceasta în *intra muros*[19]. Tot în vecinătatea curtinei de est, ca urmare a unei investigații de teren în cadrul căreia s-a putut constata prezența, la suprafața solului, a unor materiale osteologice umane, în anul 2018 a fost deschis un nou sector de cercetare, denumit *Așezarea Civilă Est*. În scurta campanie din acest an, au fost surprinse trei morminte de inhumație, orientate est-vest, care nu prezintă inventar. Pe baza stratigrafiei și analogiei cu situația din sectorul *Turnul de Colț*, mormintele pot fi datate în secolele XIII–XIV. În zona zidului de incintă de sud, au fost întâlnite situații similare. În anul 1973, când s-au realizat excavările pentru ceea ce numim astăzi „șoseaua betonată", au fost cercetate trei morminte în apropiere de „colțul de sud-est al cetății"[20]. O supraveghere arheologică efectuată în anul 2014, cu ocazia introducerii unei conducte de canalizare în segmentul de drum betonat de la vest de *Turnul Mare*, au scos la iveală oase umane, dar nu în conexiune anatomică[21].

Pe zidul de incintă de sud și în *Area (Suprafața) 1* cercetată în cadrul *NAP*, echipa britanică a descoperit șase morminte, care aparțin ultimului nivel de locuire, atribuit larg secolelor XIII–XIV[22].

Un alt punct în care au fost descoperite morminte este *Turnul de Colț*. Începând cu anul 2003, când a fost investigat un mormânt de copil, în campaniile din perioada 2005–2008[23], 2010[24], 2017–2018 au fost cercetate 18 morminte de inhumație. Inventarul mormintelor din acest sector este bogat, reprezentat de mărgele și brățări din sticlă, pandantive și o cruciuliță din bronz, care își găsesc analogii în descoperiri similare din nordul Mării Negre[25].

Orizontul de înmormântări din perioada medio-bizantină reprezintă extinderea spre nord a necropolei localizate în zona aşezării civile. Grupul de morminte,

---

[17] Astăzi depozitul Bazei arheologice a Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea.

[18] Mănucu-Adameșteanu 2017, p. 111–112.

[19] Baumann, Stănică 2003, p. 148.

[20] Mănucu-Adameșteanu 2017, p. 112, nota 329.

[21] Această descoperire a dus la presupunerea că, în momentul realizării lucrărilor pentru lărgirea drumului, au fost afectate și complexe funerare.

[22] Informații A. Popescu, căruia îi mulțumim și pe această cale.

[23] Pentru cele nouă morminte cercetate în perioada 2003–2008, analiza antropologică a fost realizată de Valentina Bernardi, University College London, UCL Institute of Archaeology, dar încă nu se cunosc rezultatele.

[24] Baumann 2010, p. 131–135.

[25] Stănică, Radu 2008; Baumann *et alii* 2009, p. 121. Se adaugă și cercetările din anii 2017–2018.

surprins în zona intramurană a *Turnului de Colț*, marchează sfârşitul locuirii în zona sud-estică a platoului cetății.

În zona *Livadă – Cripte* și *Cariera lui Flam*, au fost descoperite brățări din sticlă de culoare albastră, care provin, probabil, din morminte deranjate.

Cartarea punctelor în care s-au cercetat morminte oferă conturul unei impresionante necropole, cuprinzând așezarea civilă de la sud de cetate, care se întindea spre sud-vest, și platoul pe care se află astăzi un mare complex pomicol. Rămâne ca viitoarele cercetări să ofere date noi privind cronologia și organizarea spațială a cimitirelor, având în vedere că sunt semnalate complexe funerare și la sud-est de complexul de fortificații sau la est de punctul *Lutărie 1*[26].

CERCETĂRI ÎN SECTORUL „TERENUL POLIȚIEI DE FRONTIERĂ". DATE ARHEOLOGICE

Investiția constând în construirea viitorului sediu al Poliției de Frontieră (sectorul Isaccea), a afectat o suprafață de 6000 mp, dintr-un teren situat în zona de protecție a sitului arheologic „Cetatea Isaccea–*Noviodunum*"[27]. Zona cercetată poate fi integrată în așezarea civilă *extra muros*, care se întinde pe o suprafață foarte mare, la sud și sud-vest de cetate. În anul 2011, a fost realizat diagnosticul arheologic pentru terenul aferent investiției, care a constat și în realizarea unui sondaj[28]. Cu această ocazie, a fost cercetat și un mormânt de inhumație, orientat V–E, care avea ca inventar, depus în dreptul piciorului stâng al defunctului, un vas borcan, databil în secolul al XIII-lea.

[26] Stănică, Radu, Dinu 2010, p. 203–220; Baumann 2010, p. 179–185. În urma cercetărilor de salvare din anul 2002 din punctul *Lutărie 1*, au fost identificate şi cercetate 18 morminte. Apropierea de zona în care a funcţionat o foarte întinsă necropolă datată în secolele XII–XIII, din care a fost cercetat un număr mare de morminte, precum şi prezenţa gropilor menajere cu materiale medio-bizantine (purtate de lama excavatorului în momentul nivelării terenului), au determinat colectivul de cercetare să considere mormintele orientate V–E ca aparţinând secolelor XII–XIII. La momentul respectiv, nu dispuneam de argumente pentru a face o diferenţiere între mormintele considerate medio-bizantine şi cele din epoca romană. În volumul publicat în 2010 (p. 180, nota 186), V.H. Baumann, în urma sugestiilor noastre, precizează că mormintele cercetate în 2002, în număr de cinci, nu aparțin perioadei medio-bizantine. În punctul *Lutărie 1* (Cariera de lut) a fost identificat un sector al necropolei romano-bizantine cu două orizonturi de înmormântari, care pot fi datate în secolele IV–V p.Chr. La est de acest sector, se află o livadă de migdali și parcele de teren, unde se practică arături foarte adânci. În porțiunile paralele cu șoseaua betonată, printre rândurile de copaci, s-a putut observa, în urma cercetărilor de teren efectuate de către membrii colectivului de cercetare, material osteologic uman din morminte deranjate de lucrările agricole. Gh. Mănucu-Adameşteanu (2017, p. 111) publică o serie de considerații, care nu au însă legătură cu realitatea din teren; aşa cum am precizat deja în 2010, materialele arheologice atribuite perioadei medio-bizantine au fost dispersate pe întreaga suprafaţă, în momentul decapării.

[27] Prima delimitare a sitului arheologic Cetatea *Noviodunum*, realizată de către Victor Baumann în anul 1997, pe baza datelor avute la dispoziție în acel moment, nu a cuprins și terenul afectat de această investiție. Cercetările în teren, realizate în cadrul programelor de cercetare *Noviodunum Archaeological Project* și *Noviodunum 2000*, au adus noi date și informații, referitoare la potențialul arheologic al unor terenuri situate în vecinătatea sitului delimitat.

[28] La suprafața solului, în perimetrul cercetat, au fost cartate 680 de materiale arheologice, dintre care remarcam, la momentul respectiv, foarte multe fragmente osteologice umane.

Având în vedere suprafaţa mare care urma a fi cercetată arheologic, s-a optat pentru împărţirea acesteia în 18 secţiuni, orientate nord-sud şi despărţite de martori stratigrafici cu o lăţime de 1,00 m. Secţiunile au avut lungimea cuprinsă între 54 m (S1) şi 74 m (S17). În zona de nord a terenului, către şoseaua betonată, s-a optat pentru o retragere spre sud a secţiunilor, determinată de prezenţa cablurilor de telefonie internaţională şi a cablului de fibră optică, introdus în anul 2011.

S-a utilizat o numerotare a secţiunilor de 1 la 18 (S1–S18), iar complexele cercetate au fost numerotate separat, pentru fiecare secţiune în parte. Având în vedere atât suprafaţa mare, cât şi timpul scurt în care trebuia efectuată cercetarea, s-a optat pentru o decapare mecanizată şi transportarea pământului în afara zonei cercetate (fig. 2–3). Complexele arheologice identificate au fost cercetate manual, avându-se în vedere înregistrarea datelor planigrafice şi stratigrafice (prin fişe de complex, fişe de suprafaţă, desene şi fotografii).

Cercetarea a fost efectuată în două etape. Într-o primă etapă, au fost descoperite, în zona acoperită de S1–S13, 161 de complexe, dintre care două au fost atribuite epocii getice, 25 epocii romane, 113 epocii medio-bizantine (secolul al XIII-lea), iar 14 complexe reprezintă amenajări din perioada Primului şi a celui de-al Doilea Război Mondial; şapte complexe nu conţineau materiale arheologice. În a doua etapă a cercetărilor preventive, în S14–S18, au fost identificate şi cercetate 110 complexe, dintre care 28 din epoca romană, 73 din epoca medio-bizantină şi unul din timpul războaielor mondiale; opt complexe nu au avut materiale arheologice.

Referitor la complexele din perioada medio-bizantină, acestea sunt reprezentate de locuinţe semiadâncite, gropi menajere, vetre şi cuptoare de olar, morminte de inhumaţie. Cercetarea de la Isaccea–*Noviodunum*, sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*, a dus la identificarea unei zone cu o intensă locuire atribuită perioadei medio-bizantine, dublată de marcarea unui nou punct pe harta descoperirilor funerare din teritorul cetăţii. Au fost cercetate 78 de morminte de inhumaţie (fig. 4–7), identificate la adâncimi cuprinse între 0,20 şi 1,15 m (faţă de nivelul actual al terenului). Majoritatea mormintelor au fost orientate V–E sau VSV–ENE, cu mici deviaţii, înmormântările făcându-se după ritualul creştin. A fost practicată înhumarea individuală, cu excepţia a două morminte duble (fig. 6/1, 3), în gropi simple, puţin adânci, de formă rectangulară şi oval-alungită, precum şi în depunerile unor complexe de locuire anterioare. Cazurile de suprapuneri sunt rare. Scheletele apar depuse în decubit dorsal, putându-se înregistra, în cazul celor bine conservate, poziţia craniilor (normală ori înclinată spre piept, pe partea dreaptă sau stângă), a braţelor (cu cele cinci variante de bază cunoscute – întinse pe lângă corp sau îndoite din coate şi aşezate pe bazin, abdomen, piept sau umeri, cu diversele asocieri posibile) şi a picioarelor (în general întinse, paralele, dar şi flexate lateral sau din genunchi) (fig. 4–7). Un mormânt descoperit în anul 2011 (fig. 7), cu ocazia sondajului practicat în cadrul diagnosticului arheologic, conţinea un vas borcan depus pe partea stângă a defunctului[29], iar în două dintre mormintele cercetate în anul 2014 au fost descoperite piese de inventar – un inel

[29] O situaţie asemănătoare a fost întâlnită într-un mormânt din sec. al X/lea de la Niculitel – vas în zona bazinului (Mănucu-Adameşteanu 1991, p. 361) şi în necropola din secolul al XI-lea de la *Beroe*–Ostrov – vase în zona capului (Stănică 2004, p. 360–361, pl. VI/2, VII/1).

Fig. 2. Isaccea–*Noviodunum*, sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*. Cercetări arheologice preventive, campania 2014. Vedere asupra secțiunilor arheologice.

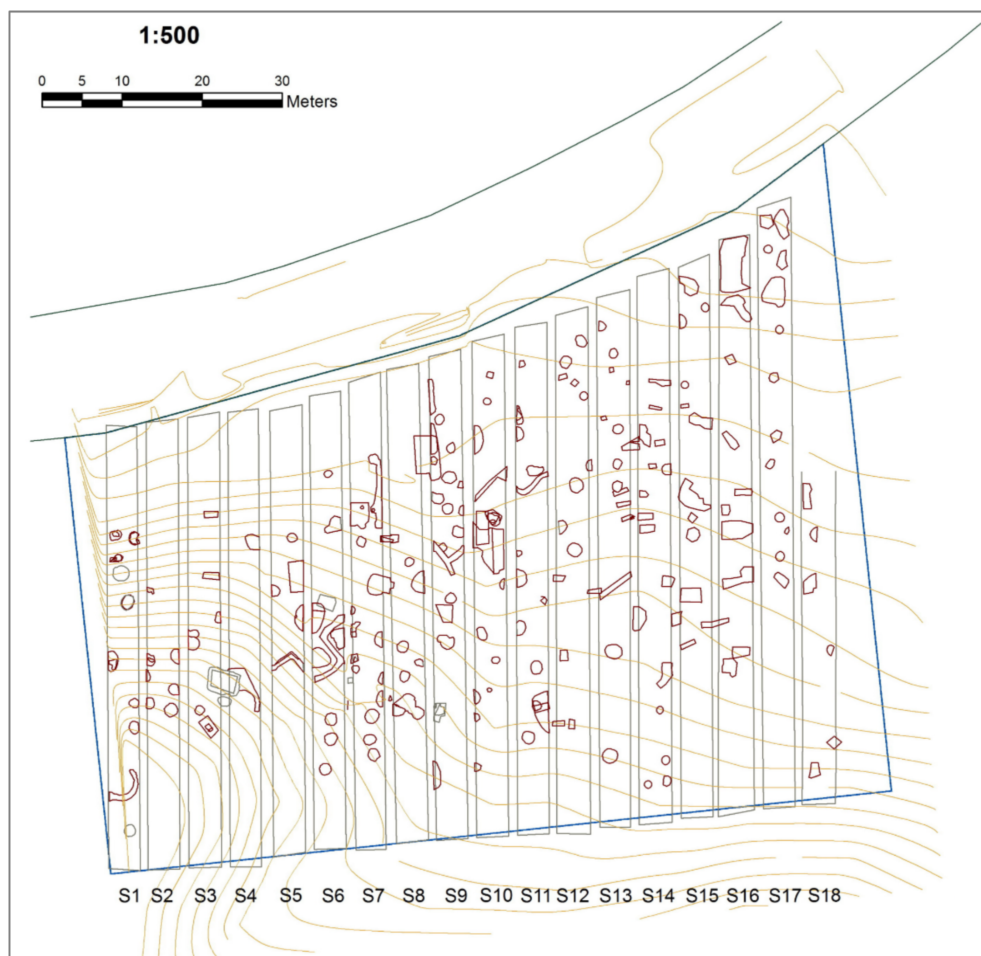

Fig. 3. Isaccea–*Noviodunum*, sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*. Cercetări arheologice preventive, campania 2014. Planul săpăturilor, cu dispunerea complexelor.

şi o cataramă. În S6, în stratul vegetal, a fost descoperit un cercel de tâmplă, provenit, probabil, de la un mormânt deranjat.

Terenul cercetat prezintă o diferenţă de nivel pe axa NE–SV, fapt care a determinat o concentrare a mormintelor pe zona mai plată.

Planimetria indică o organizare spaţială a cimitirului, cu dispunerea mormintelor în șiruri, iar existența unor suprapuneri între complexele funerare medio-bizantine (fig. 5/5, 6/4) și cele două grupe de adâncimi înregistrate pentru depunerea defuncților sugerează existența a două etape în care s-au practicat înmormântările. O grupă de morminte o formează cele surprinse la adâncimi cuprinse între 0,20 și 0,50 m. Unui al doilea nivel, probabil mai timpuriu, îi aparţin mormintele amenajate la o adâncime cuprinsă între 0,60 și 1,15 m. Au fost înregistrate și indicii ale existenței unui nivel de

1

2

3

4

5

6

Fig. 4. Isaccea–*Noviodunum*, sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*.
Morminte cercetate în campania 2014.

1

2

3

4

5

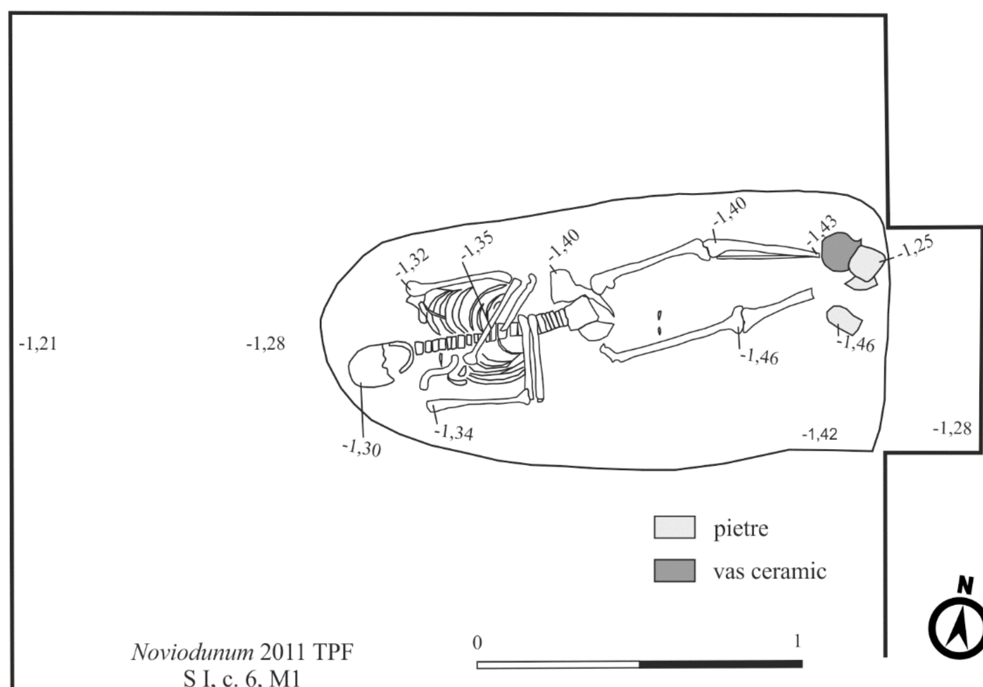

6

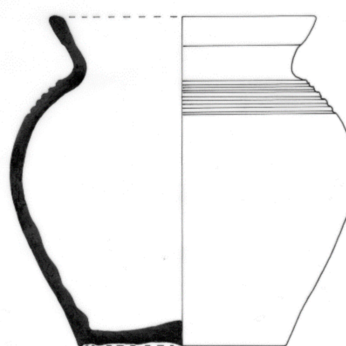
Fig. 5. Isaccea–*Noviodunum*, sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*.
Morminte cercetate în campania 2014.

Fig. 6. Isaccea–*Noviodunum*, sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*.
Morminte cercetate în campania 2014.

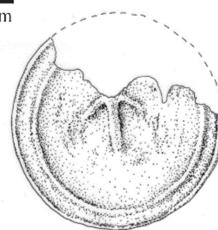

Fig. 7. Isaccea–*Noviodunum*, sectorul *Terenul Poliției de Frontieră*.
Mormânt cercetat în campania 2011.

locuire suprapus cimitirului: cazul unor complexe menajere care au intersectat morminte de inhumaţie (fig. 4/5) – situaţia din S13, în care un complex menajer (cpl. 7) a secţionat un mormânt de inhumaţie (cpl. 8, fig. 4/5) sau descoperirea a trei complexe menajere conținând și oase umane. Un caz din S11 (cpl. 2), în care a fost descoperit un mormânt de inhumaţie într-o locuinţă (prezentând o singură fază de utilizare)[30] (fig. 6/5), sugerează încadrarea necropolei între două niveluri de locuire. Aceste suprapuneri, care implică deranjamente sunt responsabile și pentru materialul osteologic uman provenind de la mai mulți indivizi decât cei identificați în cadrul complexelor funerare cercetate[31], putând sugera, eventual, alături de suprapunerile de complexe funerare, și o intensitate destul de mare a utilizării necropolei.

Pe baza observaţiilor stratigrafice, care au surprins două etape de înmormântare, la care adăugăm unele analogii cu descoperiri similare din necropola cercetată în *Aşezarea civilă* (1995–1996, 2003), la sud de zidul de incintă, mormintele descoperite în punctul *Terenul Poliției de Frontieră* pot fi datate în secolul al XII-lea şi în primele decenii ale secolului al XIII-lea.

Nr. crt.	Punct	An	Număr de morminte	Inventar	Datare (secol/secole)
1.	*Livadă*	1979	172	✓	XI–XII
2.	*Bagola*	1986–1988	49	✓	XIII
3.	*Bagola*	2015	1		XIII (?)
4.	Așezare civilă (*extra muros*)	1990	108	✓	XII
5.	Așezare civilă (*extra muros*)	1995–1996	72	✓	XI–XIII
6.	Așezare civilă (*extra muros*)	2003	36		XI–XIII
7.	Așezare civilă (*extra muros*), *NAP*, Area 2	2006–2008	31		XI–XIII
8.	Zidul de incintă estic (*extra muros*)	1973	3		XI–XIII
9.	Zidul de incintă estic, S4 (*intra muros*)	2003	2		XI–XIII
10.	Așezarea civilă Est	2018	3		XI–XIII
11.	Zidul de incintă sudic	1973	3		XI–XIII
12.	Zidul de incintă sudic, *NAP*, Area 1	2005–2009	6	✓	XIII
13.	*Turnul de colț* (*intra muros*)	2003–2018	19	✓	XIII–XIV
14.	*Terenul Poliției de Frontieră*	2011	1	✓	XII–XIII
15.	*Terenul Poliției de Frontieră*	2014	78	✓	XII–XIII
	Total		**584**		

Tabel 1. Situl Isaccea–*Noviodunum.* Descoperirile funerare din epoca medio-bizantină.

[30] Topoleanu *et alii* 2015, p. 208.
[31] Vezi, *infra*, analiza antropologică.

MATERIALUL SCHELETIC ŞI METODOLOGIA DE LUCRU

Obiectul analizei antropologice îl reprezintă resturile scheletice identificate în cele 78 de complexe funerare medio-bizantine investigate în cadrul cercetărilor arheologice preventive, efectuate în anul 2014, în punctul *Cetate* (*Pontonul Vechi*), sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*[32].

Materialul scheletic a fost spălat cu apă, uscat la umbră, iar acolo unde a fost necesar – de pildă, în vederea unei mai bune observări a unor aspecte patologice sau pentru efectuarea de măsurători –, a fost restaurat.

Pentru identificarea şi stabilirea simetriei/lateralităţii resturilor scheletice analizate, am utilizat numeroase caractere descriptive din atlase osteologice de specialitate[33], cu ajutorul cărora am putut determina simetria în majoritatea cazurilor.

De asemenea, a fost precizat şi numărul minim de indivizi (NMI) corespunzător fiecărui complex funerar.

În vederea evaluării stării de conservare a materialului scheletic, am aplicat un model care presupune încadrarea resturilor osteologice în grade de eroziune şi/sau abraziune[34]. Astfel, scheletele au fost înregistrate folosindu-ne de o scală cu şapte trepte, care începe de la gradul 0 (suprafaţă osoasă clară sub aspect morfologic, vizibilă, neafectată) şi continuă până la gradul 5+ (resturi osteologice puternic afectate de agenţii tafonomici). Elementele componente ale scheletului pot fi diferit afectate. În studiul de faţă, am atribuit un grad de conservare fiecărui schelet în parte în funcţie de morfologia generală a acestuia.

Pentru stabilirea stării de reprezentare, am desemnat un schelet aproximativ întreg atunci când am identificat peste 75% din părţile lui componente. Resturile osteologice, înscrise în limita intervalului 25–75%, definesc un schelet parţial reprezentat, în timp ce un individ slab reprezentat a fost apreciat când nu au fost prezente mai mult de 25% din elementele scheletice[35].

Adesea, în vederea determinării sexului, se investighează craniul şi pelvisul. Este şi cazul de faţă, unde am utilizat diferenţele morfologice discriminante întâlnite la nivelul coxalului (arcul ventral, concavitatea subpubiană, aspectul medial al ramului ischiopubian, marele şanţ sciatic şi sulcusul preauricular) şi craniului (creasta nucală, procesul mastoid, marginea supraorbitală, glabela şi eminenţa mentală[36]).

---

[32] Cercetarea antropologică de faţă a fost efectuată prin combinarea rezultatelor obţinute din analiza a două loturi scheletice descoperite la Isaccea–*Noviodunum*, în punctul *Cetate* (*Pontonul Vechi*), sectorul *Terenul Poliţiei de Frontieră*: un lot care includea 66 de complexe funerare (Vasile 2017, p. 315) şi un altul, mai mic, analizat ulterior, alcătuit din resturile scheletice provenite din 12 complexe funerare.

[33] Abrahams, Hutchings, Marks Jr. 1999; White, Folkens 2005.

[34] Brickley, McKinley 2004, p. 15–17.

[35] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 7.

[36] Buikstra, Ubelaker 1994, p. 16–21.

În lipsa coxalelor şi a segmentului cranian, sexul indivizilor a fost determinat pe baza unei serii de caracteristici morfo-metrice întâlnite la celelalte oase, printre cele mai urmărite numărându-se aspectul general al acestora, dimensiunea epifizelor sau relieful osos[37]. În completare, am utilizat recomandările pentru diagnoza sexului propuse în cadrul unui simpozion desfăşurat la Praga în anul 1972 (*Workshop of European Anthropologists*)[38] şi un studiu bazat pe utilizarea ecuaţiilor unor funcţii discriminante, care privesc principalele dimensiuni ale astragalului şi calcaneului[39].

Metodele de estimare a vârstei la deces[40] diferă la grupa subadulţilor de cele utilizate în cadrul adulţilor. Astfel, pentru indivizii din categoria de vârstă *fœtală* (F: < 0 ani), vârsta a fost estimată prin comparaţie dimensională cu alte resturi scheletice de vârste cunoscute, precum şi cu ajutorul unei lucrări de osteologie dedicată subadulţilor[41].

Pentru clasele *infant* (I: 0–3 ani) şi copil (C: 3–12 ani), au fost utilizate, singular sau împreună, atât dentiţia, cât şi lungimile maxime ale unor oase. Pentru prima categorie de elemente a fost aplicată secvenţa de formare şi erupţie a dinţilor[42]. Totodată, au fost folosite şi ecuaţii de regresie, bazate pe dimensiunile maxime ale diafizelor tuturor oaselor lungi[43]. De asemenea, atunci când acestea au lipsit, am ţinut cont şi de lăţimea maximă a ilionului[44].

La baza estimării vârstelor pentru sectorul juvenil (adolescenţi, Ad: 12–20 ani), au stat alte modele[45], bazate pe gradul de fuziune al epifizelor la diafize[46]. Atunci când oasele lungi nu s-au păstrat, pentru estimarea vârstei adolescenţilor, am utilizat gradul de fuziune al segmentelor sacrale[47].

Estimarea vârstei la deces în cadrul indivizilor adulţi s-a realizat cu predilecţie pe baza coxalelor. O primă metodă utilizată a fost înregistrarea diferenţelor morfologice întâlnite în cadrul celor două sexe la nivelul simfizelor pubiene[48]. Atunci când simfizele au lipsit (sunt structuri care pot fi foarte des afectate postmortem), au fost diagnosticate suprafeţele auriculare ale oaselor coxale[49].

---

[37] Acsádi, Nemeskéri 1970, p. 75–87.
[38] Ferembach, Schwidetsky, Stloukal 1980, p. 517–527.
[39] Gualdi-Russo 2007.
[40] Încadrarea în categorii s-a făcut după Buikstra, Ubelaker 1994, p. 9.
[41] Schaefer *et alii* 2009.
[42] Ubelaker 1980, p. 46–47.
[43] Facchini, Veschi 2004, p. 93.
[44] Ubelaker 1980, p. 47–49.
[45] Ubelaker 1980, p. 53; Cardoso 2008.
[46] Facem precizarea că o serie de structuri osoase fuzionează mai târziu în cadrul vieţii indivizilor. Prin urmare, sudarea epifizelor la diafize nu este o metodă de estimare exclusivă a vârstei adolescente; aceasta poate să ne ofere indicii şi în legătură cu clasa imediat următoare, cea a adulţilor tineri, aşa cum este cazul unuia dintre indivizii analizaţi.
[47] Fojas, Shirley, Passalacqua 2012.
[48] Brooks, Suchey 1990.
[49] Lovejoy *et alii* 1985.

În lipsa acestor indicatori, vârsta la deces a fost apreciată pe baza gradului de obliterare a suturilor craniene, exclusiv la nivel exocranian[50].

Alte metode aplicate au urmărit studiul morfologic al coastelor. Unul dintre acestea este reprezentat de evoluţia morfologică a primei coaste (geometria faţetei articulare şi textura suprafaţei tuberculului costal) corelată cu vârsta biologică[51]. Alte două morfologii analizate au fost cele cu privire la capetele sternale ale coastelor (în special coasta 4, la nivelul joncţiunii costocondrale), atât pentru indivizii de sex masculin[52], cât şi pentru cei de sex feminin[53].

Nu în ultimul rând, am urmărit şi gradul de uzură/atriţie dentară a suprafeţelor ocluzale ale molarilor[54].

Atunci când au lipsit elementele care ne-ar fi putut oferi indicii cu privire la grupa de vârstă biologică, indivizii au fost plasaţi generic într-una dintre clasele de vârstă subadult (SA) sau adult (AD). În acest caz, criteriul de diferenţiere a categoriei de vârstă l-a constituit sudarea epifizelor la diafize[55]. Categoriile de vârstă utilizate au fost adult tânăr (AT: 20–35 ani), adult matur (AM: 35–49 ani) şi adult bătrân (AB: > 50 ani).

Statura scheletică a fost estimată atât în cazul subadulţilor, cât şi pentru indivizii adulţi. Pentru prima categorie, statura a fost apreciată doar în cazul copiilor cu vârste cuprinse între 6 luni şi 12 ani, prin aplicarea unor ecuaţii de regresie[56], derivate dintr-un studiu radiografic[57], bazate pe lungimile maxime ale diafizelor humerale, femurale şi tibiale[58].

Acest parametru a fost estimat şi în cazul adulţilor sau indivizilor adolescenţi, dacă aceştia din urmă au prezentat oasele complet epifizate. În acest sens, au fost aplicate o serie de ecuaţii de regresie, bazate pe lungimile maxime ale humeruşilor, radiusurilor, femururilor şi tibiilor[59]. Valorile obţinute[60] au fost încadrate în categorii[61].

[50] Meindl, Lovejoy 1985, p. 63.

[51] DiGangi *et alii* 2009.

[52] Işcan, Loth, Wright 1984.

[53] Işcan, Loth, Wright 1985.

[54] Brothwell 1981, p. 72.

[55] Precizăm faptul că ne păstrăm o serie de rezerve în ceea ce priveşte încadrarea indivizilor în grupa adult, în sensul că, deşi oasele sunt epifizate, ele ar putea aparţine şi unui subadult, unele dintre acestea fuzionând la vârsta adolescentă.

[56] Visser 1998, p. 415.

[57] Maresh 1943.

[58] Menţionăm că valoarea staturii scheletice derivată din formulele ecuaţiilor de regresie, care cuprind lungimile maxime ale diafizelor tibiale, are o acurateţe mai ridicată. Din acest motiv, când diafizele tibiale au fost prezente, statura a fost calculată exclusiv pe baza acestora.

[59] Pearson 1899, *apud* Rösing 1988, p. 597.

[60] Valoarea staturii este reprezentată de media staturilor obţinute pe stânga cu cele de pe dreapta.

[61] Martin 1928a, p. 246.

Greutatea scheletică a fost estimată exclusiv în cazul copiilor (3–12 ani), pe baza unor ecuaţii de regresie[62] derivate dintr-un studiu radiologic[63]. Pentru aceasta, au fost calculate diametrul antero-posterior maxim la mijlocul diafizei humerale (numărul *5* Martin) şi diametrul antero-posterior în dreptul fosei nutritive a tibiei (numărul *8a* Martin). Reţetarul antropologic este completat şi de informaţii de ordin (bio)metric. Măsurătorile efectuate au fost exprimate în milimetri. De asemenea, au fost specificate şi categoriile în care se încadrează aceste valori[64].

Alt aspect urmărit în cadrul studiului l-a reprezentat înregistrarea bilaterală, la indivizii adulţi din cadrul celor două sexe, a unui set de caractere epigenetice (non-metrice, discrete, discontinue). Au fost observate 21 de fenotipuri întâlnite la nivelul scheletului cranian[65] şi 30 din segmentul postcranian[66].

De asemenea, au fost observaţi şi o serie de indicatori din categoria stresului ocupaţional (funcţional, biomecanic). Aceştia au fost grupaţi în markeri musculo-scheletici, indicatori metrici (asimetria osoasă[67] şi dimorfismul sexual[68]) şi indicatori non-metrici ai stresului funcţional, nutriţional şi ambiental[69].

Nu în ultimul rând, în vederea identificării condiţiilor patologice şi/sau stabilirii diagnosticului diferenţial, am utilizat o serie de tratate din literatura paleopatologică de specialitate[70].

ANALIZA MATERIALULUI SCHELETIC

1. Număr minim de indivizi, stare de reprezentare, aspecte tafonomice

În cele 78 de complexe funerare au fost identificaţi 120 de indivizi. Cele mai numeroase morminte sunt cele în care a fost identificat un singur individ (48 = 61,5%), dar au fost înregistrate şi complexe care conţin doi (21 = 26,9%), trei (7 = 9,0%), patru (1 = 1,3%) sau chiar cinci indivizi (1 = 1,3%) (fig. 8).

În ceea ce priveşte inventarul osteologic al scheletelor, se constată că aproximativ două treimi dintre acestea aparţin celor slab reprezentate (65 = 54,2%); sunt secondate de cele parţial reprezentate (31 = 25,8%), urmate, foarte îndeaproape, de cele aproximativ complete (24 = 20,0%) (fig. 9).

[62] Visser 1998, p. 415.

[63] Tanner, Hughs, Waterhouse 1981.

[64] Martin 1928b, p. 625–678 şi Bräuer 1988, p. 160–192, pentru scheletul cranian; Martin 1928b, p. 1005–1052 şi Bräuer 1988, p. 193–232, pentru scheletul post-cranian.

[65] Hauser, De Stefano 1989.

[66] Finnegan 1978.

[67] Auerbach, Ruff 2006.

[68] Herrerin Lopez 2001, p. 237.

[69] Borgognini Tarli, Paciani 1989, p. 139–169.

[70] Waldron 2009; Barnes 2004; Barnes 2008; Roberts, Manchester 2005; Hillson 2005; Ortner 2003; Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998; Rogers, Waldron 1995.

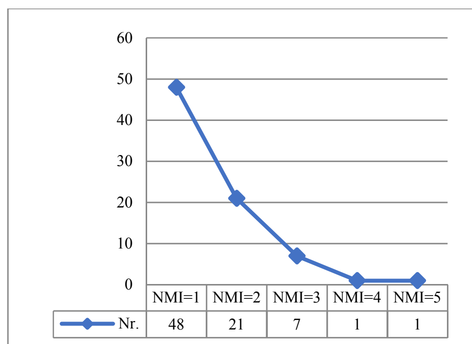

Fig. 8. Distribuţia numărului minim de indivizi în cadrul complexelor funerare studiate.

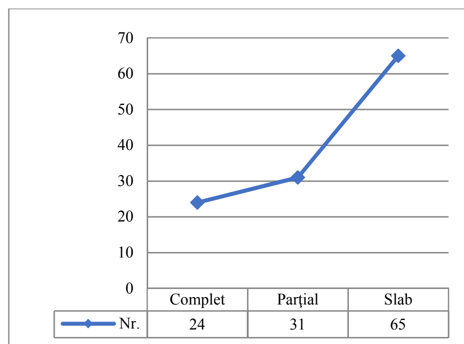

Fig. 9. Starea de reprezentare a materialului scheletic.

În vederea obţinerii de informaţii cât mai exacte sub raport statistic în legătură cu starea de conservare a materialului scheletic, am luat în considerare doar indivizii aproximativ completi şi pe cei parţial reprezentaţi, nu şi pe cei slab reprezentaţi. Astfel, rezultatele ne arată faptul că mai bine de jumătate dintre indivizii din lotul cercetat sunt încadraţi în gradele 0–1 (31 = 56,4%), bine conservaţi, fiind în mică măsură afectaţi de acţiunea agenţilor tafonomici. Morfologia restului materialului scheletic este înscrisă între limitele gradelor 2–3 (24 = 43,6%), fiind moderat afectată de factori tafonomici. Lipsesc scheletele precar conservate (gradele 4–5+) (fig. 10).

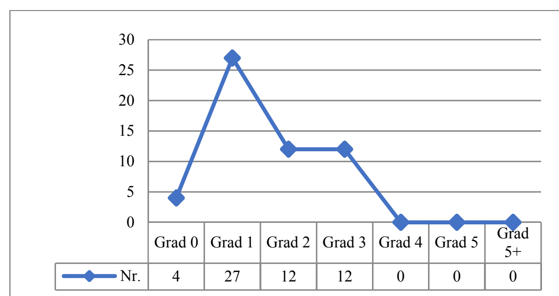

Fig. 10. Expresia gradelor de conservare ale materialului scheletic.

2. Profilul demografic

Sexul a fost determinat la 104 indivizi: 102 adulţi şi 2 subadulţi (adolescenţi). Au fost identificaţi 53 de indivizi de sex masculin (51,0%) şi 51 de indivizi de sex feminin (49,0%) (fig. 11). Pe baza datelor obţinute, s-a calculat un *sex ratio* (numărul de indivizi de sex masculin pentru fiecare individ de sex feminin dintr-o populaţie) de 1,03.

În urma estimării vârstei la deces, majoritatea indivizilor aparţin adulţilor (105 = 87,5%), iar într-o măsură mai mică, subadulţilor (15 = 12,5%) (fig. 12). Estimări absolute ale vârstelor la deces, care nu cuprind doar grupa de vârstă, ci au alocate şi valori, au fost efectuate pentru 82 de indivizi: 11 subadulţi şi 71 de adulţi.

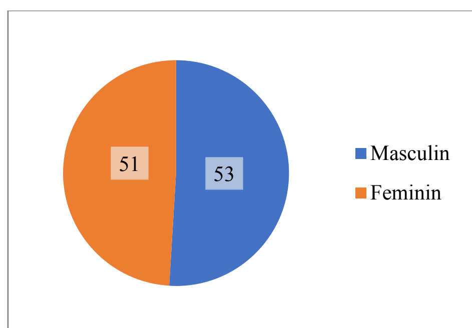

Fig. 11. Distribuţia indivizilor pe grupe de sex.

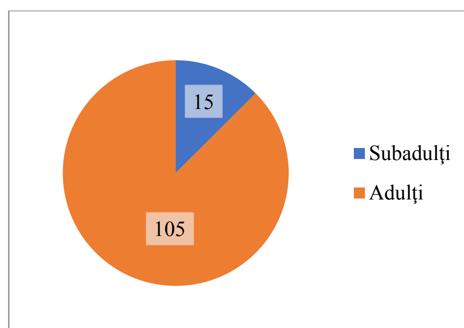
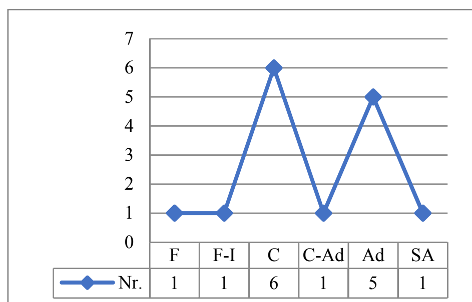

Fig. 12. Distribuţia indivizilor pe clase de vârstă.

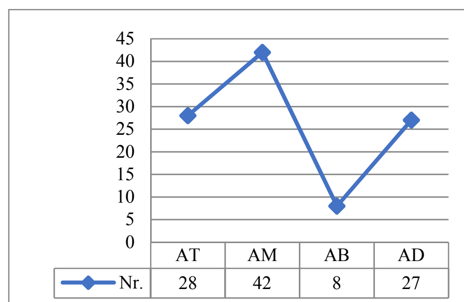
Frecvenţa cea mai ridicată în rândul clasei subadulţilor o au copii (6 = 40,0%), secondaţi de adolescenţi (5 = 33,3%). Alţi patru subiecţi au fost încadraţi într-una din grupele *fœtus*, *fœtus-infant*, copil-adolescent şi subadult (câte 6,7%) (fig. 13).

Cele mai numeroase decese în cadrul clasei adulţilor se întâlnesc la grupa adult matur (42 = 40,0%). Urmează grupa adulţilor tineri (28 = 26,7%) şi a celor bătrâni (8 = 7,6%). În 27 de cazuri (25,7%), indivizii nu au putut fi încadraţi cu precizie într-una dintre cele trei clase de vârstă (fig. 14).

	F	F-I	C	C-Ad	Ad	SA
Nr.	1	1	6	1	5	1

Fig. 13. Distribuţia pe clase de vârstă în rândul indivizilor subadulţi.

	AT	AM	AB	AD
Nr.	28	42	8	27

Fig. 14. Distribuţia pe clase de vârstă în rândul indivizilor adulţi.

Deşi segmentul subadulţilor nu este bine reprezentat în comparaţie cu cel al adulţilor, putem conchide asupra faptului că acele câteva decese din rândul copiilor şi adolescenţilor sunt urmate de creşteri graduale la grupele adult tânăr şi matur, urmate de o scădere a deceselor la grupa adult bătrân. Profilul mortalităţii astfel obţinut (fig. 15) este unul tipic pentru un cimitir *atriţional*.

În general, în cadrul celor două sexe, curba repartiţiei pe grupe de vârstă şi sex (fig. 16) are traiectorii cvasi identice, care urmează profilul general al mortalităţii. Merită să amintim aici doar plusul de decese din rândul bărbaţilor la clasa de vârstă adult matur (24, faţă de 18 la femei).

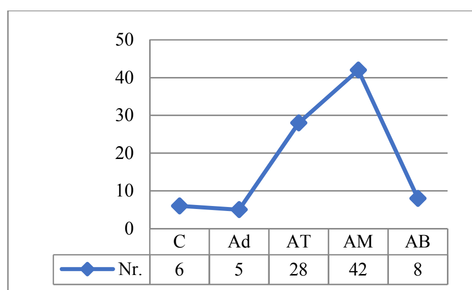

Fig. 15. Profil de mortalitate atriţional întâlnit la Isaccea–*Noviodunum*.

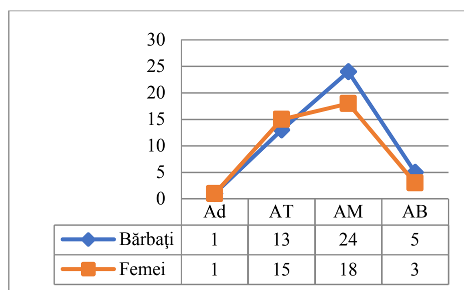

Fig. 16. Repartiţia indivizilor pe clase de vârstă şi sex.

Lotul de la Isaccea–*Noviodunum*, fiind relativ numeros, ne-a permis şi calculul, cu ajutorul tabelelor de mortalitate, a unor indicatori demografici, dintre care cel mai important este reprezentat de speranţa de viaţă la naştere. Pentru întreaga serie scheletică, aceasta are o valoare de 34,57 ani (tabel 2).

În legătură cu speranţa de viaţă a populaţiei adulte, în cadrul celor două sexe, se remarcă valori uşor mai ridicate la bărbaţi (19,66 ani, tabel 3) faţă de femei (17,05 ani, tabel 4).

3. Studiu dimensional şi conformativ

3.1. Scheletul cranian (tabele 5–8)

a. Craniul neural – lungimile craniene sunt mijlocii/lungi, iar lăţimile înguste la bărbaţi şi foarte înguste la femei. Craniile sunt mijlocii (mezocrane) la bărbaţi şi alungite (dolicocrane) la femei. Înălţimile craniene indică fenotipuri mijlocii/înalte (orto-/hipsicrane şi metrio-/acrocrane) la bărbaţi şi scunde/mijlocii (ortocrane şi tapeino-/metriocrane) la femei. Frunţile sunt mijlocii/înguste, cu margini ovale, metrio-/eurimetope (mijlocii/largi) şi ortometope (curbate, bombate). Parietalele sunt mijlocii, cu tendinţe de aplatizare la bărbaţi şi bombare la femei. Occipitalele sunt mijlocii/largi cu orificii occipitale polimorfe.

b. Craniul visceral[71] – viscerocraniile în seria masculină sunt late, joase şi mijlocii (mezoprosope) în etajul facial total, mijlocii/înalte (mezene/leptene) în segmentul facial superior şi largi şi înguste (chemo-/leptoprosope) şi etajul facial mijlociu. Orbitele sunt mijlocii la bărbaţi şi înguste la femei; au înălţimi dintre cele mai variate şi sunt mijlocii (mezoconche) la ambele sexe. Polimorfismul este accentuat şi la nivelul nasului, unde predomină lungimile nazale din categoria lată la bărbaţi şi cele mijlocii/înguste la femei. Arcada alveolară superioară este îngustă (dolicurană) la bărbaţi şi largă (brahiurană) la femei. Palatul dur este, de asemenea, îngust (leptostafilin) la bărbaţi, larg (brahistafilin) la femei şi de înălţime mijlocie (ortostafilin) la cele două sexe. Profilul facial este ortognat.

[71] O serie de aprecieri în legătură cu acesta putem să facem în special în cazul bărbaţilor. Pentru seria feminină, în cele mai multe situaţii, nu dispunem de suficiente informaţii în vederea unor clasificări.

c. Mandibula – este largă la bărbaţi, îngustă la femei şi îngustă sau alungită (dolicostenomandibulară) în cadrul celor două sexe. La bărbaţi, dinţii sunt mici (microdonţi) şi mediu dezvoltaţi (mezodonţi).

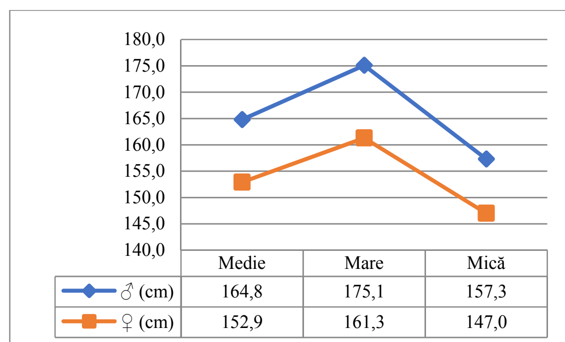
3.2. Scheletul postcranian (tabele 9–12)

La bărbaţi, claviculele (C) sunt robuste, lungi pe stânga şi mijlocii pe dreapta; la femei sunt scurte şi robuste pe stânga şi mijlocii/robuste pe dreapta. Omoplaţii (O) prezintă o relativă variabilitate; reţinem preponderenţa fenotipului larg (brahimorf) în seria feminină. În secţiune la mijloc, humeruşii (H) sunt rotunjiţi (euribrahi) la bărbaţi şi aplatizaţi (platibrahi) la femei. Radiusurile (R) sunt mijlocii la bărbaţi şi scurte la femei, iar ulnele (U) mijlocii în secţiune superioară (euribrahe). Sacrumurile (S) sunt largi (platihierice). La bărbaţi, la nivel subtrohanterian, femururile (F) sunt rotunjite (eurimere) în stânga şi aplatizate (platimere) în dreapta, iar la femei platimere; la ambele sexe întâlnim pilaştrii nuli/slabi evidenţiaţi. La cele două sexe, tibiile (T) sunt uşor aplatizate la fosa nutritivă (mezocnemice). De asemenea, sunt lungi (dolicocnemice) la bărbaţi şi scurte (brahicemice) la femei.

4. Estimarea staturii şi greutăţii scheletice

Staturile indivizilor adulţi de la Isaccea–*Noviodunum* au fost estimate în 68 de cazuri (64,8% din totalul subiecţilor adulţi): 34 de bărbaţi şi tot atâtea femei.

Media staturilor indivizilor de sex masculin (164,8 cm) se încadrează în categoria mijlocie; cea mai mică valoare a staturii este 157,3 cm, iar cea mai mare 175,1 cm. Media staturilor indivizilor de sex feminin (152,9 cm) se situează la graniţa categoriilor submijlocie/mijlocie. Profilul staturilor în cadrul celor două sexe descrie acelaşi model (fig. 17).

	Medie	Mare	Mică
♂ (cm)	164,8	175,1	157,3
♀ (cm)	152,9	161,3	147,0

Fig. 17. Valorile minime, medii şi maxime ale staturilor indivizilor adulţi, repartizate pe sexe.

Eşantionul indivizilor subadulţi, relativ redus numeric şi irelevant din punct de vedere statistic, nu ne-a permis să estimăm decât în cinci cazuri statura scheletică şi în trei cazuri greutatea corporală.

5. Caractere epigenetice

Înregistrarea caracterelor non-metrice a fost efectuată bilateral, în cadrul celor două sexe (52 de bărbaţi şi 50 de femei). S-a ţinut cont de frecvenţa, numărul, gradul de dezvoltare, forma, orientarea sau localizarea acestora. În majoritatea cazurilor, au fost generate trei ipostaze: caractere prezente (P), absente (A) şi neobservabile (N), în schimb, în tabele, au fost redate doar variantele prezente sau absente, nu şi cele neobservabile. În continuare, redăm succint acele variante care au fost adesea identificate în seria scheletică analizată sau pe acelea care, deşi au frecvenţe reduse, se constituie în indicatori importanţi ai biodistanţelor populaţionale, ai variabilităţii şi moştenirii genetice.

5.1. Caractere epigenetice craniene (tabel 13)

La nivelul frontalului a fost identificată într-un singur caz o sutură metopică, parţial dezvoltată. Persistenţa acestei suturi la vârstă adultă poartă denumirea de metopism. Cele două jumătăţi ale frontalului, existente la naştere, ar trebui să fuzioneze între 1–4 ani de viaţă[72].

O serie de structuri supraorbitare, precum şanţul supraorbitar (fig. 18) şi foramenul supraorbitar (fig. 18–19), reprezintă rezultatul modificărilor adaptative la temperaturile ambientale, prin prevenirea pierderilor de căldură (termoreglare) în fasciculul neurovascular supraorbital care trece prin acestea. La Isaccea–*Noviodunum*, întâlnim o frecvenţă mai ridicată a şanţului (75,5% = 37 de structuri prezente pe 49 de orbite observate la cele două sexe, bilateral), faţă de foramenul supraorbitar (41,9% = 20/52).

Fig. 18. Șanț supraorbitar stâng și foramen supra-orbitar drept (craniu, anterior) [bărbat; 30,1 ani].

Fig. 19. Foramen supraorbitar, bilateral (craniu, anterior) [bărbat; 45,6 ani].

[72] Scheuer, Black, Christie 2004, p. 111.

Anumite caractere epigenetice sunt asociate cu traiectul unor nervi şi vase de sânge. Din această categorie, menţionăm prezenţa bilaterală, la cele două sexe, a foramenelor zigomatico-facial (82,5% = 32 de foramene pe 40 de malare observate), parietal (40,0% = 32 de foramene pe 80 de parietale observate), mastoidal (21,6% = 16 foramene pe 74 de temporale observate, fig. 21), sau absenţa unilterală a foramenului mental (observată la doi indivizi, un bărbat şi o femeie, fig. 20). Foramenelor, li se adaugă şi structuri de tipul canalelor: condilar deschis (5,9% = 20 de canale pe 34 de bazioccipitale observate) şi hipoglosal divizat (14,3% = 5 foramene pe 35 de bazioccipitale observate).

Dintre oasele wormien (suturale), cele lambdoide au frecvenţa cea mai ridicată (31,6% = 24 din 76 de suturi sagitale intacte), celelalte variante fiind foarte rar prezente.

La un individ adult de sex masculin a fost înregistrat un fenotip mai rar întâlnit, denumit os inca (fig. 22).

Fig. 20. *Foramen mentale* drept absent (manbibulă, anterior) [femeie; 34,7 ani].

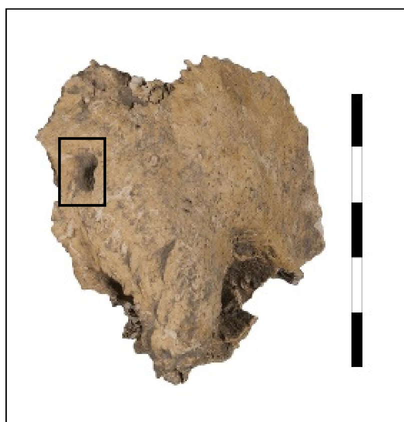

Fig. 21. Foramen mastoidal (temporal drept) [bărbat; 48,6 ani].

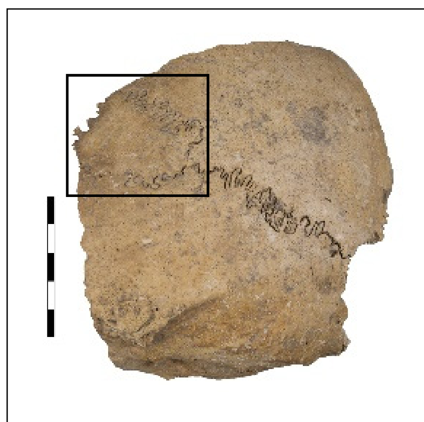

Fig. 22. Os inca (craniu, posterior) [bărbat; 48,6 ani].

5.2. Caractere epigenetice postcraniene (tabel 14)

Pe coloana vertebrală cervicală, la nivelul atlasului, în două cazuri, au fost înregistrate punţi posterioare (fig. 23) parţiale, unilaterale. Pe vertebrele cervicale C_3-C_7, menţionăm prezenţa foramenului transvers bipartit (36,4% = 16 foramene la 44 de vertebre observate).

La nivelul omoplaţilor, cea mai frecvent întâlnită este faţeta articulară acromială (73,8% = 31 de faţete la 42 de omoplaţi observaţi). În cinci cazuri (4,2%), la trei bărbaţi şi două femei, a fost identificat un acromion bipartit (*os acromiale*, fig. 24).

Fig. 23. *Ponticulus posticus* stâng (atlas, superior) [femeie; 38,2 ani].

Fig. 24. *Os acromiale* (omoplat drept) [bărbat; 40,4 ani].

Caractere epigenetice ale membrelor superioare au fost înregistrate numai la nivelul humeruşilor: apertura septală (12,5% = 10 foramene intercondilare la 80 de humeruşi distali observaţi, fig. 25–26) şi procesul supracondilar (observat la un singur individ, pe dreapta, la o femeie care prezintă şi apertură septală, fig. 26).

Fig. 25. Apertură septală (humerus stâng) [bărbat; 32,0 ani].

Fig. 26. Proces supracondilar (dreapta) şi foramen supratrohlear (stânga) (humerus stâng) [femeie; 38,2 ani].

Dintre caracterele epigenetice de pe coxale reţinem sulcusul preauricular, care, de altfel, reprezintă şi un indicator al sexului. Este prezent preponderent în seria feminină (40 de sulcusuri din 46 de suprafeţe auriculare observate) şi mai rar la bărbaţi (7/40). Vizibile pe sacrum sunt şi faţetele sacrale accesorii, care au o prevalenţă de 20,0% (17 faţete vizibile pe 85 bazine) şi sunt mai frecvente la femei (12/41) faţă de bărbaţi (12/41).

La nivelul membrelor inferioare, pe femur, în extremitatea proximală, au fost înregistrate o serie de caractere discrete, în general mai bine reprezentate în cadrul lotului masculin. Frecvenţa cea mai ridicată o are fosa lui Allen (23,4% = 18 structuri la 77 de femururi proximale observate, fig. 27). Faţeta lui Poirier (8,3% = 7/84, fig. 28) şi placa femurală (7,1% = 6/84, fig. 29) au fost mai rar semnalate. Aceste atribute sunt dublate de o musculatură dezvoltată la acest nivel, exprimată prin prezenţa a şapte fose hipotrohanterice (6,4% = 7/109), opt exostoze la nivelul fosei trohanterice (7,3% = 8/94, fig. 30) şi 12 trohantere suplimentare (12,8% = 12/94), acestea din urmă, mai frecvente la sexul feminin (9).

Fig. 27. Fosa Allen (femur drept) [bărbat; 51,5 ani].

Fig. 28. Faţeta Poirier (femur drept) [bărbat; adult].

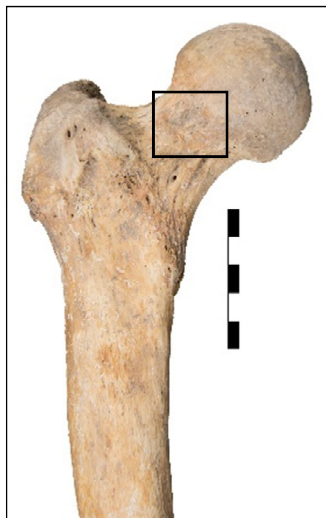

Fig. 29. Placă femurală (femur drept) [bărbat; 42,0 ani].

Fig. 30. Exostoze la fosa trohanterică (femur drept) [bărbat; adult].

Corelate cu caracterele discrete femurale, cele de la nivelul tibiei sunt mai numeroase, în special faţetele articulare laterale (70,5% = 43 de faţete din 61 de tibii distale observate). În destul de puţine cazuri, au fost identificate faţete mediale (6,3% = 4/63). Caracterele discrete de la nivelul tibiilor sunt completate de suprafeţe articulare talare inferioare (66,7% = 14 fenotipuri din 21 de astragale observate) şi morfologii la nivelul calcaneului, din care reţinem, într-un caz, la o femeie, lipsa pe stânga a unei faţete anterioare.

6. Markeri ai stresului ocupaţional

Activitatea ocupaţională a unui individ – sau a unei populaţii – poate fi evidenţiată pe baza unor indicatori: musculo-scheletici (tabel 15), metrici (tabel 16) şi non-metrici (tabel 19), care, în linii mari, reprezintă modificări ale suprafeţei osului produse în urma activităţilor fizice şi care sunt cauzate de ataşarea tendoanelor şi ligamentelor. De asemenea, stresul biomecanic este relevat şi de morfologia oaselor (robusticitate sau variaţii ale formei).

În sfera indicatorilor metrici se numără şi asimetria osoasă. Aceasta a fost calculată exclusiv în cazul adulţilor. Valorile pozitive obţinute (tabel 17) ne indică o asimetrie semnificativă la nivelul membrelor superioare în cadrul celor două sexe, precum şi o uşoară asimetrie la nivelul scheletului coapselor la sexul masculin, ceea ce înseamnă că indivizii de la Isaccea–*Noviodunum* aveau o predilecţie în utilizarea părţii drepte la aceste etaje. În schimb, valorile negative, pe care le întâlnim în dreptul scheletului gambelor în seria masculină şi la nivelul membrelor inferioare în lotul feminin, ne arată o preferinţă în utilizarea părţii stângi a acestora.

Un alt indicator metric al stresului funcţional este şi dimorfismul sexual. Întocmai asimetriei osoase, a fost calculat numai în cadrul indivizilor adulţi. Majoritatea covârşitoare a rezultatelor obţinute (tabel 18) prezintă valori care depăşesc cifra 100; acest lucru se traduce prin aceea că fenotipul masculin este predominant la nivelul populaţiei. Sunt şi câteva excepţii, cum este cazul indicilor scapulari, sacrali şi cnemici, ale căror valori nu depăşesc 100. Interpretarea rezidă în aceea că la aceste niveluri avem de a face cu un fenotip caracteristic tipului feminin.

7. Patologii osoase şi dentare

7.1. Maladii sau anormalităţi congenitale şi neuromecanice

a. Sacralizarea L_5 (fig. 31) – defect ce constă în fuzionarea celei de-a cincea vertebre lombare cu sacrumul[73]. La indivizii analizaţi a fost observată în cinci cazuri, exclusiv la indivizi adulţi de sex masculin. Sacralizarea este completă, bilaterală şi simetrică.

b. Lombalizarea S_1 (fig. 32) – separarea primei vertebre sacrale de sacrum, astfel încât vertebra capătă înfăţişarea primei lombare[74]. A fost identificată la un individ de sex feminin şi este centrală, incompletă.

Fig. 31. Sacralizarea L_5 (sacrum, antero-inferior) [bărbat; 35,2 ani].

Fig. 32. Lombalizarea S_1 (sacrum, antero-inferior) [femeie; 25,0 ani].

c. Sacralizarea Ccg_1 – defect congenital care constă în joncţiunea primei vertebre coccigiene la sacrum[75]. A fost constatată la un singur individ, de sex masculin, în variantă completă.

[73] Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 65.
[74] Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 65.
[75] Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998, p. 66.

d. Coastă bifurcată (fig. 33) – rezultat al unui defect de segmentare în perioada embrionară[76]. A fost identificată într-un singur caz, unilateral, la nivelul primei coaste de pe dreapta a unui individ de sex masculin.

e. Coaste fuzionate (fig. 34) – tot o eroare de segmentare în perioada embrionară[77]. Au fost identificate la un subiect din categoria de vârstă adolescent.

f. Spină bifidă – defect de tub neural caracterizat prin fuzionarea incompletă a arcurilor neurale posterioare ale segmentelor sacrale[78]. A fost identificată în varianta *occulta*, la nivelul segmentelor sacrale S_3-S_5 la un adult tânăr de sex feminin şi este cel puţin parţială.

Fig. 33. Coastă bifurcată dreaptă [bărbat; 40,4 ani].

Fig. 34. Coaste fuzionate drepte [12,0–15,0 ani].

7.2. Boli dentare şi patologii asociate maxilarelor

a. Tartrul dentar (fig. 35) – rezultatul final al mineralizării plăcii bacteriene, constituentul predominant fiind fosfatul de calciu[79]. Înregistrările tartrului au vizat doar acei indivizi la care este mai bine exprimat. Din totalul de 51 de indivizi la care este prezentă dentiţia (45 de adulţi şi 6 subadulţi), a fost observat exclusiv la adulţi (16), dintre aceştia, în mai bine de jumătate din cazuri, fiind afectaţi bărbaţii (11). Tartrul a fost identificat în ambele etaje dentare (la cinci indivizi), în schimb este cvasiprezent la nivelul dinţilor inferiori (la 15 indivizi) şi mai puţin frecvent pe arcada dentară superioară (la 6 indivizi). Un total de 145 de dinţi sunt afectaţi de tartru (din 689 de dinţi permanenţi erupţi observaţi): 25 pe maxilarul stâng, 23 pe cel drept; 49 pe mandibula stângă şi 46 pe cea dreaptă. Sunt afectaţi în proporţii sensibil egale toţi dinţii (44 de incisivi, 24 de canini, 37 de premolari şi 40 de molari). Pe cei mai mulţi dintre dinţi, tartrul este neuniform dispus şi localizat, acoperind întreaga suprafaţă dentară (41,4%). Dintre ariile pentru care tartrul manifestă o sensibilitate predilectă se numără cele linguale (24,3%), labiale (11,8%) şi meziale (11,3%) (tabel 20).

[76] Barnes 2004, p. 71.
[77] Barnes 2004, p. 71.
[78] Roberts, Manchester 2005, p. 55.
[79] Waldron 2009, p. 240–241.

b. Caria dentară – rezultatul demineralizării progresive a smalţului, dentinei şi cementului, sub acţiunea acizilor organici rezultaţi din fermentarea glucidelor, cu formare de cavităţi pe suprafaţa dintelui[80]. Dintre cei 51 de indivizi care prezintă resturi dentare, aproape jumătate (23) prezintă carii (45,1%). Maladia carioasă este întâlnită preponderent la adulţi (19), dar au fost înregistrate şi cazuri la subadulţi (3). Prevalenţa cariei dentare la populaţia medio-bizantină de la Isaccea–*Noviodunum* este de 6,4% (44 de dinţi afectaţi din 689 observaţi). De cele mai multe ori (28,9%), intensitatea carioasă are ca rezultat distrugerea coroanelor dentare şi apariţia resturilor radiculare (fig. 36). În proporţii sensibil egale, întâlnim carii localizate pe câte una din următoarele suprafeţe dentare (mezial şi distal – 17,8%; bucal şi ocluzal, câte 15,6%). În 4,4% din cazuri au fost consemnate carii linguale, iar pe suprafeţele labiale nu au fost identificate (tabel 20). Cariile afectează predominant molarii (25 = 56,8%), apoi premolarii (17 = 38,6%), iar într-un procent mai mic, caninii (4,5%). Nu au fost identificate carii la nivelul incisivilor. De asemenea, dinţii inferiori (25 = 56,8%) sunt uşor mai afectaţi de acţiunea cariilor decât cei superiori (19 = 43,1%). La cele două sexe, cariile se manifestă într-un procent uşor mai ridicat la bărbaţi (13 = 59,1%) faţă de femei (9 = 40,9%).

c. Pierderile dentare antemortem (fig. 37). Deşi au o natură multifactorială, principala cauză a pierderilor dentare o constituie cariile şi boala parodontală[81].

Pierderile dentare au fost identificate exclusiv la indivizii adulţi, la aproape jumătate dintre cei care păstrează dentiţia (24 = 47,1%) şi sunt toate pierderi parţiale. Incidenţa acestora este de 9,0% (86 de pierderi antemortem raportate la totalul de 959 alveole dentare observate). Dinţii cei mai afectaţi sunt molarii: primul (31 = 36,0%), al doilea (25 = 29,1%) şi al treilea molar (11 = 12,8%). Sunt urmaţi de premolari (10 = 11,6%), incisivi (6 = 7,0%) şi canini (3 = 3,5%). Totodată, pierderile dentare antemortem se reflectă cu preponderenţă la nivelul mandibulei (56 = 65,1%), faţă de maxilarul superior (30 = 34,9%).

d. Abcesul dentar – o cavitate săpată în alveolă, în apropierea apexului rădăcinii dentare, rezultată în urma dezintegrării tisulare sub acţiunea unor bacterii[82]. A fost identificat la şapte indivizi, exclusiv adulţi (patru bărbaţi şi trei femei). Majoritatea abceselor sunt solitare, cu o excepţie – un bărbat care prezintă câte un abces pe fiecare maxilă. Manifestările sunt localizate preponderent la nivelul maxilarului superior (6) şi mai rar pe mandibulă (2).

e. Agenezie (fig. 38) – tulburare de dezvoltare dentară, care apare în urma unui defect de dezvoltare şi care se manifestă prin prezenţa unui număr mai mic de dinţi (hipodonţie)[83]. A fost identificată la doi indivizi adulţi (un bărbat şi o femeie), de fiecare dată fiind afectaţi incisivii inferiori (centrali sau laterali).

[80] Hillson 2005, p. 290–291.
[81] Hillson 2005.
[82] White, Folkens 2005, p. 330.
[83] În studiul de faţă, nu am luat în considerare lipsa congenitală a molarilor terţiari.

Fig. 35. Tartru dentar supragingival: I_1-I_2, bilateral (mandibulă, anterior) [bărbat; 39,2 ani].

Fig. 36. Rest radicular: P^2 (maxilă dreaptă, inferior) [feminin; 48,1 ani].

Fig. 37. Pierderi dentare antemortem: P_2 stâng, P_2 şi M_1 drepţi (mandibulă, superior) [femeie; 60,0 ani].

Fig. 38. Hipodonţie: I_1-I_2 drepţi (mandibulă, superior) [femeie; 25,0 ani].

Fig. 39. Hiperodonţie: $C^{\#}$ (maxilă dreaptă, superior) [bărbat; 18,0 ani].

f. Hiperodonţie (fig. 39) – tulburare de dezvoltare dentară, care constă în apariţia unui număr mai mare de dinţi decât este normal. Asemenea situaţii au fost identificate la trei subiecţi (un adolescent şi doi adulţi de sex masculin), care posedă suplimentar câte un incisiv (doi superiori şi unul inferior), cu o dezvoltare normotopică (erupţi relativ normal pe arcada dentară). Dinţii se pot constitui în dinţi permanenţi suplimentari propriu-zişi sau pot reprezenta rezultatul retenţiei dinţilor deciduali[84].

g. Hipoplazia smalţului dentar – identificată prin prisma unor linii circumferenţiale, benzi sau rânduri, cauzate de grosimea redusă a smalţului în timpul amelogenezei (procesului de formare a smalţului dentar)[85]. A fost observată la un singur individ, un adolescent, la care dinţii afectaţi sunt caninii superiori şi caninul inferior drept.

7.3. Traumatisme

Fracturi vindecate. Au fost identificate la 11 indivizi (9,2% din total), în general bărbaţii fiind mai predispuşi la apariţia fracturilor decât femeile (raport 8:2). De asemenea, majoritatea apar la vârsta adultă (10), cu excepţia unui singur caz, unde sunt exprimate la vârsta adolescenţei. Majoritatea au localizări postcraniene (10), dar au fost identificate şi la nivelul segmentul cranian (1). În această din urmă situaţie, avem de a face cu un traumatism cvasicircular non-penetrant, de forma unei depresiuni cu diametrul de 26,4 mm, localizat la mijlocul suturii sagitale şi realizat cu ajutorul unui obiect contondent. Fractura este complet vindecată, ceea ce indică faptul că individul a supravieţiut mult timp după producerea leziunii (fig. 40).

Fig. 40. Traumatism cranian (craniu, superior) [femeie; 60,0 ani].

Fig. 41. Fracturi vindecate (coaste, dreapta) [bărbat; 60,0 ani].

[84] Ortner 2003, p. 597.
[85] Goodman, Armelagos 1985, p. 503–504.

Elementele postcraniene afectate sunt coastele (şapte, neperechi, de la trei indivizi, fig. 41), vertebrele (1, fig. 42), claviculele (1, fig. 43), omoplatul (1), humerusul (2), radiusul (1), tibia (2) şi peroneul (1). Precizăm că, în două situaţii, fracturile au fost însoţite de procese infecţioase: osteită pe un omoplat şi osteomielită la nivelul unei tibii.

Fig. 42. Fractură de compresie (corp vertebral toracal) [femeie; 39,5 ani].

Fig. 43. Miozită osificantă traumatică (claviculă dreaptă) [bărbat; 30,1 ani].

7.4. Boli articulare

a. Osteoartroza – caracterizată prin pierderea cartilajului articular, însoţită de reacţii ale osului subcondral şi marginal[86]. Osteoartrita, aşa cum mai este numită, se poate identifica pe baza prezenţei unor markeri de tipul osteofitelor, eburnaţiei, suprafeţelor poroase cu contur neregulat sau suprafeţelor neregulate cu contur osteofitic. Asemenea manifestări au fost surprinse şi la aproape un sfert dintre indivizii analizaţi (29 = 24,2%), preponderent la vârsta adultă, cu o singură excepţie (un adolescent). Dintre aceştia, peste jumătate sunt bărbaţi (19 = 65,5%). În aproximativ o treime din cazuri, osteoartroza este exprimată şi la femei (9 = 31,0%), iar într-o situaţie (3,4%) la singurul subadult, la nivelul articulaţiei temporo-mandibulare drepte, care prezintă eburnaţie vizibilă pe temporal. Pe categorii de vârstă, osteoartroza afectează în special adulţii maturi (17 = 58,6%), mai puţin pe cei bătrâni (6 = 20,7%) şi mai rar pe cei tineri (4 = 13,8%).

Dintre markerii de identificare, osteofitele (O) sunt cel mai adesea întâlnite, la 21 indivizi. Urmează suprafeţele neregulate cu contur osteofitic (SNCO = 11), suprafeţele poroase cu contur neregulat (SPCN = 7) şi eburnaţia (E = 1).

În general, osteoartroza afectează întreg scheletul, însă manifestările se exprimă cel mai adesea la nivelul coloanei vertebrale (tabel 21). Osteofitele sunt markerii cei mai întâlniţi la acest nivel: în sectorul lombar la 16 indivizi, urmat îndeaproape de cel toracal (14). Coloana vertebrală cervicală (4) şi prima vertebră sacrală (3) sunt mai rar expuse.

[86] Rogers, Waldron 1995, p. 32.

Fig. 44. Osteoartroză, articulaţie costo-vertebrală dreaptă [bărbat; 30,1 ani].

Fig. 45. Osteoartroză, articulaţie acromio-claviculară dreaptă [femeie; 60,0 ani].

Fig. 46. Osteoartroză, articulaţie gleno-humerală dreaptă [femeie; 60,0 ani].

b. Hernia discală – certificată prin prezenţa la nivelul corpurilor vertebrale anterioare şi posterioare a nodulilor Schmorl – hernieri intraspongioase produse prin presiunea discurilor intervertebrale asupra marginilor vertebrale adiacente[87]. La Isaccea–*Noviodunum* au fost reperaţi la 14 indivizi (11,7%), exclusiv adulţi: nouă bărbaţi şi cinci femei. Cea mai afectată clasă de vârstă este cea a adulţilor maturi (8), urmată de adulţii tineri (4) şi cei bătrâni (2). La toţi indivizii (14) au fost înregistrate manifestări specifice la nivelul vertebrelor toracale (52 vertebre, fig. 47), sectorul lombar fiind mai puţin afectat (7 indivizi = 9 vertebre, fig. 48).

c. Anchiloză sacro-iliacă. La un adult matur de sex masculin a fost evidenţiată osificarea parţială a ligamentului sacro-spinos stâng (fig. 49).

[87] Rogers, Waldron 1995, p. 27.

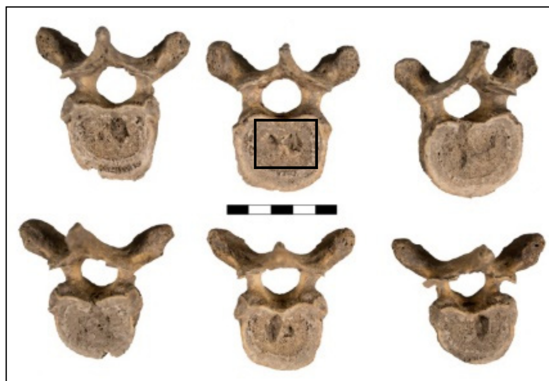

Fig. 47. Noduli Schmorl, (vertebre toracale)
[bărbat; 42,0 ani].

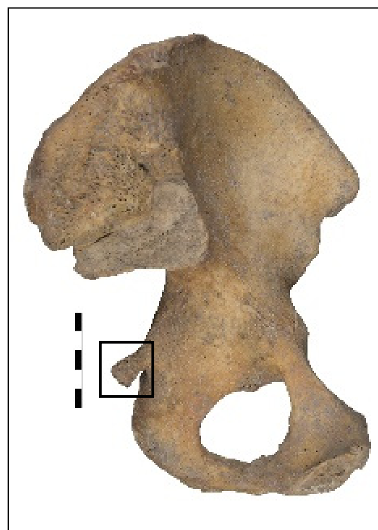

Fig. 49. Osificare parţială ligament sacro-spinos (coxal stâng)
[bărbat; 45,6 ani].

Fig. 48. Noduli Schmorl, (vertebre lombare)
[bărbat; 40,4 ani].

7.5. Boli infecţioase

a. Periostita – inflamaţie cu caracter non-specific ce apare la suprafaţa osului (periost). A fost identificată în opt cazuri (6,7%), la cinci bărbaţi şi trei femei. Manifestări periostitice au fost înregistrate exclusiv la nivelul membrelor inferioare, elementele anatomice preponderent afectate fiind tibiile (11, fig. 50), femururile (7) şi peroneele (6).

b. Osteomielita – infecţie non-specifică caracterizată prin distrugerea osului de către bacterii piogene[88], formarea unor orificii (cloace) necesare drenării lichidului subperiosteal, simultan cu procesul de reparare osoasă. Este adesea diagnosticată şi pe baza prezenţei unui involucrum (os nou format) sau unui

[88] Ortner 2003, p. 181.

sechestru, un ţesut osos nevascularizat[89]. Manifestări specifice au fost observate la doi dintre indivizii analizaţi, ambii de sex masculin. Osteomielita, care poate fi rezultatul unor infecţii sau traumatisme, este exprimată la nivelul humerusului drept al unui adolescent prin trei cloace, involucru şi sechestru (fig. 51). În cel de-al doilea caz, este prezentă în treimea distală a unei tibii drepte, prin intermediul unei cloace (fig. 52).

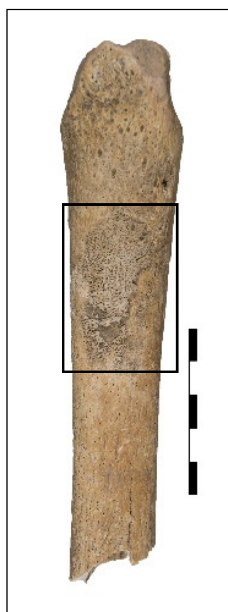

Fig. 50. Periostită (tibie dreaptă) [bărbat; 21,0 ani].

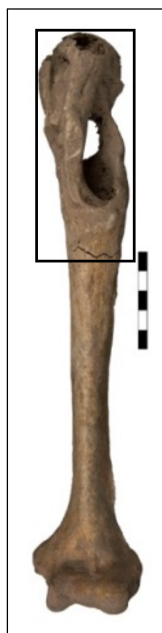

Fig. 51. Osteomielită (humerus drept) [bărbat; 18,0 ani].

Fig. 52. Osteomielită (tibie dreaptă) [bărbat; 61,2 ani].

7.6. Tulburări metabolice şi endocrine

a. *Cribra orbitalia* – evidenţiată macroscopic prin mici orificii, de forme şi dimensiuni diferite, ce penetrează peretele extern al orbitelor[90]. A fost identificată la un copil, pe plafonul orbitelor, bilateral.

7.7. Boli neoplazice

a. Osteomul – masă tumorală proeminentă, densă, formată direct din periost[91]. A fost identificat la doi indivizi de sex masculin, pe peretele intern al ramului mandibular orizontal stâng, în dreptul P_1 (fig. 53) şi pe peretele extern al scuamei frontale, median.

---

[89] Roberts, Manchester 2005, p. 169.
[90] Stuart-Macadam 1992, p. 39.
[91] Capasso 1997, p. 615.

b. Osteocondromul – tumoare benignă, care se formează din cartilaj şi se întâlneşte preponderent la nivelul femururilor, humeruşilor şi tibiilor[92]. A fost identificat la doi indivizi: un adolescent (în treimea femurală proximală dreaptă, lateral) şi un adult matur de sex masculin (la nivelul mijlocului diafizei humerale stângi, antero-lateral, fig. 54).

Fig. 53. Osteom (hemimandibulă stângă, posterior) [bărbat; 40,4 ani].

Fig. 54. Osteocondrom (diafiză humerală stângă) [bărbat; 42,0 ani].

DISCUŢII ŞI CONCLUZII

Încadrarea nucleelor cimiteriale de la sud și sud-vest de cetate în secolele XI–XIV sugerează existența la Isaccea–*Noviodunum* a unei mari necropole, care a evoluat spre zidurile fortificației, în funcție de extinderea sau de restrângerea spațiului locuit. Aici poate fi inclus și orizontul funerar din punctul *Livadă*, cercetat în anul 1979, care se află la 550 m de incinta de sud a cetății și la mică distanță de mormintele investigate în anul 1990. O situație aparte o reprezintă orizontul funerar din punctul *Bagola*, care poate aparține unei comunități situate în vecinătatea așezării cu caracter urban de la Isaccea–*Noviodunum*. Distanța de 1 km în linie dreaptă față de zona fortificată sugerează acest aspect. Cercetările viitoare ar trebui să aducă clarificări în legătură cu extinderea locuirii și zonelor cimiteriale de la Isaccea–*Noviodunum*, având în vedere spațiul uriaș de la sud și sud-vest de cetate. Dacă ne

[92] Waldron 2009, p. 175.

raportăm la zona din sud și sud-est, situația este similară, cu elemente care atestă existența unor ateliere meșteșugărești, cu morminte deranjate de lucrările pentru terasare și plantarea unei livezi din anii ’70 ai secolului trecut sau mai recente, de eroziunea accentuată a solului din anumite zone. Asupra celor mai noi descoperiri funerare, în stadiul actual al cercetărilor, nu se pot face precizări suplimentare. Totuși, în cazul punctului *Lutărie 1*, cercetările au evidențiat o necropolă plană din secolele IV–V p.Chr, situată foarte aproape de zidurile cetății romano-bizantine.

În lucrarea de față, din punct de vedere arheologic, ne-am propus în principal cartarea punctelor, o sistematizare a informației existente cu privire la orizonturile funerare și a necropolelor din secolele XI–XIV de la Isaccea–*Noviodunum*. Eventualele corelații între diverse elemente ale ritualului funerar (orientarea, poziția corpului, prezența inventarului funerar) și sexul și/sau vârsta defuncților sunt posibile doar în condițiile extinderii studiilor de antropologie fizică[93].

Din punct de vedere al datelor arheologice, necropola medio-bizantină de la Isaccea–*Noviodunum* se înscrie, prin analogiile de rit şi ritual funerar, în sfera mai largă a necropolelor de inhumaţie creştine din Dobrogea istorică (judeţele Constanţa şi Tulcea şi nord-vestul Bulgariei), databile în secolele X–XIV, care aparţin locuitorilor aşezărilor cercetate la Nufăru, Niculiţel, *Dinogetia*–Garvăn, *Troesmis*–Turcoaia, *Beroe*–Ostrov, Enisala – *Palancă*, Păcuiul lui Soare, Histria, Capidava, Sitorman, Constanţa, Murfatlar/Basarabi, Grădina, Valu lui Traian, Gura Canliei, Bugeac (com. Ostrov), Dervent, Silistra, Garvăn, Odărţi, Durankulak, Cavarna şi Caliacra[94].

Din punct de vedere al datelor antropologice, în cele 78 de complexe funerare au fost identificaţi 120 de indivizi. Numărul foarte ridicat al acestora poate fi pus atât pe seama bioturbaţiilor, crotovinelor şi acţiunii din sol a rădăcinilor plantelor, cât, mai ales, pe seama deranjamentelor post-depoziţionale, provocate de fenomene antropice ulterioare înhumării, cum ar fi suprapunerea de către diferitele complexe de locuire sau funerare. Deşi majoritatea mormintelor conţin resturi scheletice de la un singur individ, această stare de fapt dă naştere la situaţii în care avem de a face cu doi, trei, patru sau chiar cu cinci indivizi într-un complex funerar. Precizăm că nu este vorba despre morminte multiple, deşi au fost identificate şi două astfel de cazuri. De asemenea, aproximativ două treimi dintre schelete sunt slab reprezentate; în schimb, rezultatele ne arată faptul că mai bine de jumătate dintre indivizii din lotul cercetat sunt bine conservaţi, fiind în mică măsură afectaţi de acţiunea agenţilor tafonomici.

Conform distribuţiei pe clase de vârstă, au fost identificaţi 15 subadulţi şi 105 adulţi. Cu excepţia a doi adolescenţi, sexul a fost determinat doar în cazul adulţilor. Cei 53 de indivizi de sex masculin şi cei 51 de sex feminin generează o valoare a *sex ratio* de 1:1,03. Acest raport depinde, în principal, de trei factori: valoarea *sex ratio* la naştere, diferenţele între cele două sexe ale ratelor mortalităţii la vârste diferite şi

93 Studiile antropologice efectuate de către echipa britanică din programul *NAP* nefiind publicate, nu am avut acces la date comparative utile pentru un material osteologic provenit din același sit și beneficiind de aceeași încadrare cronologică.

94 Vezi, în acest sens, o recentă sinteză arheologică, efectuată pe baza descoperirilor funerare de la Nufăru – punctul *Trecere bac* (Damian, Vasile, Samson 2017, cu analogii pentru descoperirile funerare din epoca medio-bizantină – notele 151–174, pl. 27).

câştiguri/pierderi ale efectivului populaţional rezultate în urma migraţiilor. *Sex ratio* la naştere favorizează bărbații, în timp ce mortalitatea diferențială pe sexe favorizează femeile, acestea având o rezistență mai mare la boli de-a lungul vieții și, în general, o longevitate mai ridicată; totodată, bărbaţii sunt mai predispuşi în a se angaja în conflicte violente, fapt care creşte riscul de deces prematur[95]. Pentru populaţia de la Isaccea–*Noviodunum*, valorile ratelor la deces obţinute în cadrul celor trei grupe adulte pentru femei nu sunt mai ridicate decât în cazul bărbaţilor, cu excepţia clasei de vârstă adult tânăr (15 femei faţă de 13 bărbaţi). Această situaţie poate fi pusă pe seama asistenţei şi îngrijirii precare din timpul naşterilor şi după acestea. De asemenea, şi valorile speranţei de viaţă la naştere sunt puţin mai ridicate la bărbaţi (19,66 ani) faţă de femei (17,05 ani). În schimb, bărbaţii se antrenează mai des în ciocniri violente, chiar dacă nu mortale, drept dovadă şi raportul indivizilor afectaţi de traumatisme, net superior în cazul acestora (8:2).

Profilul demografic este unul tipic pentru un cimitir *atriţional*, în care înmormântările s-au efectuat gradual, pe perioade lungi de timp[96].

Deşi lotul scheletic de la Isaccea–*Noviodunum* este destul de consistent, datele biometrice nu au putut fi extrase integral, de la toate scheletele. Cu toate că piesele osteologice au fost restaurate în vederea studiului morfologic și conformațional, numărul dimensiunilor obţinute (şi, implicit, al indicilor) s-a dovedit a fi, în majoritate, nesemnificativ sub aspect statistic. Agenţii tafonomici (naturali şi antropici) sau friabilitatea unor segmente scheletice (masivul facial, omoplaţii, patelele ş.a.) au contribuit decisiv în acest sens, neînregistrându-se nicio dimensiune care să fie prelevată de cel puţin 30 de ori, cifră care reprezintă eşantionul minim statistic. Astfel, ne-am limitat să surprindem tendinţe în populaţie, prin evidenţierea valorilor majoritare în cadrul celor două sexe la indivizii adulţi, caracteristici morfometrice pe care le întâlnim atât la nivelul craniului, cât şi la nivelul scheletului postcranian. Valorile şi categoriile obţinute se pot constitui într-un foarte util instrument de lucru în vederea comparării populaţiei medio-bizantine de la Isaccea–*Noviodunum* cu alte populaţii cu evoluţie sincronă din acelaşi areal sau din teritorii diferite.

Media valorilor staturilor scheletice ale populaţiei adulte de la Isaccea–*Noviodunum* indică un pronunţat dimorfism sexual: 164,8 cm (mijlocie), pentru indivizii de sex masculin şi 152,9 cm (submijlocie/mijlocie), pentru cei de sex feminin. De asemenea, staturile pot oferi informații cu privire la condițiile de viață ale indivizilor medio-bizantini, fiind buni indicatori ai stresului nutriţional şi ai stării de sănătate a acestora. În acest sens, menţionăm că în opt cazuri (cinci bărbaţi şi trei femei), valorile staturilor sunt încadrate în categoria mică.

Studiul de faţă a urmărit şi înregistrarea unui set de caractere non-metrice, indicatori biologici ai divergenței populațiilor umane, ai adaptabilității și moștenirii genetice. Astfel, la nivelul frontalului, prezenţa unei suturi metopice, la un bărbat de vârstă adultă, poate fi pusă pe seama unor factori precum creşterea anormală a

[95] Hesketh, Xing 2006, p. 13271–13272.
[96] Margerison, Knüsel 2002, p. 136.

oaselor craniene, hidrocefalie[97], întreruperea creşterii, atavism, îngustarea regiunii temporale, plagiocefalie[98], scafocefalie[99], cauze mecanice şi disfuncţii hormonale şi, nu în ultimul rând, factori genetici[100]. Frecvenţa mai ridicată la indivizii de la Isaccea–*Noviodunum* a şanţului supraorbital (75,7%) în detrimentul foramenului supraorbital (41,9%) ne indică faptul că populaţiile analizate provin din areale climatice calde, conform interpretărilor dintr-un studiu din literatura de specialitate[101]. Reţinem şi prezenţa unui fenotip mai rar întâlnit în loturile scheletice din Europa, şi anume osul inca (denumit şi interparietal), în variantă nedivizată. Frecvenţa acestuia este mai ridicată la populaţiile din Lumea Nouă şi Africa sub-sahariană şi mai rară la cele moderne, derivate din trunchiul est asiatic[102].

Determinismului genetic al caracterelor non-metrice de la nivelul scheletului postcranian, în comparaţie cu caracterele epigenetice craniene, i se adaugă influenţa semnificativă a factorilor de mediu şi, în special, pecetea activităţilor fizice cotidiene a indivizilor dintr-o populaţie. Prezenţa în două cazuri a unor punţi posterioare (*ponticulus posticus* sau anomalia Kimmerle) este asociată cu dureri ale braţelor, gâtului şi umerilor; tinitus (zgomote în urechi) şi pierderea acută a auzului; *vertigo*; migrene şi alte tipuri de dureri de cap; pareza sau paralizia extremităţilor sau accidente vasculare şi sindrom de insuficienţă vertebro-bazilară[103].

O variantă bine reprezentată (la trei bărbaţi şi două femei) este acromionul bipartit sau osul acromial. Acesta este de obicei asimptomatic, fenotipul fiind pus pe seama impingementului subacromial, care uneori poate reprezenta cauza unor dureri de umăr[104]. Situaţii interesante întâlnim şi la nivelul humeruşilor, unde au fost înregistrate, în mai multe cazuri, aperturi septale (foramene intercondilare). Majoritatea studiilor arată că apertura este un marker al sexului feminin şi al părţii stângi; etiologia acestui fenotip este încă neclară, dar este cert faptul că reprezintă o combinaţie de factori genetici şi biomecanici[105]. Un caz special, extrem de rar la nivel populaţional, îl constituie prezenţa asociată la nivelul aceluiaşi humerus a unei aperturi septale, împreună cu un proces supracondilar. În literatura de specialitate au fost descrise până în momentul de faţă doar două astfel de cazuri[106].

Dualitatea determinism genetic/factori de mediu îşi găseşte cel mai bine exprimarea la nivelul membrelor inferioare. Astfel, pe femur, caracterele discrete se constituie în adevărate amprente, rezultat al impingementului femuro-acetabular, care, în linii mari, exprimă o serie de activităţi fizice repetitive care implică articulaţia coxo-femurală[107]. La nivelul tibiilor, astragalelor şi calcaneelor, faţetele

[97] Acumulare anormală de lichid cefalorahidian în creier.
[98] Aplatizare asimetrică a cutiei craniene.
[99] Craniu cu lungime anormală şi îngust, rezultat al închiderii premature a suturii sagitale.
[100] Castilho, Oda, Sant'Ana 2006, p. 62.
[101] Tomaszewska, Tomczyk, Kwiatkowska 2013, p. 58.
[102] Hanihara, Ishida 2001, p. 137.
[103] Pérez, Chávez, Ponce 2014, p. 57–58.
[104] Barbier *et alii* 2013.
[105] Myszka 2015.
[106] Paraskevas *et alii* 2012; Varlam, Antohe, Chistol 2005.
[107] Villotte, Knüsel 2009.

de ghemuire sunt asociate cu o serie de mişcări repetate de hiperdorsiflexie de la nivelul gleznelor[108].

Activitatea ocupaţională a indivizilor de la Isaccea–*Noviodunum* a fost relevată şi prin calculul asimetriei osoase. Rezultatele obţinute în cadrul celor două sexe ne indică faptul că, în general, indivizii aveau o predilecţie în utilizarea părţii drepte la nivelul membrelor superioare şi părţii stângi în cadrul celor inferioare. Un alt parametru analizat, dimorfismului sexual, ne arată (cu câteva excepţii) faptul că fenotipul masculin este predominant la nivelul populaţiei.

Dimorfismul sexual accentuat şi forma femurului în diafiză la mijloc (pilastru ridicat) se constituie în indicatori ai stresului biomecanic la nivelul membrelor inferioare şi sunt corelate cu intensitatea mobilităţii terestre a indivizilor[109]. Indicele platimeric femural este determinat de dezvoltarea ariei trohanteriene sub influenţa stresului biomecanic, dar şi de unele afecţiuni, cum ar fi periostita sau osteoartrita[110]. Platicnemia este asociată, în general, cu activităţi prelungite, cu mersul pe jos pe terenuri accidentate[111].

Un spectru larg de patologii osoase şi dentare au fost surprinse atât la indivizii subadulţi de la Isaccea–*Noviodunum*, cât şi la cei adulţi. O primă categorie de boli identificate este aceea a maladiilor sau anormalităţilor congenitale şi neuromecanice. Importanţa acestor aspecte patologice rezidă în faptul că pot oferi informaţii cu privire la potenţiale relaţii de rudenie existente în cadrul indivizilor înhumaţi. Dintre acestea, reţinem doar sacralizarea celei de-a cincea vertebre lombare, condiţie înregistrată la cinci subiecţi, restul maladiilor identificate (lombalizare, sacralizarea primei vertebre coccigiene, coaste bifurcate, coaste fuzionate sau spina bifidă) fiind consemnate la câte un individ, întotdeauna altul decât cei care prezintă sacralizarea L_5.

O clasă de boli printre cele mai frecvent întâlnite în materialele scheletice, alături de cele articulare, o reprezintă maladiile dentare şi/sau asociate maxilarelor. Statusul regimului alimentar şi diferenţele în regimurile de dietă sunt redate prin prezenţa tartrului dentar, cariilor, abceselor şi pierderilor dentare antemortem. Aproape jumătate dintre indivizii analizaţi prezintă carii dentare şi pierderi dentare antemortem. De asemenea, acumulările de tartru dentar au fost înregistrate frecvent chiar dacă numai în termeni calitativi, acolo unde a fost mai bine evidenţiat. Nu în ultimul rând, chiar dacă mai puţin reprezentate, abcesele dentare se constituie şi ele, alături de frecvenţele celorlalte trei patologii înregistrate, în premise ale încadrării indivizilor analizaţi într-un model de subzistenţă specific[112], care combină populaţii de păstori şi pescari cu populaţii de agricultori. Pe lângă aceste patologii, la Isaccea–*Noviodunum* au fost surprinse şi o serie de tulburări de dezvoltare dentară de tipul ageneziilor, hiperodonţiilor sau hipoplaziei smalţului dentar, indicator de stres nespecific.

Dintre traumatisme, au fost identificate exclusiv fracturi vindecate, cauzate de o serie de lovituri care nu sunt cauzatoare de moarte, toate prezentând urme de

[108] Boulle 2001.
[109] Wescott 2014.
[110] Ricci 2013, p. 341–342.
[111] Borgognini Tarli, Paciani 1993, p. 142.
[112] Littleton, Frohlich 1993.

vindecare, evidenţiate prin prezenţa matricei osoase cu formare de calus şi/sau procese de remodelare osoasă. Aşa cum am amintit, bărbaţii sunt mai predispuşi la apariţia fracturilor decât femeile.

Anumite boli, cum ar fi cele articulare, pot oferi informaţii cu privire la activităţile cotidiene pe care le-au întreprins cei decedaţi în timpul vieţii. Deşi factorii biomecanici îşi pun amprenta la nivelul scheletului sub forma unor modificări patologice asociate cu osteoartroza, este foarte dificil să se determine tipul de muncă pe care au prestat-o unul sau altul dintre indivizi. Conchidem doar că manifestările specifice osteoartrozei nu au arătat o asimetrie semnificativă statistic, sexul masculin fiind preponderent afectat. Totodată, osteoartroza creşte odată cu înaintarea în vârstă, prin aceasta evidenţiindu-se o intensitate susţinută şi intensă a stresului fizic, cel mai bine exprimat la nivelul coloanei vertebrale. Tot aici, stresul funcţional este dublat de prezenţa nodulilor Schmorl, mai frecvenţi la bărbaţi. Un aspect patologic mai rar întâlnit, identificat la un adult matur de sex masculin, este reprezentat de anchiloza sacro-iliacă, exprimată prin osificarea parţială a ligamentului sacro-spinos stâng. Aceasta conduce la limitarea mişcărilor articulare la acest nivel şi poate fi însoţită de episoade dureroase.

O categorie de boli cu caracter non-specific o constituie cele infecţioase, dintre care periostita (identificată la opt indivizi) este mai bine reprezentată decât omoloaga ei, osteomielita (care afectează doi indivizi). Lipsa caracterului patognomonic ne face să privim deseori periostita în asociere cu alte boli, cum ar fi osteitele, sifilisul, lepra, unele tumori, tulburări de dezvoltare sau dereglări endocrinologice[113]. Alteori, poate să se constituie într-o maladie în sine[114].

La un singur individ, un subadult, au fost identificate manifestări ale *cribrei orbitalia*. Tulburările metabolice şi endocrine de acest tip au o etiologie mutifactorială, însă cel mai adesea au fost privite ca un indicator de stres nutriţional, în general, fiind acceptat faptul că anemia ereditară (şi în special talasemia, endemică în bazinul mediteraneean) sau anemia dobândită reprezintă factorii etiologici responsabili de producerea leziunilor[115].

La patru dintre indivizii de la Isaccea–*Noviodunum* a fost identificată şi o serie de manifestări tumorale benigne, care nu malignizează decât foarte rar sau niciodată: osteomul şi osteocondromul.

Studiul antropologic s-a dorit a fi o încercare de sinteză bioarheologică a materialului scheletic de la Isaccea–*Noviodunum*, prin care am urmărit mai buna înţelegere a fenomenului morţii în Evul Mediu bizantin din Dobrogea.

***

Prezenta contribuție privind necropola identificată la Isaccea–*Noviodunum*, în sectorul *Terenul Poliției de Frontieră*, reprezintă un prim efort de analiză combinată, arheologică și antropologică, asupra unui eșantion din populația sitului medio-bizantin. Demersul nostru a arătat faptul că o necropolă puțin spectaculoasă din

113 Gladykowska-Rzeczycka 1998, p. 217.
114 Ortner 2003, p. 208.
115 Keenleyside, Panayotova 2006; Walker *et alii* 2009.

punct de vedere al ritualului funerar poate fi sursa unor informații foarte diverse și complexe din punct de vedere bioarheologic. Ne propunem continuarea extinderii investigațiilor de acest tip și asupra altor descoperiri sau orizonturi funerare din același sit, precum, de exemplu, cel din zona *Turnului de Colț*.

Mulţumiri

Mulțumim lui Cătălin Nicolae (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan") pentru ajutorul oferit la efectuarea fotografiilor incluse în capitolul *Materialul scheletic şi metodologia de lucru*.

X	N (Dx)	% (dx)	lx	qx	Lx	Tx	e0x
0,0–4,9	1	1,22	100,00	0,0122	496,951	3457,317	**34,57**
5,0–9,9	3	3,66	98,78	0,0370	484,756	2960,366	**29,97**
10,0–14,9	5	6,10	95,12	0,0641	460,366	2475,610	**26,03**
15,0–19,9	2	2,44	89,02	0,0274	439,024	2015,244	**22,64**
20,0–24,9	4	4,88	86,59	0,0563	420,732	1576,220	**18,20**
25,0–29,9	7	8,54	81,71	0,1045	387,195	1155,488	**14,14**
30,0–34,9	16	19,51	73,17	0,2667	317,073	768,293	**10,50**
35,0–39,9	20	24,39	53,66	0,4545	207,317	451,220	**8,41**
40,0–44,9	8	9,76	29,27	0,3333	121,951	243,902	**8,33**
45,0–49,9	8	9,76	19,51	0,5000	73,171	121,951	**6,25**
50,0–54,9	6	7,32	9,76	0,7500	30,488	48,780	**5,00**
55,0–59,9	0	0,00	2,44	0,0000	12,195	18,293	**7,50**
60,0–64,9	2	2,44	2,44	1,0000	6,098	6,098	**2,50**
T	**82**	**100,00**					

Tabel 2. Tabel de mortalitate pentru întreg lotul scheletic.

Legendă:

x = intervalul de vârstă ales, în acest caz, 5 ani;

N (dx) şi % (Dx)= numărul şi procentul decedaţilor corespunzător fiecărui interval de vârstă x: câţi dintre supravieţuitorii vârstei x ani mor înainte de a împlini vârsta de x+5 ani;

lx = numărul supravieţuitorilor de vârsta x: câte persoane dintr-o generaţie mai sunt în viaţă la împlinirea vârstei exacte de x ani;

qx = probabilitatea de deces între două vârste consecutive (x şi x+5 ani): riscul la care este expusă o persoană care a împlinit x ani să moară înainte de a împlini x+5 ani;

Lx = numărul total de ani ai persoanelor din intervalul de la x la x+5;

Tx = numărul total de ani trăit de grupul de vârstă x până când toţi membrii grupului au murit;

e^0x = speranţa de viaţă: durata medie a vieţii unui individ sau numărul mediu de ani de viaţă rămaşi la o anumită vârstă.

X	N (Dx)	% (dx)	lx	qx	Lx	Tx	e^0x
20,0–24,9	1	2,70	100,00	0,0270	493,243	1966,216	**19,66**
25,0–29,9	4	10,81	97,30	0,1111	459,459	1472,973	**15,14**
30,0–34,9	6	16,22	86,49	0,1875	391,892	1013,514	**11,72**
35,0–39,9	10	27,03	70,27	0,3846	283,784	621,622	**8,85**
40,0–44,9	6	16,22	43,24	0,3750	175,676	337,838	**7,81**
45,0–49,9	5	13,51	27,03	0,5000	101,351	162,162	**6,00**
50,0–54,9	4	10,81	13,51	0,8000	40,541	60,811	**4,50**
55,0–59,9	0	0,00	2,70	0,0000	13,514	20,270	**7,50**
60,0–64,9	1	2,70	2,70	1,0000	6,757	6,757	**2,50**
T	**37**	**100,00**					

Tabel 3. Tabel de mortalitate pentru populaţia adultă de sex masculin.

X	N (Dx)	% (dx)	lx	qx	Lx	Tx	e^0x
20,0–24,9	2	6,06	100,00	0,0606	484,848	1704,545	**17,05**
25,0–29,9	3	9,09	93,94	0,0968	446,970	1219,697	**12,98**
30,0–34,9	10	30,30	84,85	0,3571	348,485	772,727	**9,11**
35,0–39,9	10	30,30	54,55	0,5556	196,970	424,242	**7,78**
40,0–44,9	2	6,06	24,24	0,2500	106,061	227,273	**9,37**
45,0–49,9	3	9,09	18,18	0,5000	68,182	121,212	**6,67**
50,0–54,9	2	6,06	9,09	0,6667	30,303	53,030	**5,83**
55,0–59,9	0	0,00	3,03	0,0000	15,152	22,727	**7,50**
60,0–64,9	1	3,03	3,03	0,0000	7,576	7,576	**0,00**
T	**33**	**100,00**					

Tabel 4. Tabel de mortalitate pentru populaţia adultă de sex feminin.

Număr Martin	Bărbați (mm)					Femei (mm)				
	N	**Med.**	**Min.**	**Max.**	**δ**	**N**	**Med.**	**Min.**	**Max.**	**δ**
1. g - op	14	185,1	174,0	200,2	7,8	6	177,2	173,0	182,7	4,2
5. n - ba	9	104,1	91,2	114,4	7,0	4	97,7	96,1	99,8	1,5
7. ba - o	8	37,9	34,3	42,0	2,6	6	35,9	33,6	41,3	3,0
8. eu - eu	11	142,4	134,3	152,1	4,7	13	134,8	126,2	149,3	6,6
9. ft - ft	12	98,1	92,3	106,0	3,9	6	95,3	87,3	105,3	6,3
10. co - co	12	117,9	110,5	134,4	6,7	10	112,9	99,1	123,0	7,3
12. ast - ast	14	112,3	97,3	119,5	5,6	14	108,5	94,4	119,3	6,4
16. ⊥ pe ba - o	8	31,7	28,1	36,1	2,6	6	29,4	26,3	35,1	3,1
17. ba - b	6	138,9	132,2	144,5	5,0	5	129,3	124,2	131,9	3,3
20. po - b	6	115,4	108,4	125,2	6,6	4	106,6	103,6	109,6	2,6
26. arc n - b	11	128,4	120,0	135,0	4,6	10	122,2	115,0	129,0	4,3
27. arc b - l	15	128,6	112,0	143,0	7,7	13	127,8	112,0	188,0	19,3
29. coardă n - b	12	114,6	107,9	120,5	4,0	10	106,8	100,4	114,2	5,5
30. coardă b - l	15	116,1	103,9	129,3	6,7	13	112,4	97,3	146,7	11,7
40. ba - pr	4	93,7	84,8	100,0	6,8	2	87,6	83,9	91,2	5,2
45. zy - zy	6	133,4	123,4	138,4	6,3	3	123,1	116,0	131,2	7,6
46. zm - zm	8	97,2	85,0	116,0	9,2	4	95,7	89,0	103,1	6,0
47. n - gn	5	115,3	109,2	126,1	7,2	2	108,4	104,6	112,2	5,4
48. n - pr	8	71,3	67,5	78,2	3,3	3	67,2	63,3	69,8	3,5
51 (s). mf - ek (s)	9	40,1	37,0	41,8	1,7	7	37,7	35,8	41,3	1,9
51 (d). mf - ek (d)	10	40,3	36,4	42,2	1,9	7	37,8	36,1	41,4	2,1
52 (s). ⊥ pe 51 (s)	8	32,6	29,1	37,3	2,8	3	33,7	29,7	36,3	3,5
52 (d). ⊥ pe 51 (d)	8	33,0	29,4	37,2	2,7	3	33,8	30,0	36,1	3,3
54. al - al	10	24,9	21,7	28,0	2,2	4	23,6	22,3	25,8	1,5
55. n - ns	8	51,8	49,5	58,8	3,0	3	48,9	44,8	51,9	3,7
60. pr - alv	10	55,1	48,8	60,5	3,4	4	49,0	45,3	53,0	3,8
61. ekm - ekm	12	60,6	52,1	68,4	5,3	5	60,9	57,0	64,3	3,4
62. ol - sta	10	47,9	41,7	57,1	4,0	4	42,3	39,3	45,4	3,1
63. enm - enm	12	36,6	32,6	42,0	3,0	5	38,0	34,1	41,0	3,2
64 (s). ↕ palat (s)	11	12,8	9,2	16,4	2,4	5	11,0	8,8	12,9	1,7
64 (d). ↕ palat (d)	9	12,7	9,5	15,0	1,8	5	10,4	8,9	13,1	1,6
65. kdl - kdl	9	124,3	111,5	134,5	7,3	8	112,4	105,6	122,6	4,9
66. go - go	14	103,8	94,9	109,8	4,9	9	94,7	89,4	100,4	3,4
68. proiecție po - go	9	81,7	67,7	99,9	13,2	8	71,6	51,6	92,0	11,4
80 (2) (s). L: P_1 - M_3 (s)	14	44,6	38,1	51,6	3,5	9	41,7	39,7	45,2	1,7
80 (2) (d). L: P_1 - M_3 (d)	11	44,2	37,6	52,3	3,7	8	40,9	38,1	45,5	2,2

Tabel 5. Valorile medii, minime, maxime şi abaterea standard ale principalelor dimensiuni craniene la cele două sexe.

Număr Martin	Bărbaţi					Femei				
	N	**Med.**	**Min.**	**Max.**	**δ**	**N**	**Med.**	**Min.**	**Max.**	**δ**
I1. 8 : 1	10	77,8	73,0	87,0	4,4	6	75,8	72,9	81,1	3,2
I2. 17 : 1	6	75,6	72,5	79,4	2,7	4	72,2	71,3	73,5	0,9
I3. 17 : 8	6	98,1	93,6	104,0	4,3	5	95,1	90,7	99,9	3,6
I4. 20 : 1	6	62,8	58,9	67,9	4,0	4	60,6	58,9	63,4	2,0
I5. 20 : 8	6	81,5	75,1	90,1	5,1	4	80,2	74,8	86,9	5,0
I12. 9 : 10	11	82,9	74,1	87,4	3,9	6	82,7	79,1	85,6	2,7
I13. 9 : 8	8	68,5	64,5	72,2	3,0	6	71,5	64,1	77,3	5,2
I14. 12 : 8	10	79,8	74,2	83,9	2,7	12	80,1	72,8	88,9	4,4
I22. 29 : 26	11	89,3	86,3	91,2	1,7	10	87,4	83,5	90,7	2,1
I24. 30 : 27	15	90,3	87,5	93,7	1,9	12	88,1	78,0	93,2	3,8
I33. 16 : 7	8	84,0	72,2	96,1	9,7	6	82,0	72,5	88,9	5,4
I38. 47 : 45	4	86,0	80,0	88,7	4,1	2	87,9	85,5	90,2	3,3
I39. 48 : 45	5	53,1	49,3	57,3	3,3	2	53,9	53,2	54,5	0,9
I39(1). 48 : 46	8	73,9	60,0	83,2	7,7	3	72,1	70,4	74,9	2,4
I42 (s). 52 (s) : 51 (s)	8	80,8	70,1	89,4	5,7	3	87,4	82,9	94,0	5,9
I42 (d). 52 (d) : 51 (d)	8	80,4	69,9	89,6	6,3	3	86,1	82,8	90,7	4,1
I48. 54 : 55	8	47,2	37,9	52,5	5,3	3	46,9	43,0	51,8	4,5
I54. 61 : 60	10	108,4	95,7	133,2	12,5	4	123,8	119,6	125,8	2,8
I58. 63 : 62	10	74,4	64,3	85,6	6,6	4	88,3	77,6	99,0	9,1
I59 (s). 64 (s) : 63 (s)	10	34,6	23,7	48,0	6,4	5	29,2	21,6	34,0	4,9
I59 (d). 64 (d) : 63 (d)	9	35,4	28,8	45,5	4,8	4	27,0	23,7	33,7	4,6
I60. 40 : 5	4	93,5	92,0	97,0	2,4	2	90,6	87,4	93,7	4,5
I62. 68 : 65	9	65,8	53,8	82,5	10,0	8	63,5	48,9	75,1	7,8
I68 (s). 80 (2) (s) : 5	5	42,8	39,6	46,2	2,4	0	0,0	0,0	0,0	0,0
I68 (d). 80 (2) (d) : 5	3	41,6	40,0	43,5	1,8	0	0,0	0,0	0,0	0,0

Tabel 6. Valorile medii, minime, maxime şi abaterea standard ale principalilor indici cranieni la cele două sexe.

Număr Martin	Categorii	Bărbaţi (mm)	Femei (mm)	Nr. ♂	Nr. ♀	Total	%
	foarte scurtă	<169,9	<161,9	0	0	0	0,0
	scurtă	170,0–177,9	162,0–169,9	3	1	4	20,0
1. g - op	mijlocie	178,0–185,9	170,0–176,9	5	2	7	35,0
	lungă	186,0–193,9	177,0–184,9	4	3	7	35,0
	foarte lungă	>194,0	>185,0	2	0	2	10,0
Total				14	6	20	100,0
	foarte îngustă	<139,9	<134,9	3	7	10	41,7
	îngustă	140,0–147,9	135,0–141,9	7	4	11	45,8
8. eu - eu	mijlocie	148,0–155,9	142,0–149,9	1	2	3	12,5
	lată	156,0–163,9	150,0–157,9	0	0	0	0,0
	foarte lată	>164,0	>158,0	0	0	0	0,0
Total				11	13	24	100,0
	foarte îngustă	<91,9	<87,9	0	1	1	5,9
	îngustă	92,0–96,9	88,0–92,9	3	2	5	29,4
9. ft - ft	mijlocie	97,0–101,9	93,0–97,9	7	1	8	47,1
	lată	102,0–106,9	98,0–102,9	1	1	2	11,8
	foarte lată	>107,0	>103,0	0	1	1	5,9
Total				11	6	17	100,0
	foarte îngustă	<113,9	<108,9	3	2	5	22,7
	îngustă	114,0–120,9	109,0–115,9	7	4	11	50,0
10. co - co	mijlocie	121,0–127,9	116,0–122,9	1	3	4	18,2
	lată	128,0–134,9	123,0–129,9	1	0	1	4,5
	foarte lată	>135,0	>130,0	0	1	1	4,5
Total				12	10	22	100,0
	foarte scundă	<125,9	<120,9	0	0	0	0,0
	scundă	126,0–130,9	121,0–125,9	0	1	1	9,1
17. ba - b	mijlocie	131,0–137,9	126,0–132,9	2	4	6	54,5
	înaltă	138,0–142,9	133,0–137,9	2	0	2	18,2
	foarte înaltă	>143,0	>138,0	2	0	2	18,2
Total				6	5	11	100,0
	foarte scundă	<106,9	<102,9	0	0	0	0,0
	scundă	107,0–112,9	103,0–108,9	2	3	5	50,0
20. po - b	mijlocie	113,0–118,9	109,0–114,9	2	1	3	30,0
	înaltă	119,0–124,9	115,0–121,9	1	0	1	10,0
	foarte înaltă	>125,0	>122,0	1	0	1	10,0
Total				6	4	10	100,0
	foarte îngustă	<121,9	<116,9	0	1	1	11,1
	îngustă	122,0–127,9	117,0–122,9	2	1	3	33,3
45. zy - zy	mijlocie	128,0–133,9	123,0–128,9	0	0	0	0,0
	lată	134,0–139,9	129,0–134,9	4	1	5	55,5
	foarte lată	>140,0	>135,0	0	0	0	0,0
Total				6	3	9	100,0
	foarte joasă	<103,9	<95,9	0	0	0	0,0
	joasă	104,0–111,9	96,0–103,9	3	0	3	42,9
47. n - gn	mijlocie	112,0–120,9	104,0–112,9	1	2	3	42,9
	înaltă	121,0–128,9	113,0–120,9	1	0	1	14,3
	foarte înaltă	>129,0	>121,0	0	0	0	0,0
Total				5	2	7	100,0
	foarte joasă	<60,9	<56,9	0	0	0	0,0
	joasă	61,0–63,9	57,0–60,9	0	0	0	0,0
48. n - pr	mijlocie	64,0–69,9	61,0–66,9	3	1	4	36,4
	înaltă	70,0–72,9	67,0–70,9	3	2	5	45,5
	foarte înaltă	>73,0	>71,0	2	0	2	18,2
Total				8	3	11	100,0

Tabel 7. Frecvenţa pe categorii a principalelor dimensiuni craniene la cele două sexe.

Număr Martin	**Categorii**	**Bărbaţi (mm)**	**Femei (mm)**	**Nr. ♂**	**Nr. ♀**	**Total**	**%**
51 (s) mf - ek (s)	foarte îngustă	<35,9		0	2	2	12,5
	îngustă	36,0–38,9		3	4	7	43,8
	mijlocie	39,0–41,9		6	1	7	43,8
	lată	42,0–44,9		0	0	0	0,0
	foarte lată	>45,0		0	0	0	0,0
Total				9	7	16	100,0
51 (d) mf - ek (d)	foarte îngustă	<35,9		0	0	0	0,0
	îngustă	36,0–38,9		3	5	8	47,1
	mijlocie	39,0–41,9		5	2	7	41,2
	lată	42,0–44,9		2	0	2	11,8
	foarte lată	>45,0		0	0	0	0,0
Total				10	7	17	100,0
52 (s) ⊥ pe 51 (s)	foarte joasă	<28,9		3	1	4	36,4
	joasă	29,0–31,9		2	0	2	18,2
	mijlocie	32,0–34,9		1	1	2	18,2
	înaltă	35,0–37,9		1	1	2	18,2
	foarte înaltă	>38,0		1	0	1	9,1
Total				8	3	11	100,0
52 (d) ⊥ pe 51 (d)	foarte joasă	<28,9		2	1	3	27,3
	joasă	29,0–31,9		2	0	2	18,2
	mijlocie	32,0–34,9		2	1	3	27,3
	înaltă	35,0–37,9		1	1	2	18,2
	foarte înaltă	>38,0		1	0	1	9,1
Total				8	3	11	100,0
54. al - al	foarte îngustă	<19,9		0	0	0	0,0
	îngustă	20,0–22,9		3	2	5	35,7
	mijlocie	23,0–25,9		2	2	4	28,6
	lată	26,0–28,9		5	0	5	35,7
	foarte lată	>29,0		0	0	0	0,0
Total				10	4	14	100,0
55. n - ns	foarte scundă	<45,9		0	1	1	9,1
	scundă	46,0–48,9		0	0	0	0,0
	mijlocie	49,0–51,9		6	2	8	72,7
	înaltă	52,0–54,9		1	0	1	9,1
	foarte înaltă	>55,0		1	0	1	9,1
Total				8	3	11	100,0
65. kdl - kdl	foarte îngustă	101,0–110,9		0	3	3	17,6
	îngustă	111,0–116,9		2	4	6	35,3
	mijlocie	117,0–122,9		2	1	3	17,6
	largă	123,0–128,9		2	0	2	11,8
	foarte largă	129,0–138,9		3	0	3	17,6
	ultralargă	>139,0		0	0	0	0,0
Total				9	8	17	100,0
66. go - go	foarte îngustă	79,0–90,9		0	1	1	4,2
	îngustă	91,0–96,9		2	6	8	33,3
	mijlocie	97,0–103,9		4	2	6	25,0
	largă	104,0–109,9		9	0	9	37,5
	foarte largă	110,0–121,9		0	0	0	0,0
	ultralargă	>122,0		0	0	0	0,0
Total				15	9	24	100,0

Tabel 7. Frecvenţa pe categorii a principalelor dimensiuni craniene la cele două sexe (continuare).

Număr Martin	Categorii	Bărbaţi	Femei	Nr. ♂	Nr. ♀	Total	%
I1. 8 : 1	Ultradolicocrană	<64,9		0	0	0	0,0
	Hiperdolicocrană	65,0–69,9		0	0	0	0,0
	Dolicocrană	70,0–74,9		3	4	7	46,7
	Mezocrană	75,0–79,9		4	1	5	33,3
	Brahicrană	80,0–84,9		1	1	2	13,3
	hiperbrahicrană	85,0–89,9		1	0	1	6,7
	ultrabrahicrană	>90,0		0	0	0	0,0
Total				9	6	15	100,0
I2. 17 : 1	Camecrană	<69,9		0	0	0	0,0
	Ortocrană	70,0–74,9		3	4	7	70,0
	Hipsicrană	>75,0		3	0	3	30,0
Total				6	4	10	100,0
I3. 17 : 8	tapeinocrană	<91,9		0	1	1	9,1
	metriocrană	92,0–97,9		3	3	6	54,5
	acrocrană	>98,0		3	1	4	36,4
Total				6	5	11	100,0
I4. 20 : 1	camecrană	<57,9		0	0	0	0,0
	ortocrană	58,0–62,9		3	3	6	60,0
	hipsicrană	>63,0		3	1	4	40,0
Total				6	4	10	100,0
I5. 20 : 8	tapeinocrană	<79,9		2	2	4	40,0
	metriocrană	80,0–85,9		3	2	5	50,0
	acrocrană	>86,0		1	0	1	10,0
Total				6	4	10	100,0
I12. 9 : 10	divergentă	<79,9		2	2	4	25,0
	intermediară	80,0–99,9		8	4	12	75,0
	paralelă	>100,0		0	0	0	0,0
Total				10	6	16	100,0
I13. 9 : 8	stenometopă	<65,9		2	1	3	21,4
	metriometopă	66,0–68,9		3	1	4	28,6
	eurimetopă	>69,0		3	4	7	50,0
Total				8	6	14	100,0
I14. 12 : 8	îngustă	<71,9		0	0	0	0,0
	mijlocie	72,0–78,9		4	6	10	45,5
	largă	79,0–85,9		6	5	11	50,0
	foarte largă	>86,0		0	1	1	4,5
Total				10	12	22	100,0
I22. 29 : 26	ortometopă	<90,0		7	9	16	76,2
	camemetopă	>90,1		4	1	5	23,8
Total				11	10	21	100,0

Tabel 8. Frecvenţa pe categorii a principalilor indici cranieni la cele două sexe.

Număr Martin	Categorii	Bărbaţi	Femei	Nr. ♂	Nr. ♀	Total	%
I24. 30 : 27	bombată	<87,9		1	4	5	17,9
	mijlocie	88,0–90,4		8	7	15	53,6
	aplatizată	>90,5		6	2	8	28,6
Total				15	13	28	100,0
I33. 16 : 7	microsemică	<81,9		4	3	7	50,0
	megosemică	82,0–85,9		1	2	3	21.4
	lată	>86,0		3	1	4	28,6
Total				8	6	14	100,0
I38. 47 : 45	hipereuriprosopă	<79,9		0	0	0	0.0
	euriprosopă	80,0–84,9		1	0	1	14.3
	mezoprosopă	85,0–89,9		4	1	5	71,4
	leptoprosopă	90,0–94,5		0	1	1	14,3
	hiperleptoprosopă	>95,0		0	0	0	0,0
Total				5	2	7	100,0
I39. 48 : 45	hipereurienă	<44,9		0	0	0	0.0
	euriena	45,0–49,9		1	0	1	14,3
	mezenă	50,0–54,9		2	2	4	57,1
	leptenă	55,0–59,5		2	0	2	28,6
	hiperleptenă	>60,0		0	0	0	0,0
Total				5	2	7	100,0
I39 (1). 48 : 46	hiperchemoprosopă	55,0–65,0		1	0	1	9,1
	chemoprosopă	65,1–75,0		4	3	7	63,6
	leptoprosop	75,1–85,0		3	0	3	27,3
	hiperleptoprosop	85,1–95,0		0	0	0	0,0
Total				8	3	11	100,0
I42 (s). 52 (s) : 51 (s)	cameconcă	<75,9		1	0	1	9,1
	mezoconcă	76,0–84,9		6	1	7	63,6
	hispsiconcă	>85,0		1	2	3	27,3
Total				8	3	11	100,0
I42 (d). 52 (d) : 51 (d)	cameconcă	<75,9		1	0	1	9,1
	mezoconcă	76,0–84,9		5	2	7	63,6
	hispsiconcă	>85,0		2	1	3	27,3
Total				8	3	11	100,0
I48. 54 : 55	hiperleptorină	<42,9		2	0	2	18,2
	leptorină	43,0–46,9		1	2	3	27,3
	mezorină	47,0–50,9		2	0	2	18,2
	camerină	51,0–57,9		3	1	4	36,4
	hipercamerină	>58,0		0	0	0	0,0
Total				8	3	11	100,0

Tabel 8. Frecvenţa pe categorii a principalilor indici cranieni la cele două sexe (continuare).

Număr Martin	**Categorii**	**Bărbați**	**Femei**	**Nr. ♂**	**Nr. ♀**	**Total**	**%**
I54. 61 : 60	dolicurană	<109,9		6	0	6	42,9
	mezurană	110,0–114,9		1	0	1	7,1
	brahiurană	>115,0		3	4	7	50,0
Total				10	4	14	100,0
I58. 63 : 62	leptostafilină	<79,9		8	1	9	64,3
	mezostafilină	80,0–84,9		1	0	1	7,1
	brahistafilină	>85,0		1	3	4	28,6
Total				10	4	14	100,0
I59 (s). 64 (s) : 63 (s)	camestafilină	<27,9		1	1	2	12,5
	ortostafilină	28,0–39,9		9	4	13	81,3
	hipsistafilină	>40,0		1	0	1	6,3
Total				11	5	16	100,0
I59 (d). 64 (d) : 63 (d)	camestafilină	<27,9		0	3	3	23,1
	ortostafilină	28,0–39,9		8	1	9	69,2
	hipsistafilină	>40,0		1	0	1	7,7
Total				9	4	13	100,0
I60. 40 : 5	ortognată	<97,9		4	2	6	100,0
	mezognată	98,0–102,9		0	0	0	0,0
	prognată	>103,0		0	0	0	0,0
Total				4	2	6	100,0
I62. 68 : 65	dolicostenomandibulară	<97,9		9	8	17	100,0
	mezomandibulară	98,0–104,9		0	0	0	0,0
	brahieurimandibulară	>105,0		0	0	0	0,0
Total				9	8	17	100,0
I68 (s). 80 (2) (s) : 5	microdontă	<41,9		2	0	2	40,0
	mezodontă	42,0–43,9		2	0	2	40,0
	megadontă	44,0–45,9		0	0	0	0,0
	hipermegadontă	>46,0		1	0	1	20,0
Total				5	0	5	100,0
I68 (d). 80 (2) (d) : 5	microdontă	<41,9		2	0	2	66,7
	mezodontă	42,0–43,9		1	0	1	33,3
	megadontă	44,0–45,9		0	0	0	0,0
	hipermegadontă	>46,0		0	0	0	0,0
Total				3	0	3	100,0

Tabel 8. Frecvenţa pe categorii a principalilor indici cranieni la cele două sexe (continuare).

Număr Martin	Bărbaţi					Femei				
	N	Med.	Min.	Max.	δ	N	Med.	Min.	Max.	δ
C1 (s)	12	153,4	138,6	168,0	7,5	11	135,4	119,3	146,2	9,2
C1 (d)	16	150,3	136,1	166,4	8,3	9	135,0	119,3	144,2	8,3
C6 (s)	12	38,4	29,0	45,0	5,0	11	33,2	27,0	38,0	3,0
C6 (d)	16	39,0	29,0	47,0	4,9	9	33,8	30,0	38,0	2,4
O1 (s)	1	173,6	173,6	173,6	0,0	2	141,3	138,4	144,2	4,2
O1 (d)	4	164,9	145,6	183,1	15,3	6	142,0	136,1	148,3	4,5
O2 (s)	9	110,9	102,9	120,7	5,6	6	97,5	93,7	104,9	4,2
O2 (d)	7	110,0	103,1	119,2	5,2	9	99,5	93,8	109,3	5,4
H1 (s)	17	324,4	301,5	346,2	14,3	16	298,0	270,1	331,1	15,8
H1 (d)	19	326,2	304,0	345,3	13,9	14	297,3	276,8	322,0	12,1
H2 (s)	17	320,3	298,5	345,2	14,6	16	294,2	267,1	326,3	15,1
H2 (d)	17	323,7	300,0	344,2	14,0	14	293,7	274,3	318,2	11,7
H5 (s)	17	23,5	20,7	28,2	1,8	16	20,1	18,0	21,8	1,1
H5 (d)	19	23,5	21,2	28,0	1,7	13	20,6	18,1	22,0	1,3
H6 (s)	17	19,7	17,8	22,2	1,3	16	15,9	13,6	18,8	1,5
H6 (d)	20	19,2	13,6	21,4	1,8	13	15,8	13,6	19,4	1,6
R1 (s)	16	243,8	204,9	279,5	18,5	16	218,9	202,2	232,9	9,1
R1 (d)	11	247,1	223,2	272,2	17,1	13	219,6	206,2	231,5	9,0
U13 (s)	21	22,4	19,0	25,4	1,5	19	18,6	12,4	23,6	2,5
U13 (d)	17	22,3	19,6	25,0	1,5	18	17,9	12,4	20,9	1,9
U14 (s)	21	24,2	21,3	29,0	2,0	19	21,1	16,0	25,6	2,7
U14 (d)	17	24,3	20,1	28,3	2,4	18	20,4	15,9	24,2	2,2
S2	17	114,7	89,2	157,6	17,5	13	99,7	79,4	115,0	8,1
S5	16	119,5	107,7	132,9	6,8	16	113,2	98,4	123,8	6,5
F1 (s)	11	445,2	416,2	479,4	18,9	14	407,8	386,4	434,3	14,6
F1 (d)	12	444,4	417,2	480,2	19,5	15	409,8	387,4	434,7	12,2
F2 (s)	10	443,1	415,4	477,1	19,6	14	403,7	382,2	432,1	15,1
F2 (d)	12	440,8	414,2	477,4	19,4	14	405,1	381,2	432,3	13,0

Tabel 9. Valorile medii, minime, maxime şi abaterea standard ale principalelor dimensiuni postcraniene.

Număr Martin	Bărbaţi					Femei				
	N	Med.	Min.	Max.	δ	N	Med.	Min.	Max.	δ
F6 (s)	11	29,8	25,1	34,0	2,2	14	25,4	22,6	29,6	1,8
F6 (d)	12	30,5	27,2	37,1	2,8	14	25,8	22,9	29,4	1,6
F7 (s)	11	29,3	26,5	34,1	2,0	14	26,3	23,8	28,1	1,2
F7 (d)	12	28,5	25,4	32,1	1,7	14	25,5	24,2	27,6	0,9
F9 (s)	23	34,7	31,2	39,4	2,0	25	31,3	25,8	35,8	2,3
F9 (d)	24	35,1	33,5	38,0	1,1	27	32,5	27,9	36,2	2,0
F10 (s)	23	30,2	27,2	36,0	2,3	25	25,9	21,0	30,3	2,4
F10 (d)	24	29,2	25,3	34,4	1,9	27	25,7	20,2	30,4	2,5
F21 (s)	18	84,2	78,4	90,8	3,4	20	72,8	67,1	80,7	3,6
F21 (d)	18	82,0	75,1	87,5	3,7	14	73,2	66,5	79,1	3,4
P2 (s)	3	50,0	46,9	53,1	3,1	1	31,1	31,1	31,1	0,0
P2 (d)	1	47,1	47,1	47,1	0,0	4	39,2	36,4	42,2	2,4
T1a (s)	10	370,6	347,8	395,3	15,9	16	338,7	320,2	367,2	14,5
T1a (d)	9	371,6	345,9	388,8	13,5	11	337,3	323,4	360,3	12,0
T1b (s)	9	366,2	347,6	388,7	15,2	16	331,9	313,2	360,0	14,5
T1b (d)	9	363,7	338,2	381,2	13,7	11	330,8	314,3	355,2	12,6
T8a (s)	14	36,8	34,0	40,0	1,8	21	32,1	26,3	39,6	3,1
T8a (d)	15	37,3	35,8	39,3	1,0	22	32,5	26,2	39,8	3,8
T9a (s)	14	24,8	22,9	27,6	1,2	21	22,7	19,1	26,8	2,5
T9a (d)	15	24,6	22,1	27,1	1,2	22	22,3	17,9	27,7	2,5

Tabel 9. Valorile medii, minime, maxime şi abaterea standard ale principalelor dimensiuni postcraniene (continuare).

Număr Martin	Bărbaţi					Femei				
	N	Med.	Min.	Max.	δ	N	Med.	Min.	Max.	δ
C6 : C1 (s)	12	25,0	20,9	29,1	2,7	11	24,6	20,8	27,8	2,3
C6 : C1 (d)	16	26,0	21,1	31,1	3,1	9	25,1	21,9	28,5	2,2
O2 : O1 (s)	1	62,9	62,9	62,9	0,0	2	70,8	68,8	72,8	2,8
O2 : O1 (d)	4	66,3	63,5	70,8	3,2	6	70,6	65,5	78,4	5,5
H6 : H5 (s)	17	84,1	76,4	99,7	5,6	16	79,1	69,3	90,7	6,5
H6 : H5 (d)	19	83,0	73,6	90,1	4,4	13	77,1	69,4	91,4	6,0
U13 : U14 (s)	21	93,1	80,4	106,4	7,3	19	88,6	77,8	102,8	7,7
U13 : U14 (d)	17	92,6	80,3	113,7	10,9	18	88,7	69,1	109,8	10,2
S5 : S2	16	107,6	77,0	139,2	13,8	11	115,3	99,0	131,0	8,2
F6 : F7 (s)	11	102,4	85,4	125,6	10,2	14	97,5	83,8	109,0	6,6
F6 : F7 (d)	12	107,5	90,3	127,5	11,5	14	101,2	90,5	115,7	7,1
F10 : F9 (s)	23	87,2	73,3	112,6	8,1	25	82,8	65,2	97,0	6,9
F10 : F9 (d)	24	83,2	73,3	99,4	5,9	27	79,1	60,2	88,9	7,1
T9a : T8a (s)	14	67,4	63,5	71,9	2,5	21	70,8	59,4	78,4	4,9
T9a : T8a (d)	15	65,9	61,0	70,8	2,6	22	68,8	56,4	78,3	5,6
C1 : H2 (s)	8	48,3	44,7	52,9	2,9	8	45,7	42,0	49,1	2,9
C1 : H2 (d)	10	45,7	42,7	49,3	2,4	7	45,0	41,7	48,8	2,6
R1 : H2 (s)	11	75,2	68,0	82,0	4,2	11	75,2	72,4	79,0	1,9
R1 : H2 (d)	6	76,1	70,8	80,8	4,1	8	74,6	72,2	80,7	2,9
T1b : F2 (s)	7	82,2	79,1	85,0	2,5	11	81,4	78,8	82,8	1,3
T1b : F2 (d)	6	82,1	77,1	85,0	3,0	9	81,3	78,4	83,7	1,8
P2 : F21 (s)	1	60,7	60,7	60,7	0,0	1	46,3	46,3	46,3	0,0
P2 : F21 (d)	0	0,0	0,0	0,0	0,0	1	57,2	57,2	57,2	0,0

Tabel 10. Valorile medii, minime, maxime şi abaterea standard ale principalilor indici postcranieni.

Număr Martin	Categorii	Bărbaţi / Femei (mm)	Nr. ♂	Nr. ♀	Total	%
O1 (s)	joasă	<139,9	0	1	1	33,3
	mijlocie	140,0–149,9	0	1	1	33,3
	înaltă	>151,0	1	0	1	33,3
Total			1	2	3	100,0
O1 (d)	joasă	<139,9	0	2	2	22,2
	mijlocie	140,0–149,9	2	2	4	44,4
	înaltă	>151,0	3	0	3	33,4
Total			5	4	9	100,0

Tabel 11. Frecvenţa pe categorii a principalelor dimensiuni postcraniene la cele două sexe.

Număr Martin	Categorii	Bărbaţi / Femei	Nr. ♂	Nr. ♀	Total	%
C6 : C1 (s)	gracilă	<23,4	3	3	6	26,1
	mijlocie	23,5–25,4	3	3	6	26,1
	robustă	>25,5	6	5	11	47,8
Total			12	11	23	100,0
C6 : C1 (d)	gracilă	<23,4	3	2	5	20,0
	mijlocie	23,5–25,4	4	4	8	32,0
	robustă	>25,5	9	3	12	48,0
Total			16	9	25	100,0
C1 : H2 (s)	scurtă	<45,9	2	2	4	26,7
	mijlocie	46,0–47,9	2	3	5	33,3
	lungă	>48,0	4	2	6	40,0
Total			8	7	15	100,0
C1 : H2 (d)	scurtă	<45,9	5	5	10	58,8
	mijlocie	46,0–47,9	2	0	2	11,8
	lungă	>48,0	3	2	5	29,4
Total			10	7	17	100,0
O2 : O1 (s)	dolicomorfă	<63,9	1	0	1	25,0
	mezomorfă	64,0–66,9	0	0	0	0,0
	brahimorfă	>67,0	0	3	3	75,0
Total			1	3	4	100,0
O2 : O1 (d)	dolicomorfă	<63,9	1	0	1	11,1
	mezomorfă	64,0–66,9	2	2	4	44,4
	brahimorfă	>67,0	1	3	4	44,4
Total			4	5	9	100,0
H6 : H5 (s)	platibrahă	<76,4	1	9	10	30,3
	euribrahă	>76,5	16	7	23	69,7
Total			17	16	33	100,0
H6 : H5 (d)	platibrahă	<99,9	3	7	10	32,3
	euribrahă	>100,0	16	5	21	67,7
Total			19	12	31	100,0
R1 : H2 (s)	scurtă	<74,9	3	7	10	47,6
	mijlocie	75,0–79,9	7	3	10	47,6
	lungă	>80,0	1	0	1	4,8
Total			11	10	21	100,0
R1 : H2 (d)	scurtă	<74,9	2	5	7	50,0
	mijlocie	75,0–79,9	3	2	5	35,7
	lungă	>80,0	1	1	2	14,3
Total			6	8	14	100,0
U13 : U14 (s)	platolenică	<79,9	0	1	1	2,5
	eurolenică	80,0–99,9	19	16	35	87,5
	hipereurolenică	>100,0	2	2	4	10,0
Total			21	19	40	100,0
U13 : U14 (d)	platolenică	<79,9	0	3	3	8,8
	eurolenică	80,0–99,9	12	12	24	70,6
	hipereurolenică	>100,0	5	2	7	20,6
Total			17	17	34	100,0

Tabel 12. Frecvenţa pe categorii a principalilor indici postcranieni la cele două sexe.

Număr Martin	Categorii	Bărbaţi / Femei	Nr. ♂	Nr. ♀	Total	%
S5 : S2	dolicohierică	<99,9	4	1	5	18,5
	platihierică	>100,0	12	10	22	81,5
Total			16	11	27	100,0
F6 : F7 (s)	nulă	<99,9	4	9	13	52,0
	slabă	100,0–109,9	6	5	11	44,0
	mijlocie	110,0–119,9	0	0	0	0,0
	puternică	>120,0	1	0	1	4,0
Total			11	14	25	100,0
F6 : F7 (d)	nulă	<99,9	3	6	9	34,6
	slabă	100,0–109,9	6	6	12	46,2
	mijlocie	110,0–119,9	0	2	2	7,7
	puternică	>120,0	3	0	3	11,5
Total			12	14	26	100,0
F10 : F9 (s)	hiperplatimeră	<74,9	1	2	3	6,4
	platimeră	75,0–84,9	8	14	22	46,8
	eurimeră	85,0–99,9	13	8	21	44,7
	stenomeră	>100,0	1	0	1	2,1
Total			23	24	47	100,0
F10 : F9 (d)	hiperplatimeră	<74,9	0	5	5	9.6
	platimeră	75,0–84,9	15	16	31	59,6
	eurimeră	85,0–99,9	10	6	16	30,8
	stenomeră	>100,0	0	0	0	0,0
Total			25	27	52	100,0
P2 : F21 (s)	îngustă	<50,9	0	1	1	50,0
	medie	51,0–55,9	0	0	0	0,0
	largă	>56,0	1	0	1	50,0
Total			1	1	2	100,0
P2 : F21 (d)	îngustă	<50,9	0	0	0	0,0
	medie	51,0–55,9	0	1	1	50,0
	largă	>56,0	0	1	1	50,0
Total			0	2	2	100,0
T9a : T8a (s)	hipercnemică	<54,9	0	0	0	0,0
	platicnemică	55,0–62,9	0	2	2	5,9
	mezocnemică	63,0–69,9	13	6	19	55,9
	euricnemică	>70,0	1	12	13	38,2
Total			14	20	34	100,0
T9a : T8a (d)	hipercnemică	<54,9	0	0	0	0,0
	platicnemică	55,0–62,9	1	4	5	13,5
	mezocnemică	63,0–69,9	13	9	22	59,5
	euricnemică	>70,0	1	9	10	27,0
Total			15	22	37	100,0
T1b : F2 (s)	brahicnemică	<81,9	3	7	10	55,6
	dolicocnemică	>82,0	4	4	8	44,4
Total			7	11	18	100,0
T1b : F2 (d)	brahicnemică	<81,9	2	4	6	40,0
	dolicocnemică	>82,0	4	5	9	60,0
Total			6	9	15	100,0

Tabel 12. Frecvenţa pe categorii a principalilor indici postcranieni la cele două sexe (continuare).

<table>
<tr><th rowspan="2">Caractere non-metrice craniene</th><th colspan="3">Bărbaţi (st/dr)</th><th colspan="3">Femei (st/dr)</th></tr>
<tr><th colspan="2">P</th><th>A</th><th colspan="2">P</th><th>A</th></tr>
<tr><td>1. Sutură metopică</td><td colspan="2">1</td><td>15</td><td colspan="2">1</td><td>8</td></tr>
<tr><td>2a. Şanţ supraorbital</td><td colspan="2">12/10</td><td>2/7</td><td colspan="2">6/9</td><td>2/1</td></tr>
<tr><td>2b. Foramen supraorbital</td><td colspan="2">6/7</td><td>8/10</td><td colspan="2">3/4</td><td>6/6</td></tr>
<tr><td>3. Sutură infraorbitală</td><td colspan="2">0/1</td><td>10/8</td><td colspan="2">0/0</td><td>5/6</td></tr>
<tr><td>4. Foramene infraorbitale multiple</td><td colspan="2">0/0</td><td>11/10</td><td colspan="2">0/0</td><td>4/6</td></tr>
<tr><td>5. Foramen zigomatico-facial</td><td colspan="2">9/12</td><td>2/4</td><td colspan="2">8/4</td><td>0/1</td></tr>
<tr><td>6. Foramen parietal</td><td colspan="2">11/8</td><td>12/12</td><td colspan="2">9/4</td><td>10/14</td></tr>
<tr><td>7a. Os epipteric</td><td colspan="2">0/0</td><td>11/15</td><td colspan="2">0/1</td><td>7/7</td></tr>
<tr><td>7b. Osicule coronare</td><td colspan="2">0/0</td><td>16/17</td><td colspan="2">0/0</td><td>14/14</td></tr>
<tr><td>7c. Os bregmatic</td><td colspan="2">0</td><td>18</td><td colspan="2">0</td><td>14</td></tr>
<tr><td>7d. Osicule sagitale</td><td colspan="2">0</td><td>23</td><td colspan="2">0</td><td>18</td></tr>
<tr><td>7e. Os apical</td><td colspan="2">0</td><td>24</td><td colspan="2">0</td><td>16</td></tr>
<tr><td>7f. Osicule lambdoide</td><td colspan="2">8/8</td><td>14/13</td><td colspan="2">4/4</td><td>13/12</td></tr>
<tr><td>7g. Os asterionic</td><td colspan="2">1/2</td><td>14/14</td><td colspan="2">0/0</td><td>14/14</td></tr>
<tr><td>7h. Osicule pe sutura occipito-mastoidă</td><td colspan="2">1/0</td><td>13/16</td><td colspan="2">0/0</td><td>13/11</td></tr>
<tr><td>7i. Osicule în interiorul şanţului parietal</td><td colspan="2">1/2</td><td>13/15</td><td colspan="2">0/0</td><td>13/11</td></tr>
<tr><td>8. Os inca</td><td colspan="2">1</td><td>21</td><td colspan="2">0</td><td>15</td></tr>
<tr><td>9. Canal condilar[116]</td><td colspan="2">4/4</td><td>4/4</td><td colspan="2">3/3</td><td>7/5</td></tr>
<tr><td>10. Canal hipoglosal divizat</td><td colspan="2">1/1</td><td>8/9</td><td colspan="2">2/1</td><td>7/6</td></tr>
<tr><td>11. Direcţie sulcus sagital superior[117]</td><td>1</td><td>3</td><td>4</td><td>2</td><td>1</td><td>3</td></tr>
<tr><td>12. Foramen ovale incomplet</td><td colspan="2">3/0</td><td>4/7</td><td colspan="2">0/0</td><td>4/5</td></tr>
<tr><td>13. Foramen spinosum incomplet</td><td colspan="2">2/2</td><td>3/4</td><td colspan="2">0/0</td><td>4/4</td></tr>
<tr><td>14. Punte pterigo-spinoasă</td><td colspan="2">1/0</td><td>3/4</td><td colspan="2">0/1</td><td>5/3</td></tr>
<tr><td>15. Punte pterigo-alară</td><td colspan="2">0/0</td><td>4/4</td><td colspan="2">0/0</td><td>5/4</td></tr>
<tr><td>16. Dehiscenţă timpanică</td><td colspan="2">0/0</td><td>10/10</td><td colspan="2">0/0</td><td>8/11</td></tr>
<tr><td>17. Exostoze auriculare</td><td colspan="2">0/0</td><td>19/16</td><td colspan="2">0/0</td><td>13/12</td></tr>
<tr><td>18a. Foramen mastoidal: locaţie[118]</td><td>5/4</td><td>2/1</td><td>13/13</td><td>0/2</td><td>1/1</td><td>14/8</td></tr>
<tr><td>18b. Foramen mastoidal: număr[119]</td><td>5/4</td><td>2/1</td><td>13/13</td><td>1/3</td><td>0/0</td><td>14/8</td></tr>
<tr><td>19. Foramen mental: număr[120]</td><td>20/22</td><td>0/0</td><td>0/1</td><td>15/14</td><td>0/0</td><td>0/1</td></tr>
<tr><td>20. Torus mandibular</td><td colspan="2">1/2</td><td>19/19</td><td colspan="2">1/1</td><td>12/12</td></tr>
<tr><td>21a. Punte milohioidiană</td><td colspan="2">0/0</td><td>18/18</td><td colspan="2">0/1</td><td>12/9</td></tr>
<tr><td>21b. Punte milohioidiană: grad[121]</td><td>0/0</td><td>0/0</td><td>18/18</td><td>0/1</td><td>0/0</td><td>12/9</td></tr>
</table>

Tabel 13. Frecvenţa caracterelor epigenetice craniene la cele două sexe.

[116] Prima valoare o reprezintă varianta de canal prezent, dar „nedeschis”, iar cea de-a doua fenotipul „canal deschis”.

[117] Valorile reprezintă direcţia curburii sulcusului, în ordinea: la dreapta; la stânga; bifurcată.

[118] Valorile reprezintă locaţia foramenului mastoidal, după cum urmează: pe temporal; atât sutural, cât şi pe temporal; foramen mastoidal absent.

[119] Valorile reprezintă numărul foramenelor mastoidale, în ordinea: unu, două, absente.

[120] Valorile reprezintă numărul foramenelor mentale, în ordinea: unu, două, absente.

[121] Valorile reprezintă gradul de dezvoltare a punţii milohioidiene, în ordinea: parţial, complet, absent.

Caractere non-metrice craniene	Bărbaţi (st/dr)		Femei (st/dr)	
	P	A	P	A
1. Fosa lui Allen	4/6	16/13	4/4	13/17
2. Faţeta lui Poirier	2/5	18/14	0/0	17/28
3. Placă femurală	2/4	18/15	0/0	17/28
4. Fosă hipotrohanterică	1/3	23/20	0/3	23/36
5. Exostoze la nivelul fosei trohanterice	2/3	21/19	1/2	22/24
6. Al treilea trohanter	1/2	21/20	4/5	20/21
7. Faţete articulare mediale tibiale	1/2	14/11	0/1	18/16
8. Faţete articulare laterale tibiale	7/6	8/7	16/14	2/1
9. Proces supracondilar	0/0	19/24	0/1	21/18
10. Apertură septală	2/2	18/23	3/3	16/13
11. Pliu acetabular	0/0	16/15	1/1	15/18
12. Sulcus preauricular	18/15	3/4	3/3	19/21
13. Faţete sacrale accesorii	3/2	20/19	6/6	15/14
14. Faţetă articulară acromială	8/10	2/1	7/6	3/5
15. Foramen suprascapular	0/0	6/6	2/1	3/4
16. Sulcus circumflex	1/0	17/16	0/0	14/11
17. Şanţ muşchi vastus lateralis	1/1	3/0	1/1	0/1
18. Fosă muşchi vastus lateralis	0/0	4/1	0/0	1/2
19. Patelă bipartită	0/0	4/1	0/0	1/2
20. Os trigonum	0/0	5/5	0/0	6/4
21. Faţetă talară medială	0/0	6/5	0/0	6/4
22. Extensie talară laterală	0/0	6/5	0/0	6/4
23. Suprafaţă articulară talară inferioară	3/3	3/2	4/4	2/0
24. Faţetă dublă calcaneală anterioară	3/1	5/4	4/3	4/1
25. Faţetă calcaneală anterioară	8/5	0/0	6/3	1/0
26. Tubercul peroneal	0/0	8/6	0/0	8/4
27. Faţetă superioară articulară atlas[122]	11/8	1/3	6/5	0/0
28. Punte posterioară atlas	0/1	8/7	1/0	4/4
29. Punte laterală atlas	0/0	8/8	0/0	5/4
30. Foramen transvers bipartit C_3–C_7	6/4	9/9	3/3	5/5

Tabel 14. Frecvenţa caracterelor epigenetice postcraniene la cele două sexe.

[122] Valorile reprezintă tipul/forma faţetei superioare articulare a atlasului, în ordinea: una singură şi faţetă dublă.

Nr. crt.	Markeri musculo-scheletici	Bărbaţi, nr. (st/dr)		Femei, nr. (st/dr)		Total indivizi
1	Osteoartroză articulaţie temporo-mandibulară	0	0	0	1	2[123]
2	Hernie Schmorl	6		8		14
3	Fractură de compresie a corpurilor vertebrale	0		1		1
4	Osteoartroză coloană vertebrală	11		9		21
5	Eroziune articulaţie claviculo-sternală	1	2	0	1	3
6	Osteoartroză articulaţie costo-vertebrală	0	1	2	2	3
7	Osteoartroză articulaţie acromio-claviculară	1	2	1	1	4
8	Distrugere suprafeţe articulare scapulare, porozitate şi eburnaţie	1	0	1	4	6
9	Curbură medio-laterală diafiză humerală	0	1	0	1	2
10	Alterări bilaterale tuberozitate bicipitală	1	1	0	0	1
11	Distrugere condili femurali şi tibiali, porozitate şi eburnaţie	0	0	1	1	1

Tabel 15. Numărul de indivizi, pe sexe, care prezintă markeri musculo-scheletici ai stresului funcţional.

Nr. crt.	Indicatori metrici	Bărbaţi, nr. (st/dr)		Femei, nr. (st/dr)		Total indivizi
1	Asimetrie dentară	3		1		5
2	Platibrahie	1	3	7	7	13
3	Pilastru puternic	1	3	0	0	3
4	Platimerie	8	15	18	22	44
5	Platicnemie	0	3	2	3	7
6	Staturi mici	5		3		8

Tabel 16. Numărul de indivizi, pe sexe, care prezintă indicatori metrici ai stresului funcţional.

Dimensiune	Medie % PD			
	Bărbaţi	Asimetrie	Femei	Asimetrie
H1	1,05	+	1,91	+
R1	1,68	+	1,08	+
F1	0,19	+	-0,07	–
T1a	-1,07	–	-0,31	–

Tabel 17. Procentajele direcţionale la nivelul membrelor în cadrul celor două sexe.

[123] În unele situaţii din tabelele 15–19, suma totală rezidă din faptul că manifestări specifice apar şi la subadulţi (dar la care nu a putut fi apreciat sexul), precum şi din lateralitatea stânga/dreapta.

Dimensiuni Indici	Medie ♂	Medie ♀	Dimorfism sexual
C1 (s)	153,4	135,4	113,3
C1 (d)	150,3	135,0	111,4
C6 (s)	38,4	33,2	115,8
C6 (d)	39,0	33,8	115,5
C6 (s) : C1 (s)	25,0	24,6	101,8
C6 (d): C1 (d)	26,0	25,1	103,4
O1 (s)	173,6	141,3	122,9
O1 (d)	164,9	142,0	116,1
O2 (s)	110,9	97,5	113,8
O2 (d)	110,0	99,5	110,5
O2 (s) : O1 (s)	62,9	70,8	88,9
O2 (d) : O1 (d)	66,3	70,6	94,0
H1 (s)	324,4	298,0	108,9
H1 (d)	326,2	297,3	109,7
H2 (s)	320,3	294,2	108,9
H2 (d)	323,7	293,7	110,2
H5 (s)	23,5	20,1	117,1
H5 (d)	23,5	20,6	114,5
H6 (s)	19,7	15,9	124,2
H6 (d)	19,2	15,8	121,3
H6 (s) : H5 (s)	84,1	79,1	106,3
H6 (d) : H5 (d)	83,0	77,1	107,7
R1 (s)	243,8	218,9	111,4
R1 (d)	247,1	219,6	112,5
U13 (s)	22,4	18,6	120,5
U13 (d)	22,3	17,9	124,3
U14 (s)	24,2	21,1	114,8
U14 (d)	24,3	20,4	119,3
U13 (s) : U14 (s)	93,1	88,6	105,1
U13 (d) : U14 (d)	92,6	88,7	104,4
S2	114,7	99,7	115,1
S5	119,5	113,2	105,6
S5 : S2	107,6	115,3	93,4
F1 (s)	445,2	407,8	109,2
F1 (d)	444,4	409,8	108,4
F2 (s)	443,1	403,7	109,8
F2 (d)	440,8	405,1	108,8
F6 (s)	29,8	25,4	117,4
F6 (d)	30,5	25,8	118,3
F7 (s)	29,3	26,3	111,3
F7 (d)	28,5	25,5	111,6
F9 (s)	34,7	31,3	110,8
F9 (d)	35,1	32,5	108,0
F10 (s)	30,2	25,9	116,7
F10 (d)	29,2	25,7	113,6
F21 (s)	84,2	72,8	115,7
F21 (d)	82,0	73,2	112,0
F6 (s) : F7 (s)	102,4	97,5	105,0
F6 (d) : F7 (d)	107,5	101,2	106,2
F10 (s) : F9 (s)	87,2	82,8	105,3
F10 (d) : F9 (d)	83,2	79,1	105,2
P2 (s)	50,0	31,1	160,5
P2 (d)	47,1	39,2	120,2
T1a (s)	370,6	338,7	109,4
T1a (d)	371,6	337,3	110,2
T1b (s)	366,2	331,9	110,3
T1b (d)	363,7	330,8	109,9
T8a (s)	36,8	32,1	114,5
T8a (d)	37,3	32,5	114,7
T9a (s)	24,8	22,7	109,0
T9a (d)	24,6	22,3	110,3
T9a (s) : T8a (s)	67,4	70,8	95,2
T9a (d) : T8a (d)	65,9	68,8	95,8
C1 (s) : H2 (s)	48,3	45,7	105,7
C1 (d) : H2 (d)	45,7	45,0	101,6
R1 (s) : H2 (s)	75,2	75,2	100,0
R1 (d) : H2 (d)	76,1	74,6	101,9
T1b (s) : F2 (s)	82,2	81,4	101,0
T1b (d) : F2 (d)	82,1	81,3	100,9
P2 (s) : F21 (s)	60,7	46,3	131,0
P2 (d) : F21 (d)	0,0	57,2	0,0

Tabel 18. Dimorfismul sexual la indivizii medio-bizantini analizaţi.

Nr. crt.	Indicatori non-metrici	Bărbaţi, nr. (st/dr)		Femei, nr. (st/dr)		Total indivizi
1	Acromion bipartit	1	2	2	1	5
2	Faţete sacrale accesorii	3	2	6	6	9
3	Fosa lui Allen	4	6	4	4	12
4	Faţeta lui Poirier	2	5	0	0	6
5	Faţete articulare mediale tibiale	1	2	0	0	2
6	Faţete articulare laterale tibiale	7	6	16	14	28

Tabel 19. Numărul de indivizi, pe sexe, care prezintă indicatori non-metrici ai stresului funcţional, nutriţional şi ambiental.

Suprafaţă dentară afectată	Carii	Prevalenţă	Suprafaţă dentară afectată	Tartru	Prevalenţă
Mezial	8	17,8%	Mezial	19	11,2%
Labial	0	0,0%	Labial	20	11,8%
Bucal	7	15,6%	Bucal	13	7,7%
Distal	8	17,8%	Distal	6	3,6%
Lingual	2	4,4%	Lingual	41	24,3%
Ocluzal	7	15,6%	Ocluzal	0	0,0%
Resturi radiculare	13	28,9%	Întreaga suprafaţă	70	41,4%
Total	45	100,0%	Total	169	100,0%

Tabel 20. Numărul şi prevalenţa cariilor şi tartrului în funcţie de suprafeţele dentare afectate.

Suprafaţă osoasă afectată	O	E	SPCN	SNCO	Total
Articulaţia temporo-mandibulară (dr.)	0	1	1	0	2
Articulaţia acromio-claviculară (st.)	0	0	2	1	3
Articulaţia acromio-claviculară (dr.) (fig. 45)	0	0	3	2	5
Articulaţia claviculo-sternală (st.)	0	0	0	1	1
Articulaţia claviculo-sternală (dr.)	0	0	2	1	3
Articulaţia costo-vertebrală (st.)	0	0	0	2	2
Articulaţia costo-vertebrală (dr.) (fig. 44)	0	0	1	2	3
Articulaţia gleno-humerală (dr.) (fig. 46)	0	0	0	1	1
Articulaţia cotului (dr.)	0	0	0	1	1
Articulaţia radio-carpiană (dr.)	0	0	0	1	1
Vertebre cervicale	12	0	0	0	12
Vertebre toracale	33	0	0	2	35
Vertebre lombare	43	0	0	1	44
Sacrum (S_1)	3	0	0	0	3
Articulaţia tibio-femurală (st.)	0	0	0	1	1
Articulaţia tibio-femurală (dr.)	0	0	0	1	1
Articulaţia tibio-peroneală (st.)	0	0	0	2	2
Articulaţia tibio-peroneală (dr.)	0	0	0	2	2
Total	91	1	9	21	122

Tabel 21. Markeri de identificare a osteoartrozei, numărul şi suprafeţele afectate de aceasta.

BIBLIOGRAFIE

Abrahams, Hutchings, Marks Jr. 1999 — P.H. Abrahams, R.T. Hutchings, S.C. Marks Jr., *Atlas de anatomie a omului*, Bucureşti, 1999[4].

Acsádi, Nemeskéri 1970 — G. Acsádi, J. Nemeskéri, *History of human life span and mortality*, Budapest, 1970.

Auerbach, Ruff 2006 — B.M. Auerbach, C.B. Ruff, *Limb bone bilateral asymmetry: variability and commonality among modern humans*, JHE 50, 2, 2006, p. 203–218.

Aufderheide, Rodriguez-Martin 1998 — A.C. Aufderheide, C. Rodriguez-Martin, *The Cambridge encyclopedia of human paleopathology*, Cambridge, 1998.

Barbier *et alii* 2013 — O. Barbier, D. Block, C. Dezaly, F. Sirveaux, D. Mole, *Os acromiale, a cause of shoulder pain, not to be overlooked*, Orthopaedics & Traumatology: Surgery & Research 99, 4, 2013, p. 465–472.

Barnea, Barnea 1984 — I. Barnea, A. Barnea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, Peuce 9, 1984, p. 97–106.

Barnea, Mitrea 1959 — I. Barnea, B. Mitrea, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum–Isaccea*, MCA 5, 1959, p. 461–473.

Barnea, Mănucu-Adameșteanu, Topoleanu 1996 — I. Barnea, G. Mănucu-Adameşteanu, F. Topoleanu, *Isaccea, jud. Tulcea*, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983–1992*, Brăila, 1996, p. 62–63.

Barnea, Mitrea, Anghelescu 1957 — I. Barnea, B. Mitrea, N. Anghelescu, *Săpăturile de salvare de la Noviodunum*, MCA 4, 1957, p. 155–173.

Barnes 2004 — E. Barnes, *Developmental defects of the axial skeleton in paleopathology*, Niwot, 2004.

Barnes 2008 — E. Barnes, *Congenital anomalies*, în R. Pinhasi, S. Mays (eds.), *Advances in human palaeopathology, Chichester*, West Sussex, 2008, p. 329–362.

Baumann 2010 — V.H. Baumann, *Noviodunum. Şantier arheologic 1995–2009*, Biblioteca Istro-Pontica, Seria Patrimoniu, 5, Tulcea, 2010.

Baumann, Stănică 2003 — V.H. Baumann, A. Stănică, *Isaccea, jud. Tulcea. I. Noviodunum, Punct: Cetate*, în CCA, campania 2002, Covasna, 2003, p. 158.

Baumann *et alii* 2004 — V.H. Baumann, A. Stănică, G. Mănucu-Adameşteanu, C. Olariu, L. Bejenaru, C. Lockyear, A. Popescu, T. Sly, *Isaccea, jud. Tulcea. [Noviodunum]*, în CCA, campania 2003, Cluj, 2004, p. 146–149.

Baumann *et alii* 2009 — V.H. Baumann, A. Stănică, R. Laurențiu, N. Dinu, G. Bilavschi, D. Aparaschivei, L. Bejenaru, *Isaccea, jud. Tulcea. Noviodunum, Punct: Cetate*, în CCA, campania 2008, Târgovişte, 2009, p. 120–124.

Borgognini Tarli, Paciani 1993 — S. Borgognini Tarli, E. Paciani (eds.), *I resti umani nello scavo archeologico. Metodiche di recupero e studio*, Roma, 1993.

Boulle 2001 — E.L. Boulle, *Osteological features associated with ankle hyperdorsiflexion*, IJO 11, 5, 2001, p. 345–349.

Bräuer 1988 — G. Bräuer, *Osteometrie*, în R. Knußmann, I. Schwidetzky, H.W. Jürgens, G. Ziegelmayer (eds.), *Anthropologie, Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen*, zugleich 4, Auflage der Lehrbuchs der Anthropologie, begründet von Rudolf Martin, Sonderdruck, Band I/1: *Wesen und Methoden der Anthropologie*, 1988, p. 160–232.

Brickley, McKinley 2004 — M. Brickley, J.I. McKinley (eds.), *Guidelines to the standards for recording human remains*, IFA Paper, No. 7, British Association for Biological Anthropology and Osteoarchaeology, Southampton, Hampshire, 2004.

Brooks, Suchey 1990 — S. Brooks, J.M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: a comparison of the Acsádi-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution 5, 3, 1990, p. 227–238.

Brothwell 1981 — D.R. Brothwell, *Digging up bones: the excavation, treatment and study of human skeletal remains*, Ithaca – New York, 1981[3].

Buikstra, Ubelaker 1994 — J.E. Buikstra, D.H. Ubelaker (eds.), *Standards for data collection from human skeletal remains*, Arkansas Archaeological Survey Research, Series No. 44, Fayetteville, Arkansas, 1994.

Capasso 1997 — L. Capasso, *Osteoma: palaeopathology and phylogeny*, IJO 7, 6, 1997, p. 615–620.

Cardoso 2008 — H.F.V. Cardoso, *Age estimation of adolescent and young adult male and female skeletons II, epiphyseal union at the upper limb and scapular girdle in a modern portuguese skeletal sample,* AJPA 137, 1, 2008, p. 97–105.

Castilho, Oda, Sant'Ana 2006 — M.A.S'A Castilho, J. Oda, D.M.G Sant'Ana, *Metopism in adult skulls from southern Brazil*, IJM 24, 1, 2006, p. 61–66.

Damian, Vasile, Samson 2017 — O. Damian, M. Vasile, A. Samson, *O necropolă medio-bizantină cercetată la Nufăru, jud. Tulcea, punctul Trecere bac. Considerații arheologice preliminare*, MCA S.N. 13, 2017, p. 89–125.

DiGangi *et alii* 2009 — E.A. DiGangi, J.D. Bethard, E.H. Kimmerle, L.W. Konigsberg, *A new method for estimating age-at-death from the first rib*, AJPA 138, 2, 2009, p. 164–176.

Facchini, Veschi 2004 — F. Facchini, S. Veschi, *Age determination on long bones in a skeletal subadults sample (b-12 years)*, Collegium Antropologicum 28, 1, 2004, p. 89–98.

Finnegan 1978 — M. Finnegan, *Non-metric variation of the infracranial skeleton*, JAnat 125, 1, 1978, p. 23–37.

Ferembach, Schwidetsky, Stloukal 1980 — D. Ferembach, I. Schwidetsky, M. Stloukal, *Recommendations for age and sex diagnoses of skeletons*, Workshop of European Anthropologists, JHE 9, 7, 1980, p. 517–549.

Fojas, Shirley, Passalacqua 2012 — C. Fojas, N. Shirley, N.V. Passalacqua, *Investigation into human sacral fusion with regard to skeletal age, The 81st Annual Meeting of the American Association of Physical Anthropologists*, Poster Session, April 9–14, Portland, Oregon, USA, 2012.

Gladykowska-Rzeczycka 1998 — J.J. Gladykowska-Rzeczycka, *Periostitis: causes, form, and frequency in paleopathology*, Mankind Quarterly 38, 3, 1998, p. 217–236.

Goodman, Armelagos 1985 — A.H. Goodman, G.J. Armelagos, *The chronological distribution of enamel hypoplasia in human permanent incisor and canine teeth*, AOB 30, 6, 1985, p. 503–507.

Gualdi-Russo 2007 — E. Gualdi-Russo, *Sex determination from the talus and calcaneus measurements*, FSI 171, 2–3, 2007, p. 151–156.

Hanihara, Ishida 2001 — T. Hanihara, H. Ishida, *Os incae: variation in frequency in major human population groups*, JAnat 198, 2, 2001, p. 137–152.

Hauser, De Stefano 1989 — G. Hauser, G.F. De Stefano, *Epigenetic variants of the human skull*, Stuttgart, 1989.

Herrerin Lopez 2001 — J. Herrerin Lopez, *La necropolis de la catedral de El Burgo de Osma (Soria): bioantropologia de una poblacion medieval y moderna*, teză de doctorat, Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2001.

Hesketh, Xing 2006 — T. Hesketh, Z.W. Xing, *Abnormal sex ratios in human populations: causes and consequences*, PNAS 103, 36, 2006, p. 13271–13275.

Hillson 2005 — S. Hillson, *Teeth*, Cambridge Manuals in Archaeology, New York, 2005[2].

Işcan, Loth, Wright 1984 — M.I. Işcan, S.R. Loth, R.K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: white males*, JFS 29, 4, 1984, p. 1094–1104.

Işcan, Loth, Wright 1985 — M.I. Işcan, S.R. Loth, R.K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: white females*, JFS 30, 3, 1985, p. 853–863.

Jervis *et alii* 2011 — B. Jervis, K. Lockyear, A. Popescu, T. Sly, *The medieval ceramic sequence from Noviodunum*, Peuce S. N. 11, 2001, p. 327–340.

Keenleyside, Panayotova 2006 — A. Keenleyside, K. Panayotova, *Cribra orbitalia and porotic hyperostosis in a Greek colonial population (5th to 3rd centuries BC) from the Black Sea*, IJO 16, 5, 2006, p. 373–384.

Littleton, Frohlich 1993 — J. Littleton, B. Frohlich, *Fish-eaters and farmers: dental pathology in the Arabian Gulf*, AJPA 92, 4, 1993, p. 427–447.

Lockyear *et alii* 2005–2006 — K. Lockyear, T. Sly, A. Popescu, M. Ciauşescu, C. Orton, J. Sidell, R, Symonds, *The Noviodunum Archaeological Project 2000–2004: results and conclusions from the pilot seasons*, Peuce S.N. 3–4, 2005–2006, p. 121–158.

Lovejoy *et alii* 1985 — C.O. Lovejoy, R.S. Meindl, T.R. Pryzbeck, R.P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: a new method for the determination of adult skeletal age at death*, AJPA 68, 1, 1985, p. 15–28.

Maresh 1943 — M. Maresh, *Growth of major long bones in healthy children*, AJDC 66, 3, 1943, p. 227–257.

Margerison, Knüsel 2002 — B.J. Margerison, C.J. Knüsel, *Paleodemographic comparison of a catastrophic and an attritional death assemblage*, AJPA 119, 2, 2002, p. 134–143.

Martin 1928a — R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, Erste band: *Somatologie*, Jena, 1928[2], p. 1–578.

Martin 1928b — R. Martin, *Lehrbuch der Anthropologie in systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden; für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*, Zweite band: *Kraniologie*, osteologie, Jena, 1928[2], p. 580–1182.

Mănucu-Adameşteanu 1991 — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Un mormânt din secolul X descoperit la Niculiţel*, Peuce 10, 1991, p. 361–364.

Mănucu-Adameşteanu 2017 — Gh. Mănucu-Adameşteanu, *Monede bizantine descoperite la Isaccea, județul Tulcea, secolele XI-XI*, în *Monede bizantine descoperite în Dobrogea* 4, Partea I, text, București, 2017.

Meindl, Lovejoy 1985 — R.S. Meindl, C.O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: a revised method for the determination of skeletal age at death based on the lateral-anterior sutures*, AJPA 68, 1, 1985, p. 57–66.

Myszka 2015 — A. Myszka, *Septal aperture aetiology: still more questions than answers*, FolMorph 74, 2, 2015, p. 219–224.

Ortner 2003 — D.J. Ortner, *Identification of pathological conditions in human skeletal remains*, San Diego, California, 2003[2].

Paraskevas *et alii* 2012 — G.K. Paraskevas, K. Natsis, N. Anastasopoulos, O. Ioannidis, P. Kitsoulis, *Humeral septal aperture associated with supracondylar process: a case report and review of the literature*, IJAE 117, 3, 2012, p. 135–141.

Pearson 1899 — K. Pearson, *Mathematic contributions to the theory of evolution. V. On the reconstruction of stature of prehistoric races*, PhTRS, ser. A, 192, London, 1899, p. 169–244.

Pérez, Chávez, Ponce 2014 — I.E. Pérez, A.K. Chávez, D. Ponce, *Frequency of Ponticulus Posticus in Lateral Cephalometric*

Radiography of Peruvian Patients, IJM 32, 1, 2014, p. 54–60.

Popescu 2007 — A. Popescu, *The Noviodunum Archaeological Project (NAP): summary report of the 2006 season*, în CCA, campania 2006, Tulcea, 2007, p. 189–190.

Ricci *et alii* 2013 — F. Ricci, M.A. Tafuri, F. Di Vincenzo, G. Manzi, *The human skeletal sample from Fewet*, în L. Mori (ed.), *Life and Death of a Rural Village in Garamantian Times. Archaeological Investigations in the Oasis of Fewet (Libyan Sahara)*, Arid Zone Archaeology, Monographs 6, 2013, p. 319–362.

Roberts, Manchester 2005 — C. Roberts, K. Manchester, *The archaeology of disease*, Sparkford, 2005[3].

Rogers, Waldron 1995 — J. Rogers, T. Waldron, *A field guide to joint diseases in archaeology*, Chichester, West Sussex, 1995.

Rösing 1988 — F.W. Rösing, *Körperhöhenrekonstruktion aus Skelettmaßen*, în R. Knußmann, I. Schwidetzky, H.W. Jürgens, G. Ziegelmayer (eds.), *Anthropologie. Handbuch der vergleichenden Biologie des Menschen, zugleich 4, Auflage der Lehrbuchs der Anthropologie, begründet von Rudolf Martin, Sonderdruck, B and I /1: Wesen und Methoden der Anthropologie*, Stuttgart, 1988, p. 586–599.

Schaefer *et alii* 2009 — M. Schaefer, S. Black, L. Scheuer, A. Christie, *Juvenile osteology: a laboratory and field manual*, Burlington, Massachusetts, 2009.

Simion 2008 — G. Simion, *Sarcofagele romane din muzeul din Tulcea*, Peuce S.N. 6, 2008, p. 251–276.

Stănică 2004 — A. Stănică, *Câteva aspecte privind aşezarea medio-bizantină de la Ostrov - Piatra Frecăţei (Beroe), jud. Tulcea*, în I. Cândea, V. Sîrbu, M. Neagu (eds.), *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*, Brăila, 2004, p. 357–366.

Stănică, Radu 2008 — A. Stănică, L. Radu, *Isaccea, jud. Tulcea. Noviodunum, Punct: Cetate*, în CCA, campania 2007, Bucureşti, 2008, p. 159.

Stănică, Radu, Dinu 2010 — A. Stănică, L. Radu, N. Dinu, *Cercetările arheologice de la Isaccea-Noviodunum, punctul Cariera de lut. Campaniile 2002, 2004 şi 2005*, Peuce S.N. 8, 2010, p. 203–222.

Stuart-Macadam 1992 — P. Stuart-Macadam, *Porotic hyperostosis: a new perspective*, AJPA 87, 1, 1992, p. 37–47.

Tanner, Hughs, Waterhouse 1981 — J.M. Tanner, P.C.R. Hughs, R.H. Waterhouse, *Radiographically determined widths of bone muscle and fat in the upper arm and calf from age 3–18 years*, AHB 8, 6, 1981, p. 495–517.

Tomaszewska, Tomczyk, Kwiatkowska 2013 — A. Tomaszewska, J. Tomczyk, B. Kwiatkowska, *Characterisation of the supraorbital foramen and notch as an exit route for the supraorbital nerve in*

populations from different climatic conditions, Homo 64, 1, 2013, p. 58–70.

Topoleanu 1986 — F. Topoleanu, *O necropolă necunoscută a cetății Noviodunum. Raport preliminar*, *mss.*, 1986.

Topoleanu 1987 — F. Topoleanu, *Săpăturile de salvare de la Isaccea. Campania 1987. O necropolă necunoscută a cetății Noviodunum*, *mss.*, 1987.

Topoleanu *et alii* 2015 — F. Topoleanu, A. Stănică, G. Nuțu, M. Mocanu, D. Stan, L. Marcu, V. Panait, E. Gămureac, A. Adamescu, A. Vîlcu, E. Dumitru, *Isaccea, jud. Tulcea [Noviodunum] Punct: Cetate (Pontonul Vechi)*, în CCA, campania 2014, Pitești, 2015, p. 206–210.

Ubelaker 1980 — D.H. Ubelaker, *Human skeletal remains-excavation, analysis, interpretation*, Manuals on archaeology, Washington, D.C., 1980[2].

Varlam, Antohe, Chistol 2005 — H. Varlam, D.S. Antohe, R.O. Chistol, *Supracondylar process and supratrochlear foramen of the humerus*, Morphologie 89, 286, 2005, p. 121–125.

Vasile 2017 — G. Vasile, *Considerații istorico-arheologice asupra populațiilor atribuite necropolelor medievale din Dobrogea (sec. XI–XV) obținute prin prisma analizelor de antropologie fizică*, SCIVA 68, 1–4, 2017, p. 313–326.

Vasiliu 1984 — I. Vasiliu, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, Peuce 9, 1984, p. 107–142, 519–540.

Villotte, Knüsel 2009 — S. Villotte, C.J. Knüsel, *Some remarks about femoroacetabular impingement and osseous non-metric variations of the proximal femur*, BMSAP N.S. 21, 1–2, 2009, p. 95–98.

Visser 1998 — E.P. Visser, *Little waifs: estimating child body size from historic skeletal material*, IJO 8, 6, 1998, p. 413–423.

Waldron 2009 — T. Waldron, *Palaeopathology*, Cambridge Manuals in Archaeology, New York, 2009.

Walker *et alii* 2009 — P.L. Walker, R.R. Bathurst, R. Richman, T. Gjerdrum, V.A. Andrushko, *The causes of porotic hyperostosis and cribra orbitalia: a reappraisal of the iron-deficiency-anemia hypothesis*, AJPA 139, 2, 2009, p. 109–125.

Wescott 2014 — D.J. Wescott, *The relationship between femur shape and terrestrial mobility patterns*, în K.J. Carlson, D. Marchi (eds.), *Reconstructing mobility: environmental, behavioral, and morphological determinants*, New York, 2014, p. 111–132.

White, Folkens 2005 — T.D. White, P.A. Folkens, *The human bone manual*, Burlington, Massachusetts, 2005.

ARCHAEOLOGICAL AND ANTHROPOLOGICAL DATA ON A MIDDLE-BYZANTINE NECROPOLIS AT ISACCEA–*NOVIODUNUM* (TULCEA COUNTY), *BORDER POLICE TERRITORY* SECTOR

ABSTRACT

The present contribution is a result of the preventive archaeological research project conducted before the building of the Border Police Headquarters in the Isaccea sector. This project has affected an area of 6000 square meters in the protection area of the archaeological site "Cetatea Isaccea – *Noviodunum*". The researched area is embedded in the *extra-muros* civilian settlement, which extends over a very large area, South and Southwest of the fortification.

The archaeological study, conducted by Aurel-Daniel Stănică, presents a synthesis of the funerary finds from the *Noviodunum*–Isaccea site, with emphasis on those belonging to the Middle-Byzantine age and especially those from the preventive archaeological research carried out in 2014 in the sector named *Border Police Territory*. On this occasion, 271 complexes were discovered, two of which could be attributed to the Getic Age, 53 to the Roman period, 186 to the Middle-Byzantine ages, and 15 to the First and Second World Wars; this list adds 15 complexes, which did not contain archaeological materials, thus being difficult to be chronologically and culturally assigned. The complexes of the Middle-Byzantine period consist in semi-buried homes, pits, fire places, pottery furnaces and inhumation graves. The 78 funerary complexes were identified at depths ranging from 0.20 to 1.15 m (compared to the current terrain level). The funerary practices followed the Christian ritual, most graves being oriented W–E or WSW–ENE, with minor deviations. Individual inhumation (with one exception) in simple, shallow pits, rectangular and oval-shaped, as well as the deposition in previous dwelling complexes was practiced. Overlapping situations are rare. The skeletons were found in dorsal decubitus, and in the case of the well preserved, additional information was registered: the position of the skulls (normal or inclined to the chest, on the right or left), of the arms (with the five basic variants known - stretched next to the body or folded and placed on the abdomen, chest or shoulders, with various possible associations) and legs (generally stretched, parallel, but also flexed laterally or from the knees). In two of the graves, inventory pieces were discovered - a ring and a buckle. The tombs can be dated in the 12th century and in the early decades of the 13th century.

The anthropological study, conducted by Gabriel Vasile, was carried out on a group of 120 individuals (15 subadults and 105 adults, 53 men and 51 women), coming from the 78 funerary complexes investigated in the sector *Border Police Territory*. A series of funerary ritual characteristics were highlighted, and the demographic profile of the inhabitants of the Medio-Byzantine settlement was established. Also, elements of individual / population variability and genetic inheritance, as well as a number of components of occupational / biomechanical stress or aspects related to the health status of these populations, have been captured.

Keywords: Medio-Byzantine period, inhumation necropolis, mapping, (bio)archeology, demography, biometrics, stature, epigenetic characters, biomechanic stress, pathology

LIST OF CAPTIONS AND TABLES

Fig. 5. Isaccea–*Noviodunum*, the *Border Police Territory* sector. Graves investigated in the 2014 campaign.

Fig. 6. Isaccea–*Noviodunum*, the *Border Police Territory* sector. Graves investigated in the 2014 campaign.

Fig. 7. Isaccea–*Noviodunum*, the *Border Police Territory* sector. 1. Graves investigated in the 2014 campaign; 2. Grave investigated in the 2011 campaign.

Fig. 8. The minimum number of individuals distribution in the studied funeral complexes.

Fig. 9. The state of representation of the skeletal material.

Fig. 10. Expression of preservation degrees of skeletal material.

Fig. 11. Distribution of individuals by sex groups.

Fig. 12. Distribution of individuals by age classes.

Fig. 13. Age classes distributions on subadult individuals.

Fig. 14. Age classes distributions on adult individuals.

Fig. 15. Attritional mortality profile at Isaccea-*Noviodunum.*

Fig. 16. Distribution of individuals by age classes and sex.

Fig. 17. The minimum, average and maximum values of adult individuals' statures, distributed by sex.

Fig. 18. Left supraorbital notch and right supraorbital foramen (skull, anterior) [male; 30.1 years].

Fig. 19. Supraorbital foramen, bilateral (skull, anterior) [male; 45.6 years].

Fig. 20. Right absence of *foramen mentale* (mandible, anterior) [female; 34.7 years].

Fig. 21. Mastoidal foramen (right temporal) [male; 48.6 years].

Fig. 22. Inca bone (skull, posterior) [male; 48.6 years].

Fig. 23. Left *ponticulus posticus* (atlas, superior) [female; 38.2 years].

Fig. 24. *Os acromiale* (right scapula) [male; 40.4 years].

Fig. 25. Septal aperture (left humerus) [male; 32.0 years].

Fig. 26. Supracondilar process (right) and supratrohlear foramen (left) (left humerus) [female; 38.2 years].

Fig. 27. Allen's fossa (right femur) [male; 51.5 years].

Fig. 28. Poirier's facet (right femur) [male; adult].

Fig. 29. Femoral plaque (right femur) [male; 42.0 years]

Fig. 30. Exostoses in the trochanteric fossa (right femur) [male; adult].

Fig. 31. L_5 sacralization (sacrum, antero-inferior) [male; 35.2 years].

Fig. 32. S_1 lumbarization (sacrum, antero-inferior) [female; 25.0 years].

Fig. 33. Right bifid rib [male; 40.4 years].

Fig. 34. Right fused ribs [12.0-15.0 years].

Fig. 35. Supragingival calculus: I_1-I_2, bilateral (mandible, anterior) [male; 39.2 years].

Fig. 36. Root remnants: P^2 (right maxilla, inferior) [female; 48.1 years].

Fig. 37. Antemortem tooth loss: left P_2, right P_2 and M_1 (mandible, superior) [female; 60.0 years].

Fig. 38. Hypodontia: left I_1-I_2 (mandible, superior) [female; 25.0 years].

Fig. 39. Hyperdontia: $C^{\#}$ (right maxilla, superior) [male; 18.0 years].

Fig. 40. Cranial trauma (skull, superior) [female; 60.0 years].

Fig. 41. Healed fractures (right ribs) [male; 60.0 years].

Fig. 42. Compression fracture (thoracic vertebral body) [female; 39.5 years].

Fig. 43. *Myositis ossificans traumatica* (right clavicle) [male; 30.1 years].

Fig. 44. Osteoarthritis, right costovertebral joint [male; 30.1 years].

Fig. 45. Osteoarthritis, right acromioclavicular joint [female; 60.0 years].

Fig. 46. Osteoarthritis, right glenohumeral joint [female; 60.0 years].

Fig. 47. Schmorl nodes (thoracic vertebrae) [male; 42.0 years].

Fig. 48. Schmorl nodes (lumbar vertebrae) [male; 40.4 years].

Fig. 49. Partial ossification of sacrospinous ligament (left coxal) [male; 45.6 years].

Fig. 50. Periostitis (right tibia) [male; 21.0 years].
Fig. 51. Osteomyelitis (right humerus) [male; 18.0 years].
Fig. 52. Osteomyelitis (right tibia) [male; 61.0 years].
Fig. 53. Osteoma (left hemi-mandible, posterior) [male; 40.4 years].
Fig. 54. Osteochondroma (left humeral shaft) [male; 42.0 years].

Table 1. The Isaccea–*Noviodunum* archaeological site. Burial finds from Middle-Byzantine period.
Table 2. Mortality table for the entire skeletal group.
Table 3. Mortality table for adult male population.
Table 4. Mortality table for adult female population.
Table 5. The average, minimum, maximum and standard deviation of the main cranial dimensions in the two sexes.
Table 6. The average, minimum, maximum and standard deviation of the main cranial indices in the two sexes.
Table 7. The frequency by categories of the main cranial dimensions in the two sexes.
Table 8. The frequency by categories of the main cranial indices in the two sexes.
Table 9. The average, minimum, maximum, and standard deviation of the main postcranial dimensions.
Table 10. The average, minimum, maximum, and standard deviation of the main postcranial indices.
Table 11. The frequency by categories of the main postcranial dimensions in the two sexes.
Table 12. The frequency by categories of the main postcranial indices in the two sexes.
Table 13. The frequency of cranial epigenetic traits in the two sexes.
Table 14. The frequency of postcranial epigenetic traits in the two sexes.
Table 15. Number of individuals, by sex, showing musculoskeletal markers of functional stress.
Table 16. Number of individuals, by sex, showing metric indicators of functional stress.
Table 17. Percent directional assymetry on limb bones, in the two sexes.
Table 18. Sexual dimorphism on the Middle-Byzantine analyzed individuals.
Table 19. Number of individuals, by sex, showing non-metric indicators of functional stress.
Table 20. Number and prevalence of caries and dental calculus according to affected dental surfaces.
Table 21. Osteoarthritis identification markers, number and areas affected by them.

FELDIOARA ÎNAINTE ȘI DUPĂ CAVALERII TEUTONI. FORTIFICAȚIA AȘEZĂRII MEDIEVALE

DANIELA MARCU ISTRATE*

Rezumat: Feldioara face parte dintre localitățile care, în Evul Mediu, au optat pentru un sistem de fortificații complex, cu două componente principale: o cetate de refugiu exterioară, respectiv o incintă întărită construită în jurul așezării, înglobând biserica, cimitirul, casa parohială şi o serie de gospodării. Aceste ample lucrări de fortificare reflectă măsurile defensive care s-au impus de-a lungul veacurilor, inițiate în primul deceniu al secolului al XIII-lea de cavalerii teutoni și extinse ulterior de comunitate, la sfârşitul secolului al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea, odată cu agravarea pericolului otoman.

Articolul de față se ocupă de fortificația așezării, o componentă a istoriei Feldioarei căreia cercetarea istorică nu i-a acordat până acum un interes special. Se prezintă rezultatele investigațiilor arheologice efectuate acolo în 1990–1991 și 2016, care au avut drept obiectiv reconstituirea structurii fortificației și a sistemului de acces. Cu această ocazie, au fost descoperite, însă, și vestigii preistorice și din epoca post-romană (secolul al IV-lea), care sunt de asemenea menționate pe scurt.

Planimetric, fortificaţia din jurul nucleului localităţii aparţine tipului neregulat, adaptat terenului şi exploatând la maximum posibilităţile existente, naturale sau moştenite din alte epoci. Zidul de incintă, aşa cum rezultă, de altfel, din planul întocmit la 1927, a fost construit pe marginea unui platou înalt, delimitat de pante naturale sau de şanţul de apărare preistoric. Cercetările arheologice din 1990 au reuşit să identifice un segment din acest zid şi, de asemenea, ruina unui turn de formă dreptunghiulară, cu spaţiul interior de 3,80 × 2,70 m şi ziduri groase de 1,10–1,25 m. Totuși, configurația fortificației, la limita sa estică, nu s-a putut stabili în detaliu, deoarece o parte dintre ziduri nu se mai păstrează nici măcar sub nivelul actual de călcare. Aceeași situație a fost constatată și în zona presupusei porți, cercetată în anul 2016: lucrările moderne de amenajare a drumului actual, care conduce din aşezare către cetatea exterioară, au distrus complet vestigiile porţii şi ale zidului de incintă.

Sumarele vestigii rămase în urma locuirii medievale atestă funcţionarea acestui sistem în secolul al XV-lea, precum şi abandonarea lui, cel puţin parţială, la finele acestui veac sau în primele decenii ale veacului următor, când ruina turnului a fost folosită pentru amenajarea unui atelier de olar. Atelierul a avut mai multe etape de funcţionare şi producea toate categoriile de cahle necesare construirii unei sobe, dintre care se remarcă în mod special cahlele-plăci cu decor în relief, care prezintă o tematică decorativă diversă.

Totuși, zidul de incintă s-a conservat pe segmente importante, fiind inclus în structura unor gospodării (partea de sud) sau folosind drept bază pentru împrejmuirea actuală a casei parohiale (partea de nord și est).

Cuvinte-cheie: Feldioara, Țara Bârsei, așezare romană, fortificație medievală, secolele XIV–XVI

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: damasus2000@yahoo.com.

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, Bucureşti, 2018, p. 121–154

Zona istorică a Feldioarei[1] ocupă un platou de formă aproximativ triunghiulară, cu axa lungă orientată pe direcţia V–E, cu vârful către est. Părţile de nord şi de sud sunt naturale, delimitate de pante abrupte, iar baza triunghiului este dată de un şanţ lat de cca 25 m şi adânc de cca 15 m, care reprezintă, în mod evident, o intervenţie artificială, cel mai probabil preistorică. În centrul acestei zone se află biserica evanghelică, înconjurată de un zid scund. Vârful triunghiului este ocupat de casa parohială şi de grădina acesteia, însemnând aproximativ o pătrime din întreaga suprafaţă. Pe marginile de nord şi de sud, în jurul bisericii, sunt amplasate gospodării, menţinând o parcelare ale cărei origini sunt presupuse medievale[2]. Drumul de acces intră dinspre aşezarea propriu-zisă aproximativ la mijlocul laturii vestice a triunghiului şi părăseşte zona istorică pe lângă casa parohială, coborând într-o pantă destul de accentuată către cetatea exterioară, cunoscută ca „teutonă" (fig. 1–2).

Pe marginile acestui platou triunghiular se păstrează câteva fragmente disparate dintr-un zid de fortificaţie, construit din piatră şi cărămidă, refolosit în împrejmuirea gospodăriilor de pe partea de sud, est şi nord-est. Zidul sudic are o înălţime de cca 4 m, este realizat predominant din piatră, cărămida fiind prezentă mai ales în partea superioară, unde păstrează mai multe guri de aruncare. Pe partea opusă a terasei, zidul din piatră a fost parţial inclus în structura casei parohiale, dar, de asemenea, pare să fi fost folosit şi la împrejmuirea grădinii acestei case, completat masiv cu zidărie din cărămidă. Un plan al aşezării, întocmit în anul 1927, ne arată încă mai multe fragmente din acest zid, care înconjura cvartalul estic al aşezării, având, fără îndoială, origini medievale (fig. 3).

Cercetările arheologice iniţiate la Feldioara în anul 1990 au avut din start o abordare de ansamblu a sitului, cu obiectivul de a reconstitui originile şi evoluţia aşezării medievale[3]. În mod firesc, fortificaţia aşezării a fost considerată o prioritate, un prim sector de cercetare (sectorul A) fiind organizat acolo unde zidul de incintă se păstrează cel mai bine, pe latura sudică[4]. Sub coordonarea autoarei acestor rânduri, în anul 1990 au fost efectuate şapte secţiuni (S I – S VII), amplasate, conform

[1] Entz 1994, p. 95, 175; Fabini 1998, p. 274, 449; Ioniţă *et alii* 2004.

[2] Niedermaier 2016, p. 204.

[3] Cercetările arheologice de la Feldioara au fost iniţiate de către Radu Popa în anul 1990, iar din 1993 au continuat sub coordonarea lui Adrian Ioniţă. Cercetările arheologice au vizat cele mai importante componente istorice detectabile în structura localităţii actuale: biserica evanghelică (sectorul B), cetatea (atribuită, în primele sale faze, cavalerilor teutoni (sectorul F), şanţul adânc („Râpă") care delimitează nucleul istoric al aşezării medievale (sectorul E). În jurul acestor obiective au fost deschise alte trei sectoare: la est de biserică, într-o mică piaţetă (sectorul D), în grădina casei parohiale (sectorul C) şi la sud-est de biserică, la limita platoului înalt pe care s-a dezvoltat centrul istoric al Feldioarei (sectorul A). În prima campanie, în anul 1990, cercetările s-au concentrat în sectorul A, pentru ca în anii următori să se dezvolte în special în sectoarele D şi F. Prima semnalare a rezultatelor – Popa 1995. Un sumar pentru sectoarele B-F a fost publicat în anul 2004 – Ioniţă *et alii* 2004.

[4] Zidul de incintă, sub formă de ruină sau cu elevaţia intactă, precum şi vestigiile cercetate în 1990 şi descrise în acest studiu, se află în grădina domnului Derzsi Ştefan, căruia întreg colectivul de cercetare îi este recunoscător pentru sprijin şi înţelegere.

planului general de săpătură[5] (fig. 4–5). Secţiunile au fost epuizate în acea campanie, cu excepţia unei gropi a cărei investigare s-a finalizat în 1991. Ulterior, sectorul a fost abandonat, cercetarea concentrându-se asupra bisericii, necropolei şi, mai ales, cetăţii „teutone”. O parte a materialului arheologic a fost publicată în anul 1992[6], iar un raport mai amplu a apărut în anul 2003[7].

Investigațiile au fost reluate în anul 2016[8], cu ocazia restaurării și refacerii cetății exterioare și a reamenajării accesului către aceasta. S-au realizat două sondaje (numerotate S 68 şi S 69) de o parte și de alta a drumului, amplasate pe traseul zidului de incintă, în dreptul unei porți monumentale pe care o cunoaștem din imagini din secolul al XIX-lea. Un pinten de zid care funcționează drept contrafort al clădirii şi incintei parohiei ar putea fi o rămășiță a acelei porți, astfel că investigația noastră a urmărit să verifice topografia zonei (fig. 4).

Articolul de față reia problematica fortificației medievale a Feldioarei, completând imaginea acesteia cu informații rezultate din săpăturile recente, publicate după apariția articolului din anul 2003[9] sau încă inedite[10].

1. CERCETAREA DIN SECTORUL A/GRĂDINA DERZSI ȘTEFAN

Stratigrafia generală (fig. 6/1, 7–8)

Solul „viu” este un strat de lut galben cu rare concreţiuni calcaroase, care în adâncime (la marginea platoului şi în pantă) conţine frecvente lentile de nisip şi pietriş. Primele urme materiale de locuire umană aparţin preistoriei şi se concretizează printr-un strat castaniu închis cu rare fragmente ceramice, precum şi prin depuneri compacte de chirpici. Această prezenţă s-a evidenţiat îndeosebi în partea de vest a zonei cercetate, în S I.

Cele mai consistente depuneri aparţin epocii romane și post-romane: straturi de lut castaniu mai mult sau mai puţin pigmentate cu chirpici rulat, nivelări cu lut curat sau nisip şi pietriş, lentile compacte de arsură. Această locuire s-a dezvoltat pe

[5] S I: 21 × 2 m, carouri de 2 m dinspre nord spre sud. S II: 10 × 2 m etc.

[6] Marcu 1992.

[7] Marcu Istrate 2003.

[8] Șantierul de restaurare a cetății exterioare, finalizat cu o adevărată refacere a întregului ansamblu, s-a desfăşurat între 2013 şi 2017. Acest şantier ne-a oferit posibilitatea de a realiza cercetări arheologice ample în interiorul şi exteriorul cetății „teutone” şi de a clarifica astfel formarea acestei fortificații. Cercetările s-au desfăşurat de către aceeaşi echipă, responsabil de şantier fiind Adrian Ioniță, iar responsabil de sector Daniela Marcu Istrate.

[9] Ioniță *et alii* 2004, *passim*.

[10] Rezultatele cercetărilor din anii 2013–2017 (vezi, *supra*, nota 8), care au adus numeroase întregiri istoriei Feldioarei, sunt în curs de prelucrare.

toată suprafaţa investigată, pe platoul propriu-zis, dar şi pe marginea acestuia, fiind surprinsă cu claritate îndeosebi în S IV şi S V. Depunerile aferente sunt suprapuse direct de intervenţiile medievale de construire a fortificaţiei din secolele XIV–XV sau, acolo unde acestea din urmă au fost minime, chiar de depuneri mai târzii, cum este de pildă stratul 16, o umplutură cu piatră şi fragmente de cărămidă. În S IV, o depunere consistentă de pământ castaniu închis cu pigment de cărbune şi ceramic (stratul 3) sau cu pete de chirpici (stratul 5) ar putea aparţine unei etape intermediare, dar nu conţine niciun fel de material care să ne ajute să facem astfel de precizări. Limita superioară a acestor straturi se află, în medie, la -0,40 m, fiind, de asemenea, suprapuse direct de intervenţii medievale şi moderne.

Depunerile medievale sunt extrem de superficiale, ceea ce, în bună măsură, se datorează intervenţiilor moderne, concretizate în diverse gropi sau în simple lucrări agricole. Activitatea constructivă a fost precedată secvenţial de o nivelare cu lut galben, care a crescut nivelul cu 0,20–0,30 m (stratul 2), probabil cu scopul de a uniformiza suprafaţa. Lutul nu provine din şanţurile de fundare, deoarece acestea s-au oprit constant în umpluturi, ci a fost adus special. Această nivelare este suprapusă direct de materialul rezultat din ruinarea zidurilor şi din incendierea unor structuri din lemn. O stratigrafie ceva mai relevantă a fost înregistrată în interiorul turnului şi, de asemenea, pe ruina acestuia, unde, în secolul al XVI-lea, a fost amenajat un atelier de olar.

Eventualele depuneri de pe marginea platoului şi din pantă au alunecat, astfel că, în zona respectivă, solul „viu” sau, după caz, umplutura antică sunt suprapuse direct de nivelări recente sau de solul vegetal (S I, stratul 6).

Locuirea preistorică

Locuirea preistorică[11] nu a lăsat alte urme în afara straturilor menţionate deja. Depunerea de pământ castaniu roşcat, care conţine mult chirpici, inclusiv bulgări mari (stratul 21) este compactă şi, în partea de vest a săpăturii, cercetată prin S I şi S IV, apare pe toată suprafaţa la nord de zidul de incintă medieval, deosebit de fragmentată de numeroasele intervenţii ulterioare. Chirpiciul este nelipsit din toate straturile aflate sub cel vegetal, rulat de gropi, bordeie, şanţuri de fundaţie etc., imprimând, uneori, nivelărilor cu pământ curat un înşelător aspect de sol antic. Un fragment dintr-o vatră, care a aparţinut acestei perioade, a fost descoperit în S I, la -1,30 m, în umplutura gropii G2 din secolul al XIX-lea, care a distrus toate complexele din această zonă.

[11] Pentru o imagine de ansamblu privind preistoria Feldioarei, a se vedea N. Boroffka, R. Boroffka, *Preistoria*, în vol. Ioniță *et alii* 2004, p. 16–26.

Locuirea romană și post-romană[12]

Pe toată suprafaţa investigată au apărut vestigiile unui consistent nivel de locuire din epoca romană[13], a cărui coerenţă a fost, din păcate, serios afectată de intervenţiile medievale. Au fost identificate urmele a două locuinţe semi-îngropate în S I, respectiv în S IV.

Locuinţa 1 a fost surprinsă parţial în S I, carourile 2–3, delimitându-se clar în grund la -1,22 m, cu o umplutură cenuşoasă amestecată cu lut galben (stratul 22a). Locuinţa a fost săpată de la partea superioară a stratului 15 (castaniu roşcat cu puţin chirpici), pe care îl regăsim pe toată suprafaţa, în zonele nederanjate de intervenţii ulterioare, cu o grosime maximă de 0,30 m şi cu o uşoară pantă dinspre nord spre sud. Faţă de nivelul de călcare din perioada respectivă, nu pare să fi fost adâncită mai mult de 0,60 m şi este posibil să fi avut o intrare dinspre nord. În umplutura ei se distinge o nivelare cu materiale purtate, reprezentând posibil o refacere (stratul 23), iar umplerea până la nivelul de călcare medieval s-a realizat într-o singură etapă, cu un strat de pământ cenuşiu sfărâmicios (stratul 24). Din stratul din care a fost săpată locuinţa au fost recuperate, în afară de câteva fragmente ceramice, un fragment de cuţit şi o cheiţă.

Depuneri mai consistente au apărut în S IV, atât pe marginea platoului, cât şi în pantă. La nord de zidul de incintă s-a săpat în umplutura altei locuinţe (strat castaniu lutos cu ceramică, 4A), la -1,00 m fiind identificat şi un fragment dintr-o podea din lut, în apropierea căreia a fost descoperită o brăţară din os şi destul de multă ceramică, dintre care menţionăm fragmente dintr-un vas de provizii decorat cu valuri incizate, grupate în benzi. Locuinţa (L2) pare să fi fost distrusă de un incendiu, în care a ars o suprastructură predominant lemnoasă (acoperişul?) (stratul 4B) şi s-au prăbuşit pereţii lutuiţi (strat de pământ castaniu deschis cu chirpici, arsură şi ceramică – stratul 4), ulterior fiind suprapusă şi distrusă parţial de o groapă medievală (G32/33). Aproximativ aceeaşi succesiune a depunerilor a fost înregistrată la o distanţă destul de mare în S II, la nord de turnul medieval, pe restul suprafeţei aceasta fiind bulversată de intervenţii medievale şi moderne. Stratul 4 este aici mai curat, cu mai puţin chirpici, şi conţine, de asemenea, la partea superioară lentile de arsură compactă (4B), fiind căpăcuit de o nivelare cu lut (4D), respectiv cu nisip şi pietriş (4F). Un strat consistent de lut castaniu, amestecat cu pietriş şi rar pigment de arsură (4C contemporan probabil cu 5), aparţine aceleiaşi epoci şi este suprapus de un nivel cu lut ars, cărbune şi chirpici (stratul 11), a cărui parte superioară se află la numai -0,20 m, imediat sub nivelul de construcţie a zidurilor

[12] Detalierea acestor locuiri nu se poate face, în condițiile în care nici de această dată nu am avut posibilitatea de a prelucra artefactele. Obiectul principal al acestui studiu fiind epoca medievală, ne rezumăm la a semnala această locuire din primele secole ale mileniului I, cu speranța că, la un moment dat, ea va putea fi caracterizată mai amănunțit prin prelucrarea artefactelor sau prin noi descoperiri.

[13] Ioniță 1994; A. Ioniță, *Epoca romană*, în vol. Ioniță *et alii* 2004, p. 27–28.

medievale (stratul 12B). La sud de zidul de incintă, pe marginea platoului (dar nu în pantă), depunerile care pot fi atribuite acestei perioade sunt, de asemenea, destul de însemnate, aşa cum rezultă din stratigrafia înregistrată în S IV. Peste straturile de sol „viu” alunecate (7, 9), primul strat de cultură este nivelarea cu pietriş şi nisip menţionată mai sus, care aici conţine şi fragmente ceramice (stratul 4F). Un strat gros de lut castaniu închis, aproape curat, a rezultat probabil din amenajarea locuinţelor de pe botul terasei (4E), ca, de altfel, şi o lentilă de lut galben (4D), suprapusă direct de acelaşi strat 11 care se află, pe cea mai mare parte a suprafeţei, imediat sub solul vegetal. Straturile de cultură urcă spre marginea terasei (atât dinspre sud spre nord, cât şi dinspre nord spre sud), sugerând existenţa în această zonă a unui denivelări (val de pământ dintr-o etapă anterioară?), pe care s-a aşezat locuirea romană, aplatizând-o treptat, şi, mai târziu, zidul de incintă al fortificaţiei medievale. Această denivelare era vizibilă, la începutul anilor ’90, pe tot platoul, până la drumul actual, ceea ce, la prima vedere, a părut un indiciu privind traseul ruinei zidului de incintă, presupunere care s-a dovedit eronată.

Pe suprafaţa investigată au apărut urmele a şase gropi circulare, cu diametrul variind între 0,25 m şi 0,45 m, cu umplutură de lut galben în straturile castanii pigmentate cu chirpici[14]. Gropile au fost vizibile în grund la adâncimi destul de mari, partea lor superioară fiind sistematic răzuită de intervenţii ulterioare, astfel că sunt căpăcuite fie de straturi determinat medievale, fie de nivelări care pot aparţine chiar epocii moderne. Umplutura gropilor este curată, fără materiale sau pigmentări sugestive, dar faptul că una dintre acestea este tăiată de fundaţia turnului medieval (G9) indică, fără echivoc, faptul că aparţin unei etape care a precedat edificarea fortificaţiei. În stadiul actual al cercetărilor, atribuim aceste complexe unei structuri din lemn, construite pe marginea platoului, probabil o împletitură din crengi în jurul unor pari de dimensiuni diferite. Aceleiaşi amenajări îi aparţin alte două gropi mai mari (G39, cu diametrul de 0,90 m şi G35, cu diametrul de 1,50 m) şi o bârnă din lemn cu secţiune pătrată (latura de 0,27 m şi lungimea de 1,80 m), cu capetele sprijinite pe bolovani din piatră, având aspectul unei tălpi pentru o suprastructură din lemn.

Fortificaţia medievală

Din fortificaţia medievală au fost descoperite zidul de incintă şi un turn de apărare, amplasat în exteriorul acestuia (fig. 5, 7–8).

Zidul de incintă are o lăţime medie de 1,70 m şi se păstrează în ruină doar fundaţia, acoperită de un strat de moloz rezultat din demolare, amestecat cu pământ şi pietriş. Partea superioară se află, în medie, la -0,20 m, iar talpa fundaţiei a apărut la -0,90/1 m, în umpluturile antice reprezentate fie printr-un strat de lut castaniu curat

[14] G1 (S I, caroul 6, -0,65 m); G9 (S II, -0,40 m); G18, G22 (S IV, -0,80 m); G34 (S V, caroul 4, -0,55 m); G42 (S VII, caroul 2, -0,25 m).

deosebit de dur, fie prin straturi de cultură (stratul 4). Fundaţia a fost construită din bolovani de piatră de dimensiuni mijlocii şi rare fragmente de cărămidă, aruncate în şanţul de fundare împreună cu o cantitate variabilă de liant (mortar nisipos friabil), astfel că, în unele puncte, zidăria este înecată, iar, în altele, mortarul insuficient a lăsat goluri între pietre. Pe cea mai mare parte a suprafeţei, şanţul de fundare a avut pereţi verticali, îngustându-se, atunci când a ajuns la nivelul straturilor dure cu multă arsură sau chirpici, printr-o treaptă orizontală sau prin arcuirea peretelui.

Deşi o uşoară denivelare a terenului a sugerat existenţa ruinei pe întreg platoul cercetat, din zidul de incintă a fost descoperit doar un segment cu lungimea maximă de 9,65 m (în S I, S IV şi S V), încheiat în S V în formă de „L”. La o distanţă de cca 5 m de capătul zidului, a fost descoperit un turn dreptunghiular, iar, la est de acesta, zidul nu a mai apărut – cu toate că săpătura s-a extins pe o lungime de 6 m. Singura explicaţie posibilă este aceea că zidul a avut o fundaţie superficială sau a fost aşezat chiar pe nivelul de călcare contemporan, astfel că, în decursul timpului, a dispărut fără urmă.

Între capătul zidului şi turn s-a presupus existenţa unei porţi, cu o deschidere maximă de 4 m, având spre est un stâlp, cu diametrul de 0,70–0,80 m, încastrat aproape pe jumătate în zidăria turnului, într-un lăcaş rezervat din construcţie în acest scop. Spre vest, terminaţia de formă aproximativ triunghiulară a incintei servea, probabil, şi ea sistemului de închidere a porţii, fie ca bază pentru un montant, fie ca o protecţie pentru sistemul de închidere. În zona deschiderii au fost descoperite urmele mai multor bârne din lemn arse *in situ*, într-un strat de cenuşă, cărbune şi lut puternic ars, la -0,20 m. Stratul de arsură s-a întins pe o suprafaţă considerabilă, fiind reperat până la o distanţă de aproximativ 4 m de poarta propriu-zisă – din păcate distrus de o intervenţie ulterioară de proporţii (groapa G33), iar în secţiune este destul de consistent, cu o grosime maximă de 0,40 m, observabilă pe profilul de est al S V (stratul 12). Această configuraţie sugerează o întăritură masivă din lemn (poartă?) care a ars pe loc, eveniment urmat îndeaproape de ruinarea sau demolarea structurilor zidite, operaţiuni care se reflectă într-un strat de moloz curat răspândit pe suprafaţă (stratul 12A).

În acelaşi segment de întrerupere a zidului, pe direcţia acestuia, a fost înregistrat un şanţ umplut cu moloz, având o lăţime de cca 0,60 m, ale cărui capete au rămas distanţate atât faţă de turn, cât şi faţă de zid. În cazul în care acest şanţ a rezultat dintr-o demolare, atunci trebuie să avem în vedere o zidărie superficială, poate rămasă doar la nivel de fundaţie sau, eventual, un fel de parapet.

Turnul, de formă dreptunghiulară, are spaţiul interior de 3,80 × 2,70 m, cu ziduri groase de 1,10–1,25 m, şi o fundaţie mai lată pe partea de vest (până la 1,40 m), spre poartă. Zidăria este identică cu aceea a incintei, neglijent executată, din piatră de râu şi rare fragmente de cărămidă legate cu mortar friabil. În jurul turnului au fost surprinse urmele a trei gropi de schelă (G11, diametrul 0,45 m; G13, diametrul 0,15 m; G17, diametrul 0,22 m) cu umplutură nisipoasă din care au fost

recuperate fragmente de cărămidă, chirpici şi ceramică medievală din secolele XIV–XV. Ruina turnului, dezvelită integral în secţiunile S II, S III şi S IIIA, se află spre sud, imediat sub nivelul actual de călcare, iar spre nord este acoperită cu un strat de moloz provenit din demolare (sau ruinare?). Nivelul de construcţie constă dintr-o placă compactă de mortar cu bolovani de piatră, care se regăseşte pe toată suprafaţa interioară, mai consistentă spre nord; aceasta a fost, foarte probabil, folosită şi ca prim nivel de călcare (stratul 17). Această placă suprapune un strat castaniu fără materiale, la -0,80 m (medie într-un teren puternic înclinat), pe care îl atribuim locuirii post-romane (stratul 4G). Absenţa oricărei urme din locuirile anterioare de pe platou arată că suprafaţa pe care urma să fie construit turnul a fost integral excavată, zidurile căptuşind, de fapt, pereţii unei gropi. Placa de mortar este suprapusă de o umplutură cu pietriş, mortar, fragmente de cărămidă, fragmente de vase şi cahle-oală databile în general în secolul al XV-lea (stratul 18), probabil o înălţare a nivelului interior, amenajat de această dată printr-o nivelare cu lut (stratul 19). Spre zidul dinspre interior, un strat compact de arsură (20) a fost depus înainte de demolarea turnului şi nu este exclus să reprezinte urma unei instalaţii de foc, mai ales că, din partea inferioară, au fost recuperate mai multe fragmente de lipitură de lut şi cahle-oală. Atât ruinele turnului, cât şi spaţiul interior sunt acoperite cu o umplutură castanie cu mortar şi mici fragmente de cărămidă (stratul 21), bogată în fragmente ceramice: oale, tigăi, capace, multe funduri de vase – probabil deşeurile atelierului de olar.

Atelierul de olar

Ruina laturii de nord a turnului a fost refolosită pentru amenajarea unui atelier de olar, ale cărui urme au fost parţial identificate în săpătură, constând din structuri zidite şi vetrele a două cuptoare. Perpendicular pe turn, a apărut un zid superficial construit, din piatră şi fragmente de cărămidă, cu lăţimea de 0,42–0,50 m, iar peste ruina turnului s-a observat talpa altui zid construit din cărămidă, cu o lăţime asemănătoare. Din cuptoare nu s-au păstrat decât vetrele, acoperite cu un strat de umplutură (pământ, moloz, piatră, cărămidă) din care s-au recoltat cantităţi mari de ceramică din secolele XVI–XVII, vase şi cahle (oale şi plăci). Atelierul pare să fi avut mai multe etape de refacere, cele două vetre fiind succesiv construite, astfel încât vatra A suprapune vatra B. Un prim cuptor (B) a avut formă circulară, cu diametrul vetrei de 0,90 m, gura fiind foarte probabil orientată spre sud. Vatra s-a păstrat parţial la -0,30 m, jumătatea de sud fiind distrusă. Vatra celui de-al doilea cuptor a fost tot circulară, cu diametrul de 1,70 m, şi a apărut în săpătură la -0,45 m. Aceasta a fost, la un moment dat, refăcută: peste vatra veche s-a întins un strat de lut, realizându-se o vatră mai mică, cu diametrul de 1,55 m, dar cuptorul nu a mai fost folosit o perioadă prea lungă, stratul de arsură fiind subţire şi friabil. În partea de nord a acestui cuptor, a fost descoperită o groapă de evacuare de formă neregulată (aproximativ semicirculară), din care au fost recuperate materiale identice celor răspândite pe suprafaţă în jurul vetrelor (G20). Legată de acelaşi complex al

cuptoarelor este şi groapa G19, vizibilă pe grund la -0,50 m în apropierea vetrei A, cu o umplutură de pământ negru fără materiale.

În imediata apropiere a vetrelor şi pe o suprafaţă apreciabilă în jurul acestora, a fost recuperată o mare cantitate de ceramică (atât vase de uz comun, cât şi cahle), provenind din producţia curentă a cuptoarelor, reprezentând fie rebuturi, fie, în cea mai mare parte, piese fără defecte, care s-au spart, probabil, în timpul manevrării şi depozitării. Intervenţii ulterioare au răspândit fragmente aparţinând aceleiaşi piese pe o suprafaţă relativ mare, ceea ce a făcut ca procesul de reconstituire să fie dificil, iar numărul pieselor întregite foarte mic[15]. După abandonarea atelierului, zona a fost folosită o perioadă în scopuri menajere, în timp acumulându-se şi materiale mai târzii, din secolele XVII–XVIII.

Diverse amenajări medievale şi moderne

Cel mai interesant dintre complexele descoperite în săpătură a fost o groapă de provizii apărută în S VII, carourile 1–2. G 40, de formă circulară în plan, ovoidală în secţiune, cu diametrul maxim de 1,80 m, diametrul fundului de 0,90 m şi adâncimea de 2,40 m, a fost săpată de la adâncimea medie de 0,20 m faţă de nivelul actual de călcare, dintr-un strat castaniu lutos cu pigment ceramic. Groapa a fost puternic arsă în interior, astfel că pereţii erau „căptuşiţi" cu un strat de lut ars la roşu, gros de 0,10 m, friabil. Partea inferioară (A) a fost umplută cu bolovani de piatră, cărămizi de dimensiuni foarte mari (26 × 12 × 8 cm; 24 × 12 × 11 cm), prost arse, dar cu urme de mortar, pietriş, foarte multe oase de animale. Tot de aici a fost recuperată o cantitate impresionantă de ceramică medievală târzie (fragmente de vase, cahle oală şi plăci) din secolul al XVI-lea. La -1,80 m, au apărut o cahlă-oală întregibilă, o fusaiolă, câteva fragmente de zgură, o foarfecă aproape întreagă, un cuţit fragmentar şi o monedă de la Matia Corvin, emisă în anii 1471–1481 (fig. 6/2).

Umplutura din zona mediană provine din straturi de cultură mai vechi şi constă dintr-un pământ castaniu lutos (B), din care s-au recuperat materiale amestecate (un ac de păr, un fragment de ceramică romană ştampilată şi smălţuită, ceramică post-romană, cuie, fragmente de fier neidentificate, două mărgele din sticlă şi o monedă de la împăratul Caracalla, emisă în anii 206–210), respectiv un strat de arsură dislocată (lut ars la cărămiziu, foarte friabil, cu mult cărbune, fragmente mari de chirpici[16]) din nivelul antic. În acest ultim strat a fost descoperită o oală borcan lucrată cu mâna (pastă grosieră degresată cu pietricele, ardere superficială) şi

[15] Atelierul de la Feldioara a rămas singurul atelier de produs cahle descoperit şi cercetat în detaliu în Transilvania. El a avut o producţie extrem de diversificată, realizând toate tipurile de cahle necesare construirii unei sobe, utilizând un repertoriu decorativ inedit, datorat unui producător de tipare care s-a inspirat din diferite surse pentru crearea operelor sale. Cele mai multe dintre acestea au rămas, de altfel, unicate, ceea ce denotă o producţie locală care nu a beneficiat de o piaţă de desfacere. Pentru o analiză detaliată a atelierului, a se vedea Marcu 1992; Marcu Istrate 2003, p. 308–312. În general despre acest meşteşug în mediul săsesc, a se vedea Göllner 1961.

[16] Lutul a fost lipit pe bârne a căror lăţime variază între 10,7 şi 4 cm, rareori fiind mai mică, aflate la distanţă (medie) de 7 cm una de alta.

fragmente din alte câteva vase din secolul al IV-lea, un inel din bronz şi fragmente dintr-un obiect de bronz neidentificat. În sfârşit, partea superioară a gropii este căpăcuită de un strat de lut curat şi de o umplutură cenuşie, amestecată cu pietre, mortar şi, rar, ceramică medievală târzie; din această zonă a fost recuperată şi o monedă de la Leopold, emisă în 1695. Contextul stratigrafic în care se află groapa, ca, de altfel, şi materialele din interiorul ei, nu ne sunt de mare ajutor pentru datarea acestei amenajări. Cel mai probabil, groapa are o origine medievală, relativ contemporană cu fortificaţia, iar după abandonare s-a umplut treptat, în mai multe etape, în cursul secolelor XVI–XVII.

O groapă medievală a fost cercetată şi în S I, cu partea superioară mai largă (diametrul maxim 1 m), îngustându-se pe măsură ce se adânceşte, astfel că partea inferioară este destul de regulată, cu un diametru de 0,30 m. Groapa s-a delimitat în grund la -0,50 cm, se adânceşte în solul „viu" şi este căpăcuită de un strat care conţine materiale medievale (stratul 18). În umplutură se disting două etape, o umplutură castanie-cenuşie cu chirpici şi frecvent pigment de mortar (A), respectiv o umplutură cenuşie cu chirpici (B).

O groapă de var anterioară atelierului de olar sau contemporană cu prima etapă de funcţionare a acestuia a fost descoperită în S IV, la limita de nord a săpăturii. G21, vizibilă în grund la -0,30 m, a fost săpată iniţial de la -0,20 m, având o adâncime maximă de 1 m şi formă rectangulară. La baza gropii a fost curăţat un strat de var întărit cu rare fragmente de piatră şi cărămidă (A), suprapus de lut amestecat cu mortar şi materiale diverse (B). Groapa s-a umplut în timp cu lut galben, amestecat cu fragmente de cărămidă, oase, mortar, fragmente de vase şi cahle, cenuşă, mult pigment de cărbune, provenind, probabil, în parte din deşeurile atelierului (C).

Din stratul cu materiale din secolul al XVI-lea, a fost săpată o groapă (G4/6) cu două etape de umplere (A – lut galben curat; B – pământ cu multă piatră), surprinsă în săpătură cu o deschidere maximă de 1,10 m, la origine, probabil, o mică groapă de provizii. Tot din secolul al XVI-lea datează o groapă de dimensiuni mari (G32/33), surprinsă în S IV şi S V, săpată după construirea zidului de incintă, dar înainte de amenajarea anexei surprinse în partea de nord a săpăturii. Groapa este destul de superficială, din relaționările stratigrafice rezultând că poate fi pusă în legătură cu atelierul de olar. Umplutura ei constă, la bază, dintr-un lut castaniu deschis, care conţine frecvent bulgări de lut galben, ceea ce ne determină să o considerăm ca fiind la origine o groapă pentru extracția lutului. Partea superioară este umplută cu un pământ castaniu închis cu mult chirpici, rezultat din rularea straturilor anterioare şi cu lentile compacte de lut galben, materialele reducându-se la fragmente ceramice din secolele XVI–XVII. Din umplutură a fost recuperată o monedă de la Matia Corvin, emisă în 1468–1460.

În partea de vest a săpăturii, în S I, a fost descoperit un zid sec, cu grosime variabilă de 0,45–0,50 m, construit din bolovani de râu de dimensiuni medii legaţi cu lut şi aflat imediat sub nivelul actual de călcare. Ruina este paralelă cu zidul de incintă şi a aparţinut, foarte probabil, unei anexe de mari dimensiuni. În carourile 1–2

ale S I pe toată suprafaţa, au fost descoperite urmele prăbuşirii (sau dezafectării) acestei construcţii, constând dintr-o umplutură de piatră şi rare fragmente de cărămidă într-un strat de pământ negru cenuşos (stratul 19).

Urmele unei construcţii târzii, de această dată realizată cu mortar, au fost surprinse în S IV şi S V, la extremitatea de vest a acestora: un zid din bolovani de piatră și mortar, cu o grosime medie de 0,55 m, având partea superioară imediat sub stratul vegetal și talpa la -0,20 m.

Cele mai recente intervenţii de pe platoul cercetat sunt două gropi. G2 a avut o formă rectangulară, cu deschiderea maximă surprinsă în săpătură de 3,20 m, iar pe verticală s-a adâncit în solul „viu", dislocând, între altele, o locuinţă (cu vatră) antică şi distrugând aproape complet o groapă medievală (G8). A fost umplută în mai multe etape, cu un pământ amestecat care conţine mult mortar şi materiale din secolul al XIX-lea, iar partea superioară este nivelată cu un capac din lut (D), deasupra căruia se află depunerile recente cu pietriş mult (stratul 16A). G14/41 este o groapă care a fost săpată paralel cu marginea platoului, cel puţin în zona de sud-est a acestuia – foarte probabil o tranşee umplută ulterior cu pământ curat.

2. CERCETAREA DIN ZONA PORȚII DE INTRARE ÎN AȘEZAREA FORTIFICATĂ DINSPRE EST

Cercetarea zonei porții s-a făcut prin două secțiuni, trasate de o parte și de alta a drumului, în dreptul unui pinten de zidărie care folosește astăzi drept contrafort pentru structurile casei parohiale. Pe latura de nord a drumului a fost trasată S 68, orientată E–V, de 4,00 × 1,50 m; săpătura a atins 1,20 m adâncime, fără a identifica depuneri de interes arheologic. Sterilul a apărut imediat sub nivelul de călcare, afectat numai spre nord de o șănțuire adâncă de cca 30 cm, umplută cu pământ negru, piatră și cărămidă. Peste umplutura acestei șănțuiri a fost amenajată o consolidare a pantei, din piatră și plăci de beton. În prezent, această consolidare nu mai este vizibilă, fiind, la rândul ei, acoperită cu un strat gros de pământ galben, provenit din șanțurile utilitare excavate pe drum (fig. 4, 9–11).

S-a putut vedea, cu ocazia acestei săpături, că, în capătul ei de sud, fundația laturii de nord a porții coboară numai 0,50 m sub nivelul consolidării (și se adâncește numai 0,15 m în lutul galben). De la talpă, zidul urcă relativ drept 2,70 m, după care, pe următorii 5,10 m ai elevaţiei, se retrage succesiv către Casa Parohială. Pragul primei retrageri corespunde cu nivelul de călcare a fâșiei de teren aflată la vest de poartă, între zidul curții Casei Parohiale și zidul de susținere a drumului. Aceste observații și informații, oferite de imaginile de epocă, sugerează faptul că nivelul de călcare în perioada de utilizare a porții se afla în jurul acestei prime retrageri, la cca 2,70 m deasupra tălpii de fundare. Structura zidului susține și ea această ipoteză, partea inferioară a zidului (predominant de piatră) având un aspect neregulat,

caracteristic pentru fundații, în timp ce partea superioară (cu multă cărămidă) are un aspect finisat.

Arheologic, nu se poate stabili când a avut loc această coborâre de nivel cu cca 2,00 m. Utilitatea ei este însă evidentă, ea oferind drumului care iese din localitate o pantă mult mai lină.

Pe latura de sud a drumului, investigată prin S 69, urmele porții nu au putut fi detectate, deși săpătura, orientată E–V, a atins 10 m lungime, cu o lățime medie de 1,50 m, o adâncime medie de 1,20 m și cu o casetă de 3,00 × 1,00 × 1,70 m pe latura de sud. Mai multe straturi de dărâmătură, identificate în partea dinspre cetate (în exteriorul traseului preconizat al incintei), ar putea să se datoreze demolării fortificației. În zona traseului preconizat al incintei a fost identificată o groapă, cu mai multe etape, al cărei fund se află aproximativ la nivelul drumului actual. Groapa este umplută în principal cu pământ galben și nu oferă niciun indiciu care să îngăduie atribuirea ei unui șanț de fundare. Din umplutură au fost recuperate câteva fragmente de cahle. Într-o etapă mai târzie, o a doua groapă, cu umplutură afânată, a tăiat atât groapa pre-existentă, cât și straturile de dărâmătură. Ultima intervenție din zonă a fost construirea zidului de susținere a malului, care se continuă în partea dinspre drum cu o rigolă, parte integrantă a structurii sale. Rigola de piatră a zidului se continuă către est cu o rigolă din plăci de beton, care se termină într-un cămin de canalizare. Atât materialele recuperate, cât și informațiile orale indică faptul că rigolele s-au astupat numai în ultimii ani.

Rezultatele de pe partea de sud a drumului susțin ipoteza unei coborâri drastice a nivelului drumului, ulterioară dezafectării porții, urmată (imediat sau după o perioadă mai scurtă sau mai lungă de timp) de consolidări ale malurilor cu ziduri de susținere.

Pentru stabilirea traseului exact al incintei localității în zonă, ar fi necesare cercetări suplimentare, în curtea Casei Parohiale (unde, pe baza observațiilor de suprafață, zidul laturii de nord a porții se transformă în fundația clădirii actuale) și pe proprietatea aflată la sud de drum, între zona investigată în 2016 și cea a săpăturilor din anii 1990–1991.

CONCLUZII

Numeroase descoperiri arheologice efectuate în secolul trecut în Ţara Bârsei au scos la iveală consistente elemente de civilizaţie materială, care atestă o locuire susţinută a acestei zone începând din preistorie, cu accente deosebite în primele secole ale mileniului I, în epoca romană şi în secolul al IV-lea, continuând cu intensitate variabilă până în zilele noastre. Feldioara se înscrie şi ea în acest peisaj de continuitate, vestigiile descoperite pe teritoriul său atestând habitate sistematice

în neolitic, epoca bronzului şi epoca fierului[17], acesteia din urmă aparţinându-i, de altfel, şi elementele menţionate în paginile anterioare. O aşezare romană consistentă a fost documentată în jumătatea estică a terasei, pe care se află biserica și fortificația medievală, cu depuneri considerabile și structuri de locuire clar delimitate, așa cum s-a văzut mai sus[18]. Perioada următoare, până la întemeierea aşezării medievale la mijlocul secolului al XII-lea, pare să fi fost caracterizată mai degrabă prin utilizarea sporadică a teritoriului. Deşi, în general, în Ţara Bârsei este documentat un orizont post-roman coerent[19], la Feldioara vestigiile acestei perioade sunt mai degrabă fragile, remarcabil fiind un tezaur de bare din aur ştampilate din secolul al V-lea[20].

Istoria medievală a Feldioarei nu este nici ea uşor de reconstituit, în condițiile în care sursele scrise sunt extrem de sumare. Poziția aşezării în centrul Țării Bârsei, apariția ei în izvoarele scrise sub denumirea de Marienburg şi ruinele fortificației exterioare au constituit argumentele principale pentru a susține fondarea Feldioarei de către cavalerii teutoni, în anul 1211. Cercetările arheologice au desființat însă această teorie, demonstrând că întemeierea a fost făcută de către o comunitate de coloniști din mediul germanic, care, în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, s-au înmormântat într-un cimitir aflat în partea estică a bisericii parohiale actuale. Analiza topo-cronologică a celor peste 100 de morminte a demonstrat folosirea cimitirului timp de mai multe decenii și închiderea acestuia la începutul secolului al XIII-lea, probabil în momentul instalării teutonilor în apropiere[21].

Datele arheologice și istorice[22] de care dispunem în acest stadiu al cercetărilor schiţează tabloul unei evoluţii ascendent liniare tocmai după plecarea cavalerilor în 1225. În 1240, atunci când este menţionată pentru prima dată[23], Feldioara apare drept *Castrum Sancte Mariae*, având o biserică – termen prin care trebuie să înțelegem nu doar clădirea în sine, ci o parohie cu dependințele corespunzătoare – care tocmai era donată ordinului Cistercian[24]. Moștenind rolul de centru al „domeniului” teuton, așezarea a continuat, foarte probabil, să fie centrul politic al Țării Bârsei[25] și, desigur, trebuie să fi avut și o dimensiune economică importantă. Vedem aceste împliniri ale

[17] Dunăre 1972, p. 35–37; Costea, Ştefănescu 1979–1980, p. 384. O descriere amănunțită a acestor descoperiri la Salvan, Costea 1999, p. 9–22.

[18] Pentru descoperirile mai vechi, a se vedea Costea, Ştefănescu 1979–1980, p. 385–386. Pentru reconsiderarea acestui nivel de locuire, pe baza descoperirilor din anii 1990, a se vedea Ioniță 1994.

[19] Urme consistente de așezări au fost documentate, în apropierea Feldioarei, la Hărman, Sânpetru şi Rotbav (Alexandrescu, Pop, Marcu 1973; Alexandrescu 1973; Marcu 1982; Marcu 1983).

[20] Curta 1990, p. 276–278, cu opiniile exprimate anterior; Pop, Bakó, 1967, p. 107 şi *passim*.

[21] Ioniță 1996; Ioniță *et alii* 2004, p. 29–69.

[22] Fabini 1998, p. 274.

[23] DIR C, I, p. 319.

[24] Analiza documentului, în Tănase 1993. De remarcat demonstrația potrivit căreia termenul de „biserică”, folosit în astfel de împrejurări, nu ascunde în mod obligatoriu şi exclusiv o clădire, ci poate avea un sens mult mai larg, precum „biserică, capelă, pământuri (extravilan), cu toate veniturile, drepturile şi pertinenţele aferente”; Tănase 1993, p. 70. Pentru discuția documentului cu analiza detaliată a situației de la Prejmer, a se vedea Marcu Istrate 2011, p. 146–150.

[25] Binder 1969, p. 126.

Feldioarei mai ales în veacul următor, când a primit dreptul de târg în 1379, reînnoit în 1395 de către regele Sigismund de Luxemburg[26]. Pare un context destul de favorabil pentru a iniția crearea unui sistem defensiv amplu, care să asigure protecția părții principale a așezării. Cu toate că arheologia nu ne-a oferit, deocamdată, indicatori cronologici pentru a data începuturile incintei fortificate, este probabil că, în această epocă din jurul anului 1400, s-au pus bazele acestui sistem.

În momentul respectiv, funcționa cu siguranță cetatea exterioară, formată din rămășițele teutone, completate cu un sistem de clădiri în etapa cisterciană[27]. Deși cercetările arheologice au adus, în ultimele decenii, numeroase contribuții în ceea ce privește descifrarea evoluției acestei cetăți, nu putem încă răspunde din ce motiv a fost necesară o a doua fortificație. Cea mai firească explicație ar fi aceea că cetatea teutonă nu era accesibilă comunității sau, în forma din acel moment, nu oferea suficient spațiu.

Cert este că valul de măsuri defensive din a doua jumătate a secolului al XIV-lea – începutul secolului al XV-lea, determinate de agravarea pericolului otoman, a impus modificarea sistemului de apărare a Feldioarei. În vreme ce alte așezări din Țara Bârsei se concentrau pe fortificarea bisericii, este remarcabil că Feldioara a avut forța economică și organizatorică de a fortifica o parte considerabilă a habitatului, înglobând, într-o incintă întărită, biserica, cimitirul şi nucleul aşezării, cu gospodăriile aferente.

Fortificaţia așezării are o planimetrie neregulată, adaptată terenului şi exploatând la maximum posibilităţile existente, naturale sau moştenite din alte epoci. Zidul de incintă, aşa cum rezultă, de altfel, din planul întocmit în 1927, a fost construit pe marginea unui platou înalt, delimitat de pante naturale (la sud şi nord), respectiv de şanţuri de apărare imprecis datate, a căror origine preistorică este însă deseori postulată.

Această construcție, care transforma o mare parte a așezării într-un loc fortificat, trebuie să fi lăsat urme și în documente, nu doar pe teren. Primul document la care ne putem referi datează din 1380[28], când Feldioara a primit drept de azil

[26] *Urkundenbuch*, Band II, Nr. 1114; Band III, Nr. 1363.

[27] Construită în exteriorul localității, pe un promontoriu separat de restul terasei printr-un șanț adânc, cetatea exterioară a beneficiat de interpretări variabile în literatura de specialitate. Majoritatea cercetătorilor au considerat-o ca fiind edificată de cavalerii teutoni, parţial sau numai la nivelul fundamentelor, astfel că o vom găsi deseori menționată drept „cetatea teutonă”. S-a formulat însă și ipoteza că fortificația a avut de la început un caracter „ţărănesc”[27], ca geneză şi utilitate; Nussbächer 1981, p. 28. Cercetările arheologice mai vechi (Costea 1971, p. 25), cele din anii 1990 (Popa 1995; Ioniţă *et alii* 2004, p. 59–63) și, în mod special, cele din anii 2013–2017 (vezi, *supra*, nota 8) au confirmat construirea primelor elemente ale fortificației la începutul secolului al XIII-lea și au reconstituit o evoluție planimetrică care a presupus numeroase etape de modificări și refaceri până în zorii epocii moderne. Denumirea de *Castrum Sancte Mariae* a acoperit, la nivelul anului 1240, o realitate concretă, respectiv o fortificație, oricât de fragilă va fi fost în acel moment.

[28] *Urkundenbuch* Band II, Nr. 1130; Fabini 1998, p. 274. Nu pot fi de acord cu interpretarea propusă de Paul Niedermaier, care a considerat că este vorba despre un azil, dotat cu clădiri și cu o incintă proprie, și localizat într-o parte a așezării care, probabil, nici nu exista în 1380; Niedermaier 2016, p. 204.

pentru teritoriul delimitat de ziduri, în jurul bisericii. Din punctul nostru de vedere, este clar faptul că documentul se referă la biserica parohială, nu la capela din cetatea „teutonă”, despre care nu știm dacă în acel moment mai funcționa sau nu. Din datele arheologice pe care le deținem, rezultă însă că biserica parohială nu a avut niciodată o incintă fortificată, iar zidul de împrejmuire actual este o construcţie superficială, scundă, cu o grosime puţin relevantă, datând din secolele XVIII–XIX. Fortificaţia menţionată în 1380 nu putea, de altfel, să se rezume strict la biserică, fiindcă aceasta funcționa împreună cu cimitirul și cu casa parohială. În momentul respectiv, dacă exista o incintă a bisericii, aceasta ar fi încadrat, obligatoriu, cel puțin cimitirul. Aria respectivă a fost însă cercetată intens, mai ales în partea de est, și nicăieri nu au apărut urmele unui zid de incintă. În consecință, singura interpretare plauzibilă pentru documentul din 1380 este aceea că el se referă la fortificația din jurul așezării, în principiu tocmai la cea pe care o analizăm în aceste pagini.

Următorul document datează din 1420 și se referă la unele neînțelegeri dintre Feldioara şi alte câteva localităţi din apropiere, pe care le ancheta Comitele Secuilor. Incinta localităţii, menționată ca *muri nostrae civitatis Ffeldwar*[29], este prezentată ca o fortificaţie puternică, întărită cu turnuri şi bastioane, care se află în construcţie de mai multă vreme, locuitorii din împrejurimi fiind datori să contribuie cu piatră, var, nisip şi lemn de construcţie. Gernot Nussbächer este de părere că această incintă fortificată reprezintă de fapt o transpunere în piatră a traseului cetăţii de pământ realizate de cavalerii teutoni, o ipoteză care va trebui verificată prin extinderea cercetărilor pe teritoriul fortificației. După cum am menţionat mai sus, pe marginea platoului, o mică denivelare a terenului a sugerat că ascunde ruina zidului medieval, dar s-a dovedit că situaţia era tocmai contrară, denivelarea fiind anterioară şi evidenţiindu-se pe teren şi în porţiuni unde zidul lipseşte[30].

În stadiul actual al cunoștințelor, se poate conchide că fortificaţia perimetrală a Feldioarei a fost construită într-un interval destul de lung, care a acoperit ultimele decenii ale secolului al XIV-lea (existentă într-o formă oarecare în 1380) şi primele decenii ale veacului următor (în construcție în 1420). Cercetarea arheologică nu a oferit argumente pentru o datare mai timpurie (puţin probabilă), cele mai vechi materiale medievale, destul de puţine de altfel, aparţinând secolelor XIV–XV[31].

Incinta fortificată era probabil încheiată (în linii mari cel puţin) în 1421 şi, datorită sistemului său de apărare, localitatea a rezistat onorabil invaziei turceşti din acel an, spre deosebire de localităţile învecinate, inclusiv Braşovul, care au fost devastate. În 1457, aflăm că, după aceste evenimente, au fost necesare reparaţii

[29] *Urkundenbuch* Band IV, Nr. 1878.

[30] Nussbächer 1981.

[31] Păstrând proporţiile, considerăm nu lipsit de interes să amintim că fortificația perimetrală a Brașovului a început să fie construită în primele decenii de după anul 1400, dar, un secol mai târziu, încă sunt menționate porţiuni cu întărituri din lemn și pământ. O schiţă a evoluției acestor fortificaţii la Drăguţ 1979, p. 81–92; Niedermaier 2016, p. 115, 192–193.

serioase[32]. Cele două monede emise de Matia Corvin, apărute în poziţie secundară, reflectă această etapă de intervenții, derulată pe platou la mijlocul veacului al XV-lea. În orice caz, datarea construcţiei mai târziu, spre finele secolului al XV-lea, nu este justificată[33]. Aşa cum s-a spus, incinta era prevăzută cu mai multe turnuri şi, de asemenea, sunt menţionate două porţi, dintre care una deschidea drumul spre cetatea exterioară şi era încă în picioare la mijlocul secolului al XIX-lea, într-o formă adaptată epocii. Nu este lipsit de interes că zona respectivă a păstrat denumirea „sub hersă”, atestând funcționarea îndelungată a porții respective, desigur într-o formă modificată[34].

Poarta a doua trebuie să fi fost situată la extremitatea de vest a cvartalului fortificat, fiind accesibilă pe un pod care traversa șanțul adânc: dacă ne uităm pe releveul din 1927, constatăm că podul (sau un pod) era încă în funcțiune. Această poartă dinspre așezarea propriu-zisă este înregistrată de documente ca „porta latina”; ce anume reflectă această denumire nu știm însă cu precizie, dar, cel mai probabil, indică zona de colonizare primară, adică nucleul istoric de la care s-a dezvoltat Feldioara, începând din a doua jumătate a secolului al XII-lea.

În această topografie a porților trebuie să găsim o explicație pentru configurația ruinelor descoperite în 1990, care arată o întrerupere a zidului și urma unei porți pe un alt amplasament, la vest de turnul descoperit în grădina Derzsi. În stadiul actual al cercetărilor, nu avem o interpretare satisfăcătoare, ci trebuie să ne mulțumim cu ipoteze de lucru. În condițiile în care stratigrafia din zona drumului este distrusă, putem lua în calcul ipoteza că poarta medievală nu a fost asociată traseului actual al drumului, ci a fost deviată spre sud, fiind deservită cel puțin de acel turn ale cărui ruine au apărut în săpătură. Desigur, nu excludem nici posibilitatea ca situația din apropierea turnului să fi fost provizorie sau chiar un accident de construcţie. După cum sugerează documentele și, de altfel, se întâmpla în majoritatea situaţiilor, fortificaţia trebuie să fi fost construită în etape, cu întreruperi, de către diverse echipe de meşteri. Aşa se explică diferenţele tehnologice înregistrate, un segment bine construit fiind prelungit cu un segment care a avut o fundaţie atât de superficială încât a fost posibil să dispară fără urme. Caracterul comunitar al execuţiei explică şi unele ezitări în proiectarea turnului, ca şi în integrarea acestuia în linia zidului propriu-zis.

Poziţia naturală a nucleului localităţii, cel puţin pe latura de sud-est investigată de noi, asigura o protecţie suficient de bună, ceea ce, probabil, a fost una dintre cauzele abandonării timpurii a acestei părţi a fortificaţiei sau, cel puţin, a turnului. Rolul acestuia ca turn de observaţie era minor, întrucât, în mod natural, din acest punct este posibilă o viziune perfectă asupra unei largi porţiuni din Câmpia Bârsei. Nu este exclus ca în alte zone fortificaţia să fi fost menţinută o perioadă mai lungă, eventual pe latura de vest, spre restul localităţii, sau în colţul de nord-vest, acolo

[32] Nussbächer 1981, p. 29.
[33] Vătășianu 1959, p. 604.
[34] Niedermaier 2016, p. 204–206.

unde panta putea fi mai aplatizată. Turnul trebuie să fi fost demolat cel mai târziu la începutul secolului al XVI-lea, atunci când pe ruina lui a fost amenajat atelierul de olar, ceea ce înseamnă că perioada lui de existenţă nu a depăşit cu mult un secol. Nu este lipsit de interes faptul că investigațiile recente din cetatea „teutonă” au arătat că forma în care aceasta a ajuns la noi datează tocmai din secolele XVI–XVII, când incinta a fost reconstruită aproape integral. Într-o ecuație care păstrează încă multe necunoscute, este evident că s-a creat o conjunctură care a dus la abandonarea unei părți a zidului de incintă al așezării.

Deși a concentrat investigații serioase în ultimele decenii, Feldioara are încă multe secrete, mai ales în ceea ce priveşte istoricul şi evoluția așezării medievale. Cunoaşterea arheologică a fortificației nucleului istoric ne va permite, foarte probabil, să urcăm o nouă treaptă în descifrarea modului în care s-a format această așezare atipică, cea mai veche și, pentru o perioadă destul de lungă, cea mai importantă din Țara Bârsei. Dar acest pas nu se va putea face decât prin extinderea investigațiilor și printr-o monitorizare permanentă a modernizării așezării actuale.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 1973 — A.D. Alexandrescu, *Contribuţii la cunoaşterea populaţiei autohtone în feudalismul timpuriu*, Cumidava 7, 1973, p. 47–53.

Alexandrescu, Pop, Marcu 1973 — A.D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Braşov (1961–1970)*, MCA 10, 1973, p. 231–259.

Binder 1969 — P. Binder, *Unele probleme referitoare la prima menţiune documentară a Braşovului*, Cumidava 3, 1969, p. 125–132.

Costea 1971 — F. Costea, *Sondajul arheologic de la Feldioara-Braşov (1970)*, Cumidava 5, 1971, p. 25–44.

Costea, Ştefănescu 1979–1980 — F. Costea, R. Ştefănescu, *Cercetări perieghetice în judeţul Braşov (1978)*, Cumidava 12–13, 1979–1980, p. 383–392.

Curta 1990 — F. Curta, *Zu den Chronologischen Problemen der röminschen Goldbdarrenschatze aus Crasna (Kr. Covasna) und Feldioara (Kr. Braşov)*, Dacia N.S. 34, 1990, p. 269–284.

DIR — *Documente privind istoria României. C. Transilvania. I*, Bucureşti, 1951.

Drăguț 1979 — V. Drăguţ, *Arta gotică în România*, Bucureşti, 1979.

Dunăre 1972 — N. Dunăre (coord.), *Ţara Bârsei*, vol. I, Bucureşti, 1972.

Entz 1994 — G. Entz, *Erdély Éépítészete a 11–13. Században, Kolozvár*, 1994.

Fabini 1998 — H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Sibiu, 1998.

Göllner 1961 — C. Göllner, *Über die Beziehungen siebenbürgisch-sächsischer Töpfermeister mit der Moldau (14. –16. Jahrhundert)*, Forschungen 4, 1961, p. 83–87.

Ioniță 1994 — A. Ioniţă, *Aşezarea romană de Ia Feldioara (jud. Braşov)*, Mousaios 4, 1994, p. 95–110.

Ioniță 1996 — A. Ioniţă, *Das Gräberfeld von Marienburg und die deutsche Siedlung in Siebenbürgen. Ein archäologischer Beitrag zur Geschichte des Burzenlandes im 12. und 13. Jahrhundert,*

Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde 19 (90), 2, 1996, p. 121–128.

Ioniță *et alii* 2004 — A. Ioniţă, D. Căpăţână, R. Boroffka, N. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara-Marienburg. Contribuţii arheologice la istoria Ţării Bârsei – Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes,* Bucureşti, 2004.

Marcu 1982 — M. Marcu, *La Transylvanie du sud-est au IV-e siècle de n. ére à la lumière des recherches archéologiques*, în *Le monde thrace. Actes du II-e Congrès International de Thracologie, Volume sélectif,* Paris – Roma – Montreal – Pelham N.Y., 1982, p. 283–289.

Marcu 1983 — M. Marcu, *Contributions archéologiques á l'histoire du Pays de Bârsa au XIV-e siècle*, Dacia N.S. 27, 1983, p. 129–143.

Marcu 1992 — D. Marcu, *Cahle săseşti din secolele XVI–XVII descoperite la Feldioara, jud. Braşov*, RMI 61, 1, 1992, p. 27–39.

Marcu Istrate 2003 — D. Marcu Istrate, *Feldioara / Marienburg in the Last Middle Ages. Archaeological Contributions to the History of the Settlement in the 15th–16th Centuries / Feldioara în evul mediu târziu. Contribuții arheologice la istoria localității în secolele XV–XVIII,* în D. Marcu Istrate, A. Istrate, C. Gaiu (coord.), *In memoriam Radu Popa. Temeiuri ale civilizaţiei româneşti în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 305–328.

Marcu Istrate 2011 — D. Marcu Istrate, *Contribuţii la istoria bisericii evanghelice şi a cetăţii din Prejmer pe baza săpăturilor arheologice realizate de Radu Heitel*, Ars Transsilvaniae 21, 2011, p. 135–152.

Niedermaier 2016 — P. Niedermaier, *Geneza orașelor medievale în Transilvania*, București, 2016.

Nussbächer 1981 — G. Nussbächer, *Aus Urkunden und Chroniken. Beiträge zur siebenbürgischen Heimatkunde*, Bukarest, 1981.

Pop, Bakó 1967 — I. Pop, G. Bakó, *Repertoriul principalelor descoperiri din regiunea Braşov pentru perioada anilor 271–600*, în *Culegere de studii şi cercetări*, Braşov, 1967, p. 105–115.

Popa 1995 — R. Popa, *Archäologische Forschungen in Marienburg (Feldioara) im Burzenland 1990 bis 1992*, în A. Schenk (ed.), *Europäische Kulturlandschaft Siebenbürgen. Reflexion einer wissenschaftlichen Dokumentation*, Thaur bei Innsbruk, 1995, p. 30–32.

Salvan, Costea 1999 — F. Salvan, F. Costea, *Civilizaţie şi continuitate românească în Ţara Bârsei*, Braşov, 1999.

Tănase 1993 — M. Tănase, *Avatarurile unui act de donaţie. Donaţia făcută cistercienilor, în Ţara Bârsei, de către Bela IV, la 17 martie 1240*, RI 4, 1–2, 1993, p. 55-80.

Urkundenbuch — F. Zimmermann, C. Werner, M. Auner, G. Müller, G. Gündisch, H. Gündisch, K. Gündisch, G. Nussbächer, *D Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* Bd. I.-VII. Hermannstadt, Bukarest, 1892–1991. [Kurztitel bei Verweisen aus den Online-Daten auf die gedruckten Bände]; http://siebenbuergenurkundenbuch.uni-trier.de/catalog (accesat F13.12.2018).

Vătășianu 1959 — V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în Ţările Române*, Bucureşti, 1959.

FELDIOARA BEFORE AND AFTER THE TEUTONIC KNIGHTS. THE MEDIAEVAL FORTIFICATION

ABSTRACT

Feldioara is one of the settlements that during the Middle Ages chose to erect a complex fortification system, with two main components: an outer refuge fortress and a fortified enclosure around the settlement, surrounding the church, the graveyard, the parsonage and some houses. This defensive system was initiated by the Teutonic Knights at the start of the 13th century and further on continued by the community, in the late 14th century and the early 15th century, on the background of the increasing the Ottoman threat.

The current paper focuses on the fortification of the settlement, a part of Feldioara's history that, thus far, did not raise any particular interest in historical studies. It puts forward results of the archaeological investigations carried out on site in 1990–1991 and in 2016. Although the purpose was retracing the structure of the fortification and its access system, prehistoric, roman and post-roman (4th century) vestiges also turned up and therefore they are briefly presented too.

The layout of the settlement's fortification is of irregular type, adapting to the terrain and exploiting its features – be they natural or remnants from other epochs – to its utmost advantage. The enclosure wall, as shown on a 1927 plan, was constructed on the edge of a high plateau, bounded by natural slopes and by a prehistoric moat. The 1990 archaeological investigations managed to identify a segment of this wall, as well as the ruins of a rather rectangular tower (3.8 by 2.7 m on the inside) with 1.1–1.25 m thick walls. Nevertheless, the configuration of the enclosure in its eastern area could not be thoroughly established, because there were no more ruins on that side. The same situation could be noticed in the assumed area of the gate, investigated in 2016: modern works, carried out to construct the present-day road, which joins the settlement to the outer fortress, have utterly destroyed the vestiges of the gate and of the enclosure wall.

Based on recent archaeological excavations, one can say that this fortification system was in use during the 15th century and at least partially abandoned at the end of the century or in the early 16th century, when the ruins of the tower were reused as part of a potter's workshop. The workshop (which has gone through several stages during its activity) produced all the types of stove tiles needed to build a fireplace. Embossed plate-tiles, with diverse decorative themes, stand out among them.

Nevertheless, large segments of the enclosure wall survived, reused in the structure of some dwellings (in the southern area) or as fundaments for the current enclosure of the parsonage (in the northern and eastern areas).

Keywords: Feldioara, Ţara Bârsei, Roman settlement, medieval fortification, 14th–16th centuries

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Feldioara. 1. Ortophotomap showing the historical habitation area: the settlement (left) and the outer fortress, erected on top of the ruined Teutonic fortifications (right); picture taken before the 2013–2016 rehabilitation works; 2. the historical habitation area, as seen from the south.

Fig. 2. Feldioara. 1. The outer fortress, view from the southeast during rehabilitation works (2017); 2. general view from inside of the outer fortress towards the fortified historical area, around the the parsonage (2013).

Fig. 3. Feldioara. 1. The historical habitation area on a 1927 map that shows the enclosure wall, with its surviving sections (in black) and its hypothesised route (dotted line). In 1990, no part of the segment of the enclosure wall marked in the area of plot 19 was visible anymore; 2. the (much-

refurbished) northern enclosure wall; 3. the gate area, where the 2016 investigations took place. 4. part of the southern enclosure wall, still standing near the sector investigated in 1990–1991.

Fig. 4. Feldioara. General plan of the archaeological investigations carried out in 1990–1991 and in 2016.

Fig. 5. Feldioara. General plan of the structures uncovered in the southern area of the fortified community during the 1990–1991 investigations.

Fig. 6. Feldioara. 1. Trench S V, eastern profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 2A. yellow clay without artefacts, with traces of mortar – levelling preceding the construction works on the enclosure; 3. clay with charcoal and ceramic traces; 5. dark brown soil with adobe traces; 9. disturbed yellow clay; 12A. debris resulted from the demolition of the enclosure walls; 13. burnt layer and wooden beams, in the area of the medieval gate; 13A. burnt clay and wooden charcoal resulted from the burning of the medieval gate; 14. dark brown soil mixed with clay, preparation for the construction of the enclosure, variant of layer 2; 15. dark brown soil with adobe traces, levelling of the area after the demolition of the medieval fortifications, before hallowing out G33; A–B. backfill layers of pit G33; 2. pit G40, ground plan and profile. Explanation: 6. dark brown soil with big pieces of adobe, likely a prehistoric stratum; 16. recent deposits, brick and stone fragments; 33. clayish brown layer without artefacts, likely contemporaneous with layer 2; 34. clayish brown layer with ceramic traces; A–E. backfill layers of pit G40.

Fig. 7. Feldioara. Trench S I, western profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 2. artefact-less yellow clay, levelling preceding the construction works on the enclosure; 3. clay with charcoal and ceramic traces; 4. 4th century habitation: brown layer with adobe, char and ceramic traces; 4A. 4th century habitation: clayish brown layer, sherds; 4B. 4th century habitation: wooden charcoal with mortar intrusions; 4D. 4th century habitation: yellow clay levelling; 4H. 4th century habitation: friable grey soil; 4I. 4th century habitation: ashy layer, mixed with yellow clay – the construction level of the post-Roman dwelling; 6. dark brown soil with big pieces of adobe, likely a prehistoric stratum; 9. disturbed yellow clay; 10A. undisturbed bluish-yellow clay; 12. debris resulted from the demolition of the enclosure walls, mixed with earth; 16A. recent gravel deposits; 16B. relatively uniform mixture of gravel, mortar, brick and rare medieval sherds; 22. dark brown layer, prehistoric sherds; 23. clayish levelling without artefacts, likely belongs to the prehistoric habitation; 24. reddish-brown layer with some adobe – levelling preceding the post-Roman habitation, likely the same as layer 4G; 26. brown layer with boulders, without artefacts; 27. clayish brown layer with charcoal and adobe, levelling preceding the construction works on the enclosure, contemporaneous with layer 14; 28. thin layer of mortar leaked from the enclosure wall; 30. grey layer, with veins of yellow clay, charcoal – levelling preceding the construction works on the enclosure, contemporaneous with layer 14, ground level during the hollowing out of G5 and G25; 31. ashes and late medieval sherds (16th century); 32. ashy layer with stones and brick fragments resulted from the demolition of a mortar-less building; G2A–D, G4, G6, G7A–B, G8A–B. Backfill layers of pits G2, G4, G6, G7, and G8.

Fig. 8. Feldioara. 1. Trench S II, western profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 4. 4th century habitation: brown layer with adobe, char and ceramic traces; 4B. 4th century habitation: wooden charcoal; 4C. 4th century habitation: brown clay mixed with gravel and fired soil; 4D. 4th century habitation: yellow clay levelling; 4E. 4th century habitation: dark brown soil, some sherds; 4G. 4th century habitation: dark brown soil, rare adobe spots; 9. disturbed yellow clay; 10. undisturbed layer of sandy yellow clay, rare calcareous concretions; 11. burnt clay, charcoal and adobe pieces, 4th century sherds – the stratum is likely contemporaneous with layer 4; 12. debris resulted from the demolition of the enclosure walls, mixed with earth; 16. recent deposits, brick and stone fragments; 17. mortar plate with blocks of stone – the inner level of the tower during its construction, likely also its original floor level; 18. levelling with gravel, mortar and brick fragments; 19. levelling with clean clay; 20. burnt layer, with mortar and charcoal; 25. Boulders and mortar resulted from the construction works on the enclosure; G10, G14. backfill layers of pits G10 and G14; 2. trench S IV, western profile. Explanation: 1. topsoil, recent deposits; 2. yellow clay without artefacts, levelling preceding the construction works on the enclosure; 3. clay with charcoal and ceramic traces; 4. 4th century habitation: brown layer with adobe, char and ceramic traces; 4A. 4th century habitation: clayish brown layer, sherds; 4B. 4th century

habitation: wooden charcoal; 4D. 4th century habitation: yellow clay levelling; 4E. 4th century habitation: dark brown soil, some sherds; 4F. 4th century habitation: sand and gravel, sherds; 5. dark brown soil with adobe traces; 6. dark brown soil with big pieces of adobe, likely a prehistoric stratum; 7. mixture of yellow clay and soil; 8. pit, backfilled with clean yellow clay; 9. disturbed yellow clay; 10. undisturbed layer of sandy yellow clay, rare calcareous concretions; 11. burnt clay, charcoal and adobe pieces, 4th century sherds – the stratum is likely contemporaneous with layer 4; 12. debris resulted from the demolition of the enclosure walls, mixed with earth; G21A–C, G31, G32A–B. backfill layers of pits G21, G31 and G32.

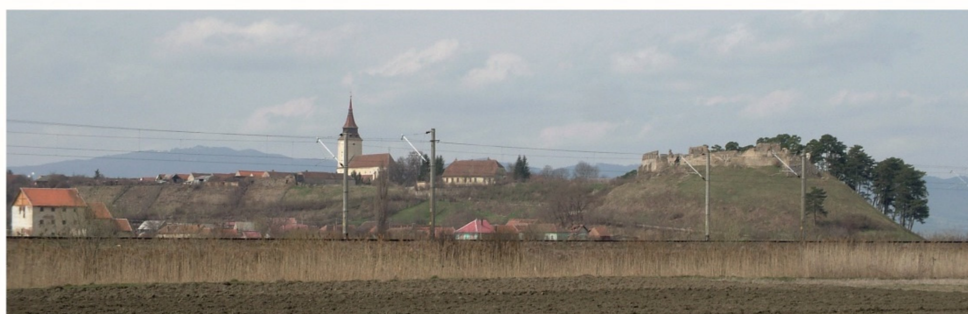
Fig. 9. Feldioara. 1. Trench S 69, southern profile. Explanation: 1. jumbled layer – soil from the 2015 excavations, sewerage works; 2. historical topsoil – dark soil, with a thin yellowish-brown band at the base, brick fragments; 3. historical topsoil – brownish dark soil, roots, occasionally stones and brick fragments; 4. dark soil, disturbed at the construction of the gutters; 5. yellowish dark layer, mortar, stones, less often bricks; 6a. yellowish mixture of dark soil and yellow clay; 6b. yellowish layer, many brick fragments, some mortar; 6c. yellowish layer, many mortar traces, some brick fragments; 7. pit – loose greyish backfill, stones, brick fragments and mortar; 8. mixture of yellow clay and greyish soil, many mortar traces; 10. undisturbed yellowish clay; 2. trench S 69, southern profile in the area of the slope. Explanation: 3. historical topsoil – brownish dark soil, roots, occasionally stones and brick fragments; 7. pit – loose greyish backfill, stones, brick fragments and mortar; 8. mixture of yellow clay and greyish soil, many mortar traces; 9a. pit – yellow backfill, compact portions alternate with friable ones, rare traces of mortar, stove-tile fragments; 9b. compact yellow clay without artefacts; 9c. pit – yellow backfill, compact portions alternate with friable ones, rare traces of mortar, stove-tile fragments; 10. undisturbed yellowish clay; 3. trench S 69, western profile. Explanation: 3. historical topsoil – brownish dark soil, roots, occasionally stones and brick fragments; 3a. brownish dark soil, some roots, several stones; 8. mixture of yellow clay and greyish soil, many mortar traces; 9a. pit – yellow backfill, compact portions alternate with friable ones, rare traces of mortar, stove-tile fragments; 9b. compact yellow clay without artefacts; 10. undisturbed yellowish clay.

Fig. 10. Feldioara. 1. Trench S 68, plan; 2. trench S 69, plan.

Fig. 11. Feldioara. 1. The gate area, where trenches S 68 and S 69 were executed, as seen when looking from inside the enclosure towards the outer fortress; 2. the northern side of the gate, now turned into a buttress for the parsonage; 3. the excavations carried out on the southern side of the gate.

1

2

Fig. 1. Feldioara. 1. Ortofotoplan cu zona istorică a aşezării; în stânga, nucleul aşezării, în dreapta, ruinele cetăţii exterioare, care suprapun vestigiile fortificaţiei teutone (înainte de restaurarea din anii 2013–2016); 2. vedere de ansamblu spre zona istorică, dinspre sud.

1

2

Fig. 2. Feldioara. 1. Cetatea exterioară, vedere dinspre sud-vest în timpul restaurării (2017); 2. vedere generală din interiorul cetății exterioare către zona istorică fortificată, în jurul bisericii parohiale (2013).

Fig. 3. Feldioara. 1. Zona istorică, releveu din anul 1927, pe care este marcat zidul de fortificație, cu fragmentele păstrate (negru) și traseul reconstituit (linie punctată). În 1990, din zidul de fortificație, marcat în dreptul parcelei 19, nu mai era vizibil niciun fragment; 2. zidul de incintă (cu multe refaceri) pe latura de nord; 3. zona porții, în dreptul căreia au fost efectuate cercetările din anul 2016; 4. zidul fortificației, păstrat pe latura de sud, în apropierea sectorului cercetat în anii 1990–1991.

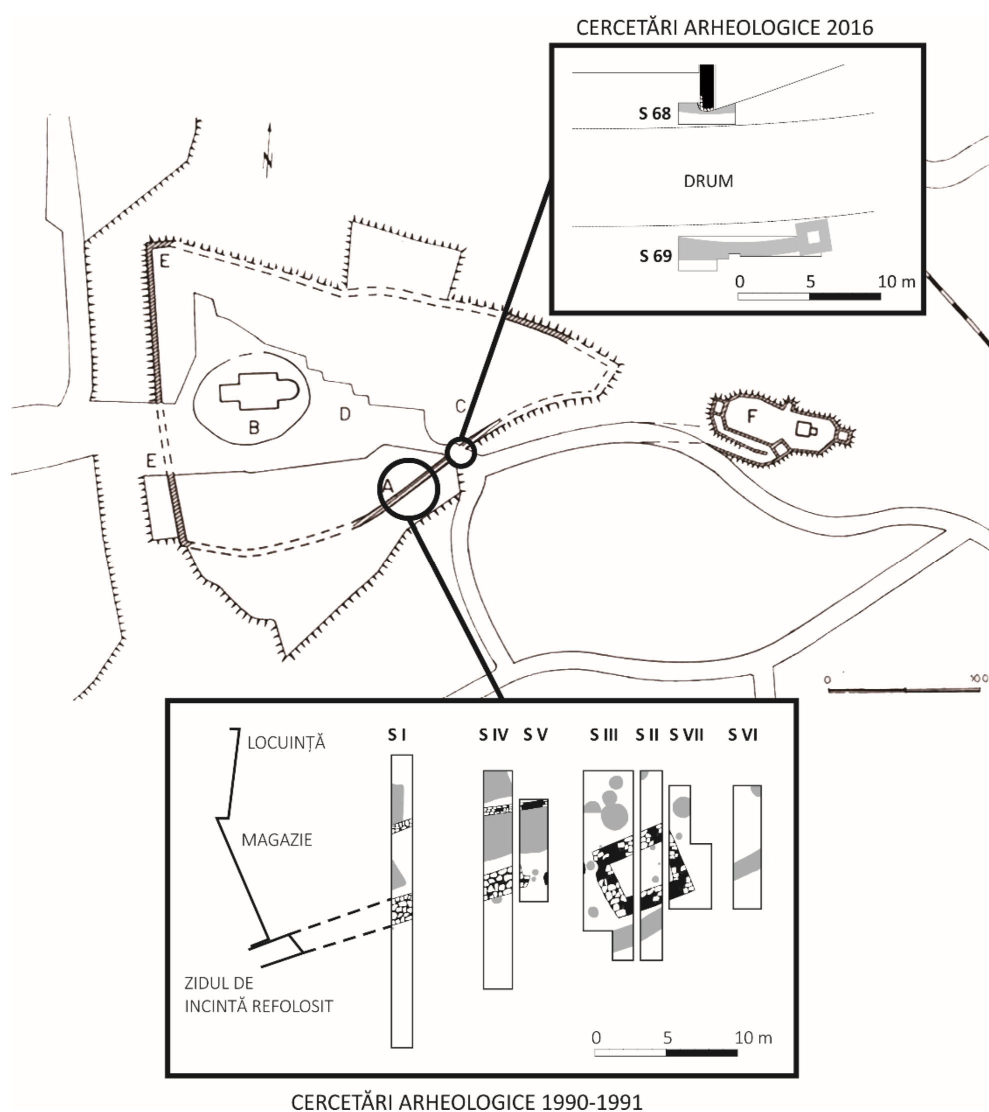

Fig. 4. Feldioara. Planul general al cercetărilor arheologice efectuate în anii 1990–1991 și 2016.

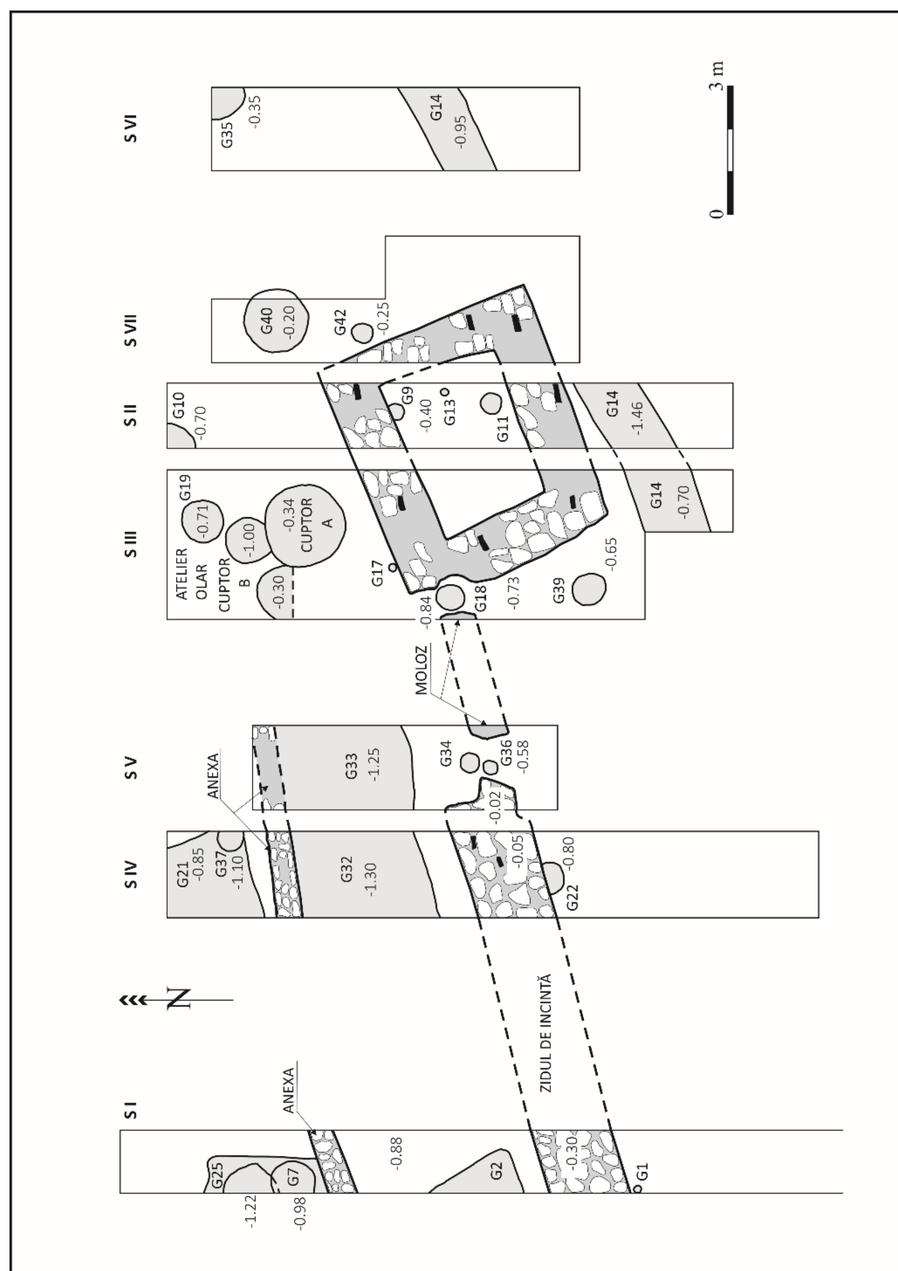

Fig. 5. Feldioara. Planul general al structurilor descoperite, în cadrul cercetărilor din anii 1990–1991, pe latura de sud a fortificației comunitare.

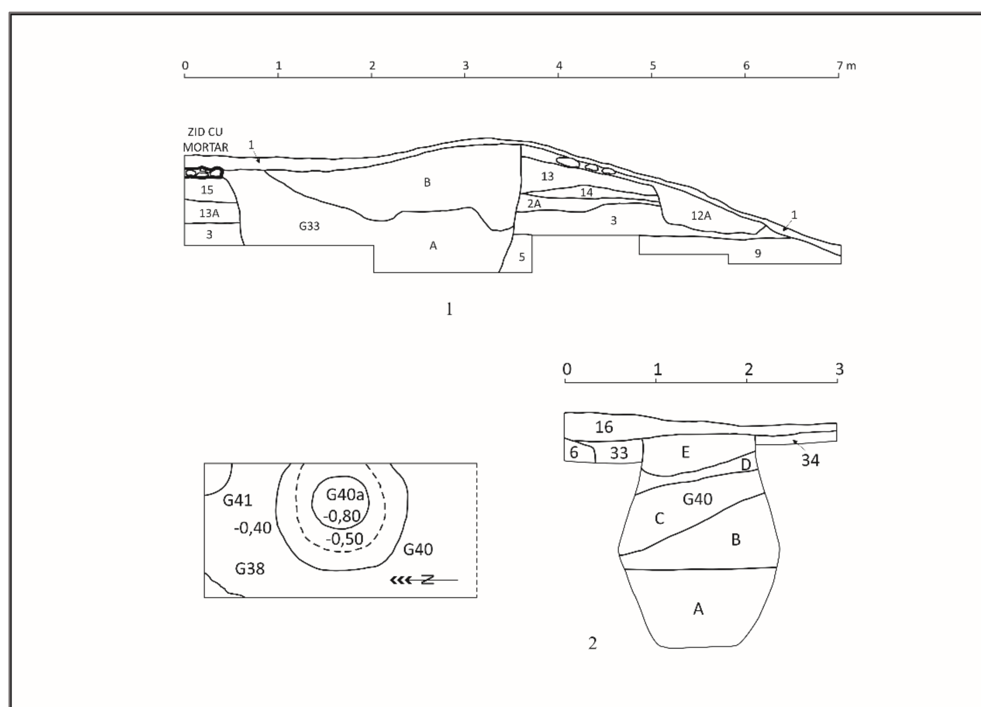

Fig. 6. Feldioara. 1. Secţiunea V, profilul de est. Legendă: 1. sol vegetal – depuneri recente; 2A. lut galben cu pigment de mortar – nivelare a suprafeţei înainte de construirea zidului de incintă, fără materiale; 3. lut cu pigment ceramic şi de cărbune; 5. castaniu închis cu pigment de chirpici; 9. lut galben purtat; 12A. moloz curat, provenit din demolarea zidului de incintă; 13. arsură în perimetrul porţii medievale, cu bârne de lemn; 13A. lut ars şi cărbune de lemn, din incendierea porţii medievale; 14. strat castaniu închis amestecat cu lut (variantă a stratului 2), amenajare a suprafeţei înainte de construirea fortificaţiei medievale; 15. castaniu închis cu pigment de chirpici, nivelare după distrugerea fortificaţiei medievale, înainte de G33; A–B. straturi de umplutură în groapa G33; 2. groapa G40, plan și profil. Legendă: 6. castaniu închis cu fragmente mari de chirpici, probabil preistoric; 16. depuneri recente cu fragmente de cărămidă şi piatră; 33. castaniu lutos fără materiale, probabil contemporan cu stratul 2; 34. castaniu lutos cu pigment ceramic; A–E. lentile în umplutura gropii G40.

Fig. 7. Feldioara. Secţiunea I, profilul de vest. Legendă: 1. sol vegetal – depuneri recente; 2. lut galben – nivelare a suprafeţei înainte de construirea zidului de incintă, fără materiale; 3. lut cu pigment ceramic şi de cărbune; locuire secolul al IV-lea: 4. strat castaniu deschis cu chirpici, arsură şi ceramică; 4A. castaniu lutos cu ceramică – locuinţă; 4B. cărbune de lemn, cu scurgeri de mortar; 4D. nivelare cu lut galben; 4H. cenuşiu sfărâmicios; 4I. cenuşos cu lut galben – nivel din care este săpată locuinţa post-romană; 6. castaniu închis cu fragmente mari de chirpici, probabil preistoric; 9. lut galben purtat; 10A. sol „viu”, lut galben vineţiu; 12. moloz amestecat cu pământ, rezultat din demolarea zidului de incintă; 16A. depuneri recente cu mult pietriş; 16B. pietriş, mortar, cărămidă, depunere relativ uniformă, rare fragmente ceramice medievale; 22. strat castaniu închis cu ceramică preistorică; 23. umplutură lutoasă fără materiale – locuire preistorică; 24. castaniu roşcat cu puţin chirpici – nivelare care a precedat locuirea post-romană, probabil echivalent cu stratul 4G; 26. castaniu cu bolovani de piatră, fără materiale; 27. castaniu gălbui lutos cu cărbune şi chirpici, nivelare înainte de construirea incintei, contemporan cu stratul 14; 28. lentilă de mortar scursă din zidul de incintă; 30. cenuşiu cu lentile de lut galben, frecvent cărbune, din care coboară G5 şi G25 – nivelare a suprafeţei, probabil înainte de construirea zidului de incintă, contemporană cu stratul 14; 31. cenuşă cu ceramică medievală târzie (secolul al XVI-lea); 32. cenuşos cu pietre şi fragmente de cărămidă, rezultat din demolarea unei construcţii fără mortar (anexă); G2A–D, G4, G6, G7A–B, G8A–B; niveluri de umplutură în interiorul gropilor G2, G4, G6, G7 şi G8.

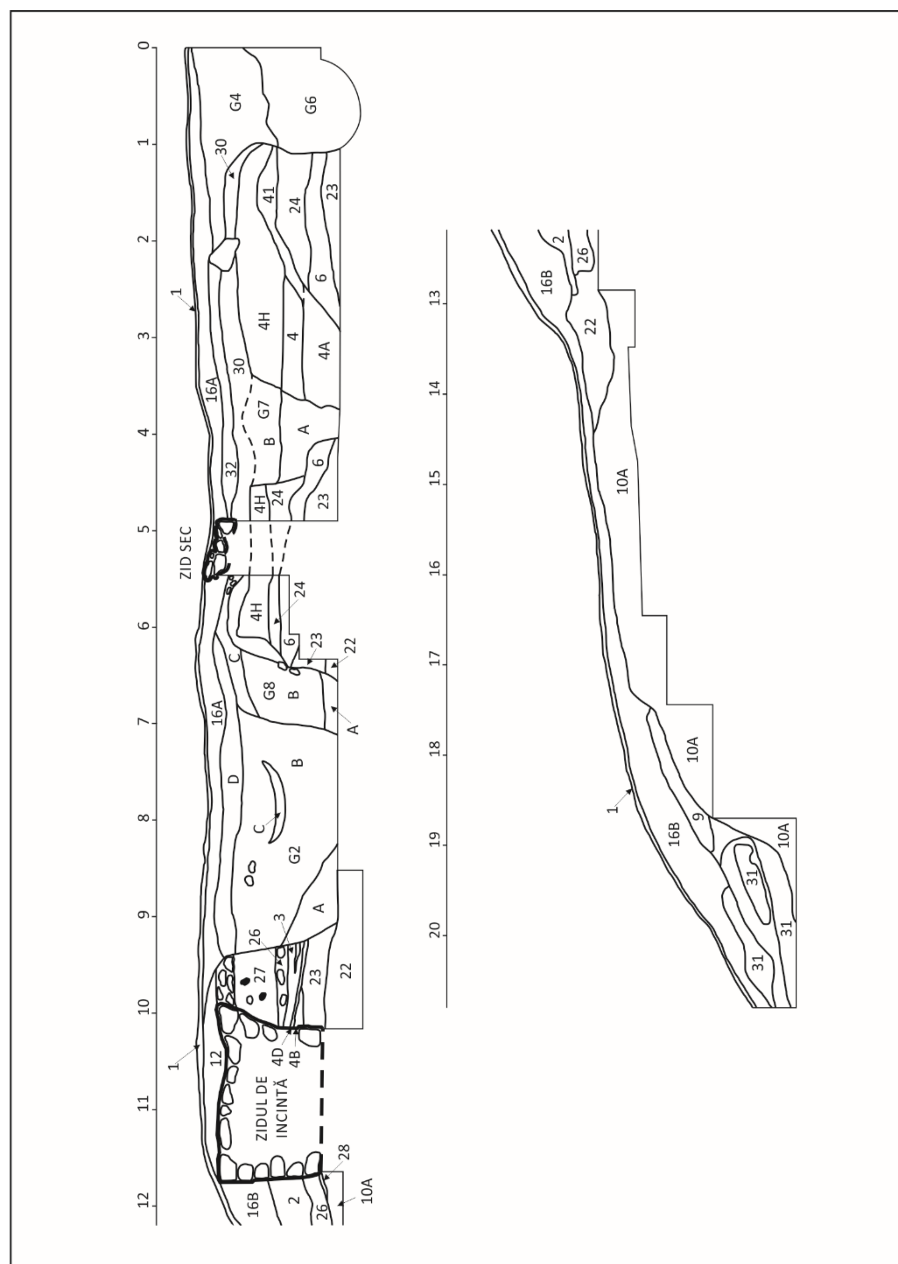

Fig. 7. Feldioara. Secţiunea I, profilul de vest.

Fig. 8. Feldioara.

1. Secţiunea II, profilul de vest. Legendă: 1. sol vegetal – depuneri recente; 4. locuire secolul al IV-lea – strat castaniu deschis cu chirpici, arsură şi ceramică; 4B. cărbune de lemn; 4C. lut castaniu cu pietriş şi arsură; 4D. nivelare cu lut galben; 4E. castaniu închis cu rare fragmente de ceramică; 4G. castaniu închis cu rare pete de chirpici; 9. lut galben purtat; 10. sol „viu" – lut galben nisipos, cu rare concreţiuni calcaroase; 11. lut ars, cărbune şi fragmente de chirpici, fragmente ceramice din secolul al IV-lea, probabil contemporan cu stratul 4; 12. moloz amestecat cu pământ, rezultat din demolarea zidului de incintă; 16. depuneri recente cu fragmente de cărămidă şi piatră; 17. placă de mortar cu bolovani de piatră – nivelul interior de construire a turnului, probabil primul nivel de călcare folosit; 18. strat de umplutură cu pietriş, mortar şi cărămidă; 19. nivelare cu lut curat; 20. nivel de arsură, mortar şi cărbune; 25. bolovani de piatră şi mortar – depuneri din construirea fortificaţiei medievale; G10 şi G14; niveluri de umplutură în interiorul gropilor G10 şi G14;

2. Secţiunea IV, profilul de vest. Legendă: 1. sol vegetal – depuneri recente; 2. lut galben – nivelare a suprafeţei înainte de construirea zidului de incintă, fără materiale; 3. lut cu pigment ceramic şi de cărbune; locuire secolul al IV-lea: 4. strat castaniu deschis cu chirpici, arsură şi ceramică; 4A. castaniu lutos cu ceramică – locuinţă; 4B. cărbune de lemn; 4D. nivelare cu lut galben; 4E. castaniu închis cu rare fragmente de ceramică; 4F. locuire secolul al IV-lea: pietriş şi nisip, fragmente ceramice; 5. castaniu închis cu pigment de chirpici; 6. castaniu închis cu fragmente mari de chirpici, probabil preistoric; 7. lut galben amestecat cu pământ; 8. groapă umplută cu lut galben curat; 9. lut galben purtat; 10. sol „viu" – lut galben nisipos, cu rare concreţiuni calcaroase; 11. lut ars, cărbune şi fragmente de chirpici, fragmente ceramice din secolul al IV-lea, probabil contemporan cu stratul 4; 12. moloz amestecat cu pământ, rezultat din demolarea zidului de incintă; gropile G21A–C, G31, G32A–B; niveluri de umplutură în interiorul gropilor G21, G31 şi G32.

Fig. 8. Feldioara. 1. Secţiunea II, profilul de vest; 2. Secţiunea IV, profilul de vest.

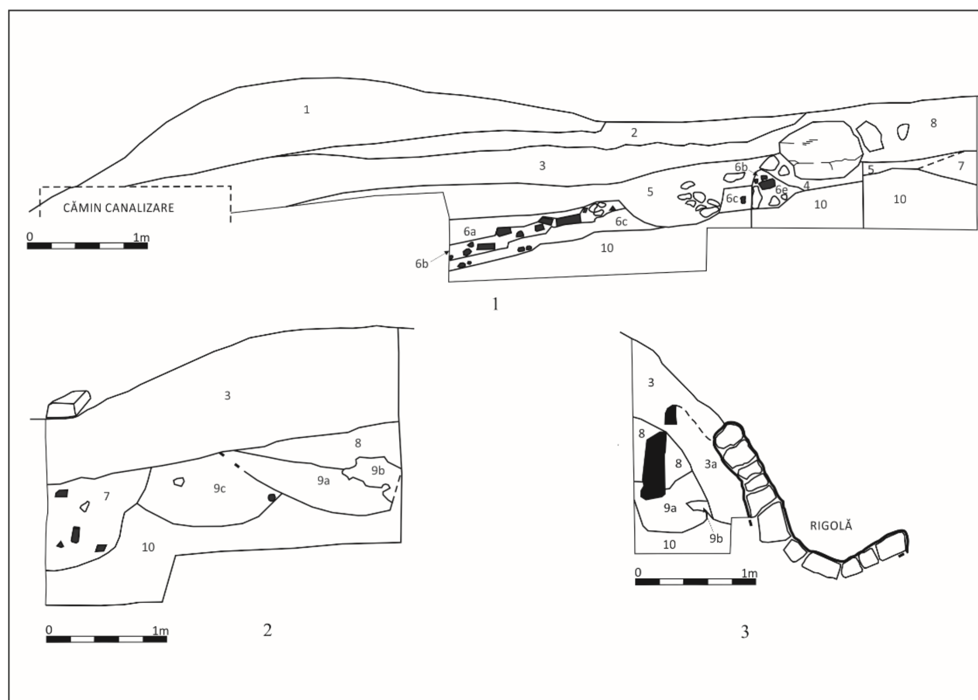

Fig. 9. Feldioara

1. Secţiunea 69, profilul de sud. Legendă: 1. amestec – pământ din 2015, săpătură canal; 2. strat negru, cu lentilă brun-gălbuie la bază, cărămidă – vegetal istoric; 3. strat negru-brun, rădăcini, ocazional piatră şi cărămidă – vegetal istoric; 4. pământ negru, deranjat de amenajarea rigolelor; 5. strat negru-bej, cu mortar, piatră, mai rar cărămidă; 6a. amestec gălbui de negru şi galben; 6b. strat gălbui, cu foarte multă cărămidă, puţin mortar; 6c. strat gălbui, bine pigmentat cu mortar, puţină cărămidă; 7. groapă – umplutură cenuşie, afânată, cu piatră, cărămidă şi mortar; 8. amestec de galben şi cenuşiu, bine pigmentat cu cărămidă; 10. bej, steril;
2. Secţiunea 69, profilul de sud (către pantă). Legendă: 3. strat negru-brun, rădăcini, ocazional piatră şi cărămidă – vegetal istoric; 7. groapă – umplutură cenuşie, afânată, cu piatră, cărămidă şi mortar; 8. amestec de galben şi cenuşiu, bine pigmentat cu cărămidă; 9a. groapă – umplutură galbenă, alternanţă între porţiuni sfărâmicioase şi porţiuni compacte, rar pigment de mortar, fragmente de cahlă; 9b. zonă de galben compact, fără materiale; 9c. groapă – umplutură galbenă, alternanţă între porţiuni sfărâmicioase şi porţiuni compacte, rar pigment de mortar, fragmente de cahlă; 10. bej, steril;
3. Secţiunea 69, profilul de vest. Legendă: 3. strat negru-brun, rădăcini, ocazional piatră şi cărămidă – vegetal istoric; 3a. strat negru-brun, câteva rădăcini, puţină piatră; 8. amestec de galben şi cenuşiu, bine pigmentat cu cărămidă; 9a. groapă – umplutură galbenă, alternanţă între porţiuni sfărâmicioase şi porţiuni compacte, rar pigment de mortar, fragmente de cahlă; 9b. zonă de galben compact, fără materiale; 10. bej, steril.

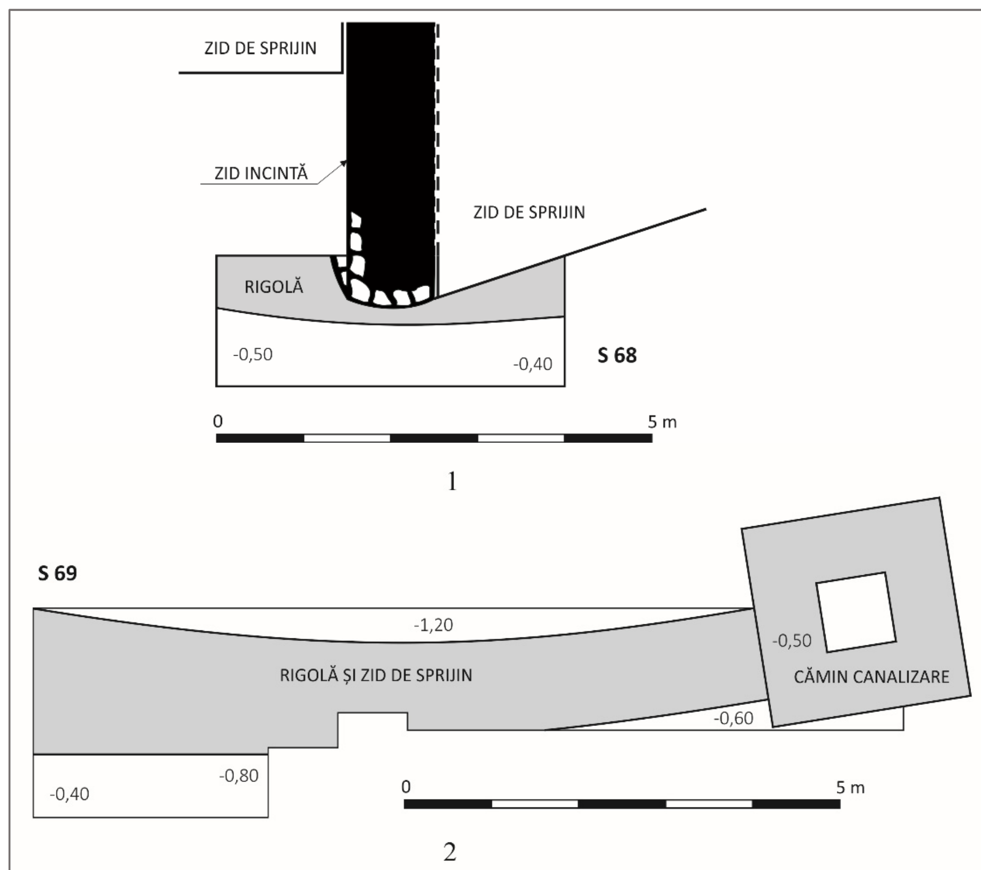

Fig. 10. Feldioara. 1. Secțiunea 68, plan; 2. secțiunea 69, plan.

Fig. 11. Feldioara. 1. Zona porţii, unde au fost trasate secţiunile 68 şi 69, vedere spre fortificaţia exterioară; 2. latura de nord a porţii, transformată în contrafort pentru casa parohială; 3. vedere de ansamblu, cu săpătura de pe latura de sud a porţii.

DATE NOI REFERITOARE LA OBŢINEREA SĂRII DIN SARAMURĂ ÎN ENEOLITIC. BRICHETAJE DESCOPERITE ÎN AŞEZAREA CUCUTENI A-B_1 DE LA ADÂNCATA – *DEALUL LIPOVANULUI* (JUD. SUCEAVA)

ION MAREŞ*

Rezumat: Situl arheologic de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* este amplasat la ieşirea din localitatea Adâncata (jud. Suceava), spre satul Călugăreni, pe latura stângă a DJ Suceava – Dorohoi, având următoarele coordonate geografice: latitudine 47°45'56", longitudine: 26°16'55". Aşezarea preistorică ocupă platoul promontoriului nordic al formaţiunii *Dealul Lipovanului*, component al *Podişului Dragomirnei*, unitatea geografică *Podişul Sucevei*. În acest loc au fost întreprinse săpături arheologice de evaluare în perioada 2013–2014. Au fost cercetate, parţial, două locuinţe, fiind descoperite materiale arheologice diverse: ceramică (amfore, pahare, vase-binoclu, vase de bucătărie etc.), topoare de piatră, râşniţe, percutoare, nuclee, vârfuri de săgeţi, lame şi aşchii de silex, statuete antropomorfe şi zoomorfe etc. Între descoperiri se remarcă un şanţ de fundare, în care au fost găsite 21 de statuete antropomorfe fragmentare şi alte piese. Altă descoperire importantă constă din fragmente de brichetaje găsite în locuinţe şi în spaţiile dintre acestea, în şanţul de fundare şi într-o groapă rituală aflată sub un cuptor. Aceste tipuri de vase de lut ars au avut o destinaţie specială, fiind folosite pentru obţinerea sării din saramură, prin evaporarea apei. Situl din etapa Cucuteni A-B_1 de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* este amplasat la marginea de vest a grupului staţiunilor arheologice atribuite variantei Corlăteni, fiind în apropiere de zonele salifere de la Cacica şi Solca. Ceramica este pictată cu roşu pe fond alb, caracteristică stilului α2, cu caneluri înguste şi adânci, similare cu materiale Cucuteni A_4 de la Drăguşeni – *Ostrov.* Alte piese sunt pictate cu roşu pe fond alb şi cu negru-brun pe fond alb, în stilul β1 şi δ1, asemănătoare cu ceramica din etapa Cucuteni A-B_1 de la Drăguşeni – *La Ocoale*, *La Vie*, *Sărata*, Vorniceni – *Pod Ibăneasa*, Corlăteni, Scutari – *Mileanca* etc.

Cuvinte-cheie: Adâncata – *Dealul Lipovanului*, eneolitic, aşezare Cucuteni A-B_1, brichetaje, obţinerea sării din saramură

Situl arheologic din punctul *Dealul Lipovanului* este amplasat la ieşirea din localitatea Adâncata, spre satul Călugăreni, pe latura stângă a DJ Suceava – Dorohoi, la aproximativ 500 m NE de staţia PECO, având următoarele coordonate geografice: latitudine 47°45'56", longitudine: 26°16'55"; altitudine 335 m (fig. 1–3).

Locuirea preistorică ocupă platoul promontoriului nordic al formaţiunii *Dealul Lipovanului*, component al Podişului Dragomirnei, unitatea geografică Podişul Sucevei (fig. 2).

Aflată în mişcare, în căutare de resurse vitale (sare), comunitatea aparţinând culturii Cucuteni A-B_1 s-a deplasat dinspre estul râului Siret spre vest, stabilindu-se

* Muzeul Bucovinei, Suceava; e-mail: ionmares2016@gmail.com.

pe Dealul Lipovanului, cu pante şi deschideri largi pe trei laturi, cu firul de apă Şipot, care curge pe sub poalele acestei structuri geografice. Terenul din preajmă a fost folosit atât pentru practicarea agriculturii, cât şi pentru creşterea animalelor. Actualmente, la câteva sute de metri, se află păduri dese de foioase, care se întind pe dealurile din jur. Însă unele dintre cele mai importante resurse pentru comunitatea din eneolitic au fost slatinele de la Solca şi Cacica, amplasate spre vest, la circa 30–40 km în linie dreaptă.

Situl arheologic de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* are o mare importanță prin existența așezării Cucuteni A-B_1, singura de acest fel din județul Suceava[1]. În anii 2013–2014 au fost întreprinse aici săpături arheologice de evaluare[2], atât pentru stabilirea stratigrafiei și cercetarea complexelor, cât și pentru efectuarea de studii interdisciplinare (fig. 4–7).

REZULTATELE EVALUĂRII ARHEOLOGICE

În perioada 2013–2014 au fost trasate următoarele secțiuni[3] (fig. 7–8):

S I/2013, SV 230°– NE 50°, cu lungimea de 60 m, lăţimea de 1,5 m.

S II/2013, SV 230°– NE 50°, paralel cu S I, cu martor intercalat de 0,50 m, cu lungimea de 20 m şi lăţimea de 1,5 m.

S III/2013, SV 230°– NE 50°, paralel cu S I, S II, cu martor intercalat de 3 m (loc pentru aruncat pământul excavat din S II şi S III), cu lungimea de 32 m, lăţimea de 1,5 m.

S IV/2013, SV 230°– NE 50°, paralel cu S I, S II şi S III, cu martor de 0,50 m, cu lungimea de 32 m, lăţimea de 1,5 m.

Cas 1/2013, de la m 37,60 la m 39 ai S I, cu lungimea de 1,40 m, lățimea de 1 m.

S V/2014, SV 230°– NE 50°, paralel cu S II, cu lungimea de 20 m, lăţimea de 3 m.

S VI/2014, SV 230°– NE 50°, paralel cu S I, cu martor intercalat de 0,50 m, cu lungimea de 20 m, lăţimea de 1,5 m.

S VII/2014, SV 230°– NE 50°, paralel cu S VI, cu martor intercalat de 0,50 m cu lungimea de 20 m, lăţimea de 1,5 m.

S VIII/2014, SSE 172° - NNV 352°, cu lungimea de 10 m, lăţimea de 2 m, situată în capătul sudic al aşezării; a fost trasată perpendicular pe șanțul de apărare.

Cas 1/2014, cu lungimea de 2 m, lăţimea de 2 m.

---

[1] În literatura de specialitate, a fost exprimată și o altă opinie referitoare la situl de la Adâncata – *Dealul Lipovanului*, şi anume aceea că: „ne aflăm în fața unei aşezări pluristratificate, cu materiale arheologice aparținând celor trei faze ale culturii Cucuteni” (Niculică 1999–2001, p. 92), dar această opinie nu are nicio susținere științifică. În realitate, conform datelor arheologice, este vorba despre o singură așezare Cucuteni A-B1.

[2] Mareș 2014; Mareș 2015, p. 10–11; Mareș, Aparaschivei 2015.

[3] Mareş 2015, p. 10.

Între anii 2013 şi 2014 au fost efectuate ridicări topografice ale sitului (fig. 4–5, 7), secțiunile și casetele fiind trecute în plan (fig. 7).

În anul 2014 au fost întreprinse prospecțiuni geomagnetice de către o echipă de specialiști de la Universitatea din Kiel (Germania)[4]. Au fost identificate două așezări (notate convențional A – depunerea amplasată pe promontoriul dealului și B – așezarea situată pe platou), separate de două şanţuri de apărare, paralele. De asemenea, au fost semnalate aglomerări care pot fi de la locuinţe și gropi (fig. 6).

Stratigrafia

Locuirea Cucuteni A-B_1 de pe promontoriul dealului (sectorul A; fig. 6) măsoară circa 2000 m^2. Starea de conservare a sitului arheologic este mediocră, principalul factor distructiv fiind lucrările agricole (arăturile), astfel că, în partea superioară, depunerile arheologice sunt amestecate până la -0,25/-0,30 m. Pe suprafețele cercetate arheologic au fost descoperite depuneri aparținând unui singur strat de locuire din etapa Cucuteni A-B_1.

Stratigrafia se prezintă astfel:

0 -0,15/-0,20 m: sol negru-cenuşiu (arabil), amestecat cu materiale arheologice Cucuteni A-B_1, dislocate în urma arăturilor;

-0,20 -0,40/-0,50 m: sol cenuşiu (stratul de cultură Cucuteni A-B_1);

-0,50 -0,60 m: sol brun-gălbui (steril arheologic);

-0,60 -0,80 m: sol galben (steril arheologic).

Complexe şi materiale arheologice descoperite

În urma săpăturilor arheologice au fost cercetate parţial resturile a două locuințe (notate convențional L1 și L2), care au constat dintr-o depunere masivă de chirpici ars provenit de la pereţii căzuți în urma unui incendiu puternic. Nu au fost descoperite platforme de lut ars sau alte amenajări interioare.

Resturile de chirpici de la cele două construcţii se aflau aproximativ la aceeași adâncime, erau apropiate și dispuse paralel, materialele ceramice fiind similare (atât cele din locuinţe, cât şi din interspaţii), ceea duce la concluzia că au fost contemporane[5]. Între locuințe se afla un spațiu de aproximativ 2 m lățime, în acest loc fiind descoperite diferite materiale arheologice: fragmente de vase (amfore, pahare, vase binoclu, vase de bucătărie etc.), pietre, lame, aşchii de silex, topoare de piatră, râşniţe, percutoare, frecătoare de piatră, nuclee de silex, vârfuri de săgeţi de silex, statuete antropomorfe şi zoomorfe[6].

[4] Hofmann *et alii* 2016.
[5] Mareş 2014.
[6] Mareş 2015, p. 11.

În ceea ce privește ceramica pictată, decorul se păstrează numai pe vasele arse secundar, pe cele provenite din gropi și pe unele fragmente aflate sub masa de chirpici ars de la locuințe[7].

Între secțiunile V/2014, II/2013, carourile 27–29, a fost deschisă caseta 1/2014 (fig. 7), cu scopul de a dezveli un cuptor[8]. Construcția avea formă rectangulară, cu capetele rotunjite, fiind ridicată de la nivelul de călcare preistoric (-0,35 m), prin săparea unei gropi în lutul galben, până la adâncimea de -0,80 m. Avea lungimea de 2,40 m şi lăţimea de 1,80 m (fig. 9). Atât în partea superioară a construcției, cât și în umplutura ei, erau bucăți de chirpici ars provenite de la calota prăbușită. Vatra cuptorului era albiată (construită pe o structură lemnoasă), cu suprafaţa „mozaicată”, arsă la roşu şi gri-cenuşiu. Deasupra chirpiciului de la calotă au fost descoperite două statuete antropomorfe. În umplutura cuptorului au fost găsite fragmente ceramice, piese de silex, oase calcinate de animale, iar pe vatră era un strat gros de cenuşă. Resturile decopertate provin de la un cuptor de uz gospodăresc, singular, până în prezent, în etapa Cucuteni A-B_1 (fig. 9).

Sub cuptor a fost investigată groapa 1/2014, de dimensiuni mari: 3,10 m lungime şi 1,00 m adâncime. În umplutura gropii au fost găsite bucăţi mărunte de cărbune și chirpici ars, cenușă, fragmente de vase întregibile (fig. 12), pictate cu alb, roşu şi negru (forme preponderente: vase cu suport, pahare, amfore, vase binoclu, castroane, brichetaje), trei statuete antropomorfe, două piese de lut ars (*jetoane*), râşniţe, numeroase resturi osteologice de animale (bour, vită domestică, cerb, cal, porc domestic şi sălbatic, oaie, capră, câine) şi de om (un fragment de femur)[9].

O descoperire importantă de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* constă în prezența unor fragmente de **brichetaje** (fig. 10–11) găsite în locuinţe, în spațiile libere dintre acestea, într-un şanţ de fundare şi într-o groapă de sub cuptor.

De la brichetaje s-au păstrat fundurile discoidale cu o mică suprafaţă din zona inferioară a peretelui. Aceste tipuri de recipiente au fost considerate ca având un scop special, fiind utilizate pentru obţinerea sării din saramură, prin fierberea apei sărate (astfel de vase au fost găsite în special în locurile unde se află surse salifere). Potrivit cercetătorului Dan Monah, brichetajele „jucau, în special, rolul de bunuri de prestigiu”[10].

Toate brichetajele descoperite până acum, ori în zonele cu slatine, ori în aşezări, sunt fragmentare, păstrându-se fundurile cu o mică parte din profilarea pereţilor. Din analiza materialului ceramic din care au fost confecționate rezultă că brichetajele erau arse în cuptoare. Erau modelate din pastă grosieră, amestecată cu pleavă, nisip cu bobul mare şi microprundiş, folosite ca degresant (fig. 10–11). După ardere, pasta devenea poroasă, astfel că, în asemenea vase, fierberea slatinei și

[7] Corodarea ceramicii se datorează solului acid.
[8] Mareş 2015, p. 13.
[9] Oleniuc 2015.
[10] Monah 2006, p. 17.

evaporarea apei era mai rapidă. În câteva situații, brichetajele au fost lucrate din pastă de calitate mai bună, amestecată cu şamotă pisată, folosită ca degresant, fiind arse oxidant (fig. 11/3).

Obţinerea sării din saramură necesita parcurgerea unor operaţiuni tehnologice specifice[11], pe care oamenii le-au deprins în timp. Prin urmare, este posibil să fi existat o categorie specializată atât în obținerea sării prin cristalizare (în urma fierberii slatinei), cât şi în comercializarea produsului finit.

Într-o primă etapă tehnologică, slatina era fiartă în recipiente de lut ars cu gura largă, elaborate din pastă grosieră, poroasă. Rezultatul fierberii consta în obținerea unei paste vâscoase de sare, care era introdusă în vase conice, numite brichetaje.

În a doua etapă de lucru, brichetajele, care aveau baza lățită (fig. 10–11), erau așezate pe vatră, unde, la temperaturi ridicate, prin uscare se obținea produsul finit, forma conică de sare[12]. Pentru extragerea produsului, vasul era spart, conul de sare fiind destinat schimbului economic.

În zona comunei Adâncata nu se găsesc izvoare sărate (slatine), nici soluri sărate (sărături). Cele mai apropiate puncte salifere sunt la Cacica (la circa 30 km) şi la Solca (la circa 40 km), unde au fost efectuate săpături arheologice. Dacă la Solca – *Slatina Mare*, prin reluarea, în 2003, a investigațiilor arheologice, a fost corectată datarea depunerilor, ca fiind din faza Cucuteni B și nu din perioada culturii Starcevo-Criş[13], la Cacica – *Curtea Salinei*[14] s-a constatat, în urma sondajelor arheologice din anii 1995–1996, că slatinele au fost exploatate din faza Cucuteni B. Nu au fost descoperite vetre sau locuri amenajate (locuințe, anexe), însă, la Cacica, deosebit de importantă a fost identificarea unor depuneri de funduri de brichetaje care ajungeau la aproximativ 30 de cm grosime (câteva zeci de funduri de vase pe m^2). În această depunere erau amestecate şi fragmente de vase (cupe, pahare, cratere etc.), unele fiind pictate cu negru, în stilul ε (etapa Cucuteni B_1), iar altele erau din categoria ceramică de tip C. Numărul mare de funduri de brichetaje (fig. 11/1) de la Cacica demonstrează că vasele erau sparte pe loc pentru extragerea conului de sare, recipientele fiind, probabil, unități de măsură.

Brichetaje au fost găsite şi în depunerile Ariuşd–Cucuteni A de la Păuleni – *Ciomortan*, jud. Harghita, staţiune arheologică amplasată la distanţă mare faţă de slatinele exploatate în eneolitic, precum cele din Depresiunile Comăneşti şi Moineşti[15]. După autorii descoperirilor de la Păuleni – *Ciomortan*, brichetajele, împreună cu sarea, au fost aduse din zona saliferă a Moldovei, probabil în urma

---

[11] Ursulescu 1977, p. 313–314; Andronic 1989; Tencariu *et alii* 2015.

[12] Tencariu *et alii* 2015, p. 122–126.

[13] Dumitroaia *et alii* 2004, p. 314–315.

[14] Andronic, Mareş 1997, p. 6–7.

[15] În localitatea Valea Șoșii, com. Poduri, jud. Bacău, în locul numit *La Slatină*, am găsit brichetaje la suprafața unei locuiri Cucuteni A (inedite).

trocului cu aramă de la Bălan[16]. În unele staţiuni cucuteniene aflate în regiunile salifere ale Moldovei au fost descoperite diverse obiecte de aramă, schimbul cu materie primă şi piese finite de cupru dinspre Ardeal (zona minieră Bălan) fiind discutat în literatura de specialitate[17].

În ceea ce priveşte brichetajele descoperite la Adâncata – *Dealul Lipovanului*, luăm în calcul două ipoteze de lucru:

1. brichetajele au fost aduse în aşezare dintr-un loc unde era o sursă de sare (în cazul nostru slatinele de la Cacica şi Solca), fiind recipientele în care era transportată sarea cristalizată. În acest caz, brichetajele erau unităţi de măsură pentru produsul finit (sarea cristalizată);
2. saramura a fost adusă în aşezare, fiind transportată în recipiente din zonele salifere, iar o anumită cantitate de slatină a fost cristalizată pe loc. În acest caz, brichetajele ar fi putut fi confecționate în aşezare, fiind atât vase speciale pentru obţinerea sării, cât şi unităţi de măsură.

Opțiunea noastră, ținând cont de condițiile de descoperire, este că descoperirea de la Adâncata sugerează, mai degrabă, faptul că sarea era transportată în recipiente speciale (brichetaje), care îndeplineau atât rolul de unităţi de măsură, cât şi de „bunuri de prestigiu”.

Funduri de brichetaje şi un vas miniatural (care imită un brichetaj) au fost găsite într-un şanţ de fundare[18] de la Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Şanţul avea forma elipsoidală, fiind săpat de la -0,30 m, de la baza stratului Cucuteni A-B_1, în pământul galben (steril arheologic), având adâncimea maximă de -1,05 m. Pentru cercetarea completă a şanţului a fost deschisă caseta 1 (fig. 7).

În şanţ au fost găsite[19] diverse piese: 21 de statuete antropomorfe (unele având urme de cariopse de cereale, întregi şi măcinate, înglobate în pastă), un scaun miniatural, două fragmente de statuete zoomorfe (bovidee), şapte vârfuri de săgeată din silex, trei vârfuri de suliţă din silex, şapte gratoare din silex, lame şi aşchii din silex, piese semisferice din lut ars cu linii incizate (*jetoane*), diferite tipuri de vase (unele întregibile), un fragment de vas binoclu, un fragment de topor şi unul de dăltiţă de piatră, o placă de lut cu o impresiune în pastă, râşniţe sparte, nuclee şi percutoare de silex, un şlefuitor de piatră, o mică depunere de oxid de cupru (probabil de la un obiect distrus prin oxidare), un bulgăre de oxid de fier, un fund de brichetaj miniatural şi fragmente de brichetaje (fig. 13). Umplutura șanțului a constat din pământ galben-cenușiu amestecat cu bucăți de cărbune, chirpici ars şi câteva fragmente de oase carbonizate. Piesele amintite mai sus erau răspândite la adâncimi

[16] Cavruc, Buzea 2006, p. 68–69; Cavruc, Dumitroaia 2006, p. 36.
[17] Mareş 2002, *passim*; Mareş 2012, *passim*.
[18] Mareş, Aparaschivei 2014a; Mareş, Aparaschivei 2014b; Mareş 2015, p. 11–13.
[19] Mareş 2015, p. 11–13.

diferite. Printre obiecte se aflau câteva fragmente de brichetaje, fiind probabil în legătură cu practici de cult.

Alte descoperiri de brichetaje sunt din depunerile din etapa Cucuteni A-B de la Ţolici – *Hălăbutoaia*, com. Petricani, jud. Neamţ, situl arheologic fiind considerat a fi în legătură cu obţinerea sării din saramură[20].

În depunerea Cucuteni (cu materiale ceramice din fazele A, A-B şi B), zona B de la Lunca – *Poiana Slatinei* (com. Vânători, jud. Neamţ), au fost descoperite brichetaje, fiind în relaţie cu obţinerea sării din slatină[21].

La Răuceşti – *Munteni* (com. Răuceşti, jud. Neamţ), aşezare amplasată la circa 7 km faţă de exploatările de la Oglinzi – punctele *Cetăţuia* şi *Băi*, în depunerile locuirii Cucuteni, etapele A_3, B_1 şi sporadic din faza A-B[22], au fost descoperite brichetaje[23].

În literatura de specialitate sunt amintite brichetaje descoperite la Negrileşti – *Movila Flocoasă* (com. Podoleni, jud. Neamţ), staţiune cu depuneri Cucuteni A şi B, amplasată la 3 km faţă de izvorul sărat de la Negrileşti[24] şi la Oglinzi – *Cetăţuia* (jud. Neamţ), staţiune şi cu depuneri Cucuteni A, amplasată în apropierea izvoarelor cu apă sărată de la *Poiana Slatinei*, *Slătior* şi *Sărături*[25].

O altă descoperire inedită se adaugă informaţiilor legate de obţinerea sării din saramură în eneolitic, respectiv un fragment de brichetaj (fig. 11/3) găsit în nivelul Cucuteni B din aşezarea cu două depuneri de locuire din fazele A şi B de la Drăguşeni[26], jud. Suceava. Staţiunea arheologică este amplasată la limita sudică a judeţului, la circa 20 km de izvoarele sărate de la Oglinzi, jud. Neamţ. Fragmentul de brichetaj a fost lucrat din pastă fină, arsă oxidant, fiind deosebit faţă de ceramica grosieră din care erau confecţionate, în general, brichetajele.

Ceramica de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* păstrează pictura cu roşu pe fond alb, caracteristică stilului α2, sau decorată cu caneluri înguste şi adânci, caracteristică etapei Cucuteni A_4, (similare cu materiale de la Drăguşeni – *Ostrov*)[27]. Altă categorie de vase sunt pictate cu roşu pe fond alb şi cu negru-brun pe fond alb, în stilul β1 şi δ1 din etapa Cucuteni A-B_1 (fig. 13)[28], similare ceramicii din etapa

---

[20] Dumitroaia *et alii* 2008a; Dumitroaia *et alii* 2008b, p. 204, 213–216.

[21] Dumitroaia 1994, p. 58–66, fig. 49–50.

[22] Dumitroaia 1983–1985, p. 21.

[23] Cavruc, Chiricescu 2006, p. 201–202, nr. 45–48.

[24] Dumitroaia 1994, p. 66.

[25] Dumitroaia 1994, p. 66 şi p. 70, 72, 75.

[26] Săpături arheologice (inedite), întreprinse în anul 1985, de către Paraschiva-Victoria Batariuc. Materialele se păstrează în colecţiile Muzeului Bucovinei.

[27] Datată în etapa Cucuteni A_4 (Dumitrescu 1974; Dumitrescu 1979, p. 38–39; Crîşmaru 1977, p. 17; Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000, p. 184–186.

[28] Mareş 2014; Mareş, Aparaschivei 2014a; Mareş, Aparaschivei 2015.

Cucuteni A-B_1 de la Drăguşeni, punctele *La Ocoale*[29], *La Vie*, *Sărata*[30], Vorniceni – *Pod Ibăneasa*[31], Corlăteni[32], Scutari – *Mileanca*[33] şi altele.

Aşezarea de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* este parţial contemporană şi cu staţiunile arheologice tripoliene de tip Zalešciki (Babin, Horodnica, Krutoborodincy I)[34].

În concluzie, considerăm că descoperirile arheologice de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* sunt importante pentru completarea informaţiilor referitoare la un subiect mult discutat în literatura de specialitate, obţinerea în preistorie a sării prin cristalizare din saramură.

BIBLIOGRAFIE

Andronic 1989 — M. Andronic, *Cacica – un punct neolitic de exploatare a sării*, SCIVA 40, 2, 1989, p. 171–177.

Andronic, Mareş 1997 — M. Andronic, I. Mareş, *Cacica, jud. Suceava*, în CCA, campania 1996, Bucureşti, 1997, p. 8–9.

Cavruc, Buzea 2006 — V. Cavruc, D. Buzea, *Păuleni – Ciomortan (com. Păuleni-Ciuc, jud. Harghita)*, în V. Cavruc, A. Chiricescu (eds.), *Sarea, Timpul şi Omul*, Sfântu Gheorghe, 2006, p. 68–70.

Cavruc, Chiricescu 2006 — V. Cavruc, A. Chiricescu (eds.), *Sarea, Timpul şi Omul*, Sfântu Gheorghe, 2006.

Cavruc, Dumitroaia 2006 — V. Cavruc, Gh. Dumitroaia, *Vestigii arheologice privind exploatarea sării pe teritoriul României în perioada neo-eneolitică*, în V. Cavruc, A. Chiricescu (eds.), *Sarea, Timpul şi Omul*, Sfântu Gheorghe, 2006, p. 37–40.

Crîşmaru 1977 — A. Crîşmaru, *Drăguşeni. Contribuţii la o monografie arheologică*, Bacău, 1977.

Dumitrescu 1974 — V. Dumitrescu, *Unele probleme ridicate de aşezarea cucuteniană de la Drăguşeni (jud. Botoşani),* în vol. *Din trecutul judeţului Botoşani*, I, Bucureşti, 1974, p. 33–47.

Dumitrescu 1979 — V. Dumitrescu, *Arta culturii Cucuteni*, Bucureşti, 1979.

Dumitroaia 1983–1985 — Gh. Dumitroaia, *Plastica antropomorfă din aşezarea cucuteniană de la Răuceşti – „Munteni”, jud. Neamţ*, MemAnt 15–17, 1983–1985 (1987), p. 21–42.

Dumitroaia 1994 — Gh. Dumitroaia, *Depunerile neo-eneolitice de la Lunca şi Oglinzi, judeţul Neamţ*, MemAnt 19, 1994, p. 7–82.

Dumitroaia *et alii* 2004 — Gh. Dumitroaia, D. Nicola, R. Munteanu, C. Preoteasa, D. Monah, D. Boghian, S. Ignătescu, *Solca, com. Solca, jud. Suceava. Punct Slatina Mare*, în CCA, campania 2003, Bucureşti, 2004, p. 314–315.

[29] Crîşmaru 1977, p. 92–96, fig. 63/6; 66/1, 5–6; Dumitrescu 1979, fig. 121.
[30] Crîşmaru 1977, p. 103–104, fig. 71/5; 73/4–5, 7.
[31] Şadurschi *et alii* 2002; Şadurschi *et alii* 2004; Mareş 2009, p. 32, 55, nr. 14, 49, 50, 72.
[32] Vezi *supra*, nota 31.
[33] Crîşmaru 1977, p. 47.
[34] Mason, Merpert 1982, p. 172–173, 205, tabelul 9.

Dumitroaia *et alii* 2008a — Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, D. Garvăn, O. Weller, R. Brigand, *Ţolici, com. Petricani, jud. Neamţ. Punct Hălăbutoaia*, în CCA, campania 2007, Iași, 2008, p. 325–326.

Dumitroaia *et alii* 2008b — Gh. Dumitroaia, R. Munteanu, O. Weller, D. Garvăn, V. Diaconu, R. Brigand, *Un nou punct de exploatare a apei sărate în preistorie: Ţolici – Hălăbutoaia*, *jud. Neamţ*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea de la prezent la trecut,* Piatra-Neamţ, 2008, p. 203–224.

Hofmann *et alii* 2016 — R. Hofmann, S. Ţernea, C.-E. Ursu, L. Brandstätter, H. Tiede, W. Mainusch, S. Autenrieth, *Spatial organisation and population size of small Cucuteni – Tripolye settlements: Rezults of geomagnetic surveys in Baia and Adâncata, Suceava County, Bucovina, Eastern Romania*, JNA 18, 2016, p. 157–189.

Mareş 2002 — I. Mareş, *Metalurgia aramei în neo-eneoliticul României*, Suceava, 2002.

Mareş 2009 — I. Mareş, *Cucuteni Culture – art and religion / Kultura Cucuteni – sztuka i religia*, Suceava, 2009.

Mareş 2012 — I. Mareş, *Metalurgia aramei în civilizaţiile Precucuteni şi Cucuteni*, Suceava, 2012.

Mareş 2014 — I. Mareş, *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava. Punct: Dealul Lipovanului*, în CCA, campania 2013, Oradea, 2014, p. 201–202.

Mareş 2015 — I. Mareş, *Rezultatele săpăturilor arheologice de la Adâncata – Dealul Lipovanului. Campaniile din 2013–2014*, Suceava 42, 2015, p. 9–32.

Mareş, Aparaschivei 2014a — I. Mareş, C. Aparaschivei, *The foundation ditch of the settlement Cucuteni A-B1 from Adâncata – Dealul Lipovanului, Suceava County. The worship complex "The Goddesses from Adâncata"*, în C.E. Ursu, S. Ţerna (eds.), *Anthropomorphism and symbolic behaviour in the Neolithic and Copper communities of South-Eastern Europe*, Suceava, 2014, p. 447–472.

Mareş, Aparaschivei 2014b — I. Mareş, C. Aparaschivei, *Nouvelles données concenant l'obtention du sel de saumure durant l'énéolithique: briquetages découverts dans l'habitat Cucuteni A-B1 de Adâncata – Dealul Lipovanului*, în Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, C.D. Nicola (eds.), *Cucuteni culture within the European Neo-Eneolithic context*. International colloquium Cucuteni, Piatra Neamţ, 2014, p. 146–149.

Mareş, Aparaschivei 2015 — I. Mareş, C. Aparaschivei, *Adâncata, com. Adâncata, jud. Suceava. Punct: Dealul Lipovanului*, în CCA, campania 2014, Piteşti, 2015, p. 159–161.

Marinescu-Bîlcu, Bolomey 2000 — S. Marinescu-Bîlcu, A. Bolomey, *Drăguşeni. A Cucutenian Community,* Bucureşti – Tübingen, 2000.

Mason, Merpert 1982 — V.M. Masson, I.Ja. Merpert (eds.), *Eneolit SSSR*, Moscova, 1982.

Monah 2006 — D. Monah, *Arheologia preistorică a sării în România. Scurt istoric*, în D. Monah, Gh. Dumitroaia, D. Garvăn (eds.), *Sarea de la prezent la trecut*, BMA XX, Piatra-Neamţ, 2006, p. 13–39.

Niculică 1999–2001 — B. Niculică, *O nouă aşezare cucuteniană pe teritoriul satului Adâncata (comuna Adâncata, judeţul Suceava),* Suceava 26–28, 1999–2001, p. 89–107.

Oleniuc 2015 — C. Oleniuc, *Interpretarea arheozoologică a resturilor faunistice provenite din situl arheologic Adâncata – Dealul Lipovanului (nivel Cucuteni A-B) din judeţul Suceava,* Suceava 42, 2015, p. 43–50.

Şadurschi *et alii* 2002 — P. Şadurschi, M. Diaconescu, E. Setnic, S. Haimovici, A. Ungureanu, *Vorniceni, com. Vorniceni, jud. Botoşani. Punct: Pod Ibăneasa,* în CCA*,* campania 2001, Buziaş, 2002, p. 336–337.

Şadurschi *et alii* 2004 — P. Şadurschi, M, Diaconescu, E. Setnic, A. Melniciuc, S. Haimovici, A. Ungureanu, Gh. Zaharia, *Vorniceni, com. Vorniceni, jud. Botoşani. Punct: Pod Ibăneasa,* în CCA*,* campania 2003, Cluj-Napoca, 2004, p. 372–374.

Tencariu *et alii* 2015 — F.A. Tencariu, M. Alexianu, V. Cotiugă, V. Vasilache, *Briquetage and salt cakes: an experimental approach of a prehistoric technique*, JAS 59, 2015, p. 118–131.

Ursulescu 1977 — N. Ursulescu, *Exploatarea sării din saramură în neoliticul timpuriu, în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava)*, SCIVA 28, 3, 1977, p. 307–317.

NEW DATA REGARDING SALT EXTRACTION FROM BRINE IN THE ENEOLITHIC. BRIQUETTAGES DISCOVERED IN THE CUCUTENI A-B_1 SETTLEMENT FROM ADÂNCATA – *DEALUL LIPOVANULUI* (SUCEAVA COUNTY)

ABSTRACT

The archaeological site is located at the exit from the village Adâncata (Suceava County) towards the village Călugăreni, on the left side of the Suceava – Dorohoi county road, with the following coordinates: latitude 47°45’56” N, longitude 26°16’55” E. The prehistoric settlement occupies the plateau of the northern promontory of the *Dealul Lipovanului* formation, a component of the *Dragomirna Plateau*, geographical unit: *Suceava Plateau*. Archaeological excavations were conducted here in 2013–2014. Two dwellings were partially investigated, producing various archaeological materials: pottery (amphorae, cups, binocular-vessels, pots, etc.), flint blades and chips, stone axes, grinders, strikers, flint cores, flint arrow-heads, zoomorphic and anthropomorphic statuettes, etc. Among the discoveries, there is a foundation ditch, where 21 fragmented anthropomorphic statuettes and other artefacts were found. Another important discovery consisted of fragments of briquettages found inside the houses, in interspaces, in the foundation ditch, and in a ritual pit under an oven. This type of clay pots had a special purpose, being used to obtain salt from brine, through the evaporation of water. The site of the Cucuteni A-B_1 stage from Adâncata – *Dealul Lipovanului* is located on the western edge of the Drăguşeni – Jura regional aspect and Corlăteni variant, being close to the Cacica and Solca saline areas. The pottery is painted with red on white background, characteristic to the α2 style and decorated with narrow, deep grooves, similar to the Cucuteni A_4 materials from Drăguşeni – *Ostrov*. Other items are painted red on white background and brown-black on white background, in the β1 and δ1 styles, similar to Cucuteni A-B_1 ceramics from Drăguşeni – *La Ocoale*, *La Vie, Sărata*, Vorniceni – *Pod Ibăneasa*, Corlăteni, Scutari – *Mileanca*, etc.

Keywords: Adâncata – *Dealul Lipovanului*, Eneolithic, Cucuteni A-B_1 settlement, briquettage, obtaining salt from brine

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. The map of Adâncata commune, Suceava County.

Fig. 2. Austrian topographic map from 1778, section 52; red colour marks *Dealul Lipovanului*.

Fig. 3. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. 1. View from West; 2. The plateau of the hill.

Fig. 4. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Topographic survey of trench A (*contour interval* – *Dealul Lipovanului*, 3D model of trench A).

Fig. 5. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. 3D model of Sector A.

Fig. 6. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Geomagnetic surveys.

Fig. 7. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Topographic survey showing the emplacement of the trenches.

Fig. 8. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. 2013–2014, trenches V–VII.

Fig. 9. Adâncata – *Dealul Lipovanului.* Household oven.

Fig. 10. Briquettage fragments from Adâncata – *Dealul Lipovanului*.

Fig. 11. Examples of briquettages discovered at sites in Suceava County. 1. Cacica – *Curtea Salinei*; 2. Solca – *Slatina mare*; 3. Drăguşeni (plus pottery).

Fig. 12. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Cucuteni A-B_1 painted ceramics discovered in pit 1/2014. 1–3. cups; 4. bowl with support.

Fig. 13. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. 1. “The Goddesses from Adâncata” cultic complex; 2. items discovered in the foundation ditch.

Fig. 1. Harta comunei Adâncata, jud. Suceava.

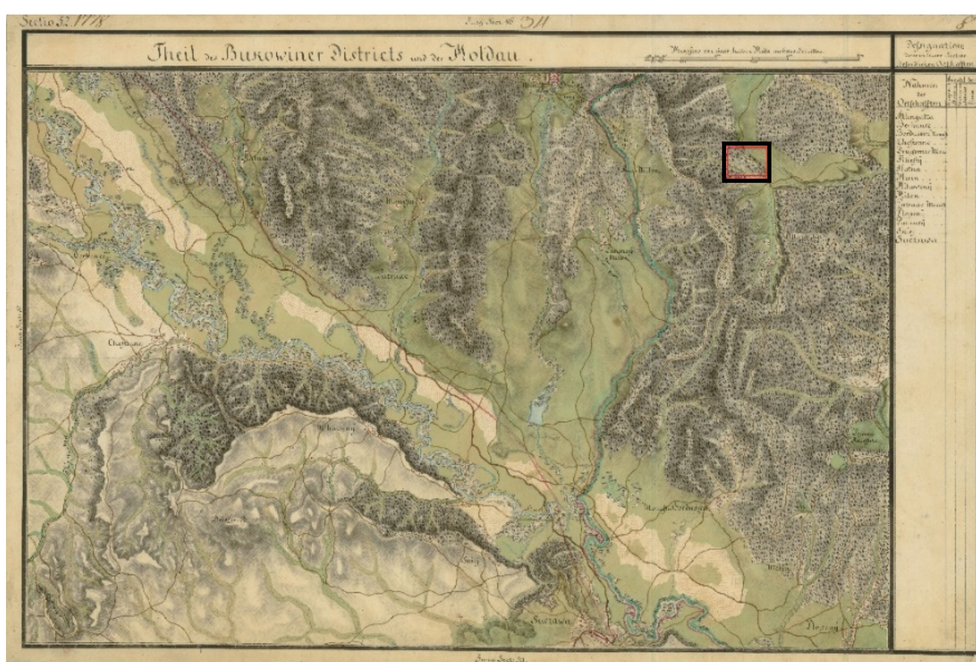

Fig. 2. Hartă topografică austriacă din 1778, secţiunea 52; cu negru este marcat *Dealul Lipovanului*.

1

2

Fig. 3. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. 1. Vedere dinspre vest; 2. platoul dealului.

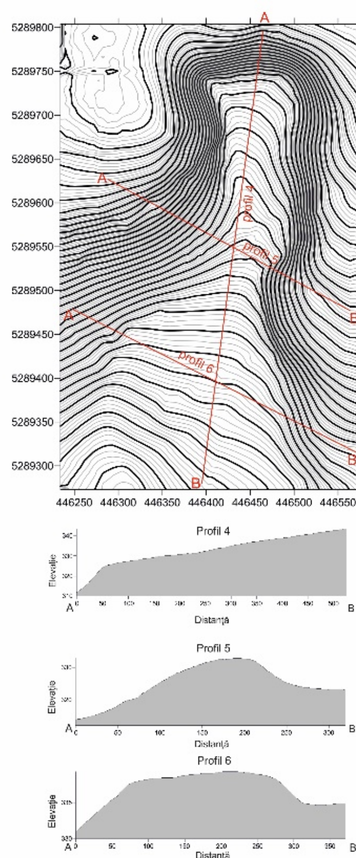

Fig. 4. Adâncata – *Dealul Lipovanului*.
Planul topografic al sectorului A (*interval curbe de nivel* = 0,25 m, *curbe de nivel majore* = 4 m).

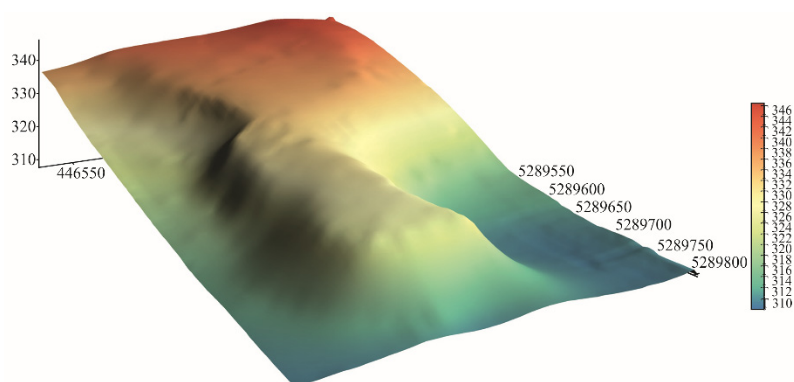

Fig. 5. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Model 3D al sectorului A.

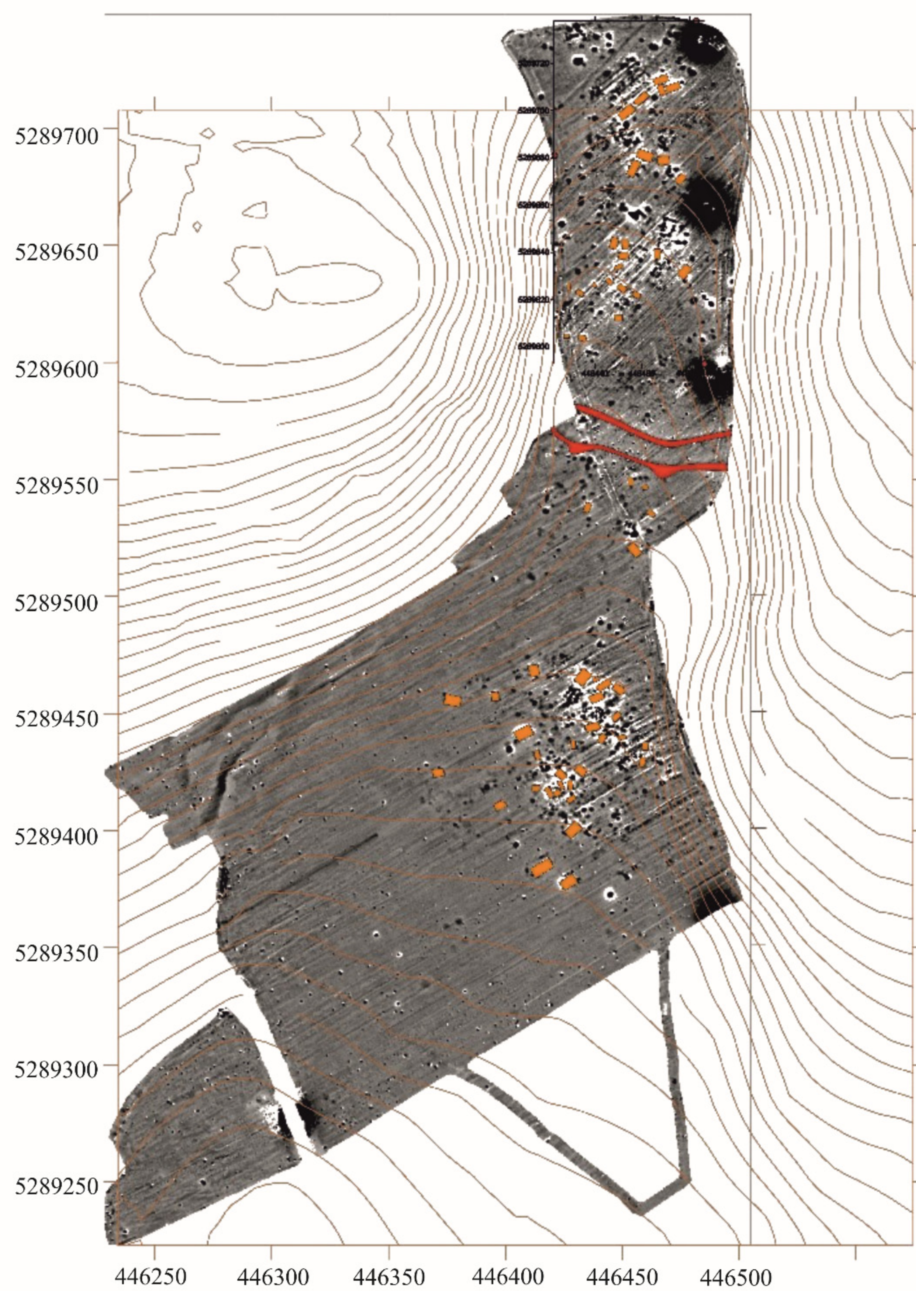

Fig. 6. Adâncata — *Dealul Lipovanului*. Prospecţiuni geomagnetice.

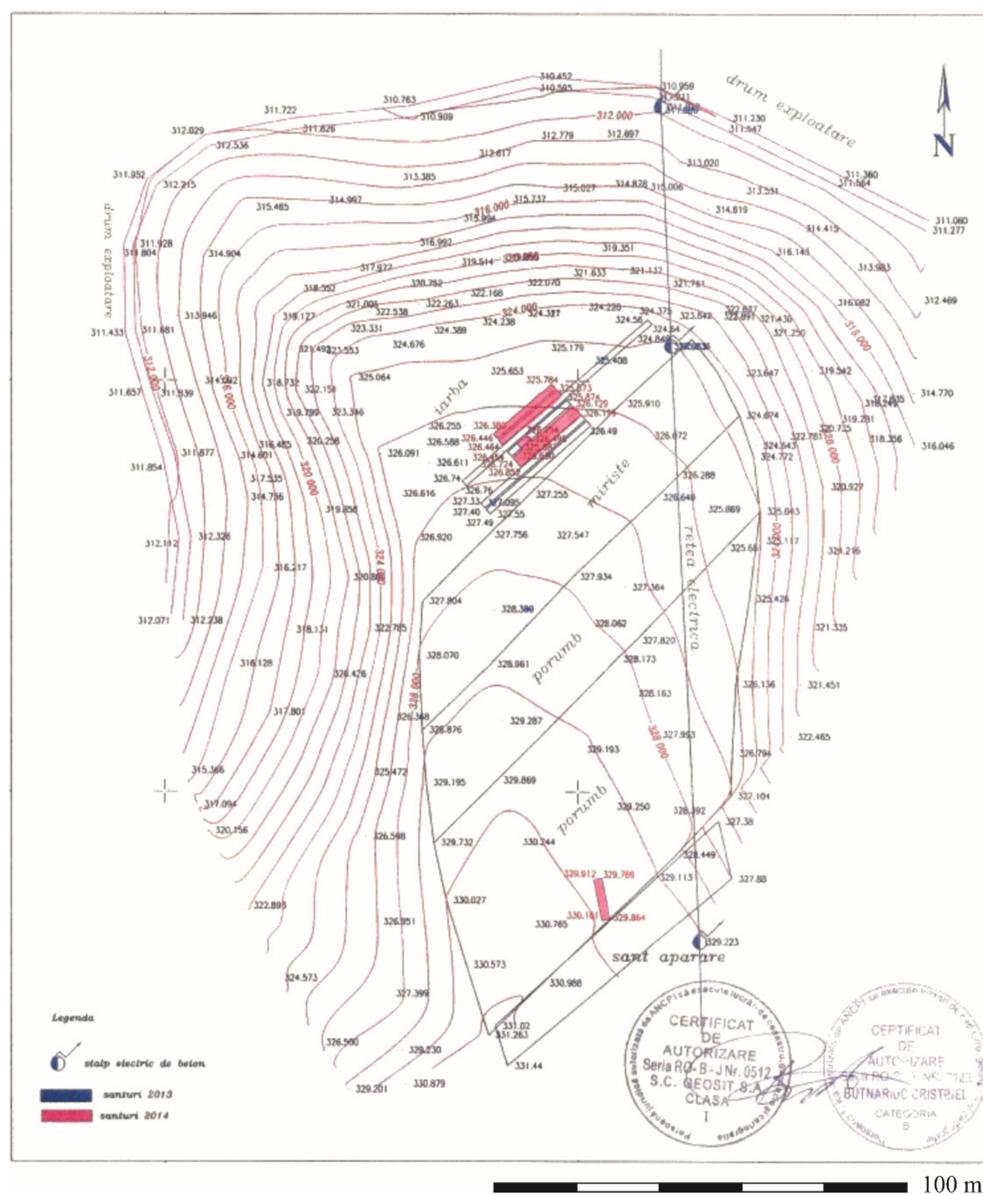

Fig. 7. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Ridicarea topografică şi amplasarea secţiunilor.

1

2

Fig. 8. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. 2013–2014, secțiunile V–VII.

Fig. 9. Adâncata – *Dealul Lipovanului*. Cuptor de uz gospodăresc.

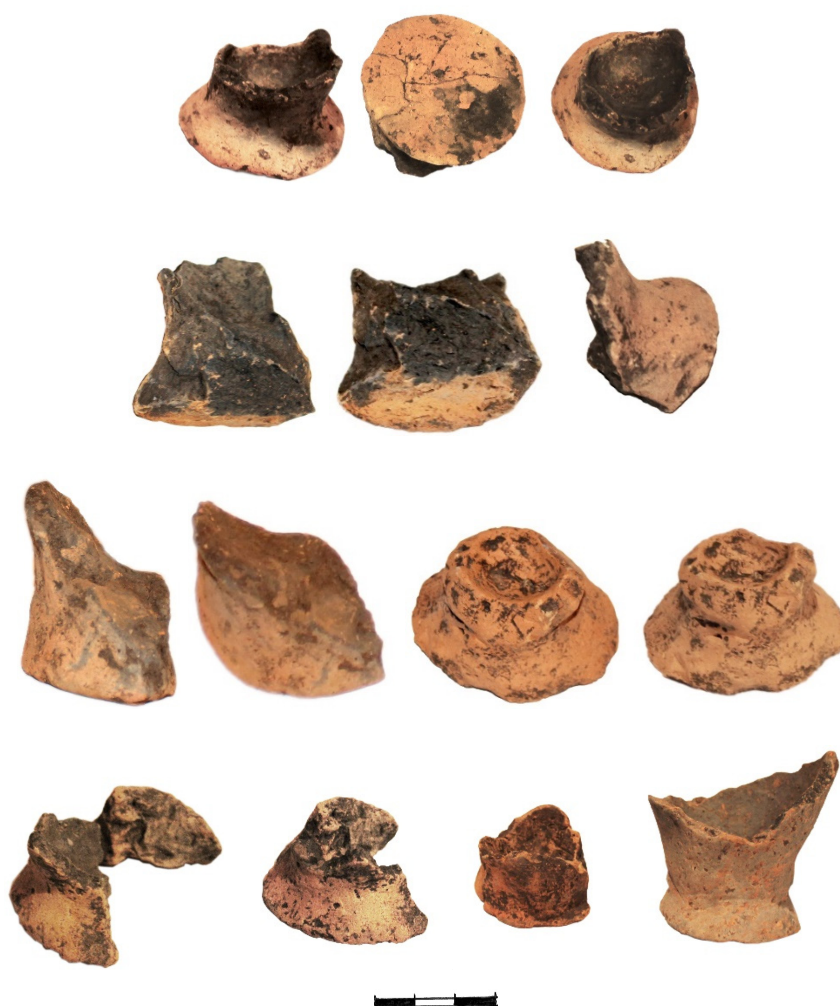

Fig. 10. Adâncata – *Dealul Lipovanului.* Fragmente de brichetaje.

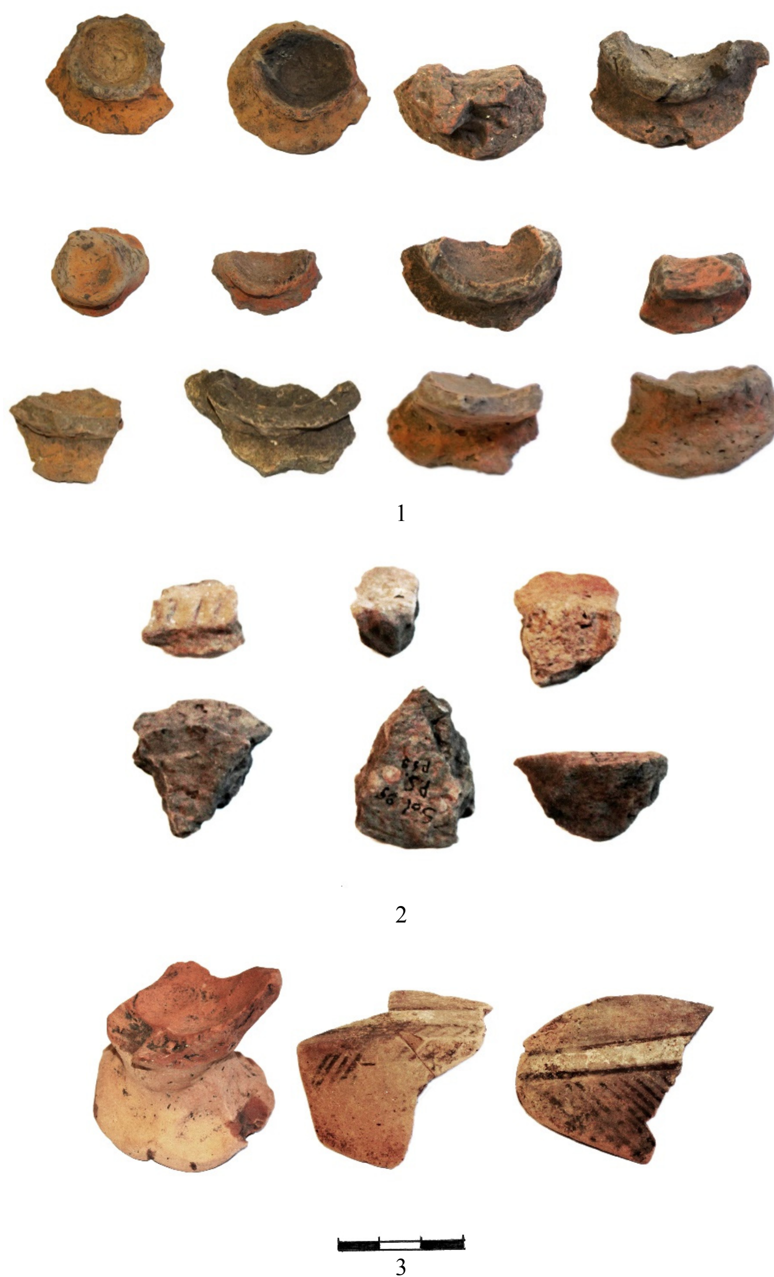

Fig. 11. Exemple de brichetaje descoperite în situri din jud. Suceava.
1. Cacica – *Curtea Salinei*; 2. Solca – *Slatina Mare*; 3. Drăguşeni (şi ceramică).

Fig. 12. Adâncata – *Dealul Lipovanului.* Ceramică pictată Cucuteni A-B_1 descoperită în Gr. 1/2014.
1–3. pahare; 4. castron cu suport.

1

2

Fig. 13. Adâncata – *Dealul Lipovanului.* 1. Complexul de cult „Zeiţele de la Adâncata”; 2. piese descoperite în şanţul de fundare.

UN TOPOR CU GAURĂ DE ÎNMĂNUȘARE TRANSVERSALĂ DESCOPERIT LA SLON (COM. CERAȘU, JUD. PRAHOVA)

BIANCA PREDA-BĂLĂNICĂ*, ALIN FRÎNCULEASA**, DANIEL GARVĂN***

Rezumat: Prin acest studiu, autorii își propun introducerea în literatura de specialitate a unui topor cu gaură de înmănușare transversală, intrat recent în patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova. Piesa a fost descoperită izolat în nordul Munteniei, în localitatea Slon, com. Cerașu, jud. Prahova. Exemplarul a fost atribuit, pe baza anumitor caracteristici, tipului Pădureni. În text sunt abordate subiecte precum răspândirea, atribuirea cronologică și culturală a acestui tip de topor.

Cuvinte-cheie: Slon**,** topor cu gaură de înmănușare transversală, Muntenia, epoca bronzului, munți

INTRODUCERE

În luna octombrie a anului 2018, în patrimoniul Muzeului Județean de Istorie și Arheologie Prahova, a intrat un topor cu gaură de înmănușare transversală din bronz, descoperit pe teritoriul localității Slon, comuna Cerașu (jud. Prahova), ca urmare a investigațiilor de teren efectuate cu ajutorul unui detector de metale de către domnul Lucian Avram. Ulterior, artefactul a ajuns în custodia Direcției Județene pentru Cultură Prahova, respectiva instituție predându-l, la rândul său, muzeului din Ploiești, conform adresei 5628/02.10.2018, unde a primit numărul de inventar 34-140422.

Toporul a fost descoperit[1] în zona montană din nord-estul județului Prahova, aproape de limita acestuia cu județele Brașov și Buzău. Regiunea se înscrie în Carpații de Curbură, fiind încadrată în munții Tătaru, cu înălțimi de circa 1400–1500 m[2]. Locul descoperirii (coordonate 45.42650° N, 26.04372° E, altitudinea 1354 m) este amplasat în înșeuarea dintre două repere importante ale acestei subunități montane (fig. 1/a), de o parte Vârful lui Crai, cu o altitudine de 1473 m și aspect piramidal, aflat la aproximativ 1,5 km către sud-sud-est, iar de cealaltă Vârful

---

* Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova; e-mail: preda.biancaelena@yahoo.com.

** Muzeul Județean de Istorie și Arheologie Prahova; e-mail: alinfranculeasa@yahoo.com.

*** Muzeul Județean Buzău; e-mail: daniel_garvan@yahoo.com.

[1] Descoperitorul a pus la dispoziția instituției din Ploiești următoarele informații: coordonatele geografice ale punctului respectiv, fotografii ale peisajului înconjurător, precum și o înregistrare video realizată în momentul descoperirii.

[2] Atineu *et alii* 1981, p. 23; Cruceru 2017, p. 112.

Mănăilei, cu o altitudine de 1453 m[3], aflat la 2 km spre nord (fig. 1/b). Cea mai apropiată localitate este satul Slon, amplasat la aproximativ 8 km către sud, în depresiunea cu acelaşi nume. Situată în bazinul Drajnei superioare, la 700–750 m altitudine[4], aceasta face parte dintr-o serie de depresiuni intramontane care au oferit condiţii prielnice apariţiei şi dezvoltării locuirii şi circulației transcarpatice[5]. Prin urmare, era de așteptat ca zona să fie bine reprezentată de descoperiri arheologice și informații istorice (fig. 1/c)[6].

Prima menţiune privind existenţa unor vestigii la Slon apare într-un articol publicat în anul 1869[7] de către Cezar Bolliac. Acesta a identificat o fortificaţie realizată din piatră şi cărămizi în punctul *Coliba Veche*, în apropierea Vârfului lui Crai, însă locul exact în care era amplasată aceasta este imposibil de identificat în prezent. Aproape un secol mai târziu, în 1958, o a doua structură similară a fost descoperită la nord-vest de sat, în punctul *La Comoară* sau *La Ciugă* (cod RAN 132592.01, cod LMI PH-I-s-A-16209), prin cercetările de suprafață și săpăturile realizate ulterior de către Maria Comșa[8]. Cele două construcții au fost considerate contemporane și au fost încadrate în perioada secolelor IX–XI p.Chr.[9]. La aproximativ 6 km spre nord față de locul descoperirii, este amplasată cetatea medievală de la Tabla Buții (cod RAN 132592.02, cod LMI PH-I-s-A-16210), care datează din secolele XIV–XVII p.Chr.[10]. În perioada de utilizare a cetății, unul dintre cele mai importante drumuri comerciale transcarpatice urca prin localitățile Cerașu și Slon către Vârful lui Crai, urmărind culmea prin pasul Tabla Buții, traseu pe desfășurarea căruia se află punctul în care a fost găsit toporul, și continuând către Vama Buzăului și Țara Bârsei[11]. Regiunea a avut, de asemenea, importanță strategică în timpul Primului Război Mondial, mărturie fiind urmele de tranșee încă sesizabile în teren, precum și cimitirul eroilor aflat la aproximativ 200 m sud-vest de cetatea Tabla Buții[12]. Descoperirea toporului de la Slon, a cărui datare se plasează cu câteva milenii înaintea vestigiilor cunoscute până în prezent în regiune, poate fi interpretată ca un indiciu al prezenței și activităților umane încă din preistorie în această zonă montană, care a facilitat, prin caracteristicile sale naturale, legătura cu spațiul intracarpatic.

[3] Mihai, Nedelcu, Buterez 2015, p. 85.

[4] Mihai, Nedelcu, Buterez 2015, p. 94.

[5] Atineu *et alii* 1981, p. 24.

[6] Mulțumiri colegilor Bogdan Olariu, Anca Popescu și Bogdan Ciupercă pentru sprijinul acordat în întocmirea hărților și discuțiile edificatoare, precum şi Cristinei Wagner pentru traducerea materialelor documentare utile acestui studiu.

[7] Bolliac 1869.

[8] Comşa 1969, p. 21–29.

[9] Comşa 1969, p. 26–28; pentru o abordare mai detaliată a cronologiei și a structurilor descoperite, vezi Comşa 1978 şi Comşa 1981.

[10] Căpățână *et alii* 2008, p. 165.

[11] Mihai, Nedelcu, Buterez 2015, p. 86; pentru o analiză aprofundată a problematicii drumurilor comerciale existente în perioada medievală la Curbura Carpaților, vezi Cruceru, Buterez 2012.

[12] Căpățână *et alii* 2008, p. 158.

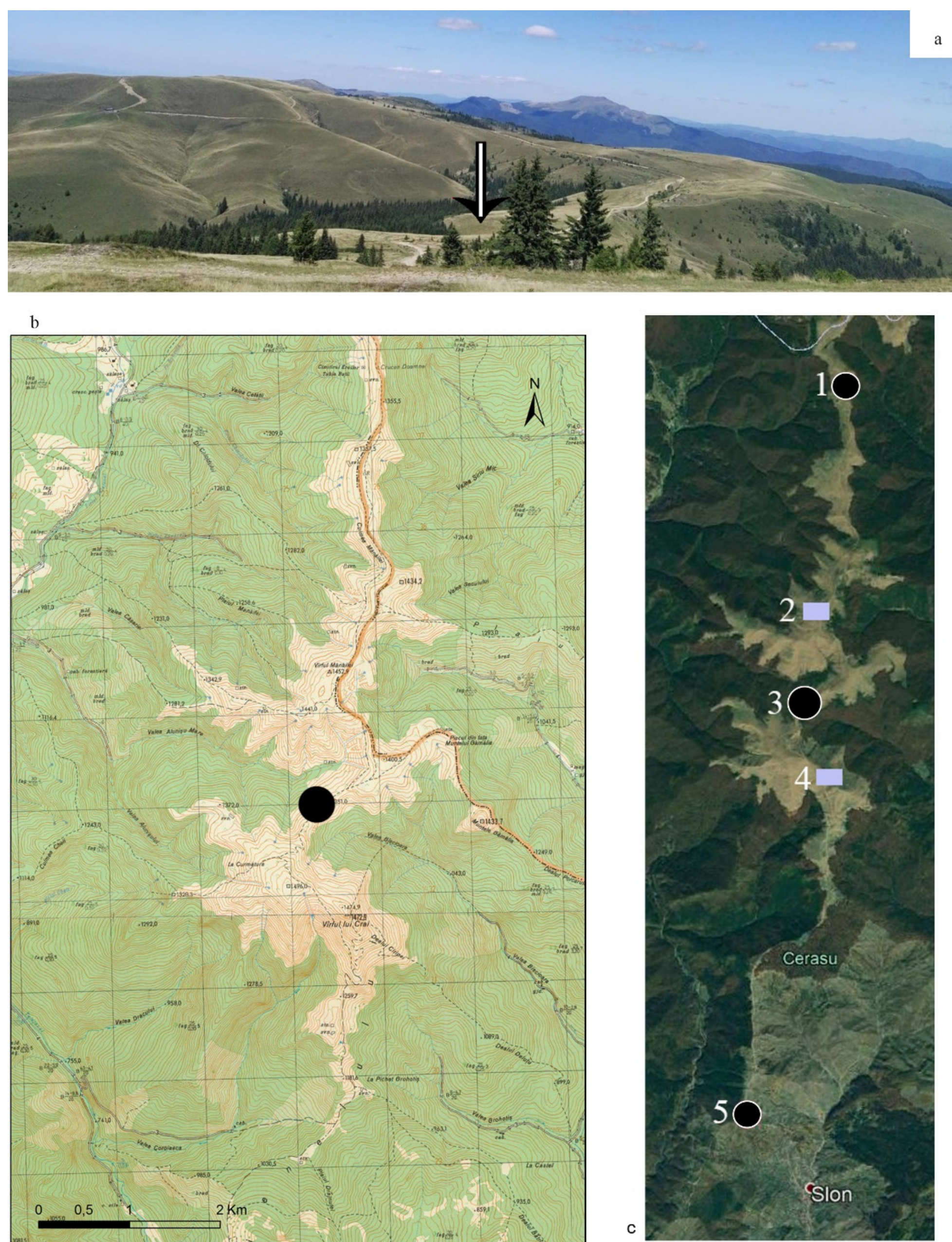

Fig. 1. Slon. a. Fotografie cu locul descoperirii (autor Lucian Avram); b. harta zonei, pe care este marcat locul descoperirii (autor Bogdan Olariu); c. imagine Google Earth cu regiunea descoperirii (1. cetatea medievală de la Tabla Buţii; 2. Vârful lui Mănăilă; 3. locul descoperirii toporului; 4. Vârful lui Crai; 5. cetatea de la Slon, punctul *La Ciugă*).

DESCRIEREA PIESEI

Din imaginile înregistrate de domnul Lucian Avram poate fi dedus faptul că toporul a fost descoperit la o adâncime nu foarte mare, probabil 0,20 m de la suprafața actuală a solului, izolat, nefiind vizibil un eventual complex arheologic sau alte artefacte care să îl însoțească. A fost descoperit întreg, într-o stare generală de conservare bună; nu a fost curățat. Trebuie, însă, remarcat faptul că cele două fețe ale acestuia prezintă caracteristici vizuale destul de diferite; în timp ce pe una dintre ele pot fi observate zone afectate de exfoliere, atât pe manșon, cât și pe lamă, precum și o depunere cafenie puternic aderentă la suprafață (fig. 2/d), cealaltă, în schimb, are patina de culoare verde închis şi este într-o stare mai bună de conservare (fig. 2/b)[13]. Toporul are un aspect zvelt[14], manşonul profilat; lângă manșon, lama are secțiunea transversală de forma unui romb cu colțurile rotunjite, în timp ce spre tăiș aceasta este hexagonală (fig. 2/h). Muchia superioară este uşor arcuită, iar cea inferioară curbată. Lama se îngustează uşor în zona sa mediană, însă se evazează mult şi, totodată, se subțiază către tăiş. Tăişul este rotunjit. Ceafa prezintă o prelungire oblică, încheiată cu un buton de formă aproximativ ovală, în al cărui câmp se observă o adâncitură (fig. 2/e). Marginea superioară a manşonului este decupată semicircular. În interiorul acestuia, pe latura dinspre lamă, se observă o adâncitură/scobitură rezultată din procesul de turnare. Pe exterior nu prezintă nervuri sau decor. Toporul are următoarele dimensiuni: lungime = 17 cm, lungimea cefei = 6,4 cm, lățimea tăișului = 5 cm, diametrul găurii de înmănușare = 2,3 cm și greutatea = 423 g.

DISCUŢII: TIPOLOGIE, CRONOLOGIE, COROLOGIE

Conform trăsăturilor sale tipologice, în special ceafa prelungită încheiată cu buton, forma şi poziţia lamei faţă de manşon, decuparea semicirculară a acestuia, toporul de la Slon poate fi atribuit tipului Pădureni. Acesta a fost definit şi inclus de către Alexandru Vulpe în tipologia topoarelor cu gaură de înmănuşare transversală din epoca bronzului întocmită în urmă cu aproape jumătate de secol[15]. Până în prezent sunt cunoscute peste 73 de exemplare atribuite acestei categorii de topoare, descoperite numai pe teritoriul României, însă prezenţa lor este atestată şi la sudul Dunării. Cu toate acestea, eterogenitatea tipului Pădureni, compus din piese între care diferențele tipologice sunt semnificative, a condus la reevaluarea sa în repetate

[13] Această particularitate poate fi cel mai probabil legată de condițiile în care a stat piesa în sol. Din imaginile înregistrate de domnul Lucian Avram în timpul descoperirii se pare că aceasta era așezată pe o parte, cu latura care se conservă mai bine în jos, în timp ce fața afectată de exfoliere era orientată către suprafață.

[14] În sensul definit la Palincaş 2000, p. 265, nota 15.

[15] Vulpe 1970, p. 42–48, Taf. 8–11; Vulpe, Tudor 1970, p. 422, fig. 1; încă de la început sunt distinse două variante ale acestui tip, ca urmare a diversității pieselor.

Fig. 2. Toporul descoperit la Slon.

rânduri de către cercetători[16]. Trebuie menționată, în primul rând, abordarea Nonei Palincaş, care, în vederea unei încadrări mai facile a exemplarelor, a distins mai multe variante și subvariante ale acestui tip, luând în considerare criterii precum: prezența sau absența nervurilor de pe manșon, alături de prelungirea cefei și aspectul greoi, intermediar sau zvelt al lamei[17]. Conform acestei tipologii, toporul descoperit recent la Slon poate fi atribuit variantei fără nervuri și subvariantei cu ceafă prelungită, cu aspect general zvelt.

Nu ne-am propus în acest studiu abordarea problematicii întregului tip Pădureni, așa cum este cunoscut în literatura de specialitate, ci, mai curând, evaluarea exemplarelor care prezintă trăsăturile tipologice cele mai apropiate de piesa prezentată, fie că reprezintă descoperiri izolate sau fac parte din depozite. Astfel, cele mai bune analogii pot fi identificate în unele dintre topoarele care compun depozitul de la Sinaia (jud. Prahova)[18]. Acesta era format inițial din 26 (?) de piese în varianta fără nervuri pe manșon, în unele cazuri cu ceafa prelungită cu buton (fig. 3). Din aceeaşi categorie, piesele de la Tătaru (jud. Prahova)[19] (fig. 4/d), Hărman (jud. Braşov)[20] (fig. 4/c) şi Racoşul de Jos (jud. Braşov) (fig. 4/b)[21] reprezintă analogii bune prin lama trapezoidală, precum şi prin decuparea semicirculară în zona superioară a manşonului şi prelungirea acestuia în zona inferioară. Exemplarul de la Sighişoara (fig. 4/a) se apropie de cel de la Slon prin ceafa prelungită şi încheiată cu buton şi lama trapezoidală[22]. În acest context, mai trebuie menționat un topor pentru care locul de descoperire nu este cunoscut[23]. De asemenea, aceste topoare apar asociate în depozite cu piese care prezintă alte trăsături tipologice, precum nervurile sau decorurile pe manșon, un exemplu în acest sens fiind reprezentat de descoperirile de la Pădureni (jud. Covasna) (fig. 4/e)[24].

În cele mai multe cazuri, topoarele din epoca bronzului nu sunt descoperite în contexte care să le asigure o datare certă, acestea apărând fie izolat, ca depuneri de o singură piesă, fie în cadrul unor depozite, însoțite de exemplare similare[25]. Faptul că unele dintre exemplarele discutate în acest studiu au fost găsite întâmplător, la sfârşitul secolului al XIX-lea sau începutul secolului următor, a condus, în multe cazuri, la pierderea informaţiei privind condiţiile şi contextul în care se aflau sau chiar a artefactelor propriu-zise, împărţite între diverse instituţii şi colecţii private[26].

[16] Palincaş 2000; Băjenaru 2017.
[17] Palincaş 2000, p. 264.
[18] Andrieșescu 1915; Petrescu-Dîmbovița 1977; Soroceanu 2012, p. 159–161, cu bibliografia, Taf. 64–71.
[19] Vulpe 1970, p. 45, Taf. 10/150.
[20] Vulpe 1970, p. 44, Taf. 8/116.
[21] Vulpe 1970, p. 45, Taf. 10/147.
[22] Vulpe 1970, p. 45, Taf. 10/149.
[23] Vulpe 1970, p. 45, Taf. 10/144.
[24] Vulpe 1970, p. 44–45, Taf. 9/119–128.
[25] Băjenaru 2010; Hansen 2010; Hansen 2011; Szeverényi 2013.
[26] Vulpe 1970, p. 44–45.

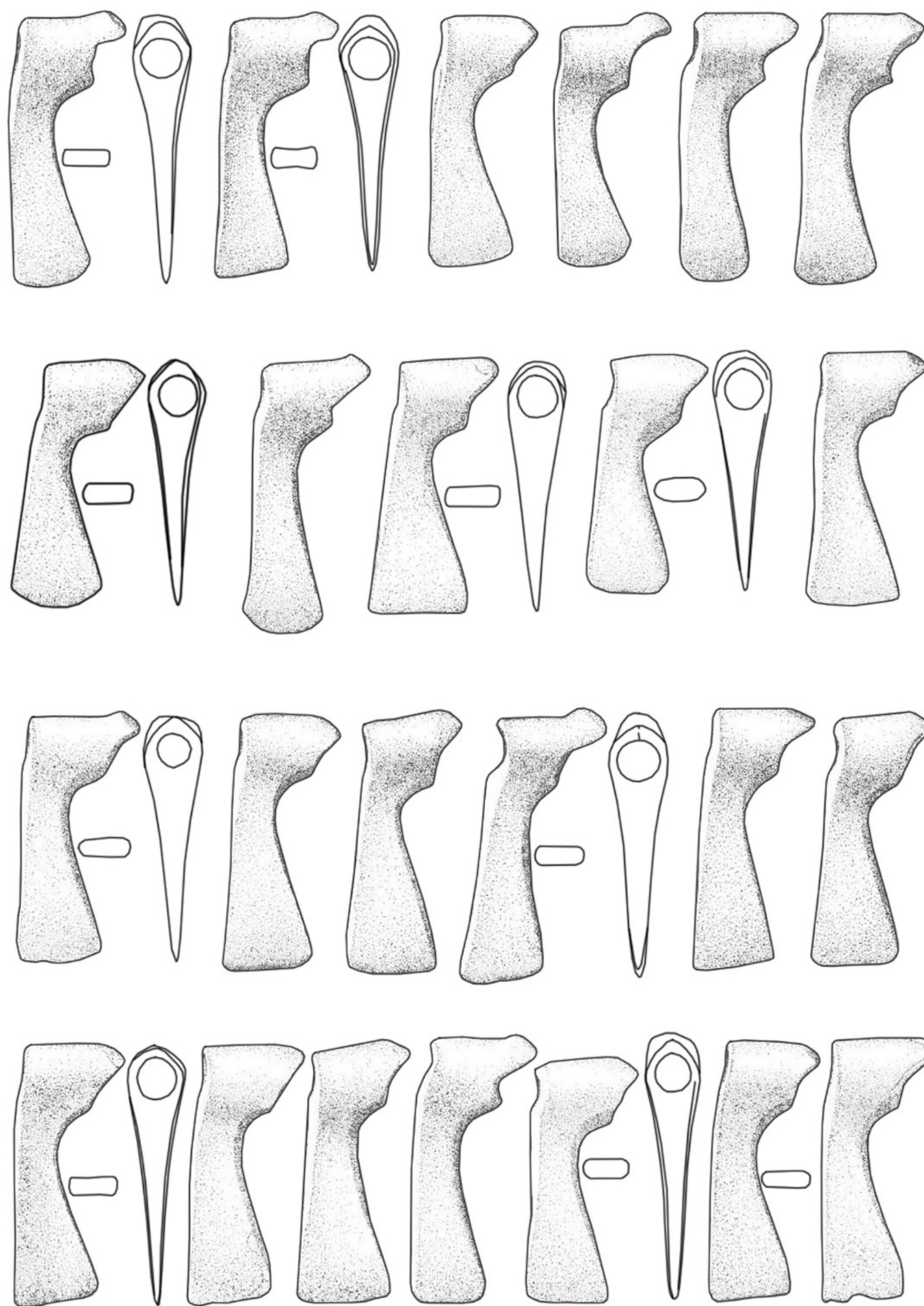

Fig. 3. Depozitul de la Sinaia (după Vulpe 1970, Taf. 11).

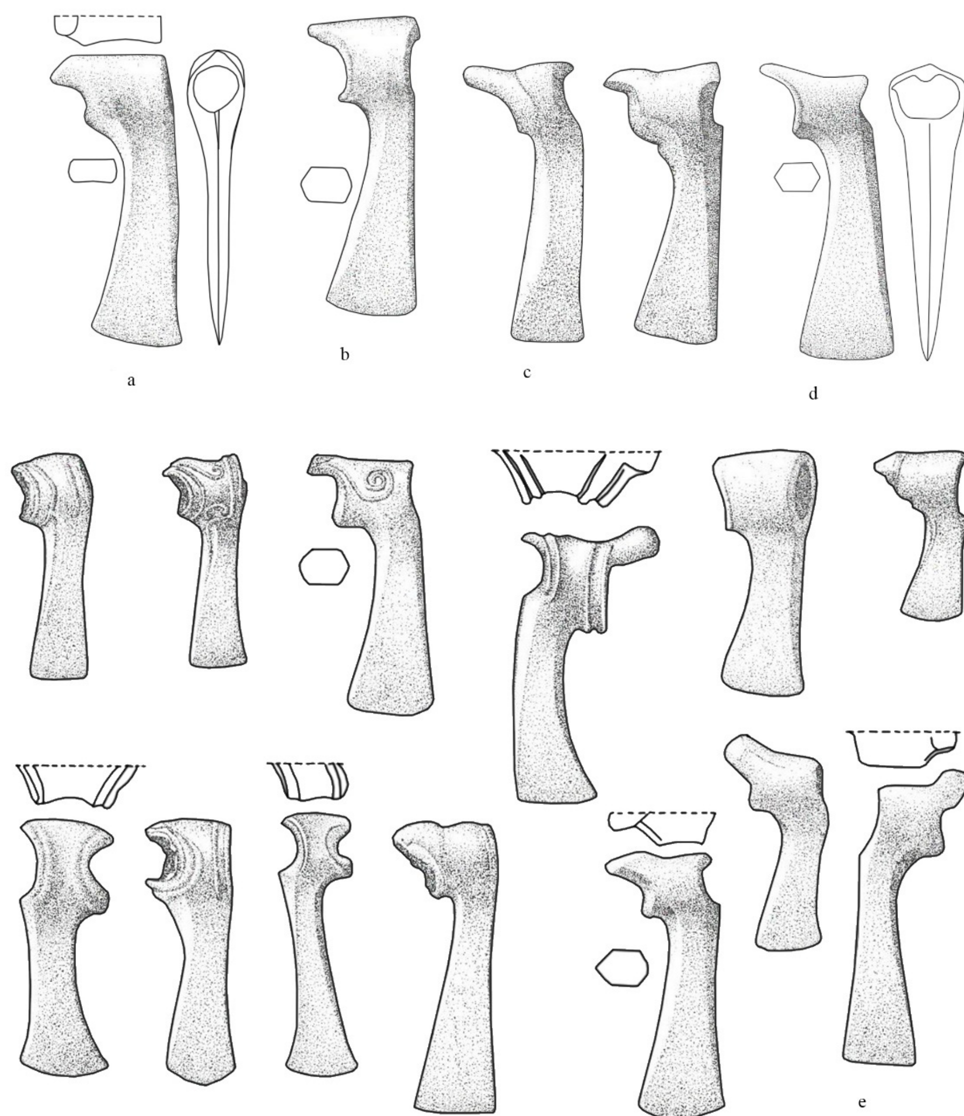

Fig. 4. Topoare atribuite tipului Pădureni: Sighişoara (a), Racoşul de Jos (b), Hărman (c), Tătaru (d), Pădureni (e) (după Vulpe 1970, Taf. 8–11).

Depozitul de la Sinaia a fost descoperit în anul 1890 şi nu au fost identificate alte tipuri de artefacte alături de topoare[27], aceeaşi situaţie fiind înregistrată şi în cazul depozitelor de la Pădureni şi Hărman; toporul de la Tătaru şi, posibil, şi cel de la Racoşul de Jos reprezintă descoperiri izolate, iar, despre cel de la Sighişoara, este amintit faptul că a fost identificat în timpul cercetărilor efectuate în aşezarea Wietenberg, fără alte precizări privind contextul[28].

Din expunerea prezentată mai sus, se poate observa fără dificultate că manipularea topoarelor analizate urmează aceleași reguli şi se supune acelorași practici, dat fiind că niciun exemplar nu a fost descoperit într-un context arheologic relevant din punct de vedere cronologic[29]. Prin urmare, pentru datarea acestora au fost utilizate alte criterii. Acoperind cu precădere zona sud-estului Transilvaniei și luând în consideraţie dezvoltarea sa tipologică, tipul Pădureni a fost legat de cultura Wietenberg și datat în consecinţă[30].

De asemenea, a fost corelat cu tipul Monteoru, de care se deosebește prin absența coastelor/nervurilor dispuse pe manșon[31]. Astfel, cele două variante ale tipului Pădureni ar corespunde cronologic primelor două variante ale tipului Monteoru. Pentru datarea depozitului de la Sinaia, un indiciu important ar putea fi reprezentat de unul dintre topoarele evidențiate de către Ion Andrieșescu[32], care prezintă în mod clar nervuri pe manșon și l-ar apropia de tipul Monteoru, însă acesta nu se regăsește în publicațiile ulterioare[33]. Iniţial, A. Vulpe a considerat exemplarele nefinisate din acest depozit ca forme puțin evoluate, care doar se apropiau de tipul Pădureni, în special din cauza secţiunii lamei, care nu era de formă hexagonală[34]. Ulterior, a revenit asupra acestei afirmaţii, încadrându-le, de asemenea, în a doua etapă de dezvoltare a tipului, aceeaşi datare fiind propusă şi pentru topoarele din depozitul de la Pădureni[35]. Autorul a datat această etapă într-o perioadă contemporană cu nivelul cronologic Monteoru Ic2-IA[36], ceea ce, în termenii cronologiei absolute, s-ar poziţiona în prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr.[37].

[27] Andrieşescu 1915.
[28] Vulpe 1970, p. 44–45.
[29] Palincaș 2000, p. 264.
[30] Vulpe 1970, p. 48.
[31] Vulpe, Tudor 1970, p. 422.
[32] Andrieșescu 1915, p. 158, fig. 2.
[33] Soroceanu 2012, p. 160–161.
[34] Vulpe, Tudor 1970, p. 422, nota 13.
[35] Vulpe 1970, p. 48.
[36] Vulpe 1970, p. 48.
[37] Pentru problematica periodizării şi cronologiei absolute a culturii Monteoru, rezultatele obținute recent indică intervalul 2200–1800 BC pentru ceea ce a fost denumit *pachetul Ic3* (Motzoi-Chicideanu, Şandor-Chicideanu 2015, p. 25). În ceea ce priveşte cronologia culturii Wietenberg, datele radiocarbon existente o plasează în prima jumătate a mileniului al II-lea a.Chr. (Bălan, Quinn, Hodgins 2016).

Cu toate acestea, în stadiul actual al cercetării, pe baza descoperirii unor astfel de piese în contexte cronologice mai relevante în alte regiuni, este propusă o etapă mai timpurie ca moment de apariţie a topoarelor de tip Pădureni[38]. Radu Băjenaru datează o serie destul de omogenă din punct de vedere tipologic, răspândită în special la sudul Dunării, caracterizată prin prezenţa cefei prelungite cu buton, a unor nervuri şi pinteni pe manşon, în a doua jumătate a mileniului al III-lea a.Chr., fără să excludă o circulaţie a acestor piese şi în primele secole ale mileniului următor[39]. În cazul acestor topoare se poate observa tendinţa de a păstra şi transmite piesele din generaţie în generaţie pentru o perioadă îndelungată[40]. Această interpretare este susţinută de asocierea, în anumite situaţii, a unor exemplare cu trăsături tipologice mai primitive, care s-ar încadra în etapa timpurie, cu unele care au o înfăţişare mai elaborată şi ar putea fi atribuite etapei a doua de dezvoltare a tipului[41]. Cel mai potrivit exemplu în acest sens este chiar depozitul de la Pădureni, diversitatea tipologică a topoarelor din cadrul acestuia putând indica faptul că piesele respective, cu provenienţă diferită şi care au fost create în etape distincte, au fost acumulate într-o perioadă considerabilă de timp şi, ulterior, depuse împreună[42].

Toporul a fost analizat compoziţional[43], fiind realizate două măsurători, prima pe patină, iar cea de-a doua pe o zonă curăţată, cu rezultate destul de diferite în ceea ce priveşte cantităţile de staniu şi arsen (Tabel 1).

Topor Slon	Cu%	Sn%	Pb%	As%	Zn%	Ag%	Ni%	Si%	P%	Fe%
Analiza 1	39,90	48,69	1,43	4,09	0,06	0,22	0,10	1,46	0,63	3,12
Analiza 2	89,12	9,09	0,37	0,81	-	0,06	0,07	-	-	0,06

Tabel 1. Analiza compoziţională a toporului de la Slon.

Trebuie remarcată cantitatea de staniu semnificativ mai mare decât cea identificată pentru celelalte exemplare analizate ale acestui tip. Pentru topoarele din depozitul de la Sinaia, concentrația de staniu se situează între 1,7 și 3,5%[44]. Pentru nordul Munteniei, analize elementale mai sunt disponibile pentru toporul de la Teișani (nr. inv. 64-19704) (fig. 6), indicând următoarea compoziție: 97,7% Cu,

[38] Băjenaru 2010, p. 153; Băjenaru 2013, p. 152.
[39] Băjenaru 2017, p. 119.
[40] Băjenaru 2010, p. 153–154.
[41] Palincaş 2000, p. 264.
[42] Băjenaru 2010, p. 153.
[43] Analiza a fost efectuată, prin metoda fluorescenței de raze X, utilizând spectrometrul portabil Bruker Tracer 5, la Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, prin bunăvoința domnului dr. Bogdan Constantinescu și a doamnei dr. Daniela Stan, cărora le mulțumim pe această cale.
[44] Junghans, Sangmeister, Schröder 1968: analizele nr. 8637–8661.

1,2% Sn, 0,3% Fe, 0,1% As, urme vagi Pb[45]. Pentru seria de topoare cunoscute de la sudul Dunării, cantitatea de staniu este cuprinsă între 0,5–5%[46].

În analiza sa, N. Palincaş[47] a sesizat faptul că, între diferitele variante și subvariante ale tipului Pădureni, există inclusiv distincții de ordin corologic. Astfel, în timp ce varianta cu nervuri are o arie de răspândire mai largă, cea fără nervuri se concentrează de o parte și de alta a curburii Carpaților, iar subvariantele cu pinten sunt răspândite într-o zonă mult mai restrânsă, în jurul Carpaților de Curbură[48]. Topoarele analizate în acest text se concentrează într-un areal destul de bine definit în sud-estul Transilvaniei şi extremitatea nordică a Munteniei, în fapt, în zona montană aflată la graniţa dintre cele două regiuni (fig. 5).

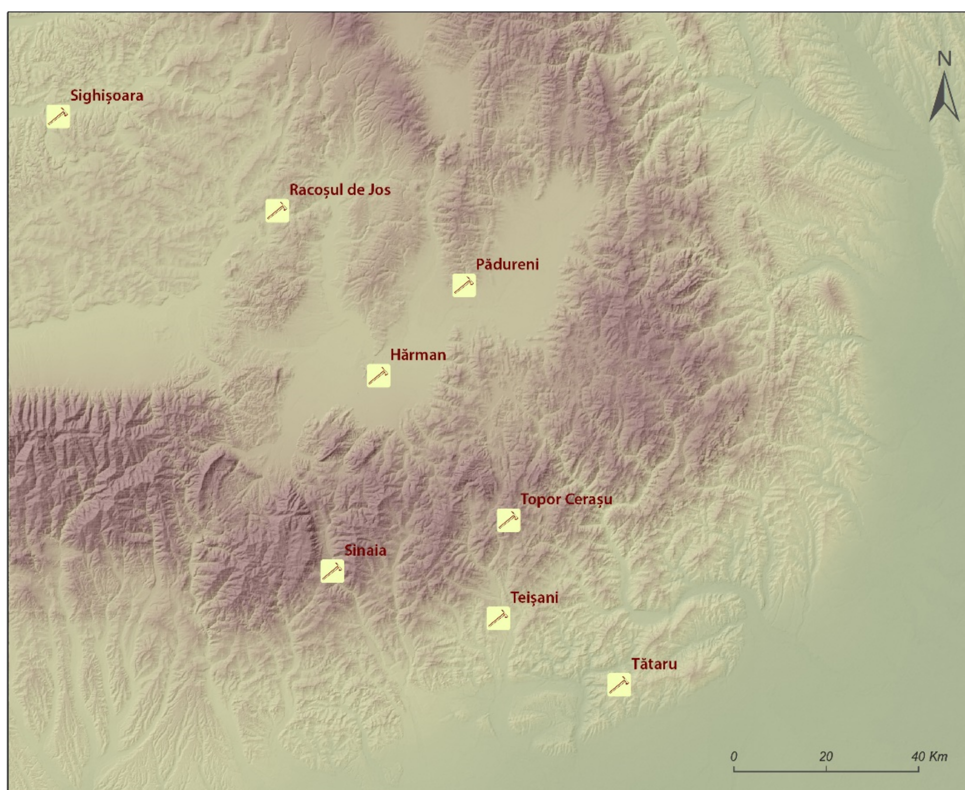

Fig. 5. Harta descoperirilor discutate în text (autor Bogdan Olariu).

[45] Analiza a fost efectuată, utilizând spectrometrul portabil X-MET 3000TX, la Institutul Național de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică și Inginerie Nucleară „Horia Hulubei", prin bunăvoința domnului dr. Bogdan Constantinescu și a doamnei dr. Daniela Stan.

[46] Băjenaru 2017, p. 118.

[47] Palincaş 2000, fig. 3.

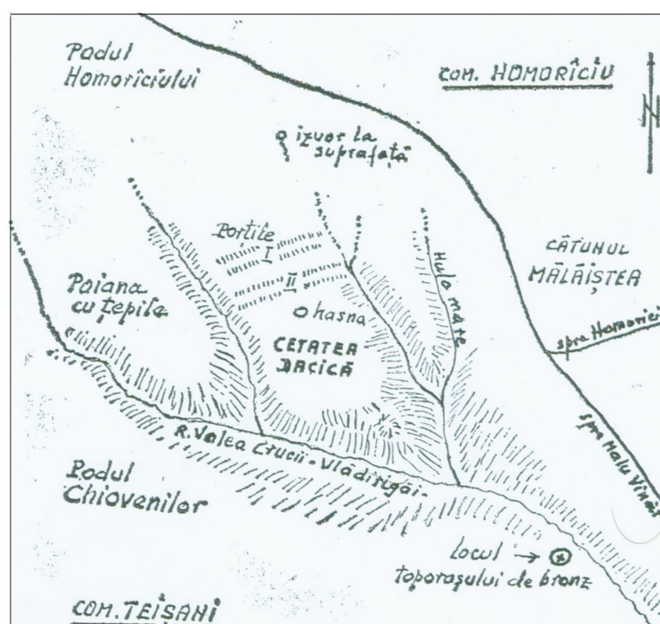
[48] Palincaş 2000, p. 264.

CONCLUZII

Locul de descoperire a toporului de la Slon se înscrie în cadrul peisajului tipic pentru aceste piese, însă câteva particularităţi trebuie subliniate. În primul rând, este de remarcat depunerea acestuia la mare altitudine, între două dintre cele mai vizibile şi impunătoare vârfuri ale munților Tătaru, respectiv Vârful lui Crai și Vârful lui Mănăilă. În al doilea rând, poziţia sa evidenţiază accesibilitatea, încă din epoca bronzului, a unui traseu care a jucat mai târziu un rol esențial în comunicarea celor două spații: intra- și extra-carpatic, permiţându-ne să intuim rolul acestuia și în perioada preistorică. Circumstanțele în care a ajuns în locul respectiv acest exemplar, îngrijit realizat și cu aspect elegant, nu ne sunt cunoscute, însă prezența sa într-o zonă ambivalentă, atât de separare/graniță, dar în același timp de legătură între cele două spații, prin existența drumului de culme, nu poate fi nici întâmplătoare, nici lipsită de importanță. În absenţa oricăror informaţii cu privire la locurile şi condiţiile de descoperire pentru mare parte dintre celelalte exemplare, astfel de detalii nu pot fi reconstituite.

În perioada medievală, acest traseu, care trecea prin Vârful lui Crai şi Tabla Buţii făcând legătura dintre Muntenia şi Ţara Bârsei, a jucat un rol important atât în transportul sării[49], cât şi pentru fenomenul de transhumanţă[50]. Un indiciu suplimentar al faptului că această informaţie merită o atenţie specială pare oferit de un alt exemplar atribuit tipului Pădureni, descoperit în localitatea Teişani, la aproximativ 20 km spre sud. Piesa trebuie menţionată în acest context datorită locului de provenienţă, în ciuda faptului că este diferită din punct de vedere tipologic prin existenţa nervurilor pe manşon şi a unui pinten mai curând ascuţit în prelungirea acestuia (fig. 6), putând fi încadrată în altă variantă a tipului. Localitatea Teişani, de asemenea situată pe traseul unui drum comercial către Transilvania, este frecvent menţionată în izvoarele medievale pentru exploatarea intensă a resurselor de sare existente[51]. În aceeaşi localitate au fost identificate fragmente ceramice atribuite tuturor stilurilor ceramicii Monteoru[52], dar și un depozit de seceri în satul Olteni[53]. Prin urmare, prezenţa sării în Subcarpaţii Prahovei şi Buzăului şi absenţa acestei resurse în sud-estul şi estul Transilvaniei ar putea reprezenta o altă perspectivă din care să fie privite conexiunile dintre cele două spaţii[54]. Desigur că în stadiul actual al cercetării această idee nu poate fi avansată decât ca ipoteză asupra căreia să reflectăm, dat fiind faptul că dovezile privind schimbul cu sare în preistorie s-au dovedit a fi dificil de identificat pe cale arheologică[55].

[49] Cavruc 2010, p. 15.
[50] Cruceru, Buterez 2012, p. 262; Mihai, Nedelcu, Buterez 2015, p. 485, fig. 199.
[51] Cruceru, Buterez 2012, p. 254.
[52] Vulpe 1970, p. 45.
[53] Petrescu-Dîmbovița 1977, p. 79.
[54] Cavruc 2010, p. 8, 12.
[55] Cavruc 2010, p. 9.

a

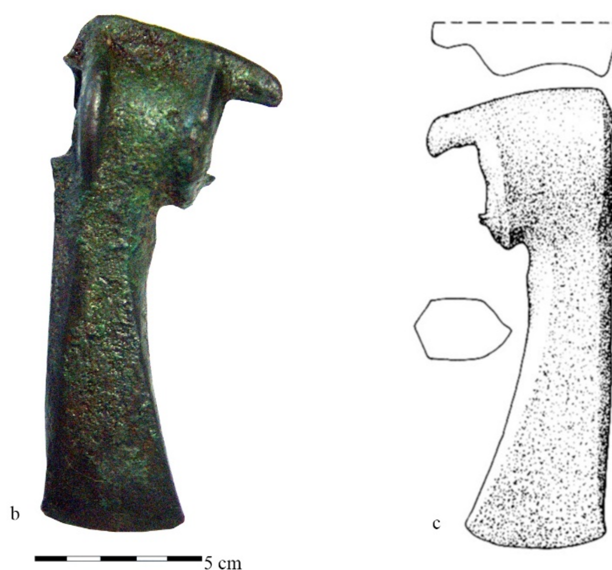

Fig. 6. a. Schiţă cu locul de descoperire a toporului de la Teişani (după Brezeanu 1991, p. 39); toporul de la Teişani, foto (b) şi desen (c) (după Vulpe 1970, Taf. 9/135).

Ceea ce trebuie subliniat în final este faptul că prezența acestor topoare, în special în zona montană din interiorul şi exteriorul arcului carpatic, nu este surprinzătoare şi se înscrie într-o tradiţie deja existentă, de conexiune permanentă a sud-estului Transilvaniei la regiunile extracarpatice, având ca rezultat apariţia unor fenomene similare pe ambii versanţi ai Carpaţilor de-a lungul preistoriei[56]. Prezența toporului de la Slon pe traseul unuia dintre cele mai accesibile şi îndelung folosite drumuri de culme sugerează importanţa acestei legături pentru comunităţile din epoca bronzului.

BIBLIOGRAFIE

Andrieşescu 1915 — I. Andrieşescu, *Asupra epocei de bronz în România. 1. Un depou de bronz de la Sinaia 2. Obiectele de bronz de la Predeal*, BCMI 8, 1915, p. 157–169.

Atineu *et alii* 1981 — A. Atineu, M. Aftene, Z. Apostolache-Stoicescu, I.Ş. Baicu, I. Bălan, G. Butaru, E.S. Calciu, V. Despan, I. Dumitrică, N. Dumitrescu, A. Haidău, D. Ionaş., I. Jercan, C. Manolache, G. Marinică, A. Mateescu, T. Nastasia, G. Niculescu, G. Niţu, A. Pascu, L. Poneti, P.D. Popescu, C. Popescu, M. Rachieru, E. Stănescu, G. Spineanu, C. Şerban, I.T. Ştefănescu, I. Tătaru, V. Teodorescu, I. Tiriboi, Ş. Vlădoiu, I. Voicu, *Prahova. Monografie*, Colecția „Județele Patriei”, București, 1981.

Băjenaru 2010 — R. Băjenaru, *Between Axe and Dagger: Early Bronze Age Weaponry in the Lower Danube Area*, în R. Băjenaru, G. Bodi, C. Opreanu, V.V. Zirra (eds.), *Recent Studies in the Past and Present I. Human Heritage and Community: Archaeology in the Carpathians and Lower Danube Area from Prehistory to the Early Medieval Age,* Transylvanian Review 19, Supplement No. 5:1, 2010, p. 151–162.

Băjenaru 2013 — R. Băjenaru, *Despre topoarele de la Măluşteni (jud. Vaslui) şi Gostinu (jud. Giurgiu)*, SCIVA 64, 1–2, 2013, p. 149–158.

Băjenaru 2014 — R. Băjenaru, *Sfârșitul bronzului timpuriu în regiunea dintre Carpați și Dunăre*, Cluj-Napoca, 2014.

Băjenaru 2017 — R. Băjenaru, *Toporul de metal din zona Roşiorii de Vede și câteva precizări cu privire la tipul Pădureni*, BMJT 9, 2017, p. 117–127.

Bălan, Quinn, Hodgins 2016 — G. Bălan, C.P. Quinn, G. Hodgins, *The Wietenberg Culture, Periodization and Chronology*, Dacia N.S. 60, 2016, p. 67–92.

Bolliac 1869 — C. Bolliac, *O descoperire nouă (Zidurile de la Slonu din Prahova)*, Trompeta Carpaților VII, 1869, nr. 737, 28 iun/8 iul, p. 1.

[56] Băjenaru 2014, p. 19.

Brezeanu 1991	O.D.I. Brezeanu, *Teişani, vatră străveche de moşneni*, Bucureşti, 1991.
Cavruc 2010	V. Cavruc, *Consideraţii privind schimbul de sare în mileniile VI-II î. Hr. în spaţiul Carpato-Dunărean*, Tyrageţia S.N. 4 (XIX), 1, 2010, p. 7–34.
Căpăţână *et alii* 2008	D. Căpăţână, S. E. Teodor, A. Ioniţă, B. Ciupercă, A. Bădescu, *Cetatea de la Tabla Buţii (com. Ceraşu, jud. Prahova) – campaniile arheologice 1995–1996, 1998*, MCA S.N. 4, 2008, p. 157–182.
Comşa 1969	M. Comşa, *Cercetările de la Slon şi importanţa lor pentru studiul formării relaţiilor feudale la sud de Carpaţi*, Studii şi materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova 2, 1969, p. 21–29.
Comşa 1978	M. Comşa, *Un knézat roumain des Xe-XIIe siècles à Slon-Prahova*, Dacia N.S. 22, 1978, p. 303–308.
Comşa 1981	M. Comşa, *Cetatea de lemn din secolele VIII-IX de la Slon-Prahova*, MN 5, 1981, p. 133–135.
Cruceru 2017	A.I. Cruceru, *Vârful lui Crai, o interpretare a toponimului din Munţii Tătaru*, Milcovia, Seria a III-a, anul XIII, nr. 24, ianuarie – iunie 2017, p. 112–117.
Cruceru, Buterez 2012	A.I. Cruceru, C. Buterez, *Drumul Teleajenului şi drumul Buzăului. Noi repere geografice şi istorice*, Mousaios 18, 2012, p. 249–275.
Hansen 2010	S. Hansen, *Communication and exchange between the Northern Caucasus and Central Europe in the fourth millennium BC*, în S. Hansen, A. Hauptmann, I. Motzenbäcker, E. Pernicka (eds.), *Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr. Beiträge des Internationalen Symposium in Berlin vom 1.-3. Juni 2006*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 13, Bonn, 2010, p. 297–316.
Hansen 2011	S. Hansen, *Metal in South-Eastern and Central Europe between 4500 and 2900 BCE*, în Ü. Yalçin (ed.), *Anatolian Metal V*, Der ANSCHNITT 24, 2011, p. 137–149.
Junghans, Sangmeister, Schröder 1968	S. Junghans, E. Sangmeister, M. Schröder, *Kupfer und Bronze in der frühen Metallzeit Europas*, *Studien zu den Anfängen der Metallurgie* 2 (1–3), Berlin, 1968.
Mihai, Nedelcu, Buterez 2015	B.A. Mihai, A. Nedelcu, C. Buterez (ed.), *Judeţul Prahova. Spaţiu. Societate. Economie. Mediu*, Bucureşti, 2015.
Motzoi-Chicideanu, Şandor-Chicideanu 2015	I. Motzoi-Chicideanu, M. Şandor-Chicideanu, *Câteva date noi privind cronologia culturii Monteoru*, Mousaios 20, 2015, p. 9–53.
Palincaş 2000	N. Palincaş, *Un topor de bronz găsit în Bucureşti şi câteva observaţii cu privire la tipul Pădureni*. BMJTAG S.N. 5–6, 2000, p. 263–269.
Petrescu-Dîmboviţa 1977	M. Petrescu-Dîmboviţa, *Depozitele de bronzuri din România*, Bucureşti, 1977.

Soroceanu 2012 T. Soroceanu, *Die Kupfer- und Bronzedepots der frühen und mittleren Bronzezeit in Rumänien / Depozitele de obiecte din cupru şi bronz din România. Epoca timpurie şi mijlocie a bronzului*, Archaeologia Romanica 5, Cluj-Napoca – Bistriţa, 2012.

Szeverényi 2013 V. Szeverényi, *The Earliest Copper Shaft-Hole Axes in the Carpathian Basin: Interaction, Chronology and Transformations of Meaning*, în A. Anders, G. Kulcsár (eds.), *Moments in Time, Papers Presented to Pál Raczky on His 60th Birthday*, Budapest, 2013, p. 661–669.

Vulpe 1970 A. Vulpe, *Die Äxte und Beile in Rumänien, I*, PBF IX, 2, 1970, München.

Vulpe, Tudor 1970 A. Vulpe, E. Tudor, *Cu privire la topoarele de metal cu gaură de înmănuşare transversală*, SCIV 21, 3, 1970, p. 417–427.

A SHAFT-HOLE AXE DISCOVERED IN SLON (CERAŞU LOCALITY, PRAHOVA COUNTY)

ABSTRACT

The aim of this paper is to introduce into the scholarly literature a shaft-hole axe recently included in the patrimony of the Prahova County Museum of History and Archaeology. The artefact is an isolated discovery from northern Muntenia, Slon village, Ceraşu locality, Prahova County. The item was assigned, according to certain typological features, to the Pădureni type. The text approaches topics such as the dispersal, the chronological and cultural assignment of these axes.

Keywords: Slon, shaft-hole axe, Muntenia, Bronze Age, mountains

LIST OF CAPTIONS AND TABLES

DESCOPERIRI FUNERARE APARȚINÂND GRUPULUI FERIGILE LA STOENEȘTI – *VALEA MIRIUȚEI* (JUD. ARGEȘ)

DRAGOȘ MĂNDESCU*

Rezumat: Articolul valorifică științific descoperirile funerare făcute în anul 1989 la Stoenești – *Valea Miriuței* (jud. Argeș), în urma unor săpături de salvare conduse de muzeograful T. Cioflan de la Muzeul Județean Argeș. Au fost cercetați atunci doi tumuli cu manta din piatră (diametrul de 8–9 m și înălțimea de 0,5–1 m), conținând morminte de incinerație. Ritul și ritualul funerar, ca și inventarul arheologic au condus la atribuirea acestor morminte grupului Ferigile. Sunt prezentate pe larg datele legate de amplasamentul sitului, obținute în urma recunoașterilor de teren recente. În muzeul din Pitești se păstrează o parte a documentației săpăturilor de salvare și un mic lot ceramic din aceste morminte, precum și o fibulă de bronz fragmentară reparată în vechime. Pe baza acestor date, se discută tipologia și cronologia inventarului funerar păstrat (fragmente de cești, căni, străchini cu marginea invazată, vase mari pântecoase, toate lucrate cu mâna și aparținând unor tipuri și forme cunoscute în ansamblul grupului Ferigile; fibula aparține probabil tipului Glasinac cu două resorturi la capetele arcului). Cel mai probabil, mormintele hallstattiene de la Stoenești aparțin fazei Ferigile-Sud. Aceasta este prima semnalare a prezenței grupului Ferigile pe valea râului Dâmbovița. Descoperirile de la Stoenești contribuie la conturarea mai clară a exprimării grupului Ferigile într-o microzonă bine definită din nord-estul județului Argeș, cu raza de maximum 15 km, delimitată de valea Râului Târgului la vest și de cea a Dâmboviței la est.

Cuvinte-cheie: Stoenești (jud. Argeș), morminte de incinerație, tumuli, grupul Ferigile, ceramică, fibulă reparată, prima epocă a fierului

Cu trei decenii în urmă, în vara anului 1989, un colectiv de muzeografi de la Muzeul Județean Argeș a efectuat cercetări arheologice în comuna Stoenești, jud. Argeș. Au fost vizate două situri, în care săpăturile au avut loc simultan, pe durata lunii iulie: un cimitir de incinerație din perioada târzie a primei epoci a fierului, situat în punctul *Valea Miriuței*, sondat de Teodor Cioflan, și platoul înalt de lângă satul Bădeni (punctul *Mălăiște*), unde, în 1595, oastea lui Mihai Viteazul își așezase tabăra, cercetat de Spiridon Cristocea.

Niciuna dintre cele două săpături nu a fost publicată. Cu toate acestea, unele informații au pătruns în literatură, fiind oferite de către autorii cercetărilor colegilor de breaslă ce au manifestat interes pentru respectivele descoperiri[1]. Trebuie spus că

* Muzeul Județean Argeș, Pitești; e-mail: dragos_mandescu@yahoo.com.

[1] Măndescu 1999, p. 9, nr. 10, fig. 10; Neagoe, Păduraru 2001, p. 110–111; Măndescu, Dumitrescu, Păduraru 2014, p. 40, nr. 19 (Bădeni – *Mălăiște*), respectiv p. 161, nr. 463 (Stoenești – *Valea Miriuței*).

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, București, 2018, p. 193–211

săpăturile din iulie 1989 au oferit argumente considerate suficient de consistente pentru ca siturile respective să fie incluse în Repertoriul Arheologic Național și în Lista Monumentelor Istorice.

În cele ce urmează, ne propunem valorificarea descoperirilor de la Stoenești – *Valea Miriuței* și punerea lor în circuitul științific pe baza unor documente de arhivă și a materialului arheologic păstrat în colecția Muzeului Județean Argeș.

Detalii legate de săpăturile arheologice din acest punct se regăsesc într-un document din arhiva ştiinţifică a Muzeului Judeţean Argeş – „Raport de cercetare arheologică Stoenești 1989”, alcătuit din pagini dactilografiate și fotografii alb-negru, precum și din textul unei comunicări (care reia în mare măsură raportul menționat), intitulate „Mărturii dacice descoperite pe raza comunei Stoenești”, pe care autorul cercetărilor (T. Cioflan) o semnează, împreună cu S. Cristocea, prezentate la Sesiunea de comunicări științifice a Muzeului Orășenesc Câmpulung, 28–29 octombrie 1989.

Din acestea, aflăm că săpăturile au avut loc în luna iulie 1989, pe un platou aflat pe versantul nordic al Văii Miriuţa, pe terenul CAP Stoenești, la o depărtare de circa 700 m de drumul național Câmpulung – Târgoviște, aproape de intrarea în sat (fig. 1/1). Cercetarea a avut caracter de salvare, fiind prilejuită de terasarea şi amenajarea terenului de către fosta Întreprindere de Execuţie şi Exploatare a Lucrărilor de Îmbunătăţiri Funciare Argeş, în vederea plantării unei livezi de pomi fructiferi.

Au fost trasate două secțiuni pe axul lung al platoului, pe direcția nord–sud, cu dimensiuni fiecare de 20 × 2 m, dezvelindu-se două grămezi de bolovani de diferite mărimi (din fotografiile păstrate rezultă că predominau pietrele de mari dimensiuni – fig. 2) care marcau mantalele ovale a doi tumuli apropiați (tangenţi?), cu diametrul de 8–9 m și înălțimea de 0,5–1 m.

Este prezentată și stratigrafia (humus actual, negru, cu o grosime de 0,15–0,25 m, care suprapune un strat brun-negricios, situat între adâncimile de 0,25 și 0,65 m, după care începe sterilul brun gălbui), cu precizarea că „în stratul de cultură [stratul brun-negricios, n.n.] au apărut fragmente ceramice, cărbune, fragmente de oase, o fibulă de bronz etc.”.

Nu se precizează numărul mormintelor, dar se arată că acestea erau de incinerație în urnă cu capac, depusă „semiîngropat” în centrul tumulului, peste care se înălța mantaua de bolovani și pământ. Totodată, fibula descoperită în mantaua tumulului 1 este pusă în legătură cu un mormânt secundar.

Nu sunt făcute referiri la aspectul, cantitatea sau dispunerea oaselor şi a cărbunilor în ansamblul tumulilor. În afară de fibula menţionată, materialul arheologic descoperit pare să fi fost alcătuit exclusiv din fragmente ceramice, atât acoperite de mantaua de bolovani (provenind mai ales de la străchini, ceșcuțe, cești și, mai rar, căni), cât şi situate în marginea acesteia, parţial în afara zonei acoperite de bolovanii din manta (în special vase mari, vase pântecoase, căni și vase borcan).

Descrierea ceramicii, tributară terminologiei și manierei de prezentare utilizate de Alexandru Vulpe cu două decenii în urmă[2], ocupă un spaţiu extins. Ceramica este neagră în spărtură, a fost slab arsă, într-un mediu semi-deschis, vasele căpătând o culoare brună. Unele fragmente sunt negre în interior și brune în exterior. Suprafaţa este acoperită în general cu un slip fin, mai mult sau mai puţin lustruit. Dintre principalele forme care se pot reconstitui sunt menţionate străchinile cu marginea arcuită spre interior, străchinile tronconice, ceștile tronconice cu o toartă supraînălţată şi vasele mari pântecoase, fără toartă, cu apucători late sub pântec. Decorul este realizat, în majoritatea cazurilor, prin caneluri, apoi prin modelare (butoni pe toarte) și, foarte rar, prin incizii. Uneori, canelurile sunt executate larg (pe pântecele ceștilor, pe umărul străchinilor și pe toartele cu apucători late), dând impresia de decor în relief. Butonii de toartă sunt aflaţi exclusiv pe cești, cei mai frecvenţi fiind cei cu peduncul și extremitatea discoidală, cu proeminenţă în mijloc, cu analogii cunoscute la Tigveni și Curtea de Argeş.

Mormintele au fost datate de descoperitorul lor, pe baza fibulei și a ceramicii, în „epoca târzie hallstattiană (sec. VI–IV a.Chr.)" și au fost atribuite grupului arheologic Ferigile.

Direcţia noastră de cercetare a fost reprezentată, pentru început, de localizarea cât mai exactă în teren a acestui sit, de verificarea situaţiei topografice şi a elementelor de peisaj, pentru ca, într-o etapă ulterioară, să ne îndreptăm atenţia asupra identificării, examinării şi prelucrării materialului arheologic descoperit în 1989 şi păstrat în depozitul Muzeului Judeţean Argeş.

O primă tentativă de recunoaştere în teren, fără rezultate concludente, a fost efectuată în 2005. Periegheza minuţioasă din 23 mai 2018, când am beneficiat şi de ajutorul generos dat de confruntarea peisajului actual cu fotografiile atașate raportului manuscris din 1989, a dus în cele din urmă la identificarea exactă în teren a punctului respectiv. Acesta se află la vest de satul Stoeneşti, la circa 600 m sud-vest de DN 72A Câmpulung – Târgovişte, pe versantul nordic al văii adânci brăzdate de la sud-vest la nord-est de Miriuţa, astăzi un firav curs de apă, afluent direct al râului Dâmboviţa de pe partea sa dreaptă (fig. 1/2). Firul de apă care dă numele Văii Miriuţa curge la circa 350 m sud de punctul în care au fost descoperite mormintele, aşadar aproape de limita distanţei maxime de 350–400 m (dar în normele constatate, totuşi) la care sunt situate necropolele grupului Ferigile faţă de cursurile de apă[3]. Dâmboviţa curge la 2,3 km către est faţă de locul tumulilor. Punctul în care au fost efectuate săpăturile din 1989 se află la altitudinea de 678 m, terenul, care urmează o pantă lină către sud, formând acolo o mică „treaptă". Zona este astăzi ocupată cu fâneţe şi livezi de pomi fructiferi, unele loturi fiind împrejmuite. Urmele săpăturilor din 1989 se disting uşor printr-o alveolare în terenul relativ uniform. Alţi tumuli care să marcheze o eventuală necropolă sau măcar un grup de amenajări funerare nu se

[2] Vulpe 1967, p. 37–58.
[3] Măndescu 2016, p. 156–157, fig. 4.

mai observă la suprafață. În iarbă, însă, am găsit risipite câteva pietre de mari dimensiuni, care nu erau bolovani de râu (cum îndeobște se regăsesc în mantaua tumulilor grupului Ferigile), ci dislocați din stâncile native din zonă, zăcământul geologic fiind astăzi exploatat din plin prin intermediul carierei de calcar de la Mateiaş (recent, o nouă exploatare a fost deschisă pe versantul opus al văii, la mai puțin de 700 m sud-est de locul descoperirilor).

În contrast cu descrierea amănunțită a ceramicii descoperite la Stoeneşti, aşa cum este ea înfățișată în raportul de săpătură, în colecţia arheologică a Muzeului Judeţean Argeş au fost înregistrate şi se regăsesc numai 18 piese cu această proveniență. Lotul a fost înregistrat sub nr. 3309–3325 şi 3334 în registrul-inventar I. V. (= colecţia de istorie veche) la 30 noiembrie 1989 de către T. Cioflan şi se compune din 16 fragmente ceramice provenind din vase lucrate exclusiv cu mâna (I. V. 3309–3324, cu denumirile „fragment vas", „fragment buză vas", „fragment buză taler", „fragment toartă vas" și „fragment bumb vas"), un „fragment de nucleu de silex" (I. V 3325) și un „arc de fibulă" din bronz (I. V. 3334) (fig. 3). În rubricile aceluiași registru-inventar sunt oferite și unele detalii relative la contextul arheologic în care respectivele piese au fost descoperite. Cu toate acestea, nu există o repartizare a lor pe tumuli sau pe mormintele din care făceau parte, iar aceste informații sunt astăzi imposibil de recuperat.

Conform detaliilor menționate, aproape toate piesele înregistrate au fost descoperite în secțiunea 1, carourile 5–8, la adâncimi cuprinse între 0,55 şi 0,72 m, după cum urmează: în caroul 5, la -0,65 m – fibula (I. V. 3334); în caroul 6, la -0,70 m – două fragmente ceramice (I. V. 3321–3322); în caroul 7, la -0,55/-0,69 m – 10 fragmente ceramice (I. V. 3313–3320 și 3323–3324); în caroul 8, la -0,70/-0,72 m – patru fragmente ceramice (I. V. 3309–3312). Din secțiunea 2 a rezultat doar o singură piesă, și anume „fragmentul de nucleu de silex" (I. V. 3325), găsit în caroul 3, la adâncimea de 0,36 m.

Din aceste date păstrate rezultă că, în 1989, la Stoenești, au fost efectuate două secțiuni, așa cum se menționează și în raportul amintit anterior. Prima secțiune a afectat, cu siguranță, cel puțin un complex aparținând grupului Ferigile. Nu cunoaștem dimensiunile carourilor (putem doar bănui că acestea au fost de 2 × 2 m) și nici dacă întregul material descoperit a fost recoltat și adus în muzeu (probabil că nu, ci doar acela considerat „reprezentativ, caracteristic"), însă se poate observa clar cum cantitatea fragmentelor ceramice descoperite crește și descrește progresiv, înainte și după maximul înregistrat în „caroul 7", adâncimile la care acestea au fost descoperite variind în limitele a 0,17 m (practic, dimensiunile echivalente cu profana, dar atât de clasica „pană de cazma", sub 20 cm). Suntem îndreptățiți, deci, a avansa ipoteza că în acel punct reprezentat de „caroul 7" a fost, de fapt, nucleul complexului (probabil un mormânt plasat în centrul tumulului). De remarcat poziția oarecum excentrică, în „caroul 5", a fibulei, ceea ce l-a determinat, probabil, pe autorul săpăturii să afirme că această piesă provine dintr-un mormânt secundar.

În legătură cu cea de-a doua secțiune, bănuim că a fost una sterilă, fără descoperiri, de vreme ce este înregistrat ca provenind de aici doar un „nucleu de silex”, și acela fragmentar, în realitate o simplă piatră de mici dimensiuni, o piesă cu totul naturală și nicidecum un artefact. Adâncimea la care a fost găsită, de numai 0,36 m, mai sus cu aproape 20 cm față de primele fragmente ceramice din secțiunea 1, pledează, de asemenea, pentru caracterul diferit și cu totul insignifiant al acesteia. Prin urmare, vom renunța deliberat la a o mai aduce în discuție, considerând că însemnătatea acesteia în ansamblul descoperirilor de la Stoenești este nulă.

Din lotul de 16 fragmente ceramice păstrate, două piese (I. V. 3310 şi 3322), care se lipesc, fac parte din diametrul maxim şi umărul unei căni decorate cu caneluri, din care se păstrează şi un fragment de toartă (I. V. 3324) (fig. 3–4/5). Alte trei fragmente (I. V. 3311, 3314 şi 3319), după aspectul şi consistenţa pastei, provin foarte probabil de la acelaşi recipient (un fragment din buză şi două fragmente din umăr), şi anume un vas mare pântecos (fig. 3–4/9). Fragmentele cănii au fost găsite la adâncimi diferite (între -0,55/-0,69 cm şi -0,70/-0,72 m), fiecare în alt carou (fragmentele de umăr I. V. 3310 şi 3322 în caroul 8, respectiv 6, fragmentul de toartă I. V. 3324 în caroul 7), iar cele din vasul pântecos în acelaşi interval de adâncimi ca şi fragmentele de cană, şi în carouri alăturate (fragmentele de umăr I. V. 3314 şi 3319, la -0,55/-0,69 m, în caroul 7; fragmentul de buză I. V. 3311, la -0,70/-0,72 m, în caroul 8). Faptul că fragmente din aceleaşi vase au fost descoperite în carouri diferite şi nu întotdeauna alăturate, uneori chiar la adâncimi diferite, este un indiciu clar că vasele ceramice nu au fost sparte pe loc, iar fragmentele respective au fost aduse pe locul mormântului din altă parte (de la rug?, deşi – cu o singură excepţie, v. *infra*, nr. 4 – acestea nu prezintă urme evidente de ardere secundară). Ne oprim aici cu aceste aserţiuni care ţin mai degrabă de încercarea de a desluşi elementele de ritual funerar întâlnite la Stoeneşti şi trecem în cele ce urmează la descrierea inventarului şi la determinarea tipologică şi cronologică a acestuia, acolo unde este posibil.

Între cele 16 fragmente ceramice păstrate în inventarul Muzeului Judeţean Argeş, se recunosc câteva forme bine definite (sunt atestate nu mai puţin de zece vase: patru străchini – fig. 4/1–4; două căni – fig. 4/5–6; o ceaşcă – fig. 4/7; o cupă – fig. 4/8 şi două vase mari pântecoase – fig. 4/9–10), toate cu suficiente analogii în ceramica grupului Ferigile pentru a nu se justifica eventuale dubii cu privire la atribuirea lor culturală:

1. Străchini cu marginea arcuită în interior: patru fragmente de buze de la vase diferite (fig. 4/1–4), cu diametrul la gură (reconstituit) cuprins între 15 şi 30 cm, trei dintre ele decorate la exterior cu caneluri oblice.

1.1. Strachină brun-gălbuie de mici dimensiuni, cu urme de angobă brun-închis, cu zone corodate, slab arsă (miezul cenuşiu-negricios). Buza decorată la exterior cu caneluri oblice. Diametrul gurii 15 cm, grosimea buzei 0,6 cm. I. V. 3316 (fig. 3–4/1).

1.2. Strachină cărămizie, cu nisip şi pietricele albe mărunte în pastă şi suprafaţa de la interior netezită. Slab arsă (miezul cenuşiu-negricios). Buza decorată la exterior cu caneluri oblice largi. Diametrul gurii 26 cm, grosimea buzei 0,6 cm. I. V. 3312 (fig. 3–4/2).

1.3. Strachină brun-gălbuie, cu urme de angobă brun-închis şi suprafaţa îngrijit netezită. Slab arsă (miezul cenuşiu-negricios). Buza decorată la exterior cu caneluri oblice, zonele reliefate fiind corodate. Diametrul gurii 28 cm, grosimea buzei 0,7 cm. I. V. 3318 (fig. 3–4/3).

1.4. Strachină cenuşiu-brună, pasta amestecată cu pietricele albe, particule de mica şi probabil cioburi pisate. Slab arsă (miezul cenuşiu-negricios). Buza fără decor, fără urme de canelare sau lustruire. Diametrul gurii 30 cm, grosimea buzei 0,7–1 cm. I. V. 3315 (fig. 3–4/4).

O formă ceramică uzuală pentru Hallstattul târziu, strachina cu marginea invazată şi decorată cu caneluri oblice pe exteriorul gurii este o prezenţă constantă şi în grupul Ferigile, fără a fi apanajul exclusiv al vreuneia dintre fazele acestuia. Totuşi, o analiză generală a frecvenţei şi distribuţiei descoperirilor pare a sugera o diminuare a preferinţei pentru acest tip de vas pe măsură ce se avansează către orizontul final al grupului (faza Ferigile III). Încă de la început, pe baza observaţiilor făcute cu deosebire pe inventarele ceramice de la Ferigile şi Tigveni, s-a considerat necesar a se accentua că această formă este una „très fréquente dans le phase Ferigile II”[4] (fază care va deveni ulterior, odată cu revizuirea cronologiei grupului şi inversarea succesiunii primelor două orizonturi, faza Ferigile-Sud[5]). Statistica reflectată de situaţia din cimitirul de la Ferigile este deosebit de expresivă în această privinţă. Din cele 16 morminte în care au fost descoperite străchini sau castroane cu marginea invazată şi canelată, şapte (27, 63, 65, 69, 71, 73 şi 74) aparţin fazei Ferigile-Sud (conform asocierilor elementelor de inventar, caracteristice pentru tipurile de combinaţii 1 şi îndeosebi 2)[6], două (92, M1 şi 134) ilustrează o etapă evoluată a aceleiaşi faze Ferigile-Sud, eventual o etapă de tranziţie către Ferigile-Nord (tipul de combinaţii 2/3)[7], şi numai patru (2, 41, 46 şi 134) aparţin fazei Ferigile-Nord (tipurile de combinaţii 3 şi 4)[8]; ultimele trei complexe (tumulii 4, 8 şi 82)[9] nu pot fi atribuite uneia sau alteia dintre faze deoarece lipseşte inventarul relevant (totuşi, situarea lor în zona nordică a cimitirului poate constitui un argument pentru apartenenţa lor la faza Ferigile-Nord, măcar din considerente spaţiale). Prezenţa acestei categorii ceramice în orizontul Ferigile-Nord este bine ilustrată în descoperirile din necropolele de pe valea Topologului, şi anume la Tigveni, în

[4] Vulpe, Popescu 1972, p. 81.
[5] Vulpe 1977, p. 82–85, 90–91.
[6] Vulpe 1967, pl. 1/6; Vulpe 1977, fig. 4; 6/B12; 8/9; 9/A6, B2–3; 10/A3, B3.
[7] Vulpe 1977, fig. 11/A; 12/B.
[8] Vulpe 1977, fig. 13/A1; 14/A5, 7; 15/A2–3.
[9] Vulpe 1967, pl. 1/3, 10, 13.

tumulul 1 – M1[10] şi tumulul 17[11], dar şi la Rudeni, în tumulul 2[12]. De asemenea, tot de pe valea Topologului, din amintita necropolă de la Tigveni, provin două exemplare târzii, dintr-un complex (tumulul 15) care se situează la începutul fazei finale Ferigile III[13].

2. Cană cenuşiu-brună cu corp bombat, pastă fină cu particule de mică, slab arsă (miezul este negru), cu suprafaţa îngrijit netezită şi decorată cu caneluri în ghirlandă (fig. 4/5). Cele trei fragmente înregistrate în colecţia muzeului sunt suficient de elocvente pentru reconstituirea formei: două fragmente din diametrul maxim şi umăr care păstrează trei caneluri paralele în ghirlandă, arcuite în jos, al treilea fragment fiind din partea superioară a toartei (extremitatea care se prindea de gâtul cănii), decorate la rândul său cu două caneluri oblice şi cu zona mediană aplatizată. Diametrul maxim reconstituit este de 16 cm, grosimea peretelui 0,6–0,7 cm (I. V. 3310, 3322, 3324 – fig. 3). Un alt fragment de toartă, de această dată din extremitatea inferioară (fig. 4/6), face parte dintr-o altă cană, de dimensiuni mai mari, cu nuanţe care variază de la brun-cenuşiu la brun-gălbui, inegal arsă şi cu suprafaţa netezită (I. V. 3309 – fig. 3).

Cana din care se păstrează cele trei fragmente (din diametrul maxim, umăr şi toarta care prezintă o combinaţie de elemente specifice variantelor α şi β de toarte din necropola de la Ferigile[14]) este o formă specifică pentru faza Ferigile-Sud. Cea mai apropiată analogie o regăsim în unicul mormânt din tumulul 6 de la Tigveni[15], ansamblu închis, cu elemente de inventar proprii tipului de combinaţii 2, aşadar o clară apartenenţă la faza Ferigile-Sud[16]. Cu caneluri asemănătoare, dispuse în ghirlandă pe umărul vasului şi care coboară spre diametrul maxim, sunt ornamentate şi alte două piese, o cană din M3 al tumulului 101 de la Ferigile (zona centrală a necropolei)[17] şi un vas pântecos fragmentar din depozitul de la Bistriţa[18], complexe fără o datare mulţumitor asigurată în evoluţia grupului Ferigile, însă cana sau *kantharos*-ul cu acelaşi tip de decor descoperit la Câmpulung aparţine unui lot ceramic cu caracteristici proprii fazei Ferigile-Sud[19]. Tot către faza Ferigile-Sud înclină cele patru căni cu forme relativ apropiate, provenind din morminte situate în zona sudică a cimitirului eponim (tumulii 73, 20 – două exemplare – şi 27), cu inventare specifice pentru tipurile de combinaţii 1 şi 2[20]. Este adevărat că o toartă asemănătoare cu cea de la Stoeneşti, măcar în privinţa canelurilor din zona

---

[10] Vulpe, Popescu 1972, p. 81, 106, fig. 3/2; Popescu, Vulpe 1982, p. 112.
[11] Popescu, Vulpe 1982, p. 99, 112, fig. 20/8.
[12] Popescu, Vulpe 1992, p. 109, 113, fig. 2/1.
[13] Popescu, Vulpe 1992, p. 95, 112, fig. 15/C22; 17/6.
[14] Vulpe 1967, p. 49, fig. 17.
[15] Vulpe, Popescu 1972, p. 82–83, fig. 9/10.
[16] Popescu, Vulpe 1982, p. 112.
[17] Vulpe 1967, p. 167, pl. 9/2.
[18] Petre, Vulpe 1994, p. 29, fig. 5/22.
[19] Palincaş 2003–2005, p. 296, nr. 3, fig. 3/3.
[20] Vulpe 1967, pl. 9/9, 7, 11; Vulpe 1977, pl. 6/B13; 7/A1, 12; 9/B8.

superioară, a fost descoperită la Ferigile în zona nordică a cimitirului, în tumulul 134 (tipul de combinaţii 4)[21], iar o altă cană, cu toarte ceva mai îngroşate, provine tot din zona nordică, din tumulul 3[22], însă aceste excepţii nu fac decât să demonstreze, eventual, perpetuarea modelului de toartă (şi totodată degenerarea sa formală) şi în orizontul Ferigile-Nord.

3. Ceaşcă brun-cenuşie, bine arsă, uniform, cu mică în pastă. Suprafaţa exterioară decorată cu caneluri orizontale pronunţate. Se păstrează un singur fragment (fig. 4/7), cu dimensiunile de 4,7 × 4 cm, grosimea peretelui vasului fiind de 0,7 cm. Diametrul nu poate fi reconstituit (I. V. 3321 – fig. 3).

Apartenenţa acestei forme asociate decorului respectiv îndeosebi la faza Ferigile-Sud, eventual la o etapă evoluată a acestui orizont, este evidentă din datele de care dispunem până acum. Exemplarele de ceşti şi căni tronconice sau cu pereţii uşor arcuiţi, ornamentaţi la exterior cu caneluri orizontale (a se vedea „ceşcuţa II B2" din tipologia ceramicii necropolei eponime[23]), se regăsesc la Ferigile, cu o singură excepţie, numai în morminte din zona sudică a cimitirului, în tumulii 65, 74 (M3) şi 105 (M2)[24], caracteristice pentru tipurile de combinaţii 2 şi 2/3[25]. Singura apariţie a unei astfel de ceşti în zona nordică a cimitirului este cea din tumulul 34[26], însă chiar şi acest complex aparţine aceluiaşi tip de combinaţii 2/3[27], care reflectă o etapă evoluată a fazei Ferigile-Sud, echivalentă unui orizont de tranziţie către Ferigile-Nord. Această formă este atestată şi la Câmpulung, într-un lot de descoperiri ce a fost atribuit preponderent fazei Ferigile-Sud[28].

4. Cupă (?) brun-gălbuie, pastă fină, cu particule de mică, bine arsă. Urme de ardere secundară. Se păstrează un singur fragment din partea superioară (fig. 4/8). Diametrul gurii 12,8 cm, grosimea peretelui 0,5 cm (I. V. 3323 – fig. 3).

Este greu de înlăturat cu totul posibilitatea ca acest fragment să fi aparţinut unei ceşti (sau chiar unei mici străchini) şi nu neapărat unei cupe, mai ales dacă avem în vedere raritatea acestei din urmă forme în mediul cultural Ferigile. Oricum, o ceaşcă identică la partea superioară şi foarte apropiată ca dimensiuni comparativ cu piesa de la Stoeneşti provine de la Tigveni, din M1 al tumulului 9[29], complex atribuit fazei Ferigile-Nord (tipul de combinaţii 4)[30]. Aceeaşi formă tronconică deschisă se întâlneşte în cazul a câtorva vase din necropola de la Cepari, descoperite în morminte aparţinând, de asemenea, orizontului Ferigile-Nord (tipul de combinaţii 4): o ceaşcă

---

21 Vulpe 1967, pl. 14/23; Vulpe 1977, pl. 16/B3.
22 Vulpe 1967, pl. 10/11.
23 Vulpe 1967, p. 46.
24 Vulpe 1967, p. 143, 150, 170, pl. 6/8.
25 Vulpe 1977, fig. 4, 9/3; 10/B15; 11/B23.
26 Vulpe 1967, p. 127, pl. 6/12.
27 Vulpe 1977, fig. 4.
28 Palincaş 2003–2005, p. 296, nr. 5, fig. 3/5.
29 Vulpe, Popescu 1972, p. 109, fig. 12/11.
30 Popescu, Vulpe 1982, p. 112.

cu buton pe toarta supraînălţată din tumulul 4[31] şi o strachină din tumulul 9[32]. La Tigveni, în tumulul 17, vase cu această formă la partea superioară (ceşti cu buton pe toarta supraînălţată) apar şi într-un orizont cronologic imediat anterior, de tranziţie între Ferigile-Sud şi Ferigile-Nord (între tipurile de combinaţii 2 şi 4)[33]. La Ferigile, puţinele străchini cu profil asemănător, tronconic, sunt răspândite relativ echilibrat în ambele zone ale necropolei, atât în morminte din nordul cimitirului [tumulii 4, 44 (tipul de combinaţii 4), 46 (tipul de combinaţii 3) şi 79][34], cât şi în sudul acestuia [tumulii 11 (tipul de combinaţii 2/3) și 17][35]. Aceeași imagine o oferă la Ferigile și răspândirea ceştilor tronconice, cu o grupare oarecum predominantă în zona nordică [tumulii 6, 11, 81, 105, 109 (tipul de combinaţii 4) şi 110 (tipul de combinaţii 3)][36], fără însă a lipsi nici din mormintele atribuite fazei Ferigile-Sud [tumulii 71 (tipul de combinaţii 2), 105 – M2 şi 92 – M1 (tipul de combinaţii 2/3)][37].

5. Vase mari pântecoase: patru fragmente provenind de la două vase diferite.

5.1. Vas pântecos brun-roşcat (cărămiziu), cu pietricele albe în pastă şi suprafaţa netezită. Se păstrează trei fragmente, unul din buza profilată şi două din umăr (fig. 4/9). Zona de trecere de la gâtul vasului spre umăr este marcată printr-o nervură în relief. Diametrul la gură 18 cm, diametrul la umăr 22 cm, grosimea peretelui 1 cm (I. V. 3311, 3314, 3319 – fig. 3).

5.2. Fragment din umărul unui alt vas, de acelaşi tip cu cel precedent, brun-gălbui, cu pietricele şi mică în pastă. Nervură în relief, orizontală (fig. 4/10). Dimensiuni 6 × 6 cm, grosimea peretelui 1,4–1,6 cm (I. V. 3313 – fig. 3).

Pentru vasul pântecos 5.1, a cărui parte superioară a putut fi reconstituită măcar grafic prin intermediul fragmentelor păstrate (fig. 4/9), cea mai bună analogie o întâlnim în tumulul 73 de la Ferigile, ansamblu reprezentativ pentru faza Ferigile-Sud (tipul de combinaţii 1)[38]. Două sunt elementele care particularizează aceste vase mari, precum exemplarul de la Stoeneşti: buza îngroşată, uneori decorată pe faţa exterioară cu motive geometrice incizate, şi nervura reliefată de la baza gâtului.

Buza îngroşată, cu sau fără motive decorative geometrice, apare îndeosebi la Ferigile şi predominant la vase pântecoase din tumuli atribuiţi fazei Ferigile-Sud: în morminte cu elemente constitutive ale tipului de combinaţii 1 au fost descoperite cinci vase (patru exemplare în tumulul 72, unul în tumulul 100)[39], iar din morminte aparţinând tipului de combinaţii 2 (tumulii 27, 65 şi 69) provin alte trei vase[40]. Mult mai rar, acest element caracteristic apare în etapa mai târzie, de tranziţie către Ferigile-

[31] Popescu, Vulpe 1982, p. 88, 112, fig. 7/A2.
[32] Popescu, Vulpe 1982, p. 90, 112, fig. 12/A6.
[33] Popescu, Vulpe 1982, p. 99, fig. 4a şi 5a.
[34] Vulpe 1967, pl. 1/24; 2/3, 7; Vulpe 1977, fig. 4, 16/A7.
[35] Vulpe 1967, pl. 1/25; 2/1; Vulpe 1977, fig. 4.
[36] Vulpe 1967, pl. 5/3; 6/6–7, 13; Vulpe 1977, fig. 14/4; 17/A1.
[37] Vulpe 1977, fig. 10/5, 10; 11/B22; 12/A3, 6.
[38] Vulpe 1967, p. 148, pl. 11/3; Vulpe 1977, pl. 6/B7.
[39] Vulpe 1967, pl. 11/9, 11; Vulpe 1977, fig. 5/1, 13, 17, 20; 6/A1.
[40] Vulpe 1977, pl. 8, 9/A7, B11.

Nord (în tumulul 105 de la Ferigile – tipul de combinaţii 2/3[41]), şi, cu totul excepţional, dincolo de aceasta (un fragment de cană de mari dimensiuni din tumulul 17 de la Tigveni, mormânt plasat între tipurile de combinaţii 2 și 4[42], așadar de atribuit fie tipului de combinaţii 2/3, fie tipului 3 care definește orizontul Ferigile-Nord).

Nervurile groase, reliefate, marcând delimitarea între baza gâtului vasului şi partea superioară a umărului, sunt întâlnite în grupul Ferigile atât pe vasele pântecoase, cât şi pe cănile mari cu una sau două toarte. Majoritatea mormintelor necropolei eponime în care au apărut aceste forme ceramice aparțin, în mod clar, fazei Ferigile-Sud (tipurile de combinaţii 1 și 2), dar și unui orizont tranzitoriu către Ferigile-Nord (tipul de combinaţii 2/3): din tumulii 19, 20, 72, 73, 100 (tipul de combinaţii 1)[43] provin cinci vase pântecoase și o cană[44], din tumulii 69 și 63 (tipul de combinaţii 2)[45] – un vas pântecos şi o cană[46], iar din inventarele mormintelor etapei mai târzii, reprezentate de tipul de combinaţii 2/3 (tumulii 92, 105 și 149) fac parte două vase pântecoase și o cană[47].

Numai rareori aceste vase fac parte din morminte cu inventare funerare specifice tipului de combinaţii 4, definitoriu pentru faza Ferigile-Nord: două vase pântecoase în tumulul 1 al necropolei eponime[48], un alt vas de acelaşi fel în mormântul 1 din tumulul 9 de la Tigveni[49] şi o cană în tumulul 9 de la Cepari[50]. Alte câteva vase cu aceste caracteristici din necropola de la Ferigile nu pot fi atribuite uneia sau alteia dintre faze, de vreme ce respectivele morminte nu conțin inventare expresive pentru tipurile de combinaţii: vasele pântecoase din tumulii 17 și 79 și cănile din tumulii 75, 79 și 81[51].

6. Două fragmente de vase care nu pot fi determinate:

6.1. Buton ornamental brun-roşcat, de mici dimensiuni (3 × 2,5 cm) probabil dintr-o cană sau un castron (I. V. 3320 – fig. 3–4/11);

6.2. Fragment ceramic de 6 × 3 cm, grosimea maximă 0,7 cm, cu nuanţe variind de la brun-gălbui la cenuşiu, cu o ardere slabă (miezul negru) şi suprafaţa tratată neglijent (I. V. 3317 – fig. 3–4/12).

Singura piesă metalică descoperită la Stoeneşti este o fibulă fragmentară din bronz (se păstrează arcul și un resort care se continuă cu acul, nu însă și portagrafa), cu lungimea de 5,5 cm, care poartă urmele evidente ale unei reparații din vechime

---

[41] Vulpe 1977, fig. 11/B20.
[42] Popescu, Vulpe 1982, p. 99, 112, fig. 20/14.
[43] Vulpe 1977, fig. 5/13; 6/A1, A7, A13, B1, B7.
[44] Vulpe 1967, fig. 9/9; 11/3, 6, 10–11, 15.
[45] Vulpe 1977, fig. 4, 8/11.
[46] Vulpe 1967, fig. 9/10.
[47] Vulpe 1967, fig. 9/8; 11/2; Vulpe 1977, fig. 4, 11/20.
[48] Vulpe 1967, fig. 11/13; Vulpe 1977, fig. 15/8-9.
[49] Vulpe, Popescu 1972, fig. 12/3; Popescu, Vulpe 1982, p. 112.
[50] Popescu, Vulpe 1982, p. 90, 112, fig. 12/A6.
[51] Vulpe 1967, fig. 10/4, 12, 15; 11/4–5.

(I. V. 3334 – fig. 3–4/13)[52]. Proveniența sa dintr-un mormânt secundar, aşa cum menţiona autorul săpăturii (v. *supra*), pare a nu se susţine, având în vedere relativa omogenitate a materialului ceramic prezentat mai sus. Putem atribui, cu prudenţă, această fibulă tipului Glasinac (caz în care portagrafa poate fi reconstituită în formă de scut beotic ori triunghiulară). Deteriorarea (resortul dinspre portagrafă s-a rupt în timpul utilizării) a fost reparată prin nituire. S-a renunţat la resortul rupt, iar capătul arcului dinspre portagrafă a fost aplatizat prin martelare, pentru a putea fi suprapus peste aceasta, părțile fiind fixate apoi prin două nituri, ale căror perforații sunt vizibile. Din mediul cultural Ferigile provine o fibulă asemănătoare reparată în același mod, descoperită în tumulul 79 (mormântul principal) al necropolei eponime (zona central-sudică a cimitirului)[53].

Exemplele de fibule de tip Glasinac reparate sunt numeroase și întâlnite pe spații largi, în diverse medii culturale, atât la nord (Târgu Mureş, Trestiana, Bârseşti)[54], cât şi la sud (Kočan, Kazanlâk, Mizia, Dolna Kremena, Debnevo)[55] de Dunăre. Deşi, la prima vedere, pare a fi avut o structură rezistentă, robustă, fibula de tip Glasinac, prin particularităţile sale morfologice, şi anume resortul subţire, monospiralic, la fiecare dintre capetele arcului (*double-looped*), s-a dovedit a fi una destul de fragilă. Reparațiile au fost făcute după același procedeu, prin martelare și nituire, în urma ruperii extremității arcului sau a unuia dintre resorturi. În cazul fibulei de tip Glasinac cu portagrafă în formă de scut beotic descoperite la Piatra Frecăței[56], se observă o dublă reparaţie, la ambele capete ale arcului: atât resortul, cât şi portagrafa au fost fixate cu nituri de arc. Exemplele frecvente de reparaţii ale fibulei Glasinac sunt indicii pentru o îndelungă şi conservatoare utilizare a acestui tip în mediul tracic, idee susţinută deja cu mai multă vreme în urmă[57].

Deşi în grupul Ferigile utilizarea fibulelor nu se bucură de un succes prea mare, aceste piese de port, în diverse tipuri şi variante, sunt prezente în toate tipurile de combinaţii. Tipul Glasinac (cu două resorturi şi cu forma portagrafei variind de la cea în formă de clepsidră, la cea în formă de scut beotic şi la cea triunghiulară)[58] însoţeşte grupul de-a lungul întregii sale existenţe, de la faza Ferigile-Sud (tipul de combinaţii 1 – tumulul 72) la faza Ferigile-III (tipul de combinaţii 5 – tumulul 40)[59].

Inevitabil, din sintetizarea tuturor datelor disponibile aduse în discuție până acum, suntem nevoiți să avansăm o propunere legată de cronologia sitului de la Stoenești, care trebuie să fie o secvență scurtă, având în vedere că au fost excavați numai doi tumuli (sau chiar unul singur). Cum inventarul arheologic de aici nu oferă

[52] Măndescu 1999, p. 9, nr. catalog 10, fig. 10.
[53] Vulpe 1967, p. 154, pl. 23/15.
[54] Bader 1983, pl. 29/229, 30/230–231, 35/316.
[55] Gergova 1987, pl. 16/203, 10/134A, 12/155, 14/188, 15/189, 17/219.
[56] Simion 1976, p. 144, fig. 1.
[57] Hänsel 1974, p. 216; Vulpe 1977, p. 90; Vulpe 1979, p. 110.
[58] Vulpe 1967, p. 68–71, pl. 23/2–5, 8-9, 11–13, 15–16.
[59] Vulpe 1977, fig. 4 (tipurile 1, 20 și 31), 5/c, 13/Ac, Ba, 18/Aa.

indicii care să aducă precizări în domeniul cronologiei absolute, vom rămâne cantonați în domeniul cronologiei relative, având ca prim obiectiv racordarea acestei descoperiri la cronologia internă a grupului Ferigile și la plasarea sa adecvată în evoluția generală a grupului.

Pentru faza Ferigile-Sud, indicatorii cei mai expresivi sunt cana fragmentară cu caneluri (nr. 2, fig. 4/5) și fragmentele din cele două vase mari pântecoase (nr. 5.1 şi 5.2, fig. 4/9–10). Tot predominant pentru Ferigile-Sud, eventual pentru o etapă evoluată, pledează și ceașca decorată cu caneluri (nr. 3, fig. 4/7). Străchinile cu marginile invazate și decorate cu caneluri oblice (nr. 1.1–1.3, fig. 4/1–3), deși apar în număr mare în faza Ferigile-Sud, pot fi aduse în discuție pentru ilustrarea acesteia cu prudență, deoarece forma se menține, chiar dacă având o pondere mult mai redusă, și în Ferigile-Nord și chiar în ultimul orizont, Ferigile III. De cealaltă parte, argumentarea fazei Ferigile-Nord cu elementele oferite de ceramica de la Stoenești este mult mai puțin consistentă (cupa nr. 4 – fig. 4/8 –, fără ca această formă să fie un apanaj exclusiv al fazei respective).

Fibula (fig. 3–4/13) nu ne este de mare ajutor în acest demers. Fragmentară și, cum am precizat mai sus, aparținând unui tip întâlnit în toate fazele, ar putea indica, teoretic, către oricare dintre acestea. Forma arcului pare să o apropie de piesele din tipurile de combinaţii 3 și 5[60]. Cum tipul de combinaţii 5, indicând faza ultimă, Ferigile III, nu se susține la Stoenești, tipul de combinaţii 3 (primul dintre cele două care definesc faza Ferigile-Nord) este mai aproape de posibilitatea sugerării unor indicii pertinente. De remarcat datările absolute care asigură o cronologie înaltă acestui tip de combinaţii (ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr.)[61]. Dacă la aceasta adăugăm și rezervele argumentate, deloc fără temei, cu privire la posibilitatea ca evoluția tipului Glasinac să depășească secolul al VI-lea a.Chr.[62], atunci o datare timpurie, mult mai apropiată de faza Ferigile-Sud către care indică majoritatea inventarului ceramic, nu-i poate fi refuzată fibulei de la Stoenești. Mai mult, poate fi relevantă în această direcție și analogia amintită cu o piesă găsită la Ferigile în zona central-sudică a necropolei (în tumulul 79).

În concluzie, nu avem niciun inconvenient major în a atribui descoperirile funerare de la Stoenești precumpănitor fazei Ferigile-Sud, eventual unei etape mai recente a acestui orizont, de trecere către faza Ferigile-Nord.

Dincolo de puţinătatea materialului arheologic păstrat şi de relativismul atribuirii cronologice întemeiat pe acesta, dar şi de fragilitatea interpretărilor care ar putea fi avansate, descoperirea de la Stoeneşti îşi păstrează, totuşi, însemnătatea sa evidentă.

În primul rând, avem de a face cu cea dintâi semnalare a prezenţei grupului Ferigile pe valea Râului Dâmbovița, constituind unul dintre cele mai estice puncte

[60] Vulpe 1977, fig. 4 (tipurile 20 și 31); 13/Ac, Ba; 18/Aa.
[61] Vulpe 1977, p. 88, 90–91.
[62] Alexandrescu 1977, p. 135, n. 90.

ale nucleului arealului de răspândire (zona submontană înaltă a judeţelor Vâlcea şi Argeş)[63]. Apoi, descoperirile de tip Ferigile de la Câmpulung, de pe terasa dreaptă a Râului Târgului[64], aflate la doar 8,5 km vest de *Valea Miriuţei*, nu mai apar acum ca fiind unele izolate, iar, împreună cu cele de la Stoeneşti, conferă grupului o dezvoltare spaţială tot mai coerentă către răsărit. Microzona aceasta, una musceleană prin excelenţă (fig. 5), capătă o coloratură şi mai intensă la nivelul cronologic al primei epoci a fierului dacă raportăm descoperirile de la Stoeneşti la cele deja cunoscute de la Ţiţeşti[65] şi Valea Stânii[66], aflate nu foarte departe, la numai circa 30 km către sud, pe valea Râului Argeşel (între Dâmboviţa şi Râul Târgului).

Prin urmare, într-un areal cu raza nu mai mare de 15 km, brăzdat de la nord la sud de văile paralele ale celor trei râuri principale (Râul Târgului, Argeşel şi Dâmboviţa) şi de la est la vest de numeroşii lor afluenţi (Valea Miriuţei, Valea Mănăstirii, Valea Stânii etc.), se conturează un orizont de înmormântări de tip Ferigile destul de bine individualizat şi cu o cronologie internă care mai necesită încă precizări şi lămuriri. Oricum, putem reţine încă de pe acum că acest grup de descoperiri oferă elemente caracteristice întregii evoluţii a grupului Ferigile, de la orizontul Ferigile-Sud (cea mai probabilă încadrare cronologică pentru descoperirile de la Câmpulung[67]), la Ferigile III (Ţiţeşti[68]).

Şi, pentru conturarea unui tablou cât mai complet, la această imagine generală trebuie adăugată menţionarea în Lista Monumentelor Istorice a unei „cetăţi de pământ hallstattiene”, aflate la circa 8 km sud-est de punctul mormintelor de tip Ferigile de la *Valea Miriuței*. Este vorba despre un presupus sit, aflat în punctul *Grigoroaia*, pe teritoriul comunei Cetățeni (de altfel, o cunoscută localitate, cu bogate și valoroase descoperiri arheologice pre- și protoistorice și din Evul Mediu), pe un promontoriu (circa 650 m altitudine) de pe valea pârâului Scropoasa, de asemenea afluent de pe dreapta, ca şi Miriuţa, al Râului Dâmboviţa. Nu știm ce anume a determinat includerea acestui promontoriu în LMI și nici care au fost motivele care au dus la etichetarea insolită a acestuia drept „cetate de pământ hallstattiană”. Din câte cunoaștem, nimeni nu a făcut acolo vreo săpătură arheologică, nici măcar un sondaj minimal de verificare. O vizită la fața locului în toamna anului 2018 a fost edificatoare pentru peisajul spectaculos al locului și pentru excelenta vizibilitate către est și sud, către valea Dâmboviței. Dar doar atât. Nu este însă deloc exclus ca viitorul să ne aducă surprize în ceea ce privește caracteristicile și evoluția, la finalul preistoriei, a acestei microzone.

---

[63] Vulpe 1967, pl. 41; Măndescu 2005, p. 33, fig. 1.
[64] Palincaş 2003–2005, p. 291–301.
[65] Popescu, Vulpe 1982, p. 102, fig. 22–24.
[66] Măndescu 2016, p. 153–180.
[67] Palincaş 2003–2005, p. 300.
[68] Popescu, Vulpe 1982, p. 111.

BIBLIOGRAFIE

Alexandrescu 1977 — P. Alexandrescu, *Les modèles grecs de la céramique tournée*, Dacia N.S. 21, 1977, p. 113–138.

Bader 1983 — T. Bader, *Die Fibeln in Rumänien*, PBF XIV, 6, München, 1983.

Gergova 1987 — D. Gergova, *Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien*, PBF XIV, 7, München, 1987.

Hänsel 1974 — B. Hänsel, *Zur Chronologie des 7. bis 5. Jahrhunderts v. Chr. im Hinterland von Odessos an der westlichen Schwarzmeerküste,* PZ 49, 1974, p. 193–217.

Măndescu 1999 — D. Măndescu, *Fibule din colecţia Muzeului Judeţean Argeş – epoca bronzului, Hallstatt, Latène*, Argesis 8, 1999, p. 7–19.

Măndescu 2005 — D. Măndescu, *Despre periferia sudică a grupului Ferigile. Cu specială privire asupra necropolei de la Teiu (jud. Argeş)*, Istros 12, 2005, p. 33–34.

Măndescu 2016 — D. Măndescu, *Necropola de la Valea Stânii (judeţul Argeş): o abordare comparativă cu caracteristicile grupului hallstattian târziu Ferigile*, Istros 22, 2016, p. 155–182.

Măndescu, Dumitrescu, Păduraru 2014 — D. Măndescu, I. Dumitrescu, M. Păduraru, *Repertoriul arheologic al judeţului Argeş*, Brăila, 2014.

Neagoe, Păduraru 2001 — C. Neagoe, M. Păduraru, *Mărturii controversate despre tabăra lui Mihai Viteazul de la Stoenești (septembrie–octombrie 1596)*, Argesis 10, 2001, p. 103–112.

Palincaş 2003–2005 — N. Palincaş, *Câteva fragmente ceramice hallstattiene de tip Ferigile descoperite la Câmpulung (jud. Argeş)*, SCIVA 54–56, 2003–2005, p. 291–302.

Petre, Vulpe 1994 — Gh. Petre, A. Vulpe, *Depozitul de vase ceramice de la Bistriţa (Vâlcea)*, AO S.N. 9, 1994, p. 25–42.

Popescu, Vulpe 1982 — E. Popescu, A. Vulpe, *Nouvelles découvertes du type Ferigile*, Dacia N.S. 26, 1982, p. 77–114.

Popescu, Vulpe 1992 — E. Popescu, A. Vulpe, *Necropola de tip Ferigile de la Rudeni, jud. Argeş*, MCA 17 (Ploieşti, 1983, Partea I), 1992, p. 109–113.

Simion 1976 — G. Simion, *Les Gétes de la Dobrudja septentrionale du VI-e au I-er siècle av. n. è.*, TD 1, 1976, p. 143–163.

Vulpe 1967 — A. Vulpe, *Necropola hallstattiană de la Ferigile. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1967.

Vulpe 1977 — A. Vulpe, *Zur Chronologie der Ferigile-Gruppe*, Dacia N.S. 21, 1977, p. 81–111.

Vulpe, Popescu 1972 — A. Vulpe, E. Popescu, *Contribution à la connsaissance des débuts de la culture géto-dacique dans la zone subcarpatique Vîlcea-Argeş*, Dacia N.S. 16, 1972, p. 75–111.

FUNERARY FINDINGS BELONGING TO FERIGILE GROUP AT STOENEŞTI – *VALEA MIRIUŢEI* (ARGEŞ COUNTY)

ABSTRACT

The paper provides a scientific recovery of the funerary remains found in 1989 at Stoeneşti – *Valea Miriuţei* (Argeş County), following the rescue excavations carried out by the museographer Teodor Cioflan from the Argeş County Museum. Two mounds with stone sheet (8–9 m in diameter and 0,5–1 m high) containing incineration tombs were then investigated. The funeral rite and ritual, as well as the archaeological inventory, led to the assignment of these tombs to the Ferigile group. The exact location of the site in the field based on data obtained from recent area survey is extensively presented. The museum in Piteşti keeps part of the documentation of the rescue excavations from 1989 and a small ceramic lot found in these tombs, as well as a fragmentary bronze fibula repaired in ancient times. On the basis of these data, the typology and chronology of the archaeological assemblage are discussed (sherds of hand-modelled pottery belonging to certain types and shapes known in the Ferigile group: cups, mugs, bowls with incurved rim, big bellied pots; the fibula probably belongs to the double-looped Glasinac type). Most likely, the Early Iron Age graves of Stoeneşti belong to the Ferigile-South phase. This is the first proof related to the presence of Ferigile group on the Dâmboviţa River valley. The findings from Stoeneşti contribute to a clearer outline of Ferigile group's expression in a well-defined micro-zone in the north-eastern Argeş county, with a radius of maximum 15 km, bounded by the Târgului River valley to the west and Dâmboviţa River to the east.

Keywords: Stoeneşti (Argeş County), incineration tombs, mounds, Ferigile group, pottery, repaired fibula, Early Iron Age

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Stoenești – *Valea Miriuței*. 1. Rescue excavations, 1989 July (photo T. Cioflan, Argeș County Museum documentary archive); 2. the nowadays (2018 May) landscape of the excavations' spot.

Fig. 2. Stoenești – *Valea Miriuței*. Rescue excavations, 1989 July. Detail showing the unveiling of the stone sheet covering a funerary mound (photo T. Cioflan, Argeș County Museum documentary archive).

Fig. 3. Archaeological inventory (potsherds and bronze fibula) found during the rescue excavations from Stoenești – *Valea Miriuței* (1989). Argeş County Museum collection (photo D. Răcășanu).

Fig. 4. Stoenești – *Valea Miriuței*. Potsherds and bronze fibula found in 1989 in a funerary context.

Fig. 5. Findings dating back to the Early Iron Age in Muscel microzone between the upper basins of Târgului and Dâmboviţa rivers. 1. Stoenești – *Valea Miriuței*; 2. Câmpulung – *Negru-Vodă monastery*; 3. Cetățeni – *Grigoroaia*; 4. Țițești – *The new school*; 5. Valea Stânii – *Vărzărie*.

1

2

Fig. 1. Stoenești – *Valea Miriuței*. 1. Săpături de salvare, iulie 1989 (foto T. Cioflan, arhiva documentară a Muzeului Județean Argeș); 2. peisajul actual în locul în care au fost făcute săpăturile, mai 2018.

Fig. 2. Stoenești – *Valea Miriuței*. Săpături de salvare, iulie 1989. Detaliu cu dezvelirea mantalei de pietre a unui mormânt tumular (foto T. Cioflan, arhiva documentară a Muzeului Județean Argeș).

Fig. 3. Inventar arheologic (fragmente ceramice și fibulă din bronz) descoperit în săpăturile de salvare de la Stoenești – *Valea Miriuței* (1989) și înregistrat în colecția de istorie veche (I. V.) a Muzeului Județean Argeș (foto D. Răcășanu).

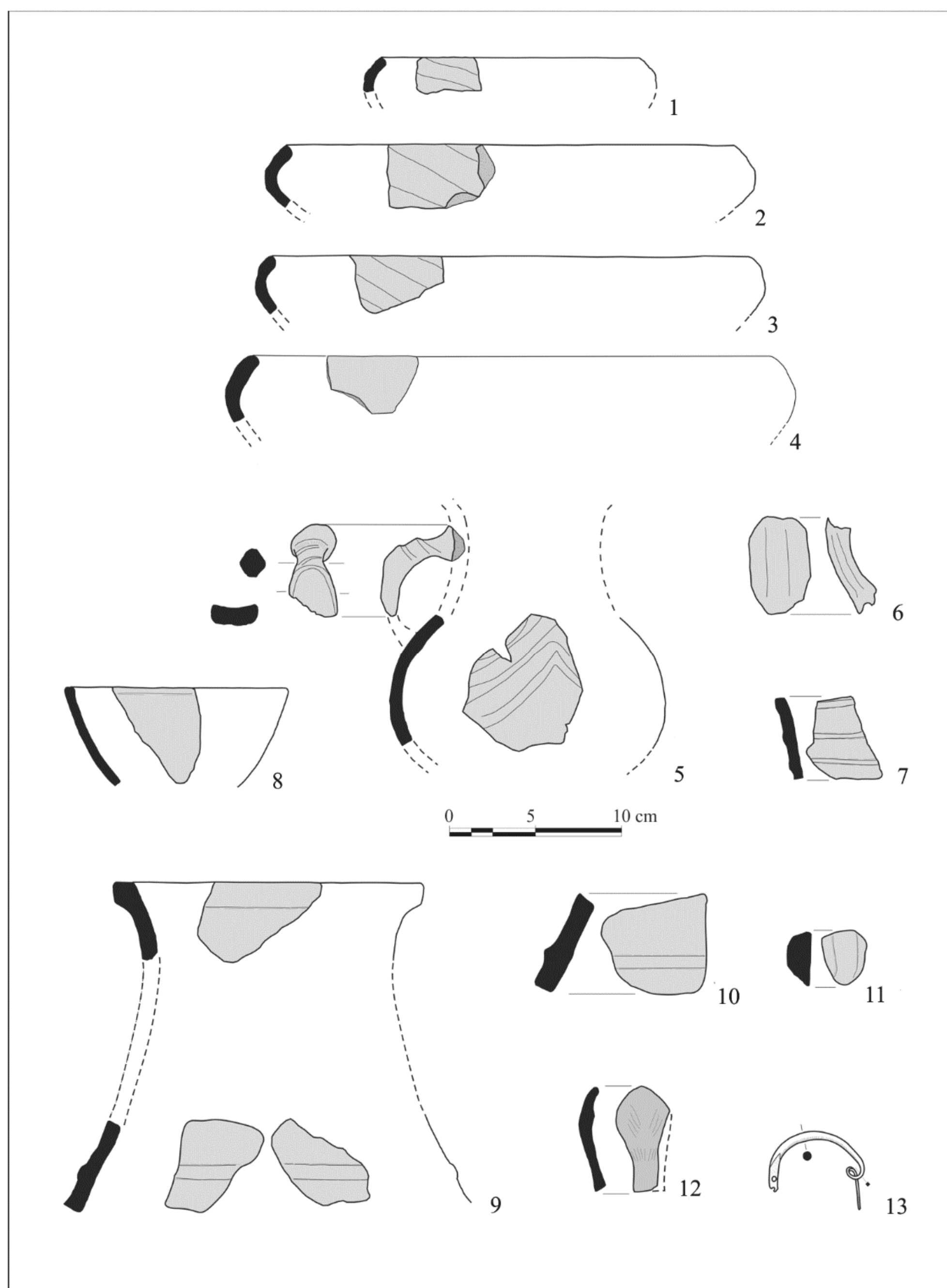

Fig. 4. Stoeneşti – *Valea Miriuţei*. Ceramică şi fibulă de bronz descoperite în 1989, în context funerar.

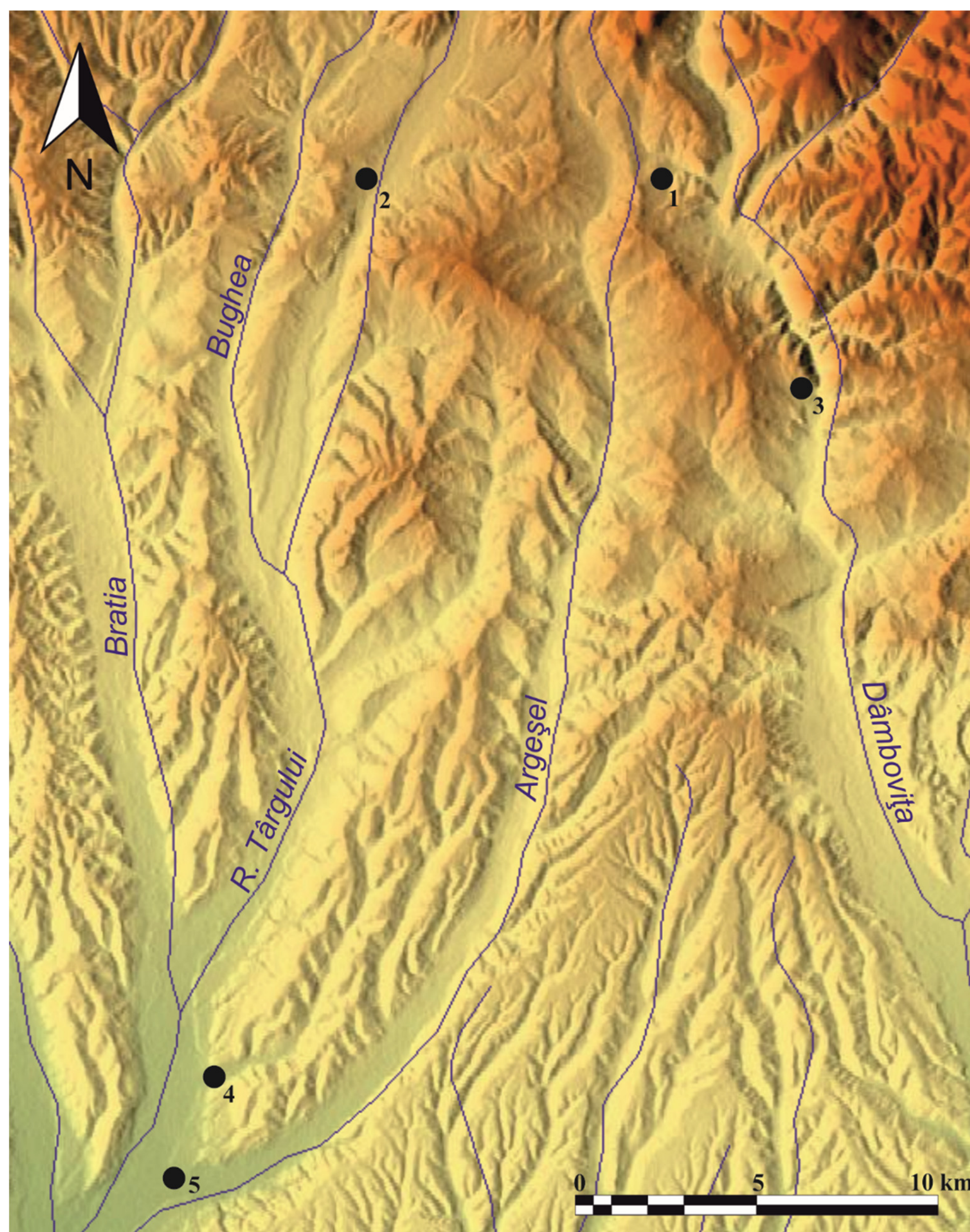

Fig. 5. Descoperiri din prima epocă a fierului în microzona musceleană dintre bazinele superioare ale Râului Târgului şi Râului Dâmboviţa. 1. Stoeneşti – *Valea Miriuţei*; 2. Câmpulung – *Mănăstirea Negru-Vodă*; 3. Cetăţeni – *Grigoroaia*; 4. Ţiţeşti – *Şcoala nouă*; 5. Valea Stânii – *Vărzărie*.

INSCRIPTION FUNÉRAIRE HELLÉNISTIQUE D'ISTROS

ALEXANDRU AVRAM*

Abstract: The author publishes a funerary inscription from the end of the 4th century BC which has been found by chance in Istros (Histria). All three anthroponyms that occur in this new epigraphic document are now attested for the first time in this city.

Keywords: funerary inscription, Istros (Histria), onomastics, Pontus Euxinus

Mon collègue et ami Iulian Bîrzescu, membre de l'équipe archéologique chargée des fouilles d'Istros (Histria), identifia en septembre 2017 dans la cour de Vasile Ganea, habitant de la commune d'Istria, un nouveau monument épigraphique. Qu'il soit chaleureusement remercié de m'avoir autorisé à l'étudier et à le publier.

Il s'agit d'une stèle de marbre à fronton brisée en haut et en bas : ht. = 0,325 m ; lg. = 0,315 m ; ép. = 0,085 m. Du fronton n'est conservée qu'une partie du bord inférieur en relief. Bien qu'il manque la partie inférieure de la stèle, le champ de l'inscription n'est point affecté.

Gravure extrêmement profonde, avec des lettres élégantes pourvues d'*apices* : *mu* aux pieds obliques, *nu* avec le pied droit plus court, *sigma* aux branches extérieures obliques ; ht. des lettres = 0,023–0,030 m, à l'exception de l'*omikron*, comme d'habitude à cette époque, manifestement plus petit (0,013 m).

À en juger d'après l'écriture, l'inscription devrait dater des dernières décennies du IVe siècle *a.C.* :

Μίκκη Κρονίου
Ἀττάλου γυνή.
Κρόνιος Ἀττάλου.

« Mikkè, fille de Kronios, épouse d'Attalos. Kronios, fils d'Attalos ».

Il va de soi que Κρόνιος Ἀττάλου est le fils de Μίκκη Κρονίου, enseveli donc auprès de sa mère, car il porte, selon une coutume très répandue dans le monde grec, le nom de son grand-père maternel. Les deux auraient peut-être trouvé la mort

* Université du Maine, Faculté des Lettres, Langues et Sciences humaines / Institut d'archéologie « Vasile Pârvan » de l'Académie Roumaine, Bucarest ; e-mail : alexandru.avram@univ-lemans.fr.

ensemble à la suite d'un accident.

L'inscription présente un certain intérêt onomastique, puisque tous les trois anthroponymes qu'elle révèle font leur apparition à Istros pour la première fois.

Fig. 1. Inscription funéraire d'Istros (Histria). Photo Iulian Bîrzescu.

Mieux encore, même dans l'espace plus large des côtes ouest- et nord-pontiques, les noms Μίκκη et Κρόνιος n'étaient attestés qu'une seule fois chacun[1]. Je ne crois pas que l'on puisse ajouter une autre Μίκκη à Istros sur la foi de la suggestion prudente de G. Mihailov (SEG 32 699) pour l'inscription ISM I 256 : Μει[δ]ίας ὑ[π]ὲρ τῆς θυγατρὸς Μίḳ[κης?][2].

[1] Μίκκη à Mésambria pontique ou dans ses environs : IGBulg V 5085 (nom écrit Μίκκα, avec dorisme), fin du IIIe s. *a.C.* Κρόνιος à Chersonèse taurique : Solomonik 1973, n° 174 (Ἱερῷ Κρονίου), première moitié du IIIe s. *a.C.*

[2] Cette inscription devrait être lue Μει[δ]ίας ὑ[π]ὲρ τῆς θυγατρὸς Μι[- -] (ou Μη[- -]) ͺ ἱερησα]μένης [Ἀρτέμι]δ[ι]. Voir Avram, Bîrzescu, Zimmermann 2008, p. 114–115, n° 20 (SEG 58 721), avec le lemme complet.

Seul le banal Ἄτταλος trouve un nombre impressionnant d’occurrences[3]. Encore faut-il remarquer que notre Ἄτταλος compte parmi les plus anciens porteurs de ce nom dans le domaine pontique, à côté de deux homonymes recensés dans un *album* de Gorgippia[4] : ce n’est qu’après l’avènement de la dynastie attalide que ce nom royal devint, à vrai dire, populaire dans toutes les régions du monde hellénistique.

En revanche, sur la côte sud du Pont-Euxin, Μίκκη trouve deux occurrences en Bithynie et une autre à Héraclée du Pont, alors que le nom Κρόνιος est porté par un potier d’Héraclée du Pont, par un autre de Sinope[5] et, enfin, par un ressortissant d’Amastris, dont le nom, à l’époque (IVe siècle) était encore Kromna, décédé à Panticapée : Κρόνιος | Π{ι}οσειδεωνίο | Κρωμνίτης[6].

BIBLIOGRAPHIE

Avram 2013 — A. Avram, *Prosopographia Ponti Euxini externa*, Colloquia Antiqua 8, Leuven – Paris – Walpole, MA, 2013.

Avram, Bîrzescu, Zimmermann 2008 — A. Avram, I. Bîrzescu, K. Zimmermann, *Die apollinische Trias von Histria*, dans R. Bol, U. Höckmann, P. Schollmeyer (éds), *Kult(ur)kontakte. Apollon in Milet-Didyma, Histria, Myus, Naukratis und auf Zypern, Akten der Table Ronde in Mainz vom 11.-12. März 2004*, Internationale Archäologie 11, Rahden/Westf., 2008, p. 107–144.

Solomonik 1973 — E.I. Solomonik, *Novye epigrafičeskie pamjatniki Khersonesa*, vol. II, Kiev, 1973.

O INSCRIȚIE FUNERARĂ ELENISTICĂ DE LA HISTRIA

REZUMAT

Autorul publică o inscripţie funerară de la sfârşitul secolului al IV-lea a.Chr., descoperită întâmplător la Istros (Histria). Toate cele trei antroponime care figurează în acest nou document epigrafic sunt atestate în această cetate acum pentru prima oară.

Cuvinte-cheie: inscripţie funerară, Istros (Histria), onomastică, Pontul Euxin

LEGENDA ILUSTRAȚIEI

Fig. 1. Inscripţie funerară de la Istros (Histria). Foto Iulian Bîrzescu.

[3] Voir LGPN IV, *s.v.*

[4] CIRB 1137, l. A.2 et B.29.

[5] Voir les références dans LGPN V.A.

[6] CIRB 199 (Avram 2013, p. 26, n° 241).

PARTICIPAREA FLOTEI ROMANE LA RĂZBOIUL DACIC AL ÎMPĂRATULUI TRAIAN

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Rezumat: Cinci diplome militare privitoare la trupele auxiliare din armata provinciei Moesia Superior, datând din anii 100 (AÉ, 2008, 1734; AÉ, 2009, 1818), 102/105 (AÉ 2009, 1819), 111/112 (AÉ, 2008, 1739) şi 112/114 (AÉ, 2008, 1739), atestă, de asemenea, existenţa unor efective de marină *(classici)*, sub conducerea unui *praefectus (classis)*. Această flotă militară, constituită special în vederea războiului cu dacii, avea misiunea să sprijine operaţiunile de debarcare (legarea unor poduri de vase) şi să asigure „poliţia" fluvială.

Cuvinte-cheie: împăratul Traian, provincia Moesia Superior, flotă militară, *classici*, *praefectus classis*

Despre participarea flotei romane la războiul dacic al împăratului Traian ne informează sporadic mai multe scene de pe Columna lui Traian[1].

Primele reprezentări se întâlnesc în scenele II şi III: mici ambarcaţiuni în care se încarcă provizii (butoaie şi saci).

Un moment important este reţinut în scena III: la intrarea unei grote, apare zeul *Danubius*, cu bustul ieşind din apă; acesta întinde braţul protector spre podul de vase din scena următoare (IV–V; fig. 1–2). Scena reprezintă două segmente ale podului, unul pe malul moesic, celălalt pe malul dacic[2].

Următoarea reprezentare a unei ambarcaţiuni romane apare abia în scena XXX, care redă îmbarcarea unei prinţese dace (sora lui Decebal), la care asistă însuşi împăratul. Scena se petrece probabil la Viminacium; de aici, corabia urca pe Dunăre, apoi urma drumul pe râul Sava până la Siscia. Drumul pe Dunăre spre mare era acum nesigur: scena XXXI prezintă trecerea Dunării (pe gheaţă) de către barbarii nord-

---

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

1 Numerotarea scenelor se face după C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule*, I–II, Berlin, 1896–1900.

2 După R. Vulpe (*Columna lui Traian – Trajan's Column*, Bucureşti, 2002, p. 23), ar fi vorba de două coloane ale armatei romane, la o mare distanţă una de alta, pătrunse pe pământul Daciei. Vezi şi K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittlereen und unteren Donauraum in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn, 1984, p. 166 şi urm.

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, Bucureşti, 2018, p. 217–224

danubieni, iar scena XXXII atacul acestora asupra castrelor romane din Moesia Inferior.

Scena următoare (XXXIII = 24) prezintă îmbarcarea corpului expediționar condus de însuşi împăratul Traian, într-un port mare de la Dunăre – la Viminacium, fără îndoială[3]. În scena XXXIV (= 25–26), însuşi împăratul ține cârma unei corăbii. Debarcarea s-a făcut probabil la Novae, în Moesia Inferior (scena XXXV). Următoarele zece scene redau operațiunile militare, soldate cu alungarea invadatorilor.

Fig. 1. Scenă de pe Columna Traiana (IV).

În continuare, scena XLVI (= 36) redă iarăşi îmbarcarea lui Traian pe o corabie, cu care urcă pe cursul Dunării, apoi din nou debarcarea, tot pe teritoriul Moesiei (XLVII = 36). Deosebit de interesantă este scena XLVIII (= 37): o trupă romană iese pe poarta unui castru şi înaintează spre un pod de vase; este, probabil, o legiune romană, căci în frunte păşesc purtătorii de stindarde. Trecerea s-a făcut pe la Oescus[4], unde staționa legiunea V Macedonica; de aici trupa a urcat de-a lungul Oltului[5], până spre frontul din Transilvania.

[3] După R. Vulpe, îmbarcarea s-ar fi făcut la Drobeta – Pontes; dar elementele arhitecturale ale scenei, mai cu seamă reprezentarea unui mare amfiteatru roman, sugerează centrul militar legionar de la Viminacium (amfiteatrul de la Drobeta, de lemn, este reprezentat abia în scena C = 86).

[4] După R. Vulpe, trecerea s-ar fi făcut pe la Drobeta, ceea ce nu este posibil, deoarece aici nu se afla un centru legionar.

[5] Prezența toponimului *Castra Traiana* în Tabula Peutingeriana, în zona Carpaților Meridionali, sugerează trecerea împăratului Traian prin aceste locuri.

Războiul din 101–102 (*expeditio Dacica I*) s-a încheiat cu aducerea sub ascultare a regatului dacic. O parte din teritoriul său era deja sub ocupație militară (anexat): Oltenia, Muntenia şi sudul Moldovei, Banatul, Țara Hațegului şi sudul Transilvaniei (până la linia Oltului). Chiar în capitala regală, la Sarmizegetusa, s-a instalat o garnizoană romană. La Drobeta, arhitectul Apollodor începea lucrările pentru podul de piatră peste Dunăre.

Fig. 2. Scenă de pe Columna Traiana (V; continuare).

Pacea, inacceptabilă pentru regele Decebal, nu a fost durabilă; insurecția anti-romană îl obligă pe Traian să întreprindă o nouă campanie militară în Dacia (*expeditio secunda Dacica*, 105–106).

Nave romane mai apar abia în scena LXXIX (= 67–68), care prezintă îmbarcarea împăratului Traian la Brundisium, apoi debarcarea la Apollonia (scena LXXX = 68–69). O altă corabie, din scena LXXXVII (= 74–75), se referă la altă localitate de pe țărmul Adriaticii, din drumul lui Traian spre Moesia şi, mai departe, spre Dacia.

În cursul războiului din 105–106 nu mai apar nave romane.

*

Câteva diplome militare din timpul domniei împăratului Traian atestă existența unei flote militare în provincia Moesia Superior:

1. O diplomă militară din anul 100[6], acordată *[equitibus et p]editibus qui mi[litant in alis tribus et cohortib]us decem et n[ovem]*; urmează enumerarea trupelor, iar spre încheierea şirului: *[- - - et VII Breucorum] et classicor[um et sunt in Moesia Superiore sub] C. Cilnio Pr[oculo item dimissis honesta missi]one qui quina [et vicena plurave stipendia merue]runt* etc.

2. Altă diplomă, tot din anul 100[7], a fost acordată *[equitibus et peditibu]s qui mi[litant in alis tribus et cohortibus decem] et n[ovem]*; urmează enumerarea trupelor, iar spre încheierea şirului: *et V[II Breucorum] et classi[coru]m et sunt in Moesia [Superiore] sub C. Cilnio Proculo item [dimissis ho]nesta missione qui quina et vic[ena plurave] stipendia mer[ueru]nt* etc.

Forma *classicorum* (genitiv plural), succedând numelor trupelor (alelor şi cohortelor), se mai întâlneşte într-o diplomă pentru armata din Egipt din 24 septembrie 105[8]; şirul trupelor înscrise (trei ale şi şapte cohorte) se încheie astfel: *et II et III Ituraeorum et classicorum*. Barbara Pferdehirt explică această situaţie astfel[9]: „mit classicorum [- - -] keine Flotenangehörigen gemeint waren, sondern daß es sich um einen Zusatz zur Coh. III Ituraeorum gehandelt hat”. Prin analogie, ar însemna că, şi în cele două diplome extrase din *constitutio* din anul 100, trebuie să înţelegem *cohors VII Breucorum et classicorum*; prin urmare, această cohortă ar fi fost dotată cu ambarcaţiuni. Această cohortă se afla pe timpul lui Domitian în Pannonia, de unde a fost trimisă în Moesia, unde apare în diploma din 5 septembrie 85, purtând indicaţia *c(ivium) R(omanorum)*[10]. După Barnabás Lörincz, trupa staţiona „in der Umbegang von Viminacium”[11]; a participat la războaiele lui Traian cu dacii şi parţii, apoi (cel mai târziu pe timpul lui Antoninus Pius) a revenit în Pannonia Superior.

Deoarece *constitutio honestae missionis* citată datează din anul 100, înseamnă că acei *classici* aveau *stipendia emerita* legale şi se aflau în Moesia de mai multă vreme, poate de pe timpul lui Domitian. După divizarea Moesiei, împăratul, constatând poate lipsa unor efective navale în Moesia Superior, a decis eventual aducerea unor efective navale din Pannonia. Aceşti *classici* puteau proveni din *classis Flavia Pannonica*, fiind ataşaţi cohortei VII Breucorum încă din Pannonia.

Observăm însă că într-o altă diploma, din acelaşi an, dar mai precis datată (8 mai 100)[12], *cohors VII Breucorum c. R.* este ultima din serie, fără a mai fi urmată de *classicorum*. În această situaţie, ne întrebăm dacă nu este, totuşi, vorba de o

[6] W. Eck, A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen. Neue Diplome für Moesia und Moesia superior*, Chiron 38, 2008, p. 320–342, nr. II 4; AÉ, 2008, 1734.

[7] W. Eck, A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen II. Neue Diplome für Moesia, Moesia interior und Moesia superior*, Chiron 39, 2009, p. 562–566; AÉ, 2009, 1818 (= AÉ, 2008, 1733 + 1735 + un nou fragment).

[8] RMD, I, 9 = RGZM, 12.

[9] RGZM, p. 36, nota 1

[10] CIL, XVI, 31.

[11] B. Lörincz, *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit*, I, Wien, 2001, p. 31; Lörincz citează AÉ, 1905, 162.

[12] W. Eck, A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen. Neue Diplome für Moesia und Moesia superior*, Chiron 38, 2008, p. 325–329, nr. II.1; reprodusă în AÉ, 2008, 1731.

dificultate de exprimare; eventual să înţelegem *peditibus(- - - - -) classicorum*[13]?. De altfel, cei ce serveau în flotă erau asimilaţi infanteriştilor, purtând grade precum *milites* din trupele auxiliare.

3. O diplomă din a. 102/105 a fost acordată călăreţilor şi pedestraşilor din trei ale şi şaisprezece (?) cohorte[14]; urmează enumerarea trupelor, apoi: *[et sunt in Moesia Superior]e sub L. Herennio [Saturnino qui quina e]t vicena et classicis se[na et vicena plu]rave stipe[nd]ia meruerunt*. Datarea prea largă, între 102 şi 105, poate fi restrânsă, ba chiar fixată la anul 102, după încheierea primului război dacic al lui Traian (*expeditio Dacica prima*, cum consemnează textele epigrafice).

În această diplomă, formaţiunea de *classici* apare ca o unitate (de marină) independentă; ea avea, probabil, un efectiv de valoarea a cel puţin unei cohorte. Remarcăm că noua formaţiune de marină nu are un nume propriu, precum flotele din Moesia Inferior şi Pannonia (din 106, Pannonia Inferior). De altfel, şi în cazul acestora, diplomele militare le consemnează prezenţa tot prin indicaţia *item classicis*, apărând astfel în diploma Moesiei Inferior din 25 septembrie 111[15] şi chiar în diploma din 20 august 127[16]; dar, în aceasta din urmă, numele complet al flotei apare atunci când formularul diplomei arată că titularul provenea dintre marinari: *class(is) Flavi(ae) Moesic(ae) cui praest A. Gellius Celer, ex gre[g]ale C. Valerio [- - -] f. Marcello Pannon(io)*.

Această flotă avea menirea nu doar să sprijine operaţiunile de trecere a Dunării (amenajarea podurilor de vase) sau de debarcare[17], ci, în special, să asigure securitatea navigaţiei fluviale – spre exemplu, a drumului amenajat de Traian în anul 100 pe malul drept al Dunării (a se vedea inscripţia din zona Cazanelor: *montibus excisi[s] anco[ni]bus sublatis via[m] f[ecit]*[18]; iar, din anul 101, datează inscripţia care consemnează săparea unui canal, tot pe malul drept al Dunării, pentru a ocoli pragurile de la Porţile de Fier; *ob periculum cataractarum derivato flumine tutam Danuvi navigationem fecit*[19]). O situaţie comparabilă ne prezintă o inscripţie din timpul lui Marcus Aurelius, conținând cariera lui M. Valerius Maximianus: *misso in procinctu Germanic(ae) exped(itionis) ad deducend(a) per Danuvium quae in annonam Panno(niae) utriuusq(ue) exercit(uum) denavigarent, praepos(ito)*

[13] Mai observăm că, într-o diplomă referitoare la armata Pannoniei Inferior din anul 152 (AÉ, 2009, 1826), apare formularea: *quinq(ue) et vigint(i) item classic(is) senis et vicenis plurib(us)que stip(endis) emer(itis) dim(issis) honest(a) miss(ione) quor(um) nomin(a) subscr(ipta) sunt civit(atem) Roman(am) item filis classic(orum) dedit et conub(ium) cum uxor(ibus) quas tunc habuis(sent*) etc.; aceeaşi formulare o găsim în diploma AÉ 2010, 1272 din anul 151. Prin urmare, să înţelegem şi în diplomele din anul 100: „precum şi cei ai *classici*-lor”?

[14] W. Eck, A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen II. Neue Diplome für Moesia, Moesia inferior und Moesia superior*, Chiron 39, 2009, p. 567–569, nr. III 19; AÉ 2009, 1819 (= 2015, 1883).

[15] RMD, IV, 222.

[16] AÉ, 2008, 1755.

[17] S-ar putea ca la momentul unei asemenea debarcări să se refere o frază din *Getica* lui Criton, transmisă de Lexiconul lui Suidas: „Încă pe când traversau şi abia apucând să debarce, (dacii) îi atacau” (vezi I.I. Russu, *Getica lui Statilius Crito,* StCl 4, 1972, p. 122, fragm. 4).

[18] CIL, III, 8267 (= 1688) = ILS, 5663.

[19] AÉ, 1973, 475.

vexillationum clas(sium) praetor(iarum) Misenatis item Ravennatis item clas(sis) Brittan(ic(ae) item equit(um) Afror(um) et Mauror(um) elector(um) ad curam explorationis Pannoniae[20].

Alte două diplome (fragmentare; textul reconstituit provine din completare reciprocă) datează din anul 112:

4. Diplomă datată între 10 decembrie 111 – 9 decembrie 112[21], acordată călăreţilor şi pedestraşilor din trei ale şi treisprezece cohorte; urmează enumerarea trupelor, apoi: *[et sunt in Moesia Superiore sub P]rifernio Paet[o, praef(ecto) - - - lio Importuno, quinis et vic]enis pluribus[ve stipendis emeritis item clas]sicis senis et [vicenis dimissis honesta mission]e* etc. Vezi şi diploma următoare.

5. Diplomă datată între 112–114[22], acordată călăreţilor şi pedestraşilor din două ale şi treisprezece cohorte; urmează enumerarea trupelor, apoi: *[et sunt in Moesia Superiore sub Prifernio Paeto, praef(ecto) - - -]lio Import[uno, quinis et vicenis pluribusve] stipendis [emeritis item classicis senis et vi]cenis dimis[sis honesta missione]* etc.

În aceste două ultime diplome, datând probabil amândouă din anul 112, Prifernius Paetus era guvernatorul Moesiei Superior[23]; acel ofiţer (prefect) ce urmează după numele guvernatorului, *[- - -]lius Import[unus]*, abia acum atestat în prosopografia ecvestră, este identificat de editorii diplomei ca prefect al flotei din Moesia Superior[24].

*

Operațiunile preliminare războiului au solicitat din plin flota romană: aprovizionarea armatei, transportul trupelor şi operațiile de debarcare; îndeosebi legarea unor poduri de vase (scenele IV–V şi XLVIII = 37) solicita priceperea inginerilor militari romani. Aceste considerente explică prezența, între distincțiile primite de câțiva generali romani, a unor *coronae navales*: un anonim dintr-o inscripție (acefală) de la Roma[25]; Q. Glitius Atilius Agricola, guvernator al Pannoniei, *donatus bello Dacico donis militaribus corona murali vallari classic(a) aurea hast(is) puris IIII vexillis IIII*[26]; distincția cu *corona classica* a mai fost reconstituită în două inscripții (fragmentare): una reda cariera lui C. Cilnius Proculus, guvernator al Moesiei Superior (anul 100)[27], cealaltă cariera altui anonim

---

[20] AÉ, 1956, 124 (= IDRE, II, 445).

[21] AÉ, 2008, 1738.

[22] AÉ, 2008, 1739.

[23] PIR^2, P 934.

[24] W. Eck, A. Pangerl, *Moesia und seine Truppen. Neue Diplome für Moesia und Moesia superior*, Chiron 38, 2008, p. 363: „Eingeschlossen in die Privilegierung waren auch Flottensoldaten, wie die separate Ausgabe über die 26 Dienstjahre zeigt. Auf diese Flottensoldaten bezieht sich wohl auch der Name des Präfekten, der wie dargelegt vermutlich als [- - -]lius Importunus (?) zu lesen ist".

[25] CIL, VI, 1444 (= ILS, 1022; IDRE, I, 6, Roma).

[26] IDRE, I, 157 (= CIL, V, 6976), 158 (= CIL, V, 6977; ILS, 1021 a), 159 (= CIL, V, 6978), 160 (= CIL, V, 6979), 161 (= CIL, V, 6980) (Augusta Taurinorum).

[27] IDRE, I, 128 (= AÉ, 1987, 392) (Arretium, Italia).

(se presupune că este vorba despre D. Terentius Scaurianus)[28]. Doar pe baza acestor inscripţii, un autor spaniol imaginează un război naval cu barbarii nord-danubieni, care au invadat Moesia Inferior în iarna dintre anii 101/102; aceştia ar fi avut concursul cetăţilor Tyras şi Olbia şi chiar al Regatului Bosporan[29] – ipoteză (părere) total hazardată. În realitate, invadatorii (daci, sarmaţi, bastarni?) au trecut Dunărea încă din toamna anului 101, utilizând probabil monoxilele aflate din abundenţă de-a lungul fluviului[30]; alţii, chiar pe gheaţă, în timpul iernii, cum pare a sugera scena XXXI de pe Columnă. Invazia s-a petrecut în sectorul dunărean nesupravegheat de *classis Flavia Moesica* din armata provinciei Moesia Inferior (care patrula în zona maritimă a Dunării şi în zona lagunelor din faţa cetăţilor Tyras şi Olbia).

Din diplomele prezentate mai sus, rezultă că o flotă a existat şi în Moesia Superior, constituită special de împăratul Traian pentru războiul cu dacii; la conducerea acestei flote se afla tot un *praefectus*, aşa cum rezultă din diplomele citate mai sus (nr. 4–5)[31]. Ulterior *classici* nu mai apar în diplomele Moesiei Superior, ceea ce, probabil, înseamnă că această flotă a fost desfiinţată.

Totuşi, legiunile dunărene erau prevăzute cu escadre navale[32]. Astfel, o inscripţie din Moesia Superior, de la Naissus[33], menţionează un *mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) disce(n)s epibeta* – deci un soldat care se instruia pentru a fi marinar: ἐπιβάτης, „îmbarcat”. De asemenea, din Moesia Inferior, de la Novae, provin numeroase cărămizi ştampilate ale legiunii *I Italica*, numele legiunii fiind înscris într-un cartuş în formă de navă[34].

---

[28] IDRE, I, 183 (= AÉ, 1982, 678) (Nemausus, Gallia).

[29] David Soria Molina, *Bellum Dacicum. Geopolitica, estrategia y conflict en el Danubio bajo Domiciano y Trajano (85–106 d.C.)*, Madrid – Salamanca, 2016, p. 151 şi urm.; David Soria Molina, *Estrategia y guerra naval en el espacio danubiano durante las guerras dácicas Trajano*, în *Divus Traianus.Travaux du Colloque international de Drobeta-Turnu Severin 16–17 Juin 2017*, Recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Gallinier et Florian Matei-Popescu, Bucureşti, 2018, p. 47–59.

[30] Cu asemenea monoxile, Alexandru cel Mare îşi trecea corpul expediţionar peste Dunăre, în anul 335 a.Chr., contra geţilor nord-dunăreni, cum aflăm din relatarea lui Flavius Arrianus (vezi *Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes*, I, Bucureşti, 1964, p. 585). Cu aceleaşi luntri monoxile ajungeau slavii până în arhipelagul grecesc, în timpul invaziilor lor de după anul 600 (Paul Lemerle, *Histoire de Byzance* [„Que sais-je?”, nr. 107], Paris, 1969, p. 68). De asemenea, istoricul bizantin Cinnamus (*Epitoma*, III, 3) relatează că, în anul 1122, împăratul Manuel Comnenul trece Dunărea contra pecenegiilor cu ajutorul monoxilelor pescăreşti (vezi *Fontes*, III, 1975, p. 233–235).

[31] *Supra*, notele 20–21.

[32] Astfel, o inscripţie din Moesia Superior, de la Naissus, menţionează un *mil(es) leg(ionis) VII Cl(audiae) disce(n)s epibeta* – deci un soldat care se instruia pentru a fi marinar: ἐπιβάτης: „îmbarcat”. De asemenea, din Moesia Inferior, de la Novae, provin numeroase cărămizi ştampilate ale legiunii I Italica, numele legiunii fiind înscris într-un cartuş în formă de navă (T. Sarnowski, J. Trynkowski, *Legio I Italica – Liburna – Danuvius*, în D. Haupt, H.G. Horn (eds.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, Stuttgart, 1986, p. 536–541).

[33] CIL, III, 14567 (= ISM, IV, 31).

[34] T. Sarnowski, J. Trynkowski, *Legio I Italica – Liburna – Danuvius*, în D. Haupt, H.G. Horn (eds.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, III, Stuttgart, 1986, p. 536–541.

LA PARTICIPATION DE LA FLOTTE ROMAINE À LA GUERRE DACIQUE DE L'EMPEREUR TRAJAN

RÉSUMÉ

Cinq diplômes militaires concernant les forces auxiliaires de l'armée de la province de Moesia Superior, datant des années 100 (AÉ, 2008, 1734 ; AÉ, 2009, 1818), 102/105 (AÉ 2009, 1819), 111/112 (AÉ, 2008, 1739) et 112/114 (AÉ, 2008, 1739), attestent aussi l'existence des effectifs de *classici*, sous les ordres d'un *praefectus (classis)*. Cette flotte militaire, spécialement constituée par l'empereur Trajan en vue de la guerre dacique, avait pour mission d'assurer les opérations de débarquement et d'effectuer la police fluviale.

Mots-clés : Empereur Trajan, province de Moesia Superior, flotte militaire, *classici*, *praefectus (classis)*

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Scène de la Colonne Trajane (IV).
Fig. 2. Scène de la Colonne Trajane (V).

DIN NOU DESPRE BISERICA „SFÂNTUL NICOLAE” DIN RĂDĂUȚI

ADRIAN BĂTRÎNA, LIA BĂTRÎNA*

Rezumat: Intervenția noastră este prilejuită de apariția, în toamna anului 2017, a unei voluminoase lucrări istorice, în care cei trei autori reanalizează mai vechile săpături arheologice efectuate de Virgil Drăghiceanu (1920) şi Nicolae Constantinescu (1969–1971) în Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeş, prilej cu care atribuie un număr de patru morminte primei biserici (Argeş I), propun noi identificări ale unor înhumați din cuprinsul necropolelor celor două biserici (Argeş I și Argeş II) şi zăbovesc, în mod special, asupra mormântului 10, pe care îl poziționează în prima biserică (Argeș I) și identifică înhumatul din acesta, pe baza unuia dintre inelele purtate de el, cu „unul dintre nenumiții fii ai lui Basarab”. În acest context, autorii socotesc potrivit ca, într-un capitol aparte, să ia în discuție și necropola din interiorul Bisericii *Sfântul Nicolae* de la Rădăuți, cercetată de noi în anul 1975 și publicată în anul 2012 într-o lucrare cu caracter monografic, să propună – cu două excepții – atât noi identificări ale înhumaților descoperiți în naosurile celor două biserici (Rădăuți I și Rădăuți II), care se succed în mod nemijlocit, cât și o nouă datare a bisericii de zid (Rădăuți II). Textul de față reprezintă o analiză atentă a corectitudinii metodologiei și raționamentelor folosite de către criticii lucrării noastre în sprijinul noilor lor interpretări și concluzii.

Cuvinte-cheie: Moldova, Rădăuți, lăcaș de cult, necropolă domnească, secolele XIV–XV

În toamna anului 2017, vede lumina tiparului o voluminoasă lucrare istorică[1], datorată unui colectiv de trei autori care au făcut parte din echipa de cercetare interdisciplinară participantă la proiectul *GENESIS* („Evoluție Genetică: Dovezi noi în studiul unor structuri interconectate. O călătorie biomoleculară în jurul Carpaților din Antichitate până în Evul Mediu”), desfășurat de Institutul de Biologie, București, al Academiei Române. Unul dintre obiectivele amintitului proiect a fost acela de a scoate în evidență relații genealogice în necropole relevante. Din rândul acestora, echipa formată din biologul Beatrice Kelemen, arheologul Adrian Ioniță și istoricul Alexandru Simon se oprește asupra necropolei din Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeş, de unde prelevează probe biologice (un dinte, un os de la

* Arheologi la Direcția Monumentelor Istorice (1967–1978); muzeografi la Muzeul Național de Istorie a României (1978–1988); arheologi experți independenți; e-mail: larbatrina@hotmail.com.

[1] Ioniță, Kelemen, Simon 2017.

picior și o falangă) din mormântul 10, ale cărui oseminte au fost conservate *in situ* încă din vremea primelor cercetări arheologice efectuate de Virgil Drăghiceanu. Potrivit studiului efectuat asupra ADN-ului extras din dinte, pe linie maternă înhumatul avea sânge *germanic*, dar părul, ochii și tenul, toate închise la culoare, se datorează, probabil, liniei paterne[2]. Din celelalte probe (un os de la picior și o falangă), prin datarea ^{14}C, s-a putut stabili faptul că decesul acestuia s-a petrecut între anii 1354–1364, probabil în jurul anului 1357[3]. În afară de acest studiu, sunt reanalizate săpăturile lui Virgil Drăghiceanu[4] (1920) și cele ale lui Nicolae Constantinescu[5] (1969–1971) din interiorul amintitei biserici, se propun noi identificări ale unor înhumați din mormintele cercetate și se atribuie primei biserici (Argeș I) un număr de patru morminte[6], fapt care constituie o noutate. Identificarea care a stârnit cele mai numeroase controverse este cea a înhumatului din mormântul 10, atribuit de către Virgil Drăghiceanu[7] lui Radu I, iar de către Nicolae Constantinescu[8] lui Vladislav I. Ținând cont de datările istorice, fizice și biologice, autorii vin cu o nouă propunere, considerând că în acest mormânt odihnește „unul dintre nenumiții fii ai lui Basarab”, fiu ce purta un inel cu inscripția AL VA/WA, plasată pe unul dintre umerii verigii[9]. Nu ne-am propus să ne pronunțăm deocamdată, dar o vom face în viitorul apropiat, asupra „noutăților” și interpretărilor, datorate autorilor amintitului volum, pe marginea mai vechilor cercetări de la Biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* de la Curtea de Argeș. Dar suntem obligați să intervenim mai rapid în această discuție, întrucât cei trei beneficiari ai proiectului *GENESIS* nu s-au mulțumit să efectueze cercetări arheologice „de birou” (cu excepția investigațiilor parțiale de natură antropologică și paleogenetică efectuate asupra înhumatului din mormântul 10) – bazate pe studierea documentelor de săpătură efectuată de cei doi înaintași ai lor – în necropola domnească de la Curtea de Argeș și să propună noi identificări ale înhumaților descoperiți aici, ci au urcat și la Răsărit de Carpați, poposind în Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuți[10], care adăpostește prima necropolă princiară a Moldovei, cercetată de noi pe cale arheologică, între anii 1974–1977, cu ocazia lucrărilor de restaurare, și publicată în formă monografică în ultimii ani[11]. Dorința autorilor, de a efectua o analiză comparată a realităților arheologice surprinse în cele două necropole domnești din secolul întemeierilor statale românești, socotim a nu fi lipsită de importanță pentru știința istorică românească, în condițiile în care ea ar fi fost realizată cu bună credință și profesionalism. Din păcate, niciuna

[2] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 162–164.
[3] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 135–136 și 706.
[4] Drăghiceanu 1923a; Drăghiceanu 1923b.
[5] Constantinescu 1971; Constantinescu 1984.
[6] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 706.
[7] Drăghiceanu 1923a, p. 138.
[8] Constantinescu 1971, p. 18.
[9] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 50 și 62.
[10] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 449–471.
[11] Bătrîna, Bătrîna 2012.

dintre cele două condiţii nu a fost îndeplinită. Şi vom proba afirmaţia noastră.

Încă din primele pagini ale cărţii aflăm că, pentru descifrarea începuturilor Ţării Româneşti, dar şi ale Moldovei, în condiţiile în care s-au păstrat puţine documente interne, dar şi „în aşteptarea unor *reale cercetări arheologice moderne şi obiective* (subl. ns.), istoria lor trebuie scrisă pornind **din exterior spre interior**”[12]. Această formulare, fără echivoc, ne lasă să înţelegem faptul că trebuie continuată şi amplificată investigarea arhivelor externe, dar şi pe acela că *şcoala de arheologie medievală românească nu a reuşit până la această dată să efectueze, cel puţin pentru perioada începuturilor statale ale ţărilor române, „reale cercetări arheologice moderne şi obiective”*. Dacă această judecată de valoare „la pachet” ar fi cumva corectă, incluzând şi alte ansambluri importante din secolul al XIV-lea, înseamnă că „neîmplinirile”, constatate pe parcursul cercetărilor efectuate în anul 1920 şi, mai apoi, în anii 1969–1971, la Biserica Domnească din Curtea de Argeş, s-au repetat şi în anii 1974–1977, când s-au efectuat săpături arheologice la Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuţi. În realitate, în acest ultim caz – şi nu numai –, lucrurile s-au petrecut cu totul altfel şi ne vedem obligaţi să aducem precizările necesare, întrucât constatăm că unii dintre mai tinerii arheologi medievişti formaţi în perioada postdecembristă, din rândul cărora face parte şi Adrian Ioniţă, au o percepţie greşită despre modul cum se cercetau monumentele medievale din spaţiul românesc – între care şi cel de la Rădăuţi – în deceniile şapte–nouă ale secolului XX.

Reamintim faptul că cercetările arheologice de la Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuţi au fost prilejuite de lucrările de restaurare organizate de *Direcţia Monumentelor Istorice şi de Artă* şi conduse de arheologi experţi[13], formaţi la *Şcoala* acestei instituţii care, din anul 1978, nu mai există. Absenţa acestei *Instituţii-şcoală* din peisajul cultural şi ştiinţific românesc a avut şi are, pe termen lung, consecinţe grave, care se resimt din plin atât în slaba calitate a actului de cercetare, cât şi a celui de restaurare a monumentelor de arhitectură medievală. Şi facem parte dintre acei puţini care azi sunt îndreptăţiţi să mărturisească, în deplină cunoştinţă de cauză, despre această situaţie. Amintitele noastre cercetări, chiar dacă au fost întrerupte în mod intempestiv la sfârşitul anului 1977, au oferit bogate şi variate izvoare arheologice, care ne-au permis reconstituiri ale trecutului ansamblului investigat, dar şi ale unor realităţi istorice pe care celelalte categorii de izvoare, doar ele singure, nu sunt întotdeauna în măsură să ni le ofere. În finalul monografiei noastre, considerăm că, deşi unele dintre concluziile prezentate au un caracter definitiv, altele, în schimb, pot comporta, încă, discuţii şi nuanţări, motiv pentru care această lucrare nu reprezintă un capăt de drum, ci doar un stadiu al cercetării ştiinţifice care va putea fi

[12] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 21.

[13] La data (august 1975) când începeam săpăturile în interiorul bisericii din Rădăuţi, participasem, alături de regretatul Nicolae Puşcaşu, la cercetările din interiorul bisericii Mănăstirii Putna şi condusesem cercetările de la Mănăstirea Secu, Mănăstirea Humor, Mănăstirea Bistriţa, Mănăstirea Comana, Mănăstirea Cotmeana, Mănăstirea Probota Veche şi Biserica catolică din Baia.

depășit prin sporirea bazei informaționale[14]. Astfel înțelegând lucrurile, nu este surprinzător interesul manifestat de autorii recentei apariții editoriale cel puțin pentru unele dintre mărturiile arheologice descoperite la Rădăuți. Ceea ce ar putea surprinde este omiterea unora dintre acestea, ordinea nefirească, modul selectiv și adeseori incorect în care ele sunt preluate, discutate și mai apoi răstălmăcite într-un capitol aparte[15], dacă nu s-ar înțelege intenția vădită a autorilor de a ajunge, cu orice preț, la concluzii complet diferite de cele ale noastre. Și reușesc acest lucru prin atac, mai mult sau mai puțin disimulat, la persoană, informații incorecte, dezinformare prin omisiune și manipulări ale unor date oferite de unele izvoare istorice. Iar noi vom dovedi aceste acuze prin confruntarea formulărilor textuale întâlnite în cele două lucrări.

Din punct de vedere strategic, analiștii noștri socotesc potrivit ca, după o scurtă introducere, să dea cuvântul biologului Beatrice Kelemen care, de la bun început, catalogheazǎ studiul de paleogeneticǎ efectuat de Georgeta Cardoș și prof. Alexander Rodewald ca fǎcând parte din categoria analizelor genetice „de birou" și prezintǎ o serie de obiecțiuni de ordin teoretic și metodologic[16]. Asupra acestor cercetări și a obiecțiunilor prezentate pe marginea lor, ne vom pronunța la sfârșitul intervenției noastre, atunci când cititorul a putut lua cunoștință în mod corect de toate categoriile de izvoare istorice, care susțin cronologia celor două lăcașuri de cult și ne-au permis identificarea corectă a înhumaților. Până atunci, vom face abstracție de studiul de paleogenetică.

În continuare, pe marginea cercetărilor și interpretărilor noastre, se pronunță ceilalți doi autori – arheologul și istoricul –, care, de la bun început, ne avertizează, atât pe noi, cât și pe cititor, că doar „câteva elemente de bun simț, provenite eminamente din săpăturile arheologice [...] pot fi [...] extrase din acest tăvălug declanșat și dinspre Moldova asupra începuturilor [...] Țărilor Române [...]"[17]. Din această formulare nu se poate înțelege altceva decât faptul că, în afară de „câteva elemente de bun simț", cercetările și interpretările noastre sunt lipsite, în majoritatea lor, atât de elemente de bun simț, cât și de concluzii similare. Pornind de la această convingere, considerată drept o axiomă, criticii lucrării noastre socotesc a fi îndreptățiți să folosească după bunul lor plac, în mod selectiv și într-o ordine profitabilă susținerii propriilor dorite concluzii, ansamblul informațiilor oferite atât de izvoarele arheologice rădăuțene, cât și de celelalte categorii de izvoare istorice. Și astfel, contrar metodologiei care se impune a fi folosită în cercetarea arheologică de teren și în interpretarea rezultatelor sale, constatăm faptul că, deși din echipă face parte un arheolog, s-a trecut atât peste prezentarea în ordine cronologică, chiar și succintă, a succesiunii depunerilor, materialelor și complexelor arheologice descoperite în suprafața cercetată – mult mai amplă decât cea a bisericii –, cât și

[14] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 363.
[15] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 449–471.
[16] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 452–454.
[17] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 454.

peste interpretările şi concluziile noastre, menţionându-se doar faptul că „Biserica Rădăuţi II a fost construită pentru a îngloba Biserica Rădăuţi I”[18]. Dar când şi în ce context istoric au apărut şi, totodată, cui au servit cele două lăcaşuri de cult de la Rădăuţi, nu i se spune cititorului, care nu înţelege nimic dacă nu a parcurs monografia noastră.

Apoi, în paginile următoare, autorii selectează şi reţin din cercetările noastre doar unele date „convenabile” construcţiei lor şi efectuează „câteva observaţii” asupra mormintelor descoperite în naosurile celor două biserici (denumite de noi B1 şi B2), care s-au succedat în mod nemijlocit la Rădăuţi, în urma cărora vin cu alte identificări ale majorităţii înhumaţilor din mormintele amintite şi cu o nouă datare a bisericii de zid, în raport cu cea propusă de către noi.

Dar, orice reconstituire istorică complexă, aşa cum este şi cea a realităţilor rădăuţene, pentru a putea fi realizată şi deveni credibilă, trebuie să aibă la bază, în primul rând şi în mod obligatoriu, un set cât mai variat de izvoare istorice certe, autonome şi obiective, prezentate într-o anumită ordine şi corect asamblate. În al doilea rând, în metoda de lucru, trebuie evitate raţionamentele şi concluziile bazate pe premise incerte, deoarece în acest fel se poate ajunge la orice rezultat. În lucrarea noastră ne-am lăsat conduşi de aceste principii. Rămâne de văzut în ce măsură criticii noştri au respectat şi aderat la criteriile enunţate mai sus în paginile destinate analizei realităţilor din cuprinsul necropolei rădăuţene.

Textul autorilor începe printru-un prim set de cinci observaţii, pe care le vom comenta şi amenda în măsura în care ele nu sunt pertinente, nu corespund izvoarelor istorice, realităţilor din teren sau reproduc în mod eronat descrierile, formulările şi interpretările noastre. Astfel, aflăm că:

1. „Mormintele [...], provenite din prima biserică, [...] 66 şi 85, erau dispuse în pereche în faţa altarului bisericii de zid”[19]. În realitate, mormintele 66 şi 85 nu puteau fi *dispuse* în pereche în faţa altarului unei biserici (B2), care nu exista în momentul în care acestea au fost săpate, ci ele au ajuns în această poziţie abia după ce prima biserică (B1) a fost dezafectată, iar vestigiile ei au fost suprapuse de biserica de zid (B2).

2. „Stâlpii naosului noului lăcaş au fost sprijiniţi – fără a le afecta – pe două morminte (66, 82) de adulţi”. Iar în nota infrapaginală se subliniază faptul că „şi acest element a scăpat analizei autorilor citaţi, tot datorită impactului «analizelor genetice»” care „au denaturat atenţia şi datele de bun simţ”[20]. Şi de această dată, autorii greşesc – din superficialitate sau cu rea credinţă, dar şi obsedaţi de analizele genetice pe care le desconsideră şi le detestă – în *aprecierile lor deplasate*, întrucât textul nostru – mult mai explicit şi exact decât formularea lor –, atunci când prezintă mormântul 66, precizează faptul că „limita de sud a gropii de mormânt este

[18] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 455.
[19] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 455.
[20] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 455 şi nota 1133.

secționată de fundația stâlpului de sud-est al naosului bisericii de zid (B2)”[21]. Iar când descriam mormântul 82, menționam că „în cursul procesului de zidire a fundației stâlpului de nord-est al naosului, constructorii – întâlnind extremitatea de răsărit a criptei 82 – o ocolesc cu multă grijă, urmărind traseul bolții și a laturii de sud a acesteia”[22].

3. „Cu foarte îndoielnica excepție a mormântului 69 [...] niciun mormânt din naosul ambelor biserici nu a fost profanat”. Iar, în nota infrapaginală, se afirmă că „presupusa profanare a mormântului 84 (tip criptă) din biserica Rădăuți II trebuie respinsă datorită adosării acestuia mormântului 85 (tip groapă), din biserica Rădăuți I, [...] descoperit intact și cu un inventar somptuos. Ca urmare, situația ridică semne de întrebare asupra așa-zisei profanări a mormântului 69”[23]. Asistăm la exprimarea unor îndoieli sau la formularea unor respingeri – fără o argumentație serioasă – referitoare la realități arheologice clare constatate de către noi pe teren, deși am prezentat argumente solide care dovedesc faptul că mormântul 69 a fost profanat, întrucât „peretele său de vest a fost spart din vechime, iar osemintele au fost răvășite”[24], iar din bolta criptei 84, distrusă din vechime, „s-au păstrat doar nașterile sale”[25].

4. „Niciun mormânt din prima biserică de la Rădăuți nu a fost ascuns. Toate (66, 82 și 85) erau perfect vizibile […]”[26]. Formularea „perfect vizibile” nu este deloc potrivită, întrucât nu a putut fi probată. În textul nostru ne exprimam, însă, opinia că aceste morminte au cunoscut un sistem de marcaj, altul decât acela prin lespezi, probabil prin țesături, întrucât nu s-au găsit urmele niciunei amenajări-suport de felul acelora întâlnite în cazul celorlalte morminte[27]. La acestea se adaugă observația că niciun mormânt din B1 nu a fost deranjat de constructorii bisericii B2 și nici de înhumările ulterioare, constatări care susțin și ele existența unei modalități de marcare[28].

5. […] defuncții fuseseră așezați în meșteșugite cripte de cărămidă, acoperite de lespezi funerare, precum toate mormintele tip criptă din noul lăcaș”[29]. Iar în nota infrapaginală se menționează că „aspectul nu a fost remarcat – sigur nu în scris – de către autorii monografiei rădăuțene”[30]. În aceeași notă ni se reproșează „redarea înșelătoare drept tipuri diferite de criptă a mormintelor 69 și 82”, „situație datorată necesității «genetice» a asocierii mormintelor 81 (*Costea*) și 82 (*Petru*)”[31]. Și în acest

[21] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 47.
[22] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 65–66.
[23] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455 și nota 1134.
[24] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88
[25] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88 și p. 453, fig 27.
[26] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.
[27] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 176.
[28] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 306.
[29] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.
[30] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455, nota 1136.
[31] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 456, nota 1136.

caz se reţin şi se prezintă în mod eronat datele cu privire la mormintele tip criptă, întrucât noi am arătat că una dintre cripte (79) a fost lucrată exclusiv din piatră[32], iar alta (81) a fost acoperită cu zidărie de piatră[33]. Pe de altă parte, *nu toate* mormintele de acest tip prezintă dovezi a fi fost acoperite cu lespezi. Este cazul mormântului 84 (cu bolta distrusă din vechime), care nu păstrează nicio urmă de amenajare a unui suport care să susţină o lespede funerară[34]. Şi totuşi, ipoteza prezenţei unei asemenea piese nu poate fi respinsă – dar nu şi susţinută cu probe materiale – dacă se are în vedere situaţia celorlalte cripte. Cât priveşte acuza care ni se aduce, de a fi redat în mod *înşelător* drept tipuri diferite criptele 69 şi 82, în scopul asocierii «genetice» a mormintelor 81 şi 82, ea se dovedeşte a fi cu totul în afara adevărului, întrucât atât descrierile celor două cripte (69 şi 82), cât şi ilustraţia[35] scot în evidenţă asemănările – prin materialele folosite (cărămizi) şi sistemul de boltire (arc aplatizat) – existente între ele. Singura deosebire, care a fost remarcată, se referă la prezenţa unui sistem de susţinere a unei lespezi funerare în cazul criptei 69 şi la absenţa acestuia în cazul criptei 82. Deci, *înşelătoare* este afirmaţia criticilor noştri! La toate acestea se adaugă citarea greşită (mormântul 81 = *Costea* şi mormântul 82 = *Petru*) de către aceştia – evident din neglijenţă şi superficialitate – a identificărilor înhumaţilor propuse de către noi (mormântul 81 = Petru I[36] şi mormântul 82 = Costea[37]).

Apoi, urmează un al doilea set, alcătuit din 23 de observaţii şi concluzii, în care se propune nu numai o nouă identificare a unora dintre înhumaţii aflaţi în naosurile celor două biserici (B1 şi B2), ci şi o nouă datare a bisericii de zid (B2). Chiar înainte de a prezenta argumentele care au condus la noile propuneri şi obiecţiunile noastre faţă de acestea, atragem atenţia autorilor asupra faptului că nu s-au respectat normele metodologice, stabilite de multă vreme în cercetarea arheologică a monumentelor medievale şi în interpretarea rezultatelor obţinute, *pornind în demersul lor doar de la analiza mormintelor din interiorul naosului* şi abia mai apoi pronunţându-se asupra datării construcţiei care le adăposteşte, deşi dispuneau de toate datele arheologice necesare aflate în paginile volumului nostru[38]. Altfel spus, „au pus căruţa înaintea cailor”, ca să folosim o expresie populară. După ştiinţa noastră, cercetarea unui lăcaş de cult porneşte de la exterior spre interior, urmărindu-se: succesiunea depunerilor şi complexelor arheologice din aria investigată, cât mai largă posibil, nivelul de la care se taie şanţurile de fundaţie ale obiectivului cercetat, precum şi cel de construcţie al acestuia, amenajările sale exterioare, surprinderea unor eventuale faze de refacere sau adăugire, cronologia relativă şi absolută oferită de artefactele descoperite (ceramică, podoabe şi monede)

[32] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 85.
[33] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 84–85.
[34] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88.
[35] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 87, 449, fig. 23 şi 452, fig. 26.
[36] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 187.
[37] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 188.
[38] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 25–110.

în condiții stratigrafice perfect asigurate. Abia apoi se cercetează interiorul bisericii cu tot ceea ce poate conține el: vestigii ale unor complexe mai vechi, ale unui sau ale unor lăcașuri de cult anterioare, succesiunea și tipurile de amenajări interioare, morminte care aparțin unuia sau altuia dintre lăcașurile de cult care se succed, încăperi adăugate sau modificări ale unor elemente de arhitectură. Dacă *toate acestea sunt înțelese și înregistrate corect* și încă alte exigențe de șantier sunt respectate, rezultatele devin izvoare arheologice de necontestat în raport cu orice altă categorie de izvor istoric, iar arheologul este un adevărat om de știință și nu un simplu săpător.

Vom continua dezbaterea, pe marginea observațiilor și noilor propuneri de interpretare a rezultatelor cercetărilor de la Rădăuți, în ordinea propusă de autorii recentei apariții editoriale. Astfel:

1. Se constată că cele „șapte morminte erau strânse în fața altarului" B2, „acoperind două treimi din jumătatea superioară a naosului" care „era impracticabil din punct de vedere liturgic"[39](subl. ns.). Dacă ar fi citit cu atenție atât capitolul în care descriam mormintele 69, 79, 81 și 83 și „particularitățile lor de ordin constructiv"[40], cât și pe cel referitor la necropolele domnești, interpreții săpăturilor noastre ar fi trebuit să rețină constatarea noastră potrivit căreia „dimensiunile, amplasamentul și cota de nivel a părții superioare a soclurilor" au fost realizate astfel încât să permită „amplasarea lespezilor funerare la o *cotă de nivel identică cu cea a pardoselii*", fapt care „mărturisește despre *alegerea unei soluții menite să nu împiedice desfășurarea slujbelor* și, în general, circulația în suprafața naosului"[41]. De altfel, ne-am exprimat opinia că „uzura lespezilor, datorată amplasamentului lor la nivelul pardoselii [...] a constituit una dintre principalele cauze care a impus înlocuirea lor în vremea lui Ștefan cel Mare"[42].

2. * „Numai mormintele 72 (fără inventar) și 79 (practic gol) au fost găsite în afara spațiului naosului Bisericii Rădăuți I"[43]. Doar această scurtă propoziție conține *două informații complet inexacte*. Prima, din motive pe care nu mai încercăm să le descifrăm, susține că mormântul 72 este „fără inventar". Or, în lucrarea noastră am arătat, în mod explicit, că „inventarul funerar al mormântului este reprezentat de doi nasturași globulari … lucrați din argint aurit (tipologic aparținând secolelor XIV–XV), având rolul de a închide o cămașă și, dintr-un acoperământ de sicriu [...] confecționat din mătase vișinie, bordat de o lizieră de dantelă lucrată din fir de argint aurit [...] în tehnica *aux fuseaux*, [...] folosită cu predilecție în secolele XVI–XVII"[44]. În mod firesc, ne punem întrebarea: cum poate fi trecută cu vederea o asemenea piesă unică descoperită pe teritoriul Moldovei și una dintre puținele păstrate în lume? Cea de a doua inexactitate derivă din afirmația că mormântul 79 era „practic gol". Pentru

[39] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.
[40] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 84–88.
[41] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 176.
[42] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 177.
[43] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 45
[44] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–90 și 469, fig. 43/1–3.

a-i scuti de o nouă lectură pe criticii noștri, le readucem aminte că „osemintele înhumatului din acest mormânt” – unic, prin particularitățile sale constructive, în arhitectura medievală funerară de la răsărit de Carpați – „au fost descoperite într-o foarte proastă stare de conservare, cu excepția dinților totul păstrându-se sub formă de pulbere”, motiv pentru care „nu au putut fi supuse unei expertize antropologice”. În schimb, s-au păstrat zece năsturași globulari din argint aurit și un inel-verighetă[45]. Oare toate acestea susțin opinia că mormântul era „practic gol”?

****** „Biserica Rădăuți II a fost – datorită lojei de deasupra pronaosului (ca la Biserica Domnească de la Câmpulung) – o biserică de curte”[46]. Faptul de a fi fost, pentru o vreme, biserica unei reședințe feudale a fost subliniat și de către noi într-un capitol aparte[47]. Pentru puținii cercetători, însă, care au urcat în podul bisericii – și noi facem parte din rândul acestora –, dar și pentru cei care au citit cu atenție capitolul redactat de regretatul arhitect Gheorghe Sion, este limpede că *peste extradosul bolții pronaosului nu a fost amenajată niciodată o lojă*, iar golul, de mici dimensiuni, din timpanul de vest al bolții centrale a naosului, ulterior plombat parțial, avea menirea – alături de alte ferestre ale „ascunzătorilor” aflate deasupra colateralelor – să faciliteze aerisirea la nivelul bolții bisericii și, foarte probabil, să permită supravegherea din pod a încăperii naosului[48].

3. * „ [...] catedrala Episcopiei de Rădăuți, atestată pentru întâia oară la 1472, cu Ioanichie drept ierarh”. Din păcate, la data când încheiam redactarea manuscrisului lucrării noastre, nu aveam cunoștință decât despre descoperirea și comunicarea, dar nu și despre conținutul, integral publicat în primul număr al unui nou periodic ieșean, al documentului original din 6 iulie 1413[49], emis de Alexandru cel Bun, cunoscut nouă printr-o veche traducere germană[50]. Originalul a dovedit că, în 1413, la Rădăuți nu mai exista o reședință feudală, dar nu era încă înființată nici episcopia, ci numai o mănăstire. În opinia noastră, însă, acest nou statut al ansamblului rădăuțean – hotărât de domnie – reprezintă o etapă intermediară în care, în acest loc, la o dată anterioară celei de 6 iulie 1413, este așezată și ajutată să își organizeze viața o obște monahală, care va pregăti și va deservi ulterior nou creata instituție episcopală. În acest scop, a fost construită, în primul rând, cel puțin o nouă locuință la vest de biserică[51], iar, mai apoi, se caută și se tocmesc meșteri pentru pictarea bisericii, așa după cum ne indică bine-cunoscutul document, datat după 20 decembrie 1414, dar înainte de 8 aprilie 1419, în care Alexandru cel Bun răsplătește cu două sate pe zugravii Nichita și Dobre, pentru a-i zugrăvi două biserici „afară de

---

[45] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 85–86, 460, fig. 34/2 şi 463, fig. 37/3.
[46] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459
[47] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 275–279.
[48] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 282, 285 şi 509, fig. 83.
[49] Constantinov 2009, p. 145–149.
[50] DRH 1975, p. 49–50, nr. 35.
[51] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 70.

bisericile de la Rădăuţi”[52]. Odată împodobită cu o pictură murală şi cu o nouă sfinţire a bisericii, acţiuni care s-au desfăşurat în a doua parte a domniei lui Alexandru cel Bun, în jurul anului 1420, potrivit indicaţiilor oferite de descoperirile monetare[53], se poate vorbi de transformarea lăcaşului de cult în biserică episcopală, iar a aşezământului monastic în sediul unei episcopii. La acest eveniment se referă documentul, emis la 15 martie 1490, în care Ştefan cel Mare menţionează că „ [...] am întărit sfintei noastre episcopii de la Rădăuţi [...] 50 de biserici [...] care [...] au fost date de bunicul nostru, Alexandru Voievod”[54]. Or, această consistentă danie nu putea fi făcută de Alexandru cel Bun decât cu ocazia înfiinţării eparhiei de Rădăuţi şi nicidecum doar pentru înfiinţarea unui aşezământ monastic. Astfel înţelegând lucrurile, credem că informaţia cronicarului Grigore Ureche, potrivit căreia „acest Alexandru vodă multe lucruri bune au făcut în ţară”, între care „şi Episcopia de la Rădăuţi”[55], este demnă de toată crezarea. Într-o asemenea viziune, în cursul domniei lui Alexandru cel Bun, biserica *Sfântul Nicolae* de la Rădăuţi a îndeplinit, în mod succesiv, funcţia de: lăcaş de cult al unei reşedinţe feudale, mai apoi al unui ansamblu monastic, iar, într-un sfârşit, ajunge la rangul de Biserică Episcopală, care va funcţiona până la 2 decembrie 1781[56].

****** „Datarea tardivă a ridicării bisericii de zid, după recunoaşterea autorităţii polone şi a celei bizantine de către Petru I, trebuie respinsă”[57](subl. ns.). Această afirmaţie categorică este emisă prematur şi nu este susţinută în prealabil de contra-argumente de natură arheologică pe care arheologul Adrian Ioniţă – la experienţa pe care bănuim că o posedă şi poziţia ştiinţifică pe care o ocupă – s-ar fi cuvenit să le prezinte „*cu subiect şi predicat*”. Se invocă, în schimb, realităţi de ordin politic pentru a combate datarea unui monument făcută pe baza unor bogate şi obiective izvoare arheologice[58], surprinse într-un context stratigrafic perfect asigurat şi corect interpretate, cărora nici măcar nu li se face cinstea de a fi amintite şi supuse criticii. Este doar unul dintre exemplele de *omisiune premeditată*, comisă de autori, despre care aminteam în paginile de mai sus.

4. „Unul dintre cele opt morminte [...] seculare din biserică a fost omis – voit – de către Ştefan al III-lea din şirul lespezilor voievodale realizate la comanda sa între 1479 şi 1480. Notăm, astfel, că este dificil de crezut că lespedea ştearsă complet, pusă de Ştefan al III-lea, a aparţinut tocmai lui Petru I, în vreme ce celelalte lespezi s-au păstrat perfect”[59]. În acest stadiu al discuţiei, în care criticii lucrării noastre nu şi-au susţinut încă opiniile cu privire la identificarea înhumaţilor, considerăm că nu

52 DRH 1975, p. 55–57, nr. 39.
53 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 69, 280 şi 316.
54 DRH 1980, p. 137.
55 Ureche 1955, p. 69 şi 74.
56 Novac 1901, p. 3 şi urm.
57 Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 459.
58 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68.
59 Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

este momentul cel mai potrivit ca ei să se pronunțe *categoric* („unul dintre [...] morminte [...] a fost omis *voit* de către Ştefan al III-lea din şirul lespezilor voievodale”), atât pe marginea deciziilor luate de marele voievod, cât şi a apartenenței lespezii ilizibile (în sensul „că este dificil de crezut că lespedea ştearsă complet [...] a aparținut tocmai lui Petru I”), cu atât mai mult cu cât nu au analizat la fața locului realitățile din colțul de sud-vest al naosului şi nici nu au luat în considerare şi nu au comentat interpretările noastre cu privire la acestea. În textul nostru, ne exprimam convingerea că şi „în colțul de sud-vest al naosului – azi complet liber – au fost amplasate, pe socluri, două lespezi menite să marcheze memoria celor mai importante personaje istorice născute în cuprinsul reşedinței rădăuțene şi ale căror morminte, necunoscute până acum, au putut fi identificate în cele două lăcaşuri de cult. Din păcate, acțiunile militare întreprinse în nordul Moldovei, în secolele XVI–XVII, de către armatele tătarilor, turcilor, polonezilor sau ale cazacilor, au afectat numeroase lăcaşuri de cult, victime ale unor acte de vandalism şi jaf, între care şi biserica din Rădăuţi. Probabil că, în prima jumătate a secolului al XVII-lea, soclurile din colțul de sud-vest al naosului au fost sparte de către jefuitori, în speranța că vor găsi obiecte de preț. Şi, întrucât nu au găsit nici obiecte şi nici înhumați, înțelegând că aceştia nu se află sub lespezi, au abandonat căutările. Dar răul era făcut, pentru că una dintre lespezi a fost spartă. În aceste condiții s-a procedat la „eliminarea din naos a fragmentelor din lespedea deteriorată” şi la „reamplasarea lespezii, scăpată de distrugere, alături de stâlpul de sud-vest al naosului [...] direct pe pardoseală [...]. În aceste condiții s-a putut ajunge la situația ca inscripția să fie afectată de circulația numeroşilor închinători”, devenind parțial lizibilă în 1890[60] şi complet ilizibilă în momentul lucrărilor de restaurare.

5. Formulările referitoare la vârstele defuncților şi atribuirea mormintelor 83 şi 84[61] sunt identice cu cele propuse de către noi[62], fapt care ne îngăduie să înțelegem că, în această privință, nu există obiecțiuni. Este, de altfel, aproape singura concluzie din lucrarea noastră – la care s-ar mai putea adăuga cele privitoare la începuturile primului lăcaş de cult (B1) şi la raporturile stratigrafice între acesta şi cel de-al doilea (B2) – acceptată de criticii noştri. În rest, totul este contestat, cu sau fără argumente, sau pur şi simplu ignorat.

6. „Au existat două linii de morminte:

***** <u>una</u> formată (de la stânga la dreapta) din mormintele 83, 84, 85 şi 66 în fața altarului noii biserici, ultimele morminte (de adulți) provenind din întâiul lăcaş, iar primele două fiind de tineri defuncți (cei doi Bogdani)[63]”. Aşa-zisa primă linie este formată, în realitate, din două segmente, care pornesc de la dreapta la stânga (şi nu invers), în ordine cronologică. Primul rezultă din alipirea mormintelor 66 şi 85 de

[60] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 189–190.
[61] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.
[62] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 182–184 şi 209–215.
[63] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

limita dintre naosul și altarul celei dintâi biserici (B1)[64], iar cel de-al doilea din amplasarea unui mormânt de adolescent (84) și mai apoi a unuia de copil (83) în fața altarului celei de a doua biserici (B2)[65]. Dacă amplasamentul mormintelor 66 și 85 a fost determinat de suprafața redusă (5 × 5 m) a naosului primei biserici, cel al mormintelor 84 și 83 are o cu totul altă motivație, în condițiile în care în suprafața bisericii de zid exista suficient spațiu. Din analiza planimetrică a necropolei amplasate în exteriorul primei biserici (B1), s-a putut observa faptul că *toate* mormintele din jurul altarului adăposteau oseminte de copii (62, 86 și 88) sau de adolescenți (61, 63 și 87)[66]. Aceleași rațiuni, de dorită proximitate a mormintelor de copii și adolescenți în raport cu altarul, credem că au stat și la baza amplasamentului mormintelor de adolescent (84) și de copil (83) în suprafața rămasă disponibilă în fața altarului bisericii de zid. Astfel s-a ajuns la situația ca, din două motive complet diferite, cele patru morminte să apară ca fiind aliniate fără să se fi urmărit acest lucru.

****** „alta, compusă din mormintele 81, 82 și 69, realizată prin raportarea la mormântul 82 din biserica Rădăuți I, mormântul 81 fiind lipit de acesta și de zidul nordic al noii biserici”[67]. Nici în acest caz nu poate fi vorba de o aliniere a unor morminte. Este adevărat, însă, că *amplasamentul mormântului 81 nu este deloc întâmplător*, el fiind *stabilit de ctitor* înainte de construirea atât a bisericii (B2), cât și a viitoarei cripte (81), care urma să-i adăpostească trupul neînsuflețit, *reprezentând una dintre condițiile impuse constructorilor* atunci când s-a întocmit planul de suprapunere a bisericii de zid (B2) peste vestigiile celei de lemn (B1). Această condiție era aceea de a se cruța un spațiu, strict necesar, între latura de nord a viitoarei biserici de zid și cea a mormântului 82, spațiu destinat să primească mormântul ctitorului (81). *Alipirea*, vădit intenționată, premeditată și perfect realizată din punct de vedere constructiv, a *acestor două cripte (81 și 82)*, amplasate în două lăcașuri de cult care se succed în mod nemijlocit, *are la bază evidente și profunde motivații de ordin genealogic*, care ne parvin peste veacuri datorită prețioaselor informații oferite de cercetările arheologice. Astfel înțelese datele arheologice, *relația tată – fiu între înhumații din mormintele 82 și 81* poate fi susținută cu argumente credibile și de *elemente de bun simț*, ca să folosim expresia criticilor noștri. Cât privește poziția mormântului 69, credem că aceasta nu ține de dorința mărturisită a personajului decedat și nici de intenția familiei de a respecta o anumită aliniere sau proximitate ci, mai degrabă, de o decizie de ultimă oră a celor care s-au ocupat de conducerea voievodului pe ultimul său drum, de a-l plasa într-o poziție centrală în câmpul naosului. Orice altă interpretare riscă să alunece în domeniul speculațiilor, întrucât nu oricărei realități arheologice i se pot descifra semnificațiile istorice.

7. „Dintre toate mormintele tip criptă, doar mormântul 79, practic gol sub raportul osemintelor umane, a fost așezat în afara naosului primei biserici și în spatele

[64] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 191 și pl. II.
[65] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 191 și pl. III.
[66] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 44 și pl. II.
[67] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

celor două linii [...]. În aceste condiţii, ţinând de goliciunea umană a mormântului 79 neprofanat, locul amintit trebuie socotit unul rezervat, iar mormântul 79 unul simbolic”[68]. Autorii repetă formularea de la punctul 2 al observaţiilor (79, mormânt practic gol) şi o mai adaugă pe cea referitoare la „goliciunea umană a mormântului 79”, pentru ca în final să decidă că „mormântul 79 este unul simbolic” şi aşezat într-un „loc rezervat”. Acest fapt ne obligă să le reamintim, în speranţa că într-un sfârşit vor înţelege, că osemintele înhumatului din cripta 79 au fost „descoperite într-o foarte proastă stare de conservare – cu excepţia dinţilor, totul prezentându-se sub formă de pulbere –”, motiv pentru care nu s-au putut efectua „expertize antropologice”, dar au fost însoţite de un inventar funerar „reprezentat de zece năsturaşi globulari şi de o verighetă din aur”[69]. Şi insistăm cu această precizare întrucât vom vedea, în paginile de mai jos, că astfel de interpretări şi prezentări deformate ale datelor arheologice referitoare la mormântul 79 au o ţintă precisă, şi anume aceea de a susţine atribuirea acestuia altui înhumat decât am făcut-o noi.

8. „Mormintele 82 (din Biserica Rădăuţi I) şi 69 (dintre stâlpii de susţinere a naosului Bisericii Rădăuţi II) erau cripte boltite de cărămidă, identice ca manieră de realizare. Cele două morminte *trebuie* (subl. ns.) astfel să fi fost realizate la mică distanţă în timp unul de celălalt”[70]. Mormintele invocate *nu sunt identice, ci doar asemănătoare*, în ceea ce priveşte materialul folosit. Deosebirile sunt, însă, mai numeroase şi se referă la: a. dimensiunile cărămizilor şi formatul lor; b. bolta realizată dintr-un rând (mormântul 69) sau două rânduri (mormântul 82) de cărămizi dispuse pe cant; c. prezenţa (mormântul 69) sau absenţa (mormântul 82) unui sistem de susţinere a unei lespezi funerare[71]. Dar, oricare ar fi asemănările sau deosebirile care se constată între cele două cripte, acestea nu se pot constitui în argumente certe şi obligatorii (de genul *trebuie*) în sprijinul apropierii sau distanţării în timp a unui mormânt în raport cu celălalt[72]. Asemenea aprecieri sunt de ordin speculativ, nu prezintă nicio relevanţă şi nu îşi găsesc locul într-o cercetare arheologică şi interpretare de ţinută, nici măcar cu titlul de ipoteză.

9. * „Din punct de vedere antropologic şi istoric [...], doar două morminte îi pot fi asociate lui Bogdan I: [...] 82 (adult de aproximativ 50 de ani) şi 66 (adult de aproximativ 60 de ani)”[73]. Din această formulare, observăm că informaţia arheologică nu este invocată, deşi ea este cea care: a identificat cele două morminte, a stabilit pe criterii stratigrafice apartenenţa lor la prima biserică (B1), cea de lemn, şi a furnizat

---

68 Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

69 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 86.

70 Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

71 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 87, 449, fig. 23 şi 452, fig. 26.

72 În niciuna dintre necropolele princiare din cuprinsul ansamblurilor monastice (Bistriţa, Probota Veche, Putna, Probota Nouă) sau a celor din mediul reşedinţelor feudale (Giuleşti, Netezi) de la Răsărit de Carpaţi, cercetate pe cale arheologică, nu s-au propus încadrări sau succesiuni de ordin cronologic ale mormintelor şi nici identificări ale înhumaţilor pe baza arhitecturii sau a sistemului de construcţie a criptelor.

73 Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

materialul osos pentru studiul antropologic. Pe de altă parte, remarcăm faptul că vârsta înhumatului din mormântul 82 cunoaște o ajustare, în raport cu cea propusă de noi, fără să se ofere explicații.

** „Din punct de vedere heraldic (stema cu lup și coif cu coarne pe butonii săi), răposatul din mormântul 82 ar fi aparținut unei alte familii decât cea a Bogdăneștilor (lupul lipsind din armele ei)[74]". Remarcăm modul succint de prezentare, inexact ca descriere și, în mod evident, dorit de a se arunca în derizoriu semnificația extrem de importantă a elementelor emblematice transpuse pe accesoriile vestimentare, descoperite în mormântul 82, care ne-au permis reconstituirea și atribuirea unei steme[75]. În realitate: a. acestea se află redate pe *aplice discoidale* de centură; b. mobila heraldică este reprezentarea liberă a unui *cap de lup*; c. *cimier*-ul apare sub forma unei perechi de *coarne cu vârfurile recurbate*[76]. În rândurile următoare se va putea înțelege lesne că toate aceste manipulări ale datelor oferite de piesele arheologice, cu certe conotații heraldice, au drept scop de a susține o anumită identificare a înhumatului din mormântul 82, alta decât cea propusă de către noi. Ceea ce trebuie reținut și nu poate fi contestat este realitatea că *elementele emblematice prezente pe un accesoriu vestimentar al înhumatului din mormântul 82 nu permit identificarea sa cu Bogdan I.* Rămâne, astfel, numai varianta înhumatului din mormântul 66.

*** „Cele două morminte, complet diferite tipologic (mormântul 81 era de tip cavou zidit, pe când mormântul 66 era de tip groapă simplă), au aparținut bisericii Rădăuți I (de lemn)"[77]. În acest caz, asistăm la o greșeală de redactare, întrucât credem că autorii doreau să se refere la mormântul 82 din B1.

10. „La zidirea noii biserici mormântul 82 a fost deopotrivă protejat și atins. [...]. Totodată, stâlpul sud-estic tot din fața altarului noului lăcaș atingea groapa răposatului din mormântul 66. Ambele «atingeri» puteau fi cu ușurință evitate în condițiile în care [...] biserica Rădăuți II a fost clădită pentru a îngloba biserica Rădăuți I. Ca urmare, ambele morminte, 66 și 82, trebuiesc socotite legitimatoare"[78]. Se reiau observațiile dintr-o pagină de mai sus[79], în care se remarca faptul că atât mormântul 82, cât și 66 erau atinse, chiar dacă în mod diferit, de stâlpii de nord-est și, respectiv, de sud-est ai noii biserici, considerându-se, însă, de această dată, că ambele „atingeri" puteau fi, dar nu au fost evitate, motiv pentru care *cele două morminte trebuie socotite legitimatoare* (subl. ns.). În textul nostru, atunci când analizam și discutam despre amplasarea noului lăcaș de cult (B2), arătam că ea s-a făcut potrivit unui proiect care a avut în vedere, în primul rând și în mod obligatoriu, suprapunerea integrală a suprafeței altarului bisericii de zid peste cea ocupată de

---

[74] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.
[75] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 241–252.
[76] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 58–59.
[77] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.
[78] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.
[79] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 455.

vestigiile celui de lemn. În al doilea rând, s-a dorit înscrierea în câmpul naosului noului lăcaş de cult a suprafeţei ocupate anterior de nava bisericii de lemn, dar şi protejarea mormintelor săpate în interiorul său[80]. În sfârșit, pentru cine privește planul, care redă succesiunea celor două lăcașuri de cult, nu poate socoti a fi întâmplătoare existența spațiului cruțat, strâmt, dar exact cât era necesar, între latura de nord a noii biserici și mormântul 82, în vederea amplasării unei viitoare cripte. Acest spațiu nu putea fi solicitat decât de ctitorul bisericii de zid (B2) și destinat lui, cel care dorea să-și doarmă somnul de veci alături de o persoană extrem de dragă și căreia îi datora foarte mult. Este o hotărâre pe care o mare personalitate a istoriei Moldovei, și nu numai, o ia încă din timpul vieții și, în mod special, când are privilegiul și este în poziția de a fi ctitorul celui mai important lăcaș de cult ridicat în secolul al XIV-lea la răsărit de Carpați. Oricare altă propunere de identificare a înhumatului din mormântul 81, în afară de cea a ctitorului bisericii de zid *Sfântul Nicolae*, contravine datelor arheologice și logicii istorice. Ținând cont de condițiile amintite mai sus, care trebuiau respectate de constructorii noului lăcaș de cult, ne putem da lesne seama că amplasamentul ales pentru acesta era singura soluție posibilă[81], iar „atingerile” nu puteau fi evitate. Astfel: a. dacă naosul bisericii de zid era amplasat mai spre nord, stâlpul de sud-est ar fi distrus jumătate din mormântul 66, în groapă simplă, iar stâlpul de nord-est s-ar fi descărcat pe întreaga parte de răsărit a bolții mormântului 82, fapt care ar fi provocat distrugerea parțială a acestuia; b. dacă naosul bisericii de zid ar fi fost amplasat mai spre sud, suprapunerea bisericilor ar fi fost doar parțială, întrucât atât traseul vestigiilor laturii de nord a altarului, cât și cel al naosului bisericii de lemn ar fi fost complet distruse, stâlpul de nord-est ar fi tăiat extremitatea de est a mormântului 85, iar pierderea cea mai importantă ar fi fost dispariția spațiului, dintre zidul de nord al bisericii și mormântul 82, destinat amplasării criptei ctitorului. Rezultă deci că **cele două „atingeri’’ nu puteau fi evitate**, iar **cele două morminte (82 și 66) nu pot fi socotite legitimatoare!**

11. „Pentru mormântul ctitorului bisericii Rădăuți II există astfel două variante: 1. Mormântul 81, lipit de mormântul 82 și zidit în fundația primei biserici. 2. Mormântul 69, realizat în aceeași manieră (singurul) cu mormântul 82 și așezat pe axul central al noului lăcaș între mormintele 66 și 85 (în spatele lor) din biserica Rădăuți I [...], cele trei formând un triunghi funerar în biserica Rădăuți II”[82]. Argumentul primei variante, bazat pe *alipirea vădit dorită dintre cele două morminte (81 și 82)* – context arheologic de proximitate, care sugerează o foarte apropiată legătură pe linie genealogică existentă între cei doi înhumați, despre care ne-am mai pronunțat și în rândurile de mai sus –, considerăm a fi ipoteza cea mai plauzibilă. Cea de-a doua variantă, bazată atât pe asemănarea – relativă și parțială – existentă între mormintele 69 și 82, cât și pe poziția centrală ocupată de mormântul 69, am

[80] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 65 și pl. III.
[81] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 66 și pl. III.
[82] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

analizat-o în paginile de mai sus și nu credem că prezintă niciun temei vrednic de luat în considerare.

12. * „Asemănarea tipologică dintre mormintele 82 și 69 pledează pentru atribuirea celui din urmă ctitorului noului lăcaș. [...] mormintele 69 și 82, din două biserici diferite [...] trebuie astfel atribuite lui Bogdan (mormântul 82) și lui *Lațcu* (mormântul 69), ctitorul astfel al noii biserici”[83]. Și astfel, după o trecere în revistă și o „ochire retrospectivă” (parafrazându-l pe Costache Negruzzi) efectuată asupra mormintelor descoperite în necropola bisericii de la Rădăuți, ni se comunică sentențios că mormântul 82 **trebuie** atribuit lui Bogdan, cel cu numărul 69 lui Lațcu, care este identificat și drept *ctitor* al bisericii de zid. Deci, reținem și învățăm – pentru că niciodată nu este prea târziu – că „asemănarea tipologică” dintre două morminte poate sluji nu numai la identificarea înhumaților din acestea, ci și la stabilirea ctitorului unui lăcaș de cult. Trebuie să mărturisim însă că, de-a lungul carierei noastre profesionale, nu ne-a fost dat să întâlnim o „demonstrație” construită pe interpretări atât de simpliste, dacă nu chiar rudimentare. Dar, vom vedea că eforturile autorilor noștri nu se opresc aici, deoarece ne vor oferi și alte tălmăciri, încă mai surprinzătoare, cu privire la necropola și genealogia primilor voievozi ai Moldovei. Atribuirea atât a mormântului 69, cât și a actului ctitoricesc lui Lațcu este contrazisă categoric, însă, în afară de cronologia oferită de certele izvoare arheologice[84] – dintre care unele sunt omise cu bună știință, iar altele contestate în mod repetat –, ca şi de un izvor iconografic deosebit de grăitor și, totodată, de necontestat, la care nu știm dacă criticii noștri s-au gândit sau îl cunosc, dar pe care oricum nu au avut niciun interes să-l amintească. Este vorba de **tabloul votiv**[85], aflat pe peretele de vest al naosului, considerat de specialiști ca fiind unul dintre cele mai vechi păstrate din vremea lui Ștefan cel Mare și, poate, cel mai important din punctul de vedere al mesajelor pe care le transmite[86] și, nu în ultimul rând, „primul tablou genealogic din istoria picturii românești”[87]. În acest tablou, șirul donatorilor, alcătuit din șase personaje, se îndreaptă spre tronul de pe care Iisus domină întreaga scenă. Acest șir este alcătuit din două grupuri, care se detașează în compoziția tabloului: primul format din două, iar cel de-al doilea din patru personaje. Cel dintâi personaj din primul grup este ctitorul bisericii care oferă Mântuitorului, ajutat fiind în acest gest de Sfântul Ierarh Nicolae, macheta bisericii reprezentate fidel. Voievodul, bărbat de vârstă mijlocie, este urmat de un cocon domnesc, un adolescent, a cărui poziție privilegiată pe care o ocupă în șir îl recomandă ca fiindu-i fiu. Următoarele patru personaje alcătuiesc al doilea grup, care redă în primă poziție imaginea unui voievod, trecut în a doua parte a vârstei, ce ține în mâna stângă un *rotulus* desfășurat, urmat de un tânăr prinț, apoi de o micuță și delicată copilă și, în sfârșit, de o tânără și frumoasă doamnă. Cel de-al treilea personaj, ce deschide seria grupului al doilea, a

[83] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.
[84] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68.
[85] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 334–345 și 493, fig. 67.
[86] Voinescu 1964, p. 469 și urm.; Solcanu 1975.
[87] Drăguț *et alii* 1976, p. 11.

fost identificat cu ctitorul picturii, Ştefan cel Mare, iar următorii cu fiul său Bogdan, apoi cu una dintre fiicele sale (Maria sau Ana) şi, în sfârşit, cu Maria Voichiţa[88]. Revenind la personajul adult din primul grup, în mod evident ctitorul bisericii, se pune întrebarea firească: cu cine poate fi identificat? Un răspuns cert există, chiar dacă el este doar parţial, în condiţiile în care concluziile cercetărilor arheologice sunt respinse în mod categoric. **Ctitorul bisericii de la Rădăuţi**, în mod încă şi mai categoric, **nu este Laţcu (!), întrucât se ştie că el nu a avut niciun băiat**, ci doar o fetiţă, Anastasia, născută după 25 ianuarie 1372 (întrucât la această dată Laţcu nu avea copii)[89]. Iar Ştefan cel Mare nu putea să nu-şi cunoască propria genealogie sau numele ctitorului bisericii în care a pus lespezi funerare, pe care a restaurat-o şi pentru care a comandat pictura care conţine şi tabloul votiv. El nu a comis erori de acest gen şi, dacă ele s-au produs cândva, aparţin vremurilor de azi şi criticilor noştri, care s-au aplecat mai puţin asupra picturilor murale din Moldova medievală.

** „Întrucât lespedea sa nu s-a păstrat, iar Petru nu a fost pomenit printre cei înmormântaţi la Rădăuţi, spre deosebire de succesorii săi, Roman I şi Ştefan I, mormântul 81, lipit de mormântul 82, a aparţinut lui Roman I, care *uzurpase* (subl. ns.) puterea urmaşilor fratelui său, Petru I, alegând – din timpul vieţii – să se legitimeze în moarte prin asocierea cu Bogdan”[90]. Plasarea – în paragraful anterior – în suprafaţa naosului bisericii de zid a mormântului lui Laţcu şi atribuirea, în consecinţă, a actului ctitoricesc acestui voievod le-a creat criticilor noştri o oportunitate, dar şi o reală problemă, care trebuia explicată, într-un fel, imediat. Ne referim la constatarea arheologică şi epigrafică a faptului că în aria naosului bisericii de zid rămăseseră disponibile şi neatribuite – în afară de cele două cripte, în mod cert ocupate de un adolescent (mormântul 84) şi de un copil (mormântul 83), atribuite celor doi jupani, Bogdan frate şi Bogdan fiu ai lui Alexandru cel Bun, menţionaţi de lespezile funerare – doar două cripte, iar numărul de lespezi funerare era de trei. Din rândul acestora din urmă, două au fost realizate şi aşezate pe socluri în memoria lui Roman I şi Ştefan I şi astfel s-a ajuns la situaţia ca acele două cripte (81 şi 79), rămase disponibile, să fie atribuite amintiţilor voievozi împreună cu „justificările” de rigoare. Prezenţa lui Roman I în cripta 81 a fost pusă pe seama calităţii sale de uzurpator a puterii urmaşilor fratelui său, Petru I, motiv pentru care a ales ca, încă „din timpul vieţii, să se legitimeze în moarte prin asocierea cu Bogdan”. Calitatea de „uzurpator” a lui Roman I este contrazisă de relaţiile cunoscute a fi existat între el şi fratele său Petru I. S-a presupus, şi credem că pe bună dreptate, a fi fost asociat la domnie al fratelui său Petru I, încă din februarie 1386, atunci când lua hotărâri în numele acestuia[91]. Această asociere reiese şi din participarea sa la împrumutul acordat de Petru I regelui Vladislav Jagiello şi de menţionarea sa în documentul din 27 ianuarie 1388, care confirmă primirea

[88] Musicescu 1964, p. 368–370.
[89] Rezachevici 2001, p. 445–446.
[90] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 460.
[91] Panaitescu 1944, p. 233.

împrumutului solicitat[92]. În explicarea succesiunii dintre Petru I și Roman I, nu trebuie neglijată aplicarea principiului „ridicării în scaun a reprezentantului celui mai vârstnic în viață al familiei domnești”, care evita ajungerea „în fruntea țării a unor fii nevârstnici”[93], dar nici rolul extrem de important – credem noi – jucat de sora lui Lațcu, doamna Margareta-Mușata[94], personalitatea feminină extrem de puternică și influentă a familiei, în transmiterea tronului către fiul său, Petru I – cel care o va numi „strălucita și preamărita doamnă Margareta, mama noastră iubită și vrednică de cinste”[95], în documentul latin din 1 mai 1384, – dar și în succesiunea la tron a celui de-al doilea fiu, Roman I, care o prețuiește în asemenea măsură încât o poziționează pe primul loc în rândul membrilor Sfatului domnesc, în documentul slav din 18 noiembrie 1393[96]. Cea de-a treia lespede, azi ilizibilă, alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest a naosului, nu este acceptată nici măcar cu titlu de ipoteză că ar fi putut „aparține tocmai lui Petru I”[97], deși amplasamentul său – în continuarea lespezii așezate în memoria lui Lațcu – ar fi permis și susținut exprimarea unei asemenea opinii logice[98] și de bun simț. Punctul de vedere categoric al criticilor noștri este, însă, o consecință firească a faptului că – în condițiile în care mormântul 69 a fost atribuit lui Lațcu – nu mai exista identificată, în suprafața naosului bisericii de zid, nicio criptă disponibilă care să poată fi asociată cu lespedea ilizibilă și nici cu vreun posibil personaj. De aceea nici nu au încercat să ne ofere vreo explicație în legătură cu prezența acestei lespezi, a cărei inscripție a fost descifrată în partea sa de început de Gherasim Timuș (viitor episcop de Argeș) în anul 1890 și care ne certifică faptul că: „Binecinstitorul și de Hristos iubitorul Io Ștefan Voievod, domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan voievod, a înfrumusețat acest mormânt [...] care este pus aici [...]”[99]. Rezultă, deci, că Ștefan cel Mare a comandat și această lespede pentru a marca atât memoria unui personaj important al istoriei Moldovei, cât și existența mormântului acestuia în necropola rădăuțeană. Dar pentru cine anume a fost dăltuită și inscripționată misterioasa lespede și cum a „dispărut” mormântul căruia i-a fost destinat sunt întrebări pe care criticii noștri se feresc să le pună și să le ofere răspunsuri. Noi am identificat acest înalt personaj (Petru I) și i-am precizat poziția mormântului său (mormântul 81) în suprafața naosului bisericii de zid[100], dar ele (identificarea și poziția) au dispărut într-o ultimă viziune

[92] Costăchescu 1932, p. 605–606; Gorovei 1973a, p. 154.

[93] Rezachevici 2001, p. 456.

[94] Constantinov 2009. Textul original al documentului din 6 iulie 1413, dat de Alexandru cel Bun *mătușii* (subl. ns.) sale Anastasia, atestă nu numai relația de veri primari, existentă între aceasta și tatăl său, Roman I, ci și pe cea de frați între Lațcu și Margareta. Totodată, se lămurește și statutul bisericii Sfântul Nicolae din Rădăuți la această dată, și anume acela de *mănăstire* (subl. ns.).

[95] DRH 1975, p. 2.

[96] DRH 1975, p. 6.

[97] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

[98] Această opinie a fost exprimată pentru prima dată de distinsul istoric medievist Ștefan S. Gorovei (Gorovei 1969, p. 371).

[99] Timuș 1890, p. 557.

[100] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 187.

interpretativă[101], ca urmare – și insistăm asupra acestor cauze – a unor grave erori metodologice, de preluare selectivă și interpretare eronată a rezultatelor cercetărilor arheologice rădăuțene, de omisiune a unui elocvent izvor iconografic, și de identificare a înhumaților, comise de către Adrian Ioniță și Alexandru Simon în ambițioasa lor lucrare. Potrivit acestora, absența mormântului lui Petru I de la Rădăuți s-ar datora existenței unei „rupturi” între Petru I și Roman I care, la moartea celui dintâi (1391), l-a „alungat” sau „gonit”[102] pe acesta din necropola rădăuțeană (ne întrebăm, oare cum poate fi un decedat alungat dintr-o necropolă?) și pe fiii săi de la succesiune, pentru ca mai apoi să-și legitimeze (atragem atenția autorilor că legitimitatea se afirma atât în acele vremuri – prin izvoare scrise sau tablouri votive –, cât și în zilele noastre – prin acte legale și expertiză ADN – doar în timpul vieții) uzurparea lipindu-și (atragem, din nou, atenția că alipirea intenționată, și nu datorată lipsei de spațiu, a două morminte princiare nu poate fi pusă decât pe seama unor strânse legături genealogice, dublate de o componentă afectivă existentă în timpul vieții între cei doi înhumați) – de dinaintea morții (1394) – cripta (81) de cea a lui Bogdan[103]. În rândurile de mai sus, evocam relațiile cunoscute a fi existat între Petru I și Roman I și rolul extrem de important care va fi fost jucat de mama lor, Margareta-Mușata, în păstrarea unității și echilibrului atât în sânul familiei domnitoare, cât și în stabilirea succesiunii la tron între Lațcu și Petru, pe de o parte, și Petru și Roman, pe de altă parte, reglementată încă din timpul vieții lui Lațcu. Dacă situația s-a prezentat întocmai, și nu există temeiuri de îndoială, nu este posibil ca „strălucita și preamărita doamnă Margareta, mama [...] iubită și vrednică de cinste” a lui Petru I, catolică ferventă și cu frică de Dumnezeu, stăpâna reședinței feudale de la Rădăuți, să fi îngăduit cuiva, oricine ar fi fost acela, ca la moartea fiului său, Petru, primul mare domnitor și ctitor al Țării Moldovei, trupul neînsuflețit al acestuia să fie „gonit” din casa părintească și din necropola de familie și domnească de la Rădăuți și îngropat altundeva[104]. Este un scenariu cu totul inacceptabil, rod al unui exces de fantezie al autorilor. Iar dacă se încearcă vreo asemănare cu ceea ce s-a petrecut la mijlocul secolului al XV-lea, între urmașii lui Alexandru cel Bun, aceasta este cu totul nepotrivită, întrucât trebuie avut în vedere faptul că aceștia proveneau din căsătorii diferite sau din legături ilegitime ale acestuia. Și dacă memoria locului de veci ocupat de Petru I, ca și cea a înaintașilor și urmașilor săi, cinstită atât de familia sa printr-o primă lespede funerară amplasată direct pe mormântul său, cât și de marele voievod Ștefan cel Mare printr-o a doua lespede așezată pe un soclu – azi dispărut – în

[101] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 449–471.

[102] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 463 și 466.

[103] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 463–464.

[104] Reamintim că, la data decesului lui Petru I (1391), în lăcașurile de cult ale modestelor ansambluri monastice existente în Moldova, nu se practicau înmormântări princiare și nici ale înaltei feudalități laice. Alexandru cel Bun este cel dintâi voievod care își stabilește necropola domnească în mediul monastic, cel de la Bistrița, acolo unde se constată primele preocupări ale domniei legate de includerea în programul de arhitectură a lăcașului de cult a unui spațiu funerar – camera mormintelor sau gropnița, intercalată între naos și pronaos – destinat în mod exclusive ctitorului și unor membri apropiați ai familiei sale.

colțul de sud-vest al naosului, a fost afectată de vremurile tulburi prin care a trecut Moldova în secolele XVI–XVII și de armatele străine care au jefuit locuințe și lăcașuri de cult, între care și pe cel de la Rădăuți, dislocând lespedea lui Petru I de pe soclul său prin distrugerea acestuia, dar și de atitudinea nepăsătoare a slujitorilor bisericii de la acea dată, care nu au manifestat mai mult respect pentru această importantă piesă memorială, întrucât au decis amplasarea sa la nivelul pardoselii, fără niciun fel de protecție, astfel încât s-a ajuns la situația ca, într-o perioadă de mai bine de 250 de ani, prin comportamentul unor enoriași neinstruiți, care au călcat-o în picioare, să ajungă în situația de a fi ilizibilă. Deci, nu întotdeauna doar străinii sunt vinovați de pierderile mărturiilor referitoare la istoria noastră, și nu numai, ci trebuie să învățăm să ne asumăm greșelile noastre și să nu le mai repetăm! De altfel, rolul principal al științei istorice este acela de a ne învăța să nu repetăm greșelile trecutului și să fim capabili să ni le asumăm.

13. „Mormântul 79, după toate aparențele simbolic, în egală măsură datorită absenței osemintelor umane și prezenței obiectelor de inventar, a fost astfel realizat pentru Ștefan I [...]. După cum se bănuia de multă vreme, Ștefan I a murit, luptând, alături de lituanieni, împotriva tătarilor, la Vorskla, în august 1399”[105]. Câteva pagini mai jos se afirmă, de asemenea, că „Ștefan I [...] a căzut departe de Moldova în luptă cu tătarii (1399). A primit un mormânt simbolic (79), un cenotaf”[106]. De patru ori (la punctele 2, 4, 14 și la p. 464) se afirmă, în mod obsesiv, faptul că mormântul 79 era „practic gol”, „simbolic” sau un „cenotaf”, deși textul nostru arată în mod explicit că „osemintele înhumatului au fost descoperite într-o foarte proastă stare de conservare, cu excepția dinților”, iar „inventarul funerar conținut [...] era reprezentat de zece năsturași din argint aurit și de un inel-verighetă”[107]. Remarcăm, totodată, folosirea unei terminologii inadecvate, și anume aceea de *cenotaf* atunci când se face referire la acest mormânt. După știința noastră și potrivit definiției întâlnite în DEX, cenotaful reprezintă un „monument funerar în memoria unui personaj al cărui corp a dispărut sau se află în altă parte”. Or, în cazul nostru, chiar și într-o foarte proastă stare de conservare, atât osemintele, cât şi unele piese de inventar funerar au existat. Pe de altă parte, se afirmă că personajul pentru care a fost realizat mormântul 79, Ștefan I, ar fi murit în bătălia cu tătarii, de pe râul Vorskla (1399), preluându-se o opinie mai veche[108] exprimată de un reputat istoric. În realitate, nu există nicio informație certă privitoare la participarea sa directă la această bătălie, purtată de o coaliție – formată din lituanieni, polonezi, teutoni, moldoveni, valahi și tătari răsculați – condusă de Vitold, Marele Duce al Lituaniei și încheiată cu o înfrângere decisivă a acestuia. Participant sau nu la amintita bătălie, Ștefan I ne apare pentru ultima dată menționat într-un document, emis de fratele său, Iuga, voievod după 2 iulie 1398, dar înainte de 29 noiembrie 1399, în care este invocată „credința lui

[105] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 460.
[106] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 464.
[107] Bătrîna, Bătrîna 2017, p. 86 și 460, fig. 34/2.
[108] Gorovei 1976, p. 37.

Ştefan voievod şi a copiilor lui”[109]. Acest document ne arată că, în intervalul amintit, starea sănătăţii lui Ştefan I se degradase într-o asemenea măsură – dintr-un motiv sau altul – încât nu mai putea să-şi exercite autoritatea, motiv pentru care ea fusese preluată de fratele său, Iuga. În mod cert, însă, el a murit în patul său şi a fost înmormântat într-unul din mormintele de la Rădăuţi, oricum nu în mormântul 79 care i-a fost atribuit de criticii noştri.

14–19. „Databile prin inventar între anii 1350 şi 1370 şi istoric – datorită decesului lui Bogdan – înainte de 1367, mormintele 66 şi 85 din prima biserică de la Rădăuţi [...] sunt ca urmare de atribuit voievozilor locali de Rădăuţi. Datorită diferenţei de vârstă de până în 30 de ani, aceştia fuseseră probabil tată şi fiu”[110]. Observăm că, aşa după cum biserica de zid (B2) a fost redatată şi reatribuită doar prin ipotetica identificare a înhumaţilor din criptele 82 şi 69, bazată pe o relativă asemănare tipologică a acestora, tot astfel *înhumaţii din mormintele 66 şi 85 –* amplasate în suprafaţa primei biserici (B1), cea de lemn –, fără îndoială cele mai vechi, *au fost asociaţi cu voievozii locali de la Rădăuţi*. Pornindu-se de la această *premisă eronată*, *pe care vom vedea că datele oferite de cercetările arheologice –* în bună măsură eludate de criticii noştri – *nu o îngăduie*, şi în absenţa unor lespezi funerare inscripţionate, se trece la formularea unei premise certe – bazată pe relatarea cronicarului polon Jan Dlugosz (1415–1480)[111] care, sub anul 1359, descrie cearta pentru moştenire izbucnită, la moartea voievodului Ştefan al Moldovei, între fiii săi Ştefan şi Petru[112] – potrivit căreia înhumatul din mormântul 66 este voievodul Ştefan, decedat înainte de 1359, iar cel din mormântul 85 unul dintre cei doi fii ai săi rivali, Ştefan sau Petru[113]. Astfel se identifică „locatarii” din primele două morminte (66 şi 85) săpate în biserica de lemn (B1) de la Rădăuţi, consideraţi a fi stăpânii – voievozi locali – ai reşedinţei feudale rădăuţene. În plus, ni se explică modul în care familia lui Bogdan se înrudise cu voievozii locali (îngropaţi în mormintele 66 şi 85), şi anume prin căsătoria Margaretei, fiica lui Bogdan şi sora lui Laţcu, cu tânărul voievod rădăuţean din mormântul 85, din care au rezultat Petru şi Roman[114], cei ce au asigurat succesiunea la tronul Moldovei după moartea lui Laţcu.

20. Odată identificarea înhumaţilor încheiată, se trece la propunerea următoarei *succesiuni şi genealogii voievodale*:

* **Mormântul 66** – *Ştefan*, tatăl lui Petru şi al lui Ştefan (cca 1298 – cca 1358);

* **Mormântul 85** – *Ştefan/Petru* (cca 1333/1338 – cca 1363/1368), soţul Margaretei;

* **Mormântul 82** – *Bogdan I* (cca 1317 – cca 1367), tatăl lui Laţcu şi al

[109] DRH 1975, p. 10, doc. 8.

[110] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 460.

[111] Gorovei 2014, p. 322. Autorul, referindu-se la acest episod relatat de cronicarul polon, consideră că „valoarea acestui izvor e destul de redusă, fiind un text târziu”.

[112] Dlugosz 1711, col. 1122–1124.

[113] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

[114] Ioniţă, Kelemen, Simon 2017, p. 460–461.

Margaretei;

* **Mormântul 69** – *Lațcu* (cca 1334 – cca 1374), tatăl Anastasiei;

* **Mormântul 81** – *Roman I* (cca 1354 – cca 1394), fiul lui *Ștefan* și al Margaretei;

* **Mormântul 79** – *Ștefan I* (post 1369–1399), fiul lui Roman.

21. „În privința mormântului 72, evident de față bisericească, atribuit Sfântului Leontie, rolul jucat de Ioanichie sub Ștefan al III-lea și apariția – certă – a Episcopiei de Rădăuți sub acesta (1472) pledează mai curând pentru atribuirea mormântului lui Ioanichie”[115]. În paginile de mai sus, când răspundeam obiecțiunilor de la punctul 3, ofeream argumentele, pe care nu le mai repetăm, care susțin înființarea Episcopiei de la Rădăuți în a doua parte a domniei lui Alexandru cel Bun. Cât privește mormântul 72, acesta nu poate fi atribuit lui Ioanichie, întrucât inventarul arheologic descoperit nu îngăduie acest lucru. Constatarea certă că înhumatul se afla *in situ* și poseda accesorii vestimentare (năsturași globulari) specifice secolelor XIV–XV, la care se adaugă cea potrivit căreia sicriul era acoperit cu o dantelă specifică secolelor XVI–XVII, dovedesc faptul că personajul din mormântul 72 a decedat și a fost așezat în sicriu într-o perioadă mai timpurie, iar depunerea acestuia în groapă s-a produs într-o epocă mult mai târzie. Aceste realități au fost, de altfel, explicate de un manuscris slavon, din secolul al XVI-lea, din care aflăm că „în Episcopie sfântul Leontie făcătorul de minuni zace cu trupul întreg”[116]. De altfel, atât lespedea, cât și mormântul episcopului Ioanichie se află în pronaos, unde au fost descoperite trei cripte (77, 78 și 90), dintre care una a aparținut acestuia, iar celelalte două doamnelor Anastasia și Stana[117].

22–23 * „imposibilitatea identificării defunctului din mormântul 82 cu Costea”. Dacă acest mormânt nu poate fi atribuit lui Costea, vom vedea că, potrivit datelor arheologice, în niciun caz el nu a aparținut lui Bogdan.

****** „notăm forțarea – istorică și genetică – realizată prin datarea zidirii noii Biserici în ultimii trei ani de viață ai lui Petru I și atribuirea mormântului 81 acestuia”[118]. Reamintim și insistăm asupra realității că datarea bisericii a fost făcută exclusiv pe baza datelor arheologice[119], iar atribuirea mormântului 81 se poate efectua luând în considerare atât izvoarele arheologice și epigrafice, cât și studiul antropologic, dar făcând abstracție de studiul de paleogenetică, după cum se va putea vedea.

******* Un ultim reproș care ni se aduce este acela potrivit căruia vârsta unora a

---

115 Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

116 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–91, 181–182 și nota 52.

117 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 91.

118 Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

119 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68. Termenul de **„forțare istorică”** reprezintă o acuză gravă, care dezvăluie, în mod explicit, neîncrederea arheologului Adrian Ioniță față de acuratețea cercetărilor noastre arheologice și, încă mai grav, față de onestitatea noastră. Cerem cu fermitate, în acest sens, ca autorul să producă probe în sprijinul afirmațiilor sale sau să ofere explicații scrise care să ne convingă de modul nostru greșit de înțelegere a formulării, dacă este vorba de așa ceva.

fost „împinsă” sau a altora „trasă”[120]. Cu privire la vârsta înhumatului din mormântul 82, se poate discuta și chiar o vom face în paginile următoare.

Parcurgând cu atenție suita de observații, noi interpretări și concluzii referitoare la necropola și datarea Bisericii *Sfântul Nicolae* din Rădăuți, existente în noua apariție editorială, observăm că acestea sunt rezultatul unei metodologii complet eronate și a unui exces de fantezie al autorilor, ambele extrem de dăunătoare în cercetarea istorică. În virtutea principiului *audiatur et altera pars* și din respect pentru iubitorii și căutătorii adevărului istoric și nu ai ficțiunilor, ne vedem obligați să reamintim pe scurt, la puțin timp după apariția cărții noastre dedicate monumentului rădăuțean, o parte din rezultatele cercetărilor și interpretărilor noastre, pentru a putea fi cunoscute și cântărite, într-unul și același studiu, opiniile celor două „tabere”.

În demersul nostru, vom folosi atât toate categoriile de izvoare istorice disponibile – arheologice, diplomatice, epigrafice, iconografice –, cât și studiile de antropologie și de paleogenetică. Acesta din urmă a fost efectuat în laboratorul de paleogenetică din cadrul Institutului de Biologie Umană al Universității din Hamburg (Germania) de către profesorul Alexander Rodewald, directorul Departamentului de biologie al amintitei universități, și de dr. Georgeta Cardoș. Metodele folosite în cazul acestui studiu, precum și concluziile sale[121] au fost puse sub semnul întrebării de către biologul Beatrice Kelemen, care a formulat o serie de observații[122], la care, în mod firesc, ar fi trebuit să răspundă autorii studiului. În absența acestora[123] și ca urmare a refuzului unor biologi români în măsură să-mi ofere o consultanță de specialitate (contra cost!), suntem puși în situația de a analiza singuri, la momentul potrivit, obiecțiunile prezentate și de a constata în ce măsură „neîmplinirile” studiului, dacă se poate vorbi de așa ceva, pot afecta sau nu valabilitatea concluziilor sale finale. De asemenea, ne propunem să comparăm datele istorice certe cu fiecare din concluziile oferite de studiul de paleogenetică pentru a vedea dacă acestea din urmă sunt atestate sau nu de cele dintâi. În acest mod, într-un final, ne vom putea pronunța, fără a fi biologi, în legătură cu corectitudinea studiului de paleogenetică și utilitatea lui în stabilirea genealogiei primilor domnitori ai Moldovei.

---

[120] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 461.

[121] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 121–168.

[122] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 452–454. Una dintre observații este ridicolă. Citām: „așa cum a fost prezentat (p. 167), laboratorul ridică probleme care se văd *cu ochiul liber*: 1. Lipsa echipamentului de protecție adecvat; 2. Prezența a două persoane în laborator în timpul procesării probelor”. Autoarea nu remarcă faptul că fotografia are drept scop de a prezenta pe autorii studiului și nicidecum laboratorul și procesarea probelor, care s-a desfășurat în alt spațiu, așa după cum se precizează în lucrarea noastră (vezi Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 142–143).

[123] Din păcate, în luna iulie a anului 2017, Alexander Rodewald a plecat dintre noi. La rândul său, d-na Georgeta Cardoș și-a schimbat locul de muncă și coordonatele, astfel încât nu am mai reușit să o contactăm.

Vom începe prin a reaminti că investigaţia arheologică, prilejuită de lucrările de restaurare organizate de Direcţia Patrimoniului Cultural Naţional, au început în vara anului 1974 şi au constat dintr-un număr de 16 secţiuni (S1–S16) amplasate pe laturile de nord, vest şi sud ale bisericii[124]. În toamna anului următor şi în primăvara anului 1976, a fost cercetat interiorul bisericii printr-un număr de 15 secţiuni şi casete (SI–SXV) amplasate în suprafeţele altarului, naosului şi, doar parţial[125], în cele ale pronaosului şi pridvorului (fig. 1)[126]. În vara anului 1976 cercetările au fost extinse pe laturile de nord şi de vest ale bisericii (S17–S22), iar în ultimul an nu s-a efectuat decât o secţiune (S23), la sud-vest de biserică.

Anul 1992 este cel în care s-a luat hotărârea reînfiinţării unui aşezământ monahal la Rădăuţi, iar în acest scop a fost ridicat, la vest de biserică, un corp de chilii cu arhondaric, clădiri cu caracter gospodăresc şi o nouă biserică. Din păcate, deşi aceste lucrări au afectat o întinsă suprafaţă de pe latura de vest a bisericii, ele nu au fost precedate de o cercetare arheologică sistematică, astfel încât am fost privaţi de o serie de informaţii extrem de preţioase referitoare la amploarea ansamblului iniţial voievodal.

Încă din prima campanie de săpături (1974), am obţinut informaţii extrem de importante, care ne-au permis atât datarea bisericii în mod diferit faţă de cea vehiculată de tradiţie şi acceptată de istoriografia română, cât şi faptul că ea suprapune o necropolă mai veche. În secţiunile săpate în jurul bisericii a fost interceptat nivelul de construcţie, reprezentat de o crustă compactă de mortar, care conţine spărtură de piatră şi fragmente de cărămidă[127]. Grosimea acestui nivel se subţiază pe măsură ce ne îndepărtăm de biserică, dar, chiar şi în secţiunile de pe latura sa de vest, într-un strat de argilă galbenă, s-a putut constata atât existenţa unor mici fragmente din amintitele materiale de construcţie, cât şi a unor fragmente ceramice specifice ultimului sfert al secolului al XIV-lea[128]. În S15, în nivelul de construcţie al bisericii de zid, la o distanţă de 0,75 m faţă de soclul acesteia, deci în condiţii stratigrafice perfect asigurate, a fost descoperit un gros bătut din bronz şi argintat, emis în vremea lui Petru I, la o dată ulterioară anului 1386[129]. Din necropola mai veche, identificată în exteriorul bisericii, au fost cercetate, parţial sau integral, 18 gropi de morminte. Dintre acestea, opt au fost secţionate, în mai mică sau în mai mare măsură, de fundaţiile zidurilor bisericii, iar celelalte zece erau suprapuse de nivelul de construcţie al edificiului şi nu conţineau în umplutura lor pigmenţi de

[124] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 26 şi pl. I.

[125] Cercetările din interiorul bisericii au fost întrerupte la solicitarea Înaltului ierarh al MMS, fără ca instituţia organizatoare să ne ofere susţinere în dorinţa noastră de a le duce la bun sfârşit.

[126] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 26 şi pl. III.

[127] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 61 şi pl. VII, X–XII.

[128] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 61 şi pl. XV.

[129] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 61, 95, 104 şi 470, fig. 44/2. Precizările cronologice, referitoare la emisiunile monetare ale Moldovei din secolele XIV–XV, se datorează activităţii din ultimii ani a colegilor din cadrul Secţiei de numismatică a MNIR.

mortar şi cărămidă[130]. Aceste realităţi arheologice ne-au arătat, chiar din această primă campanie de cercetări, că biserica de zid (denumită B2) a fost ridicată de Petru I, în ultimii săi ani de domnie, peste o necropolă organizată în jurul unei biserici de lemn (denumită B1). Cercetările din anii următori (1976–1977) au confirmat această cronologie prin descoperirea altor piese cu valoare de cronologie absolută. Astfel, în S17, într-un strat de argilă galbenă cu pigmenţi de mortar, fragmente de piatră şi cărămidă, precum şi cu ceramică specifică ultimului sfert al secolului al XIV-lea, s-a descoperit un gros de argint, emis în vremea lui Petru I, între anii 1380–1383[131]. Ultima monedă, descoperită în S23, pe nivelul de funcţionare a două locuinţe temporare de suprafaţă şi a unei vetre, folosite de constructorii bisericii, a fost descoperit un gros de bronz argintat emis tot în vremea lui Petru I, la o dată ulterioară anului 1386[132]. Pe baza materialului ceramic specific ultimului sfert al secolului al XIV-lea şi, în mod special, a celor trei monede de tipul groşilor, descoperite în contexte stratigrafice perfect asigurate, **datarea bisericii de zid (B2) trebuie făcută în intervalul de timp cuprins între anii 1387–1391, iar actul ctitoricesc nu poate fi atribuit decât lui Petru I**[133]. Se pune capăt, astfel, atât unei încadrări cronologice, cât şi unei atribuiri eronate a actului ctitoricesc de la Rădăuţi, care dăinuie de mai bine de un secol în istoriografia noastră şi care încearcă să-şi facă loc din nou, chiar dacă în mod diferit, în ultima vreme.

În toamna anului 1975, am avut privilegiul să putem cerceta integral altarul şi naosul bisericii, iar în cursul unei scurte perioade din luna mai a anului următor, am reuşit să investigăm, doar parţial, pronaosul şi pridvorul. Cu acest prilej s-au confirmat acele observaţii din anul anterior care ne permiteau să anticipăm faptul că biserica ridicată de Petru I a dezafectat un lăcaş de cult mai vechi, suprapunând atât vestigiile sale, cât şi o parte din necropola organizată în jurul său. Un strat de argilă, rezultat din săparea şanţurilor de fundaţie, precum şi un nivel consistent de mortar, spărtură de cărămidă şi piatră, suprapuneau atât dovezile materiale ale existenţei unui mai vechi lăcaş de cult, lucrat exclusiv din lemn, cât şi un număr de 20 de morminte, dintre care trei (66, 82 şi 85) au fost amplasate în interiorul primei biserici (B1), iar 17 se aflau la exteriorul său[134]. Acestea din urmă vin să se adauge celor 18 gropi de morminte descoperite în exteriorul bisericii de zid (B2) şi atribuite tot bisericii de lemn (B1). Primele două morminte (66 şi 85), în ordine cronologică, sunt reprezentate de gropi simple, iar ultimul (82) este o criptă din zidărie. Deşi starea de conservare a tălpilor de stejar utilizate era precară, s-a putut stabili că primul edificiu de cult era alcătuit dintr-o navă de plan pătrat (5 × 5 m la interior) şi un altar rectangular (cu lăţimea de 3,20 m şi lungimea de 2,40 m), decroşat simetric în planul

130 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 43, pl. I şi II.
131 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 43, 94, 104 şi 470, fig. 44/1.
132 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 62, 95, 96, 105 şi 470, fig. 44/3.
133 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 68.
134 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 42–43, pl. II–VI.

tâmplei[135]. Nivelul său interior a fost amenajat printr-o dușumea din scânduri de brad, așezată pe grinzișoare de lemn[136].

Din analiza planului și a profilelor de săpătură reiese în chipul cel mai limpede cu putință faptul că, după demontarea structurii primei biserici, cu excepția tălpilor și a grinzișoarelor de lemn care au rămas îngropate, amplasarea noului lăcaș de cult s-a făcut, așa după cum am mai explicat în paginile de mai sus (la punctele 6 și 10 ale obiecțiunilor), conform unor *tradiții*[137], dar și a unor *condiții cerute de ctitor* și respectate de constructor, care prevedeau:

1. înscrierea integrală a limitelor vechiului altar în aria celui nou;
2. suprapunerea integrală a suprafeței ocupate anterior de nava lăcașului de lemn de către naosul noii biserici de zid;
3. protejarea mormintelor aflate în naosul primei biserici;
4. cruțarea unui spațiu, între latura de nord a naosului noii biserici și cripta 82 din colțul de nord-vest al fostei nave a bisericii de lemn, destinat să primească mormântul ctitorului, din motive pe care le-am mai formulat în paginile de mai sus și asupra cărora vom mai reveni atunci când vom proceda la identificarea înhumatului din mormântul 81.

Condițiile amintite mai sus au fost respectate în totalitatea lor, iar amplasamentul ales a reprezentat singura soluție în măsură să răspundă exigențelor amintite. Orice alt amplasament ar fi afectat și ar fi făcut imposibilă îndeplinirea tuturor exigențelor amintite.

În naosul noii biserici au fost amplasate șase morminte, dintre care unul (72) este reprezentat de o groapă simplă[138], iar celelalte cinci (69, 79, 81, 83 și 84) de cripte zidite din piatră sau cărămidă[139]. O primă constatare se referă la faptul că niciunul dintre mormintele amplasate în naosurile celor două lăcașuri de cult nu se intersectează și nici nu se deranjează în vreun fel, fapt care constituie o primă dovadă că, la data când Ștefan cel Mare a dispus realizarea și amplasarea unor lespezi funerare, se cunoștea amplasamentul mormintelor. Această constatare presupune existența unor sisteme precise de marcare a acestora. Și ele au existat. Atunci când descriam mormintele, arătam că unele dintre ele (69, 79, 81 și 83) prezintă, la partea lor superioară, soluții constructive menite să susțină lespezi funerare, amplasate astfel încât fața lor să se afle la o cotă de nivel identică cu cea a pardoselii de piatră, pentru a nu împiedica desfășurarea slujbelor și, în general, circulația în suprafața

[135] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 42 și pl. III.

[136] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 43, 449, fig. 23/1 și pl. III.

[137] Atât din cercetările personale, cât și din cele ale colegilor noștri, s-a putut constata că, atunci când intervine o succesiune nemijlocită de două sau mai multe lăcașuri de cult, în aceeași suprafață, cu foarte rare excepții (una fiind succesiunea celor două biserici de la Curtea de Argeș unde, totuși, limita de vest a altarului bisericii Argeș II suprapune – credem noi – intenționat latura de est a altarului bisericii Argeș I), se respectă regula sacră a suprapunerii altarelor, cea mai sfântă și importantă parte a unei biserici, echivalentă cu ,,Sfânta Sfintelor'' din Templul evreiesc al Vechiului Testament.

[138] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–90, 455, fig. 29 și pl. III.

[139] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 84–90, p. 450–454, fig. 24–28 și pl. III.

naosului. Celelalte morminte trebuie să fi fost şi ele marcate prin ţesături sau contururi incizate în pardoseala de piatră. Iar uzura acestor prime lespezi şi marcaje funerare, datorată amplasării lor la nivelul pardoselii, credem că a constituit şi ea una dintre cauzele care au impus înlocuirea lor în vremea lui Ştefan cel Mare[140].

Existenţa necropolei domneşti de la Rădăuţi este menţionată de câteva izvoare diplomatice din vremea lui Alexandru cel Bun şi a lui Ştefan cel Mare, voievozi care acordă danii bisericii devenite lăcaş de cult al unui aşezământ monahal (ante 6 iulie 1413), „unde sunt îngropaţi moşii noştrii”[141]. Mai apoi, nou creata Episcopie (post 1420) primeşte drept de judecată (30 august 1479), care i se reconfirmă (23 august 1481), asupra oamenilor din satele Rădăuţi şi Coţmani „pentru pomenirea sfântrăposaţilor noştrii înaintaşi şi părinţi”[142]. În sfârşit, la 15 martie 1490, aceleiaşi Episcopii „unde zac sfântrăposaţii înaintaşi şi străbuni ai noştrii” i se întăresc 50 de biserici „date de bunicul nostru Alexandru Voievod”[143].

Grija aparte manifestată de Ştefan cel Mare faţă de lăcaşul Episcopiei de la Rădăuţi, care adăpostea mormintele străbunilor săi, s-a manifestat nu numai prin danii oferite acesteia, ci şi prin alte tipuri de lucrări, realizate în secvenţe distincte, după cum urmează: înlocuirea lespezilor funerare (1479–1480)[144]; modificări ale aspectului interior şi exterior, constând din înlocuirea ancadramentelor de uşi şi de ferestre, adăugarea la partea superioară a zidurilor a unui registru de ocniţe şi înlocuirea acoperişului (1496–1497)[145]; şi, în sfârşit, împodobirea interiorului bisericii cu o nouă podoabă parietală (1497–1498)[146], care vine să o înlocuiască pe cea realizată în vremea lui Alexandru cel Bun[147].

În suprafaţa naosului au fost amplasate cel puţin şapte lespezi funerare, dintre care şase, aflate în poziţie primară, se află pe soclurile lor, iar cea de-a şaptea „zace” la nivelul pardoselii, lipsită de soclu, în poziţie secundară, alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest al încăperii amintite. Toate au fost decorate şi prevăzute cu inscripţii, inclusiv cea care se află în poziţie secundară şi care mai păstrează slabe urme din decor şi fragmente de litere şterse, citite în 1890, când se păstrau ceva mai bine, de viitorul episcop de Argeş, Gerasim Timuş[148]. Potrivit inscripţiilor lizibile, dăltuirea lor s-a realizat, în intervalul cuprins între 15 decembrie 1479 şi 20 mai 1480, în memoria lui Bogdan I, Laţcu, Ştefan I, Roman I, a jupanului Bogdan – frate a lui Alexandru cel Bun – precum şi a altui jupan Bogdan – ultimul fiu al aceluiaşi domnitor, ordinea în care aceştia au fost menţionaţi fiind una şi aceeaşi cu cea în care ele au fost amplasate de-a lungul laturilor de sud şi de nord ale naosului. În absenţa

140 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 175–177.
141 DRH 1975, p. 50.
142 DRH 1976, p. 335 şi 364.
143 DRH 1980, p. 137.
144 *Repertoriul* 1958, p. 249–256 şi 262–263.
145 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 288–290.
146 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 453.
147 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 316–317.
148 Timuş 1890, p. 557.

acestor lespezi – izvoare epigrafice de necontestat –, dar și a unor cercetări arheologice sistematice, de care Biserica Domnească de la Curtea de Argeş nu a avut parte, întrucât au fost efectuate într-un moment nepotrivit, nici identificarea personajelor înhumate în Biserica *Sfântul Nicolae* din Rădăuți și nici datarea corectă a acesteia nu ar fi fost posibile. Opinii pe marginea concluziilor rezultate din cercetările interdisciplinare efectuate la Rădăuți, în momentul cel mai prielnic, și anume acela al lucrărilor de restaurare, poate formula oricine în virtutea libertății de exprimare, dar atunci când sunt aşternute pe hârtie și apar sub semnătura unor reprezentanți ai mediului academic, ele îi obligă pe autori să respecte standardele instituției onorabile pe care o reprezintă.

Din punctul de vedere strict al metodologiei de cercetare, vom începe acțiunea de **identificare a înhumaților** utilizând, într-o primă etapă, doar o parte din câștigurile obținute în urma unor cercetări arheologice extrem de riguroase și obiective, și anume: observațiile de ordin stratigrafic și *datarea bisericii de zid cu ajutorul materialului numismati*c, descoperit de noi înșine[149], care oferă o *cronologie absolută* (altfel spus un *terminus post quem* pentru cine este mai puțin familiarizat cu termenii folosiți în arheologie). Acestea două au dovedit, dovedesc și vor dovedi întotdeauna – fără ca cineva să aibă dreptul să se îndoiască de autenticitatea lor și să le elimine din rândul izvoarelor arheologice certe, în absența unor probe de necontestat – că biserica de zid a fost ridicată de Petru I la sfârșitul domniei sale și a suprapus nemijlocit, prin dezafectare, vestigiile unui lăcaș de cult de lemn, care adăpostea în suprafața navei sale mormintele 66, 85 și 82 (fig. 1). Din aceste două constatări rezultă concluziile, logice și deosebit de prețioase, potrivit cărora: mormintele primilor doi domnitori ai Moldovei, Bogdan I și Lațcu, au fost săpate și adăpostite în prima biserică (B1), cea de lemn, și trebuie căutate, deci, în limitele ocupate odinioară de nava acesteia, iar cele ale următorilor domnitori, inclusiv cel al ctitorului și cele ale unor membri ai familiei domneşti au fost amplasate în naosul celei de-a doua biserici (B2), cea de zid, și trebuie identificate în suprafața acestei încăperi.

În vederea identificării mormintelor lui Bogdan și Lațcu, precizat fiind faptul că ele sunt două dintre cele trei (66, 85 sau 82) aflate în nava (fig. 1) primei biserici (B1), vom face apel și la prețioasele informații oferite de studiul de antropologie. Acesta a stabilit că înhumatul din mormântul 66 a decedat la cca 60 de ani, cel din mormântul 85 la cca 30 de ani, iar cel din mormântul 82 la o vârstă medie de 50 de ani[150]. Dintre aceștia, doar înhumatul de 60 de ani din mormântul 66 poate fi identificat cu Bogdan (decedat în 1367)[151], cel care, într-un document din 1343 –

[149] Atragem atenția lui Adrian Ioniță că, fără nicio excepție, cercetările noastre arheologice s-au desfășurat numai în prezența și cu participarea noastră nemijlocită. Dacă pe parcursul activității sale a întâlnit sau a primit informații despre obiceiul unor arheologi de a conduce – chiar și numai ocazional – șantiere prin corespondență, îl informăm că această practică nu a făcut niciodată parte din viața noastră profesională.

[150] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 112, 118–119.

[151] Gorovei 1973b, p. 115.

deci la data când avea cca 36 de ani, fiind în plină maturitate – este menţionat şi putea fi „*quondam woyvoda de Maramarosio*”[152]. Rezultă, deci, că **în mormântul 66**, reprezentat de o groapă simplă, **a fost depus**, într-un sicriu de lemn, **primul domnitor al Moldovei, Bogdan I**. El deţinea pe inelarul mâinii drepte un inel de aur, reprezentat de o verigă circulară în secţiune, de care era sudată o montură de formă tubulară care prindea în *cabochon* o turcoază[153].

La rândul său, **înhumatul din mormântul 85**, decedat la cca 30 de ani şi depus, în anul 1375, tot într-o groapă simplă (fig. 1), alăturată de cea a mormântului 66[154], **nu poate fi identificat decât cu Laţcu**. El a fost îmbrăcat într-o luxoasă tunică, lucrată din mătase broşată şi împodobită cu o preţioasă garnitură de nasturi, iar pe inelarul mâinii stângi i-a fost pus un inel masiv din aur[155], a cărui inscripţie incizată pe montură ne-a prilejuit interpretări bine chibzuite, care ţin de istoria artei[156], dar şi de ordin istoric[157], pe care ni le menţinem şi asupra cărora nu vom mai reveni.

Aceste prime două identificări riguroase ale înhumaţilor din necropola Bisericii Sfântul Nicolae de la Rădăuţi, care nu vor putea fi contestate niciodată şi de niciunul dintre arheologii realmente profesionişti şi de bună credinţă, **anulează întreaga construcţie fantezistă propusă de autorii recentei apariţii editoriale pe marginea necropolei princiare de la Rădăuţi**. Totodată, însă, ele au darul să ateste acurateţea şi corectitudinea studiului ADN care, din analiza (probelor recoltate din *dinţi*) markerilor microsateliţi situaţi pe cromozomul Y (DYS392 şi DYS393), a putut constata existenţa unei strânse legături pe linie masculină între înhumaţii din mormintele 66 şi 85, cei doi având aceeaşi alelă 11 a markerului microsatelit DYS392. La rândul său, analiza markerului de ADN nuclear – microsatelitul VWA31A –, localizat pe cromozomii somatici moşteniţi de la ambii părinţi, a îngăduit stabilirea unei filiaţii potrivit principiilor de bază valabile în testele de paternitate, care arată că fiecare copil moşteneşte o pereche de alele, prezente la un locus, câte una de la fiecare părinte. Or, înhumatul din mormântul 66 are alelele 14 şi 18, iar cel din mormântul 85 alelele 16 şi 18 ale microsatelitului VWA31A, fapt care confirmă legătura *per masculos* între cei doi înhumaţi, prin alela comună 18, care a fost moştenită de personajul cel mai tânăr din mormântul 85, în calitate de fiu, de la cel mai în vârstă din mormântul 66, în calitate de tată[158].

În condiţiile în care patru categorii de *izvoare* – epigrafice, arheologice, studiul de antropologie şi cel de paleogenetică –, *apărute la date diferite, independent unul faţă de altul şi datorate unor autori diferiţi, se completează şi se atestă reciproc,*

[152] Mihàly de Apşa 1900, p. 16.
[153] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 47–49, 448, fig. 22/1 şi 460, fig. 34/1.
[154] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 448, fig. 22/2 şi pl. III.
[155] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 49–56, 461, fig. 35/1–2, 462, fig. 36/1–2, 463, fig. 37/ 2, 4–5.
[156] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 217–232.
[157] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 233–240.
[158] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 165–166 şi 179.

conducând la aceleași concluzii, avem ferma convingere că fiecare este autentic și permit prin asamblarea lor corectă dezvăluirea adevărului. Această realitate trebuie să dea de gândit doamnei Beatrice Kelemen, care – deși suntem siguri că nu a parcurs decât studiul de paleogenetică și nu cunoaște restul și nici problematica lucrării noastre – trebuie să ne explice cum este posibil ca autorii acestui studiu – contestat de domnia sa cu argumente subțiri de genul: „concluzie neplauzibilă”, „este foarte puțin probabil”, „nu sunt, cel mai probabil”, „afirmații eronate” (fără să fie amintite!), „orice fel de concluzii nu merită discutate” –, în condițiile în care nu au respectat metodologia și normele de cercetare, să ajungă la concluzii similare cu cele oferite de celelalte categorii de izvoare. Oare în domeniul dumneavoastră de activitate acționează hazardul de care unii colegi pot beneficia din plin?

Am putea să ne oprim aici cu pledoaria noastră, pentru a nu abuza de spațiul pus la dispoziție, cu bunăvoință și eleganță, de redacția revistei de specialitate, dar nu o putem face atât din respect pentru cititorul avizat, cât și pentru colaboratorii care au ostenit cu un real profesionalism, alături de noi, în descifrarea trecutului istoric al celui mai vechi monument păstrat și a celui mai important pentru istoria genezei statale de la răsărit de Carpați.

Înhumatul din mormântul 82, cel de-al treilea și ultimul, a fost depus într-o criptă, amplasată în colțul de nord-vest al navei primei biserici (fig. 1) și protejată de constructorii bisericii de zid, care au micșorat volumul fundației stâlpului – a cărui talpă urmărește traseul bolții criptei și se alipește de latura de sud a acesteia – de nord-est al naosului[159]. Studiul de antropologie a stabilit că scheletul a aparținut unui bărbat adult decedat la o vârstă medie de 50 de ani (limite 35–65 ani)[160]. În lucrarea noastră, atunci când am propus identificarea lui, am făcut apel și la o serie de izvoare scrise, care ne sugerau posibilitatea implicării sale în anumite evenimente istorice[161] relatate de acestea. Acesta este motivul pentru care am fost tentați, din considerente de ordin istoric, să apreciem că decesul său s-a produs spre sfârșitul intervalului stabilit de studiul antropologic, adică la 60 de ani[162], și nu la o vârstă medie de 50 de ani, așa după cum au propus antropologii. Înțelegem să ne asumăm în exclusivitate această eroare regretabilă. În timpul celor șapte ani scurși de la finalizarea manuscrisului cărții noastre, am continuat să medităm asupra celor scrise despre acest înhumat și am simțit nevoia să *revizuim unele dintre opiniile exprimate despre rolul istoric al acestui personaj*, dar nu și despre identitatea sa. Și vom folosi acest prilej.

Vom porni discuția de la *concluzia studiului antropologic, care stabilește vârsta de 50 de ani la care a decedat bărbatul din acest mormânt*. Inventarul funerar constă din 13 nasturași de argint aurit, dantele și benzi din fir de argint aurit, fragmente de mătase broșată, numeroase perle de dimensiuni foarte mici și șase aplice discoidale

[159] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 56, 449, fig. 23/1–3, pl. III și VI.
[160] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 117–118.
[161] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 253–274.
[162] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 57, 205, 256.

lucrate tot din argint aurit[163]. Toate acestea au probat existenţa unui costum cavaleresc, alcătuit dintr-o cămaşă închisă cu nasturi, o tunică de tip *pourpoint* şi o cingătoare subţire de care erau prinse cele şase aplice[164]. Aplicele conţineau două reprezentări heraldice, fiecare pe câte trei dintre ele. Cea dintâi redă imaginea unui cap de lup reprezentat privind (*regardant*) din profil spre dreapta, cu botul ascuţit şi limba scoasă, cu urechile ascuţite şi gâtul gros. A doua reprezentare este cea a unui model arhaic de cască (coif de tip *heaume*), redată pe trei sferturi, de formă tronconică, terminată la partea superioară printr-o calotă uşor aplatizată şi prelungită la spate printr-o apărătoare de ceafă, arcuită şi evazată pe linia gâtului. În faţă dispune de o vizieră fixă. Pe coif, ca *cimier,* o pereche de coarne cu vârfurile recurbate, în formă de liră, este redată din faţă. Reprezentările libere – precum capul de lup – armoriate de pe aceste aplice reprezintă *transpunerea elementelor unei steme pe accesoriile vestimentare ale unei tunici cavalereşti*, care *se înscrie într-un fenomen mai larg, întâlnit în mod frecvent în vestul şi centrul Europei în secolele XIII–XIV*[165]. În funcţie de şi respectând principiile generale ale ştiinţei heraldice, *am reconstituit aspectul stemei cavalerului din mormântul 82* după cum urmează: un scut antic (*écu ancien*) plin, fără partiţiuni, înclinat spre dreapta sa şi timbrat pe colţul stâng de un coif de tip *heaume*, împodobit cu două coarne recurbate în formă de liră[166].

Ţinând cont atât de prezenţa înhumatului din mormântul 82 în prima biserică rădăuţeană, de preţiosul costum cavaleresc pe care îl purta, cât şi de elementele emblematice aflate pe acesta – complet diferite de cele ale lui Bogdan I, care au intrat în componenţa stemei Moldovei – şi, nu în ultimul rând, de poziţia criptei sale atât în suita cronologică a celor două lăcaşuri de cult, cât şi în succesiunea mormintelor, al său fiind plasat între cel al lui Laţcu (mormântul 85) şi cel al ctitorului bisericii de zid (mormântul 81), poziţie similară cu cea a unei „enigmatice figuri a vremii descălecătorilor şi succesorilor lor imediaţi”[167], menţionată în *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*[168] – izvor a cărui veridicitate nu poate fi contestată – şi situată, de asemenea între Laţcu şi Petru I, putem proceda la **identificarea personajului înhumat în mormântul 82 cu voievodul Costea**, stăpânul reşedinţei feudale de la Rădăuţi[169], al cărui „dosar” am considerat necesar să îl redeschidem şi să-l reanalizăm[170]. Acesta este voievodul local, soţul Margaretei, tatăl domnilor Petru I şi Roman I, cel care îl va adăposti, atât în timpul vieţii, cât şi după moarte, în reşedinţa sa rădăuţeană pe socrul său, Bogdan, şi îl va susţine în actul de întemeiere a Moldovei. Aici, la Rădăuţi, a fost centrul de comandă al lui Bogdan în timpul luptelor purtate pentru

[163] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 57, 464, fig. 38/1, 465, fig. 39/1–6.
[164] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 57–58.
[165] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 59, 242, 245 şi 464, fig. 38/1–2.
[166] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 248–249, 464, fig. 38/2–3.
[167] Papacostea 1973, p. 43.
[168] Bogdan 1941, p. 50.
[169] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 188.
[170] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 253–274.

eliminarea reprezentanților regalității maghiare și tot aici s-a aflat și prima reședință domnească a Moldovei. Încercând să reconstituim parcursul istoric al voievodului Costea, în mai vechea noastră interpretare am mers prea departe, întrucât, după cum am arătat mai sus, i-am supraestimat vârsta de deces[171]. Acceptând, însă, concluzia realistă a antropologilor, care estimează vârsta decesului său la 50 de ani, atunci și *anul în care putem presupune că el a decedat trebuie modificat*. Când am calculat anul său de naștere, am pornit de la data morții (1391) primului său fiu, Petru I, și de la estimarea decesului acestuia din urmă la cca 43 de ani. Pornind de la această premisă, am estimat că Petru I s-a născut în jurul anului 1348. Luând în considerare această dată, am apreciat că voievodul Costea a văzut lumina zilei cu circa 20 de ani mai devreme[172], deci în jurul anului 1328. În condițiile în care toate aceste calcule nu comportă o marjă mare de eroare, atunci *Costea a închis ochii în jurul anului 1378* și nu mai târziu. Dacă lucrurile se prezintă astfel, și par să fie mai aproape de realitate decât estimările noastre mai vechi, atunci ginerele lui, Bogdan, nu putea fi martor și nici să se implice în viața politică a noii creații statale decât până în 1378.

Deși nu ni s-au păstrat acte de cancelarie din vremea domniilor lui Bogdan și Lațcu, putem presupune că el a ocupat o poziție de primă mărime în sfatul domnesc al acestora în virtutea meritelor sale în actul de întemeiere a Moldovei și a statutului său în cadrul familiei[173]. De asemenea, o poziție nu mai puțin importantă trebuie să-i fi acordat fiul său Petru I (1375–1391) din momentul în care acesta urcă pe tron. De altfel, adversitatea moldo-lituaniană, considerată de noi a fi avut la bază implicarea lui Petru I în destinul politic al teritoriului din sud-estul Moldovei, care a avut drept urmare organizarea de către lituanieni, înainte de 25 decembrie 1377, a unei expediții în Moldova în care vor fi învinși, este cea care ne sugerează că, la începutul toamnei acestui an, Petru I ajunsese în stăpânirea „țării valahe” din sud-estul Moldovei – prin „trădarea neașteptată” a voievodului Giurgiu, chiar de către supușii săi –, iar pe tronul acesteia, în calitate de domn sau asociat la domnie, a fost pus tatăl său, voievodul Costea[174]. Aceasta este singura explicație plauzibilă a prezenței sale în *Pomelnicul Mănăstirii Bistrița* – izvor istoric de necontestat, dar puțin înțeles – întocmit la comanda nepotului său, Alexandru, care, cunoscând exact poziția deținută de bunicul său în ultima perioadă a vieții sale, îl poziționează acolo unde îi este locul, și anume în suita *binecinstitorilor și dreptcredincioșilor Domni ai Țării Moldovlahiei*[175]. Domnia sa, chiar și de scurtă durată din cauza decesului său în 1378, este confirmată și de titulatura domnească adoptată de fiul său, Roman I, în actul de închinare, din

[171] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 205–206.

[172] Căsătoriile precoce nu erau neobișnuite în lumea feudalilor apuseni, unde majoratul feudal era fixat în general la vârsta de 14–15 ani. Acesta este „obiceiul pământului” și în Moldova, unde întâlnim cazul lui Iliaș, fiul lui Alexandru cel Bun, care se căsătorește la 23 octombrie 1425, adică la vârsta de 16 ani (Vârtosu 1960, p. 223–225).

[173] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 263.

[174] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 270.

[175] Bogdan 1941, p. 86.

5 ianuarie 1393[176], faţă de regele Poloniei Vladislav Jagiello, în care domnitorul Moldovei se autointitulează „voievod moldovean şi moştenitor al întregii ţări valahe”[177]. Dacă Şerban Papacostea a insistat asupra formulării de „ţară valahă”, considerând că este vorba de o altă formaţiune teritorial-politică românească – „ţara lui Costea voievod” – aşezată la miazăzi de stăpânirea lui Petru I, care va ajunge să fie alipită la Moldova în vremea lui Roman I[178], noi ne-am aplecat asupra aceleia de „moştenitor”, din care am tras concluzia că tatăl său a stăpânit o „ ţară valahă’’, alta decât Moldova, pe care Roman a moştenit-o la moartea acestuia[179]. Această interpretare ne-o menţinem corectând – în funcţie de modificarea anului de deces a lui Costea – doar *data la care intervine moştenirea*. Considerăm că este vorba de *anul 1378*, şi nu 1387, din motivele pe care le-am explicat cu câteva rânduri mai sus. Deci, în intervalul cuprins între anii 1378–1391, Roman este domn al „ţării valahe”. Din această poziţie, el participă la împrumutul solicitat lui Petru I de Vladislav Jagiello care, la 27 ianuarie 1388, confirmă „că pan Petru voevod al Moldovei [...] ne-a împrumutat [...] iar noi îi făgăduim, pe credinţa noastră, şi fratelui său, Roman [...] să le întoarcem deplin aceste [...] ruble peste trei ani”[180]. Pentru noi este clar că Roman a participat şi el la acest împrumut, din moment ce este amintit în document, cu bani luaţi dintr-o altă visterie care la acea dată nu putea fi decât cea a „Ţării Valahe”.

Cât priveşte identificarea personajului Constantin, menţionat în vara anului 1386 în registrul de socoteli al *Massariei,* cu voievodul Costea din *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*[181] şi din mormântul 82 de la Rădăuţi[182], aceasta nu mai poate fi susţinută întrucât am stabilit că la această dată Costea nu mai era în viaţă de multă vreme. Personal, ne raliem ipotezei potrivit căreia Constantin putea fi „un demnitar din subordinea lui Petru Muşat”[183].

În lumina celor arătate mai sus, reţinem faptul că voievodul Costea a fost unul dintre cei mai importanţi actori ai scenei politice româneşti de la răsărit de Carpaţi, care a jucat un rol de primă mărime în epoca constituirii statului moldovenesc.

La rândul său, din analiza (probelor recoltate din *dinţi*) markerilor microsateliţi situaţi pe cromozomul Y, s-a putut constata că înhumatul din mormântul 82, Costea, prezintă alela 13 corespunzătoare markerilor DYS392 şi DYS393[184] şi, în mod nu întâmplător, nu se înrudeşte *per masculos* cu ceilalţi doi înhumaţi, identificaţi cu Bogdan şi Laţcu, – ce prezintă alela 11, corespunzătoare aceloraşi markeri – din suprafaţa bisericii de lemn. Această analiză confirmă

[176] Costăchescu 1932, p. 607.
[177] Papacostea 1973, p. 47.
[178] Papacostea 1973, p. 47 şi 58.
[179] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 271.
[180] Costăchescu 1932, p. 605–606.
[181] Papacostea 1973, p. 44–45.
[182] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 272–273.
[183] Spinei 1982, p. 329.
[184] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 165.

originea locală a personajului din mormântul 82. Oare și această precizare să fie întâmplătoare și inexactă, doamnă Beatrice Kelemen?

Trecând la **identificarea mormintelor amplasate în naosul bisericii de zid (B2),** constatăm că ele sunt în număr de șase (69, 72, 79, 81, 83 și 84). Unul dintre acestea a fost săpat la o dată ulterioară amplasării lespezilor de mormânt de către Ștefan cel Mare, așa după cum ne indică inventarul său funerar.

Este vorba de **mormântul 72**, alipit de jumătatea sudică a laturii de vest a naosului, chiar sub tabloul votiv. Înhumatul, un bărbat adult, a fost depus într-un sicriu, care a fost așezat într-o groapă simplă[185]. Inventarul său funerar, constând din doi năsturași globulari din argint aurit[186], specifici secolelor XIV–XV, și dintr-un acoperământ de sicriu, confecționat din mătase și bordat de o lizieră de dantelă specifică secolelor XVI–XVII[187], împreună cu informațiile oferite atât de un manuscris slavon din secolul al XVI-lea, cât și de tradiție, ne-au permis să atribuim acest mormânt celui dintâi episcop de Rădăuți, pe numele său Leontie sau Lavrentie, ale cărui moaște au stat, din a doua jumătate a secolului al XV-lea până în prima jumătate a secolului al XVII-lea, sub tabloul votiv, după care, pentru a fi ferite de profanare, au fost îngropate în același loc[188].

Celorlalte cinci morminte (69, 79, 81, 83 și 84), reprezentate de cripte, lucrate din piatră sau cărămizi legate cu mortar, amplasate în jumătatea de nord a suprafeței naosului (fig. 1), le corespund tot atâtea lespezi funerare, cu precizarea că una dintre acestea, cea alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest, aflată în poziție secundară, a devenit ilizibilă. Doi dintre înhumați au putut fi identificați cu ușurință pe baza datelor puse la dispoziție de expertiza antropologică și, bineînțeles, de informațiile oferite de lespezile funerare, ca și de izvoarele diplomatice.

Primul dintre aceștia, **jupanul Bogdan, fratele uterin al lui Alexandru cel Bun**, ambii născuți din a doua căsătorie a tatălui lor, Roman I, cu doamna Anastasia, apare menționat, între 30 martie 1392 și 8 martie 1407[189], într-un număr de 13 documente. Absența sa din documentele emise după această ultimă dată a fost pusă, pe bună dreptate, pe seama dispariției sale, anul 1407 fiind acceptat drept cel al decesului său[190]. Din intervalul de timp în care apare menționat în documente rezultă că el nu putea să aibă mai puțin de 15–16 ani la data decesului său. Această constatare, coroborată de datele studiului antropologic, care au stabilit că **osemintele din cripta 84 (fig. 1)**[191] **au aparținut** unui adolescent decedat la vârsta de 15–16

[185] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 455, fig. 29 și pl. III.
[186] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–91, 181–182, 469, fig. 43/3.
[187] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 89–91, 469, fig. 43/1.
[188] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 181-182.
[189] DRH 1975, p. 3, 5–6, 8, 10, 12, 14, 17–19, 21, 27, și 31.
[190] Gorovei 2014, p. 137; Rezachevici 2001, pl. III.
[191] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88, 453, fig. 27/2 și pl. III.

ani[192], ne-au permis atribuirea acestora **jupanului Bogdan, fratele lui Alexandru cel Bun**[193]. Menţiunea de pe lespedea funerară, potrivit căreia „…Ştefan voievod … a împodobit mormântul acesta bunicului său, Io Bogdan voievod, fratele lui Alexandru voievod …”[194], ne-a permis şi unele precizări de ordin genealogic[195].

La rândul său, **jupanul Bogdan, fiul lui Alexandru cel Bun**, apare, în intervalul dintre 2 ianuarie şi 28 ianuarie 1433, în cuprinsul a cinci documente emise[196] de cancelaria lui Iliaş. După data de 28 ianuarie 1433, el dispare definitiv din documente, motiv pentru care acest ultim an este considerat ca fiind cel al decesului său[197]. Studiul antropologic, stabilind că **osemintele din cripta 83** (fig. 1)[198] au aparţinut unui copil decedat la vârsta de trei ani[199], alături de izvoarele diplomatice amintite, ne-au permis să **identificăm acest înhumat cu jupanul Bogdan**, menţionat pe lespedea funerară[200] ca **fiu al lui Alexandru cel Bun**, rezultat din căsătoria acestuia cu doamna Marina[201].

Am ajuns la momentul în care mai avem de identificat înhumaţii din ultimele trei cripte (69[202], 79[203] şi 81[204]), cărora le corespund trei lespezi funerare dintre care una, cea alipită de latura de sud a stâlpului de sud-vest al naosului, are inscripţia ilizibilă. Potrivit celor două lespezi funerare lizibile, două dintre morminte aparţin domnitorilor Roman I şi Ştefan I. Rămâne un al treilea mormânt care, în mod logic, nu poate aparţine decât ctitorului bisericii de zid, Petru I. Şi insistăm asupra calităţii de ctitor a lui Petru I – contestată printr-o metodologie de cercetare complet inadecvată şi cu argumente neştiinţifice –, întrucât ea este susţinută pe deplin atât de dovezi arheologice de necontestat, cât şi de izvoarele iconografice la care am făcut referinţă în paginile de mai sus. *Tabloul votiv* realizat în vremea lui Ştefan cel Mare, document autentic de primă importanţă, care la rândul său nu poate fi în niciun fel contestat, *îl prezintă pe Petru I* – şi nicidecum pe Laţcu, aşa după cum s-ar fi cuvenit să fie redat dacă interpretările criticilor noştri ar fi corecte – urmat de unul dintre fiii săi, *în postura de prim şi principal ctitor al bisericii*, a cărei machetă o ţine în mâinile sale şi o oferă lui Iisus. Autenticitatea acestui prim „tablou genealogic din istoria picturii murale româneşti de la răsărit de Carpaţi”[205] nu poate fi contestată în niciun

[192] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 118.
[193] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 182–183.
[194] *Repertoriul* 1958, p. 250–251.
[195] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 209–212.
[196] DRH 1975, p. 157, 158, 160, 162 şi 164.
[197] Gorovei 1976, p. 48; Rezachevici 2001, p. 514.
[198] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 88–89, 454, fig. 28/1–2.
[199] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 118.
[200] *Repertoriul* 1958, p. 253–254.
[201] Gorovei 1976, p. 48; Rezachevici 2001, p. 514.
[202] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 452, fig. 26/1–2.
[203] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 451, fig. 25/1–3.
[204] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 450, fig. 24/1–2.
[205] Drăguţ *et alii* 1976, p. 11.

chip, fără a pune sub semnul îndoielii întreaga valoare documentară a tablourilor votive realizate în vremea lui Ștefan cel Mare. La rândul său, lespedea ilizibilă poate fi atribuită lui Petru I, cu anumite rezerve pe care le-am mai explicat. Avem ferma convingere că, într-o necropolă domnească adăpostind mormintele unor membri a două familii încuscrite, personajele înhumate în gropi simple sau cripte erau corect și în totalitatea lor cunoscute atât de slujitorii bisericii, care îi aveau în pomelnicul lor, cât și de Ștefan cel Mare, care oferea sau întărea danii și privilegii Episcopiei de la Rădăuți, a Sfântului Nicolae, „*pentru pomenirea sfânt răposaților noștri înaintași și părinți*”[206] (30 august 1479 și 23 august 1481) sau „*unde zac sfântrăposații înaintași și străbuni ai noștri*”[207] (15 martie 1490). În aceste condiții, este practic imposibil ca Ștefan cel Mare să fi omis marcarea memoriei voievodului local (oricum se va fi numit el) – soț al Margaretei, tată al domnitorilor Petru și Roman, ginere al lui Bogdan și principal susținător al acestuia în actul tinerei creații statale –, precum și al primului mare ctitor de țară și al bisericii de zid, Petru I. Noi avem convingerea că, în colțul de sud-vest al naosului, au fost amplasate pe socluri lespezile funerare menite să cinstească amintirea voievodului local de la Rădăuți și pe cea a ctitorului bisericii de zid. Din păcate, s-a păstrat doar una dintre cele două și aceasta devenită, în condiții neprielnice, ilizibilă. De aceea, socotim a fi cu totul inacceptabilă aserțiunea potrivit căreia „unul din cele opt morminte seculare din biserică a fost omis – voit – de către Ștefan al III-lea din rândul lespezilor voievodale”[208]. Ștefan cel Mare a avut și a promovat, ca niciun alt domnitor al Moldovei, o concepție dinastică și un respect profund pentru „sfântrăposații înaintași și străbuni” prin acte concrete de danii, lespezi comemorative amplasate în biserici sau prin tablouri votive în care a cerut reprezentarea corectă, în prim plan, a voievozilor-ctitori înaintași ai săi, acolo unde a fost cazul. A-l face pe marele voievod responsabil de absența unor lespezi memoriale de la Rădăuți sau de la Bistrița denotă o logică și o gândire istorică subțiri. Oare Ștefan cel Mare a pus lespede funerară în gropnița de la Mănăstirea Bistrița doar pentru Doamna Ana și l-a omis „voit” pe bunicul său, Alexandru (sau, mai corect spus, pe fratele bunicului său biologic)? Răspunsul este simplu: s-au păstrat puține din mărturiile materiale vrednice de cinste ale voievozilor noștri, dar aceasta nu înseamnă că ele nu au fost înfăptuite. Și arheologii ar trebui să știe cel mai bine acest lucru.

Față de cele arătate mai sus, considerăm că *prezența lui Petru I în necropola domnească de la Rădăuți*, într-una dintre cele trei cripte neatribuite, *se impune a fi acceptată ținând cont de calitatea sa, clar dovedită, de ctitor al bisericii de zid*, de cea de fiu al voievodului rădăuțean, precum și de prezența unei cripte disponibile și a unei lespezi de mormânt, chiar dacă aceasta putea să aparțină la fel de bine și înhumatului din mormântul 82.

---

[206] DRH 1976, p. 335 și 364.
[207] DRH 1980, p. 137.
[208] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 459.

Din păcate, *studiul de antropologie* nu ne-a putut oferi date decât despre înhumaţii din criptele 69 şi 81, întrucât starea de conservare extrem de proastă a osemintelor din mormântul 79 nu ne-a încurajat să le recoltăm în 1975, iar cei câţiva dinţi au fost recuperaţi, pentru studiul ADN, abia în anul 2005.

Potrivit acestor date, înhumatul din cripta 81, prezentând un coeficient mediu de sinostoză de 2,92, ceea ce corespunde fazei a III-a sau chiar a IV-a de evoluţie, a decedat la o vârstă de cca 43 de ani[209].

La rândul său, cel din cripta 69, prezentând un coeficient mediu de sinostoză de 2,5, corespunzător fazei a II-a de evoluţie, a decedat la o vârstă cuprinsă între 35–45 de ani, mai probabil în faza de început a intervalului[210].

Acestor informaţii destul de sumare le adăugăm, deocamdată, observaţiile referitoare la amplasamentul *mormântului 81*. Când descriam modul în care s-a suprapus biserica de zid peste vestigiile celei de lemn, constatam că între latura de nord a naosului noului lăcaş de cult şi cripta 82 a fost cruţat un spaţiu cu lăţimea de numai 1,25 m, dar suficient să poată primi o criptă zidită numai din trei laturi, cea de a patra fiind reprezentată de fundaţia de nord a bisericii. În acest spaţiu a ajuns să fie zidită o criptă (81), alipită de şi aliniată cu cripta 82 (fig. 1)[211]. Acest *raport* deloc întâmplător, mai mult decât unul de proximitate, ci *de alipire şi aliniere perfectă*, *dezvăluie* dorinţa clară a ctitorului de a putea beneficia, la un moment dat, de un loc de veci alipit de mormântul 82, dar şi *motivaţiile de ordin genealogic ale unei asemenea decizii*. Altfel spus, ctitorul – identificat de noi cu Petru I – a dorit ca dincolo să se poată odihni alături de o persoană foarte dragă, căreia îi datora foarte mult, tatăl său, voievodul Costea, potrivit interpretării noastre.

În continuare, vom face apel la câteva date oferite de izvoare istorice certe, pe care le vom prezenta şi apoi le vom compara cu unele dintre concluziile studiului de paleogenetică pentru a vedea în ce măsură acestea din urmă pot fi autentificate. Este un procedeu pe care îl vom mai repeta, iar rezultatele sale vor reprezenta răspunsul nostru de specialitate pe care îl vom oferi, cu toată bunăvoinţa, doamnei Beatrice Kelemen.

Dacă documentele îl menţionează pe Roman I ca fiind frate al lui Petru I, la 9 februarie 1386[212] şi la 27 ianuarie 1388[213], la rândul lor, cronicile[214] ne arată acelaşi lucru. Şi chiar dacă într-un document în limba latină Petru I o numeşte pe mama sa Margareta[215], într-un text slav Roman I o numeşte pe mama sa Muşata[216], iar în

[209] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 116–117.
[210] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 114
[211] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 450, fig. 24/1.
[212] Panaitescu 1944, p. 233.
[213] Costăchescu 1932, p. 605.
[214] Panaitescu 1959, p. 6, 44, 55 şi 69.
[215] DRH 1975, p. 1.
[216] DRH 1975, p. 6.

cronici Petru I este desemnat ca fiu al Mușatei[217], în unanimitate se acceptă azi că *cele două nume feminine se referă la una și aceeași persoană, Margareta-Mușata, mama celor doi frați*[218]. Având în vedere aceste documente certe, ar trebui ca, în necropola de la Rădăuți – în cazul în care atât Roman I, cât și fratele său Petru I au fost înmormântați în același lăcaș și cercetarea arheologică s-a pronunțat în acest sens –, expertiza ADN să poată identifica osemintele a doi adulți legați *per feminas*. Studiul ADN efectuat asupra probelor (*dinți*) recoltate din înhumații aflați în criptele 69, 79 și 81 a dovedit că cei din mormintele 79 și 81 sunt legați atât *per masculos* – având comună alela 13 a microsateliților DYS392 și DYS393 – , cât și *per feminas,* întrucât secvențele de ADN corespunzătoare regiunii HVR I, ale indivizilor din cele două morminte amintite, sunt identice, având substituțiile T→C în aceleași poziții nucleotidice 16.224 și 16.311[219]. **Corectitudinea acestor concluzii** este atestată, deci, atât de izvoarele scrise, cât și de cele arheologice care, la rândul lor, sunt confirmate de studiul de paleogenetică. Cum ne puteți explica această nouă coincidență, doamnă Beatrice Kelemen?

Din modul în care toate aceste categorii de izvoare se confirmă și se atestă reciproc, rezultă o primă și extrem de importantă concluzie, și anume cea potrivit căreia **criptele 79 și 81 adăpostesc trupurile domnitorilor Roman I și Petru I**, acesta din urmă nefiind nici „alungat” și nici „gonit”[220] din necropola rădăuțeană de fratele său Roman, așa după cum în mod nechibzuit s-a afirmat, ci se odihnește în ctitoria sa.

Cea de-a doua concluzie, care decurge în mod firesc din prima, este aceea că **în cripta 69 s-au descoperit osemintele domnitorului Ștefan I**[221] (fig. 1). Din analiza markerului microsatelit VWA31A a rezultat că Ștefan I (posesor al alelelor 17 și 18) a moștenit alela 18 de la Roman I (posesor al alelelor 16 și 18) care este tatăl său, iar alela 17 de la mama sa. Și tot de la aceasta, potrivit analizei de ADN mitocondrial, Ștefan I a moștenit substituția T→C în poziția nucleotidică 16.126.

La rândul lui, fratele său, jupanul Bogdan (mormântul 84), a moștenit aceeași alelă 16, a markerului VWA31A, de la tatăl său, Ștefan I, și de la mama sa, Anastasia. Și tot de la aceasta, potrivit analizei de ADN mitocondrial, jupanul Bogdan a moștenit substituțiile A→C în poziția nucleotidică 16.183 și T→C în poziția nucleotidică 16.189[222].

Din constatarea că **Ștefan I și Jupanul Bogdan** prezintă substituții nucleotidice diferite rezultă concluzia că ei nu sunt frați uterini, deci **provin din două căsătorii ale tatălui lor, Roman I.**

---

[217] Panaitescu 1959, p. 6, 14, 44, 55, 61, 168 și 177.
[218] Gorovei 2014, p. 130; Rezachevici 2001, p. 447 și 455.
[219] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 165-166.
[220] Ioniță, Kelemen, Simon 2017, p. 463 și 466.
[221] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 87–88, 452, fig. 26/1–2.
[222] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 203–204.

Din punct de vedere arheologic, am prezentat argumentele care ne-au permis atribuirea criptei 81 ctitorului bisericii de zid, Petru I. Din această atribuire rezultă că mormântul 79 aparţine lui Roman I. Dar să vedem care sunt concluziile studiului ADN coroborate de informaţiile furnizate de izvoarele scrise în această privinţă. Din trei documente[223] se cunoaşte faptul că jupanul Bogdan, identificat în cripta 84[224], era fiul lui Roman I. Această realitate istorică conferă acestui jupan calitatea de „personaj-cheie” în identificarea mormântului lui Roman I. Comparând datele genetice obţinute despre înhumatul din cripta 84, pe de o parte, cu cele ale înhumaţilor din mormintele 79 şi 81, pe de altă parte, şi aplicând principiile de bază ale testului de paternitate, vom afla în care mormânt din cele două (79 sau 81) se află Roman I. Din analiza markerului VWA31A, a rezultat că jupanul Bogdan (84) prezintă statutul de homozigot – are două alele identice – alela 16 fiind, deci, *alela obligata* în stabilirea paternităţii[225]. La rândul lor, înhumaţii din mormintele 79 şi 81 – potrivit analizei aceluiaşi marker – au moştenit de la ambii părinţi: cel dintâi alelele 16 şi 18, iar cel de-al doilea alelele 14 şi 16[226], dar, întrucât ambii prezintă alela 16 în genotip, oricare ar fi putut fi socotit tatăl biologic al jupanului Bogdan. În schimb, analiza markerului TPOX a arătat că jupanul Bogdan prezintă alelele 8 şi 11[227]. Şi chiar dacă în cazul înhumatului din cripta 79 analiza nu a reuşit să identifice alelele acestuia, faptul că la cel din mormântul 81 au fost identificate alelele 9 şi 12 a permis constatarea extrem de importantă, şi anume aceea că *jupanul Bogdan nu moşteneşte nicio alelă de la înhumatul din cripta 81*. Ne aflăm, astfel, în faţa unui *caz clasic de excludere de paternitate*!, înhumatul din cripta 81 neputând fi în niciun caz tatăl jupanului Bogdan[228].

Rezultă deci că tatăl jupanului Bogdan nu poate fi decât **înhumatul din cripta 79**, care **trebuie identificat cu Roman I**. În mormântul (fig. 1)[229] acestuia, au fost descoperiţi 10 năsturaşi din argint aurit şi un inel de aur de tipul verighetelor[230].

Atribuirea, pe baza studiului ADN, a criptei 79 domnitorului Roman I are darul să confirme observaţiile şi concluziile de ordin arheologic, care stabileau că **în cripta 81** (fig. 1) **odihneşte ctitorul lăcaşului de zid, Petru I**[231].

Aşa după cum între înhumaţii din mormintele 66 şi 85 s-a putut constata existenţa unei strânse legături pe linie masculină, întrucât au aceeaşi alelă 11 a markerului microsatelit DYS392, tot astfel, între înhumaţii din criptele 69, 79, 81 şi 82 există o strânsă legătură pe aceeaşi linie masculină, deoarece au comună alela 13

[223] DRH 1975, p. 3, 5 şi 6.
[224] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 182–183.
[225] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 161.
[226] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 161.
[227] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 164.
[228] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 208.
[229] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 85–87 şi 451, fig. 25/1–3.
[230] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 86–87 şi 460, fig. 34/2.
[231] Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 187.

corespunzătoare markerilor DYS393 și DYS393. Totodată, se pune întrebarea: care poate fi relația între cei doi domnitori ai Moldovei, frații Petru I (81) și Roman I (79), și personajul din mormântul 82, oricum se va fi numit el. În stabilirea filiației s-au avut în vedere principiile de bază valabile în testele de paternitate, potrivit cărora copilul nu poate avea o alelă absentă în genotipul ambilor părinți și tot el moștenește o pereche de alele, prezente la un locus, câte una de la fiecare părinte. Din analizele markerului de ADN nuclear, microsatelitul VWA31A, a rezultat că cel mai în vârstă, **înhumatul din mormântul 82**, aflat în prima biserică, cea de lemn (posesor al alelelor 16 și 18), a transmis alela 16 individului din cripta 81, identificat cu Petru I (posesor al alelelor 14 și 16), și una dintre alelele 16 sau 18 celui din cripta 79 (posesor al alelelor 16 și 18), motiv pentru care **a fost identificat ca tată al celor doi frați** și, totodată, **ca soț al Margaretei**[232]. Această precizare, datorată studiului ADN, vine să confirme observația noastră exprimată mai sus și interpretarea potrivit căreia decizia ctitorului, de crutare a unui spațiu în vederea alipirii și alinierii viitorului său mormânt (81) în raport cu cripta 82, are la bază motivații genealogice și mărturisește despre dorința lui Petru I de a se odihni într-un loc de veci alipit de cel al unui personaj foarte drag și căruia îi datora foarte mult. Asemenea opțiuni au existat întotdeauna în istoria umanității.

În sfârșit, descoperirea originalului unui document, emis de Alexandru cel Bun în 6 iulie 1413[233], despre care am mai amintit, a dovedit, între altele, că Anastasia nu era soacra, ci mătușa lui Alexandru cel Bun, precizare de ordin genealogic care dovedește că ea era verișoară primară cu Roman I și Petru I, iar Lațcu și Margareta, mama domnitorilor amintiți, erau frați, copii ai lui Bogdan. Acest document de necontestat vine să confirme **corectitudinea analizei de ADN mitocondrial care**, constatând faptul că substituția T→C în poziția nucleotidică 16.311 este prezentă atât în cazul lui Petru I și Roman I, pe de o parte, cât și în cazul lui Lațcu, pe de altă parte, **a permis concluzia potrivit căreia doamna Margareta-Mușata, mama fraților Petru I și Roman I**, **este sora uterină a lui Lațcu (85) și fiică a lui Bogdan (66)**, iar prin căsătoria sa cu voievodul Costea de la Rădăuți s-a realizat înrudirea între cele două familii[234]. Iată, doamnă Beatrice Kelemen, cum aprecierile dumneavoastră, potrivit cărora „concluzia că individul 85 [...] era înrudit pe linie maternă cu indivizii 79 și 81 este – de fapt – o **concluzie neplauzibilă**” sau „folosind modul-simplu-*best hit* pentru interogarea platformei, se observă că indivizii 79 și 81 **nu sunt – cel mai probabil – înrudiți pe linie maternă** cu individul 85”, sunt contrazise de documente de necontestat, emise de cancelariile domnești ale unor mari domnitori ai Moldovei, care își cunoșteau foarte bine verii, mătușile, unchii sau bunicii, altfel spus genealogia familiei din care proveneau.

---

232 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 188.
233 Constantinov 2009, p. 146.
234 Bătrîna, Bătrîna 2012, p. 201.

Iar dacă doamna Beatrice Kelemen este realmente interesată de paleogenetica umană, în general, şi de realităţile necropolei princiare de la Rădăuţi, în mod special, îi dăm o veste bună. Am avut grijă să păstrăm probe de calitate (dinţi) din înhumaţii de la Rădăuţi, pe care suntem dispuşi să le punem la dispoziţia unor cercetători competenţi şi de bună credinţă, dar care să şi dispună de fondurile necesare unei cercetări „moderne”. Cele care au fost făcute de Laboratorul de paleogenetică al Institutului de Biologie Umană al Universităţii din Hamburg au fost **plătite** de către noi cu bani procuraţi din visteria noastră. Este o realitate pe care nu am mărturisit-o în cartea noastră, dar care trebuie cunoscută. Nu facem parte din rândul celor privilegiaţi, beneficiari ai unor generoase subvenţii, dar continuăm să lucrăm cu plăcere. Aşteptăm o ofertă de colaborare.

Cât despre Adrian Ioniţă şi Alexandru Simon, am putea să le dăm sfaturi, dar nu o vom face. Deţin titluri academice, ocupă poziţii instituţionale importante, dar se cuvine să le şi onoreze. O bună reputaţie se poate pierde foarte uşor. Oricum, ne propunem să mai dialogăm prin scris, cu atât mai mult cu cât avem câte ceva de spus despre realităţile arheologice din Biserica Domnească de la Curtea de Argeş.

BIBLIOGRAFIE

Bătrîna, Bătrîna 2012 — L. Bătrîna, A. Bătrîna, *Biserica „Sfântul Nicolae” din Rădăuţi. Cercetări arheologice şi interpretări istorice asupra începuturilor Ţării Moldovei,* BMA 30, Piatra Neamţ, 2012.

Bogdan 1941 — D. Bogdan, *Pomelnicul Mănăstirii Bistriţa*, Bucureşti, 1941.

Constantinescu 1971 — N. Constantinescu, *Curtea domnească din Argeş. Probleme de geneză şi de evoluţie*, BMI 40, 3, 1971, p. 14–23.

Constantinescu 1984 — N. Constantinescu, *Curtea de Argeş 1200–1400. Asupra începuturilor Ţării Româneşti*, Bucureşti, 1984.

Constantinov 2009 — V. Constantinov, *Documentul original de la Alexandru cel Bun pentru Episcopia de Rădăuţi (6 iulie 1413),* ArhMold S.N. 1, 2009, p. 145–149.

Costăchescu 1932 — M. Costăchescu, *Documente moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, vol. II, Iaşi, 1932.

Dlugosz 1711 — *Ioannis Dlugossi seu Longini Historiae Polonicae (IX),* vol. I, Leipzig, 1711.

Drăghiceanu 1923a — V. Drăghiceanu, *Jurnalul săpăturilor din Curtea Domnească a Argeşului*, BCMI, 1917–1923, p. 134–152.

Drăghiceanu 1923b — V. Drăghiceanu, *Curtea Domnească din Argeş. Note istorice şi arheologice*, BCMI, 1917–1923, p. 9–76.

Drăguţ *et alii* 1976 — V. Drăguţ, V. Florea, D. Grigorescu, M. Mihalache, *Pictura românească în imagini*, Bucureşti, 1976.

DRH 1975 — *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova, I (1384–1448),* Bucureşti, 1975.

DRH 1976	*Documenta Romaniae Historica, A. Moldova, II (1449–1486),* Bucureşti, 1976.
DRH 1980	*Documenta Romaniae Historica. A. Moldova, III (1487–1504),* Bucureşti, 1980.
Gorovei 1969	Ş. Gorovei, *Taina mormântului domnesc de la Rădăuţi şi piatra de la Probota*, MMS 45, 5–6, 1969, p. 371.
Gorovei 1973a	Ş. Gorovei, *Dragoş şi Bogdan, întemeietorii Moldovei. Probleme ale statului feudal Moldova*, Bucureşti, 1973.
Gorovei 1973b	Ş. Gorovei, *Îndreptări cronologice la istoria Moldovei din veacul al XIV-lea*, AIIA Iaşi 10, 1973, p. 99–121.
Gorovei 1976	Ş. Gorovei, *Muşatinii*, Bucureşti, 1976.
Gorovei 2014	Ş. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iaşi, 2014[2].
Ioniţă, Kelemen, Simon 2017	A. Ioniţă, B. Kelemen, A. Simon, *AL WA. Prinţul Negru al Vlahiei şi vremurile sale*, Cluj-Napoca, 2017.
Mihàly de Apşa 1900	I. Mihàly de Apşa, *Diplome maramureşene din secolele XIV–XV*, Sighet, 1900.
Musicescu 1964	M. Musicescu, *Consideraţii asupra picturilor din altarul şi naosul Voroneţului,* în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964.
Novac 1901	T. Novac, *Dosoftei Herescul. Viaţa şi activitatea sa ca episcop*, Bucureşti, 1901.
Panaitescu 1944	P.P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrân*, Bucureşti 1944.
Panaitescu 1959	*Cronicile slavo-române din sec. XV–XVI publicate de Ion Bogdan*, ediţie P.P. Panaitescu, Bucureşti, 1959.
Papacostea 1973	Ş. Papacostea, *La începuturile statului Moldovenesc. Consideraţii pe marginea unui izvor necunoscut*, SMIM 6, 1973, p. 43–60.
Repertoriul 1958	*Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1958.
Rezachevici 2001	C. Rezachevici, *Cronologia critică a domnilor din Ţara Românească şi Moldova (1324–1881), I. Secolele XIV–XVI*, Bucureşti, 2001.
Solcanu 1975	I. Solcanu, *Portretul lui Ştefan cel Mare în pictura epocii sale*, CI 6, 1975, p. 88–100.
Spinei 1982	V. Spinei, *Moldova în secolele XI–XIV*, Bucureşti, 1982.
Timuş 1890	G. Timuş, *Istoria Episcopiei de Rădăuţi*, BOR 14, 1890.
Ureche 1955	G. Ureche, *Letopiseţul Ţării Moldovei*, Bucureşti, 1955.
Vârtosu 1960	E. Vârtosu, *Titulatura domnilor şi asocierea la domnie în Ţara Românească şi Moldova până în secolul al XVI-lea*, Bucureşti, 1960.
Voinescu 1964	T. Voinescu, *Portretele lui Ştefan cel Mare în arta epocii sale*, în vol. *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare*, Bucureşti, 1964.

ONCE MORE ABOUT THE “SAINT NICHOLAS” CHURCH FROM RĂDĂUȚI

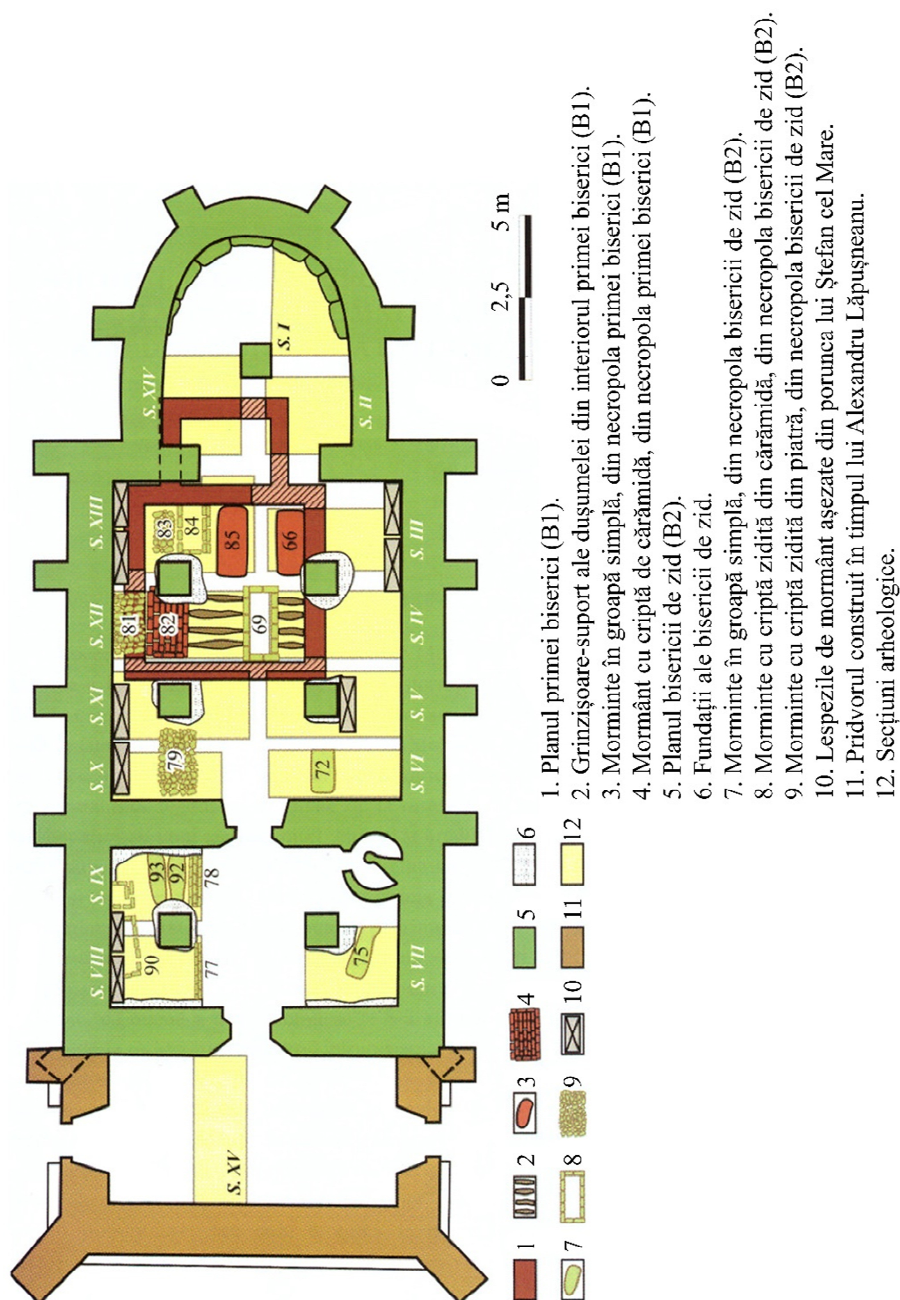
ABSTRACT

Our intervention is caused by the publication of a voluminous historical work, in the autumn of 2017, in which the three authors reconsider the conclusions of the old archaeological excavations of the “Saint Nicholas” church, from Curtea de Argeş, led by Virgil Drăghiceanu (1920) and Nicolae Constantinescu (1969–1971). They assign a number of four tombs to the first church (Argeş I), they propose a new identification for the buried persons found in the necropolis of the two churches (Argeş I and Argeş II) and they tarry in particular way over the tomb number 10 which is placed by them in the first church (Argeş I). They identify the buried person from tomb number 10, based on one of the rings worn by him with “one of the unnamed sons of Basarab”. In this context, the authors consider fit to also discuss in a different chapter the necropolis found inside the Church “Saint Nicholas” from Rădăuți, researched by us in 1975 and published in a work with monographical character in 2012. They suggest – with two exceptions – new identifications of the buried found in the nave of the two churches (Rădăuți I and Rădăuți II), which directly succeed and a new dating for the wall church (Rădăuți II). Our paper represents a careful analysis of the fairness of the methodology and of the arguments used by the critics of our work in order to build their new interpretations and conclusions.

Keywords: Moldavia, Rădăuți, church, royal necropolis, 14th–15th centuries

LIST OF CAPTIONS

Fig. 1. Rădăuți, Church “Saint Nicholas”. The plans of the two churches (B1 and B2) and the tombs found inside.

1. Planul primei biserici (B1).
2. Grinzișoare-suport ale dușumelei din interiorul primei biserici (B1).
3. Morminte în groapă simplă, din necropola primei biserici (B1).
4. Mormânt cu criptă de cărămidă, din necropola primei biserici (B1).
5. Planul bisericii de zid (B2).
6. Fundații ale bisericii de zid.
7. Morminte în groapă simplă, din necropola bisericii de zid (B2).
8. Morminte cu criptă zidită din cărămidă, din necropola bisericii de zid (B2).
9. Morminte cu criptă zidită din piatră, din necropola bisericii de zid (B2).
10. Lespezile de mormânt așezate din porunca lui Ștefan cel Mare.
11. Pridvorul construit în timpul lui Alexandru Lăpușneanu.
12. Secțiuni arheologice.

Fig. 1 . Rădăuți, Biserica „Sfântul Nicolae”. Planurile celor două biserici (B1 și B2) și mormintele din interiorul lor.

CRONICA EPIGRAFICĂ A ROMÂNIEI (XXXVII, 2017)

CONSTANTIN C. PETOLESCU*

Cronica epigrafică a anului 2017 cuprinde, în comparaţie cu anii precedenţi, un număr mai mic de note[1] (nr. 1928–1963): o parte consemnează contribuţii (cărţi şi articole) care tratează diferite probleme ale istoriei provinciilor Dacia şi Moesia Inferior; un număr de note se referă la epigrafe inedite, dar fără semnificaţie istorică deosebită (câteva sunt grafiţi ceramici); în alte cazuri, sunt reluări de inscripţii mai vechi.

Totuşi, prima notă prezintă o lucrare de excepţie pentru studiile epigrafice din România: *Lexicon epigraphicum Daciae* (v. *infra*, nr. 1928); este opera unui grup de epigrafişti de la Cluj-Napoca, îndrumat de savanţii profesori Ioan Piso şi Radu Ardevan.

De asemenea, de curând, în cursul definitivării acestei cronici, a apărut un nou volum din *L'Année épigraphique* (2015); inscripţiile din Dacia sunt cuprinse între nr. 1117–1195 (cele mai multe note sunt întocmite de Ioan Piso), iar cele din Dobrogea între nr. 1219–1257 (note întocmite de autorul acestei cronici).

DACIA
(nr. 1928–1949)

Bibliografie – Generalităţi
(nr. 1928–1939)

1928. Ioan Piso, Radu Ardevan, Carmen Fenechiu, Eugenia Beu-Dachin, Ştefania Lalu, *Lexicon epigraphicum Daciae*, Cluj-Napoca, 2016.

Lucrarea reprezintă un indice exhaustiv al tezaurului epigrafic al Daciei romane (strâns în CIL III, AÉ, IDR, IGLR, ILD).Vocile indexate privesc instituţiile statului roman (titulatura imperială, magistraturile romane), instituţiile provinciale (guvernarea provincială: *legatus Augusti pro praetore*, *procurator Augusti*); armata (voci precum *legio, cohors, numerus*, grade militare), religia romană (cultele panteonului greco-roman, cultele orientale, alte culte provinciale), diverse aspecte ale vieţii cotidiene, alţi termeni ai lexicului epigrafic.

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e-mail: ccpetolescu@yahoo.fr.

[1] Volumele, cuprinzând culegeri de studii, vor fi citate cu titlul întreg numai la prima prezentare; la citările următoare, vor fi redate prescurtat, însoţite de trimiterea „v. *supra*/*infra*, nr. ….”.

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, Bucureşti, 2018, p. 269–286

În încheiere, reținem trei recapitulări sintetice: *Litterae singulares* (abrevierile, realități curente ale lexicului epigrafic; p. 670–685), numerale (p. 686–717; prilej de reflecții asupra sistemului numeral românesc) şi, mai cu seamă, *Grammatica quaedam* (p. 718–713, care ne dau câteva informații asupra latinei provinciale).

De la început, trebuie remarcată calitatea bună a latinei provinciale, situație datorată provenienței inscripțiilor – cu precădere din mediul urban sau din castre şi mediul militar. Satul este mai rar prezent în manifestările epigrafice, iar elementul autohton este practic absent (şi totuşi, ca o curiozitate, cuvântul *a scrie* face parte din fondul latin moştenit al limbii române); situația este diferită în provincia vecină de pe malul drept al Dunării (Moesia), unde inscripțiile ne oferă interesante exemple privind evoluția limbii latine. Vezi, totuşi, câteva epigrafe din Dacia, la care se constată pierderea consoanei finale: *sacru, titlu, votu* (vezi şi *ex votu posuit* AÉ, 1981, 720 = ILD, I, 108).

Mai remarcăm: construcții gramaticale „greşite": *per* cu ablativul (vezi IDR, II, 47 şi 338; vezi şi *Decebalus per Scorylo*) şi *pro* cu acuzativul (*pro salute suam* CIL, III, 7997 = IDR, III/1, 139; vezi şi AÉ, 1995, 1394 = ILD, I, 195); *comes tibi so*, pe tăblițe cu reprezentarea cavalerilor danubieni (vezi şi observațiile din ILD, II, 936); verbul *clusit* (CIL, III, 7903 = IDR, III/2, 9 *claudere, cludere*; participiul adjectival *clusum* „închis" a putut sta la baza toponimului Cluj; cf. fr. *clos*, precum şi *clus* în provensală şi satul francez Cluse din departamentul Hautes-Alpes; vezi şi Dumitru Protase, *Orizonturi daco-romane*, Cluj-Napoca, 1995, p. 417–418); forma CORS pentru *cohors* (IDR, II, 560: ştampila CORSMB de la Stolniceni; ştampila COR II ISP de la Bologa: Ioan Piso, Felix Marcu, IDR, Appendix I: *Inscriptiones laterum Musei Zilahensis*, nr. CXXXIX/1–11; Ioan Piso, Felix Marcu, IDR, Appendix II: *Inscriptiones laterum Musei Napocensis*, nr. LV/1–6; vezi şi *ara Iovi Cortalis*, la Drobeta, IDR, II, 21b; această formă s-a transmis în română > *curte*: „loc împrejmuit, întăritură", cf. *Curtea de Argeş*); *habere* (lexiconul reține forma *abere* > *avere*, infinitivul lung românesc); *murus* nu s-a păstrat în limba română (doar în dialectul aromân: *mur*), nici *valum* ca întăritură (doar *val* de apă!); *maritus* (vezi *mărit*, cu sens de „mire" în Psaltirea Scheiană); *primicerius* (v. *infra*, nr. 1937); *servus*, frecvent în inscripții, a rămas în fonetica latinității dunărene sub forma *serbus* (atestat în Dobrogea: ISM, IV, 185; în româneşte a dat *şerb*, iar prin extindere antroponimul *Şerban*); confuzie între *socer* (socru) şi *socrus* (soacră; declinarea a IV-a): *[soc]rui [optim]o* ! (AÉ, 2005, 1294 = ILD, II, 969).

Câteva observații mărunte: *Macedonica* (nu era necesară o voce; termenii indexați privesc cu precădere legiunea *V Macedonica*, vezi vocea *legio*; o excepție este *cohors II Gallorum Macedonica*, al cărei loc trebuie să fie la *cohors*); *campus* (de adăugat, eventual, IDR III/5, 390: *camp(um) votum*); *pilus* (gradul *primuspilus* nu poate aparține cohortei II a legiunii; vezi ILD, I, 135), *gaesati* (ştampila *GES* de la Bologa; vezi Ioan Piso, Felix Marcu, IDR, Appendix I, nr. XLIII/1–2 şi Appendix II, nr. CXXXII/1–8, dar imaginea trebuie răsturnată, cu lectura retrogradă; rezerva autorilor față de afirmația noastră, că din aceşti *Gaesati* s-a constituit *cohors I Aelia Gaesatorum*, nu se justifică, deoarece trupa poartă gentiliciul împăratului Hadrian); *merum* (în afară de inscripția AÉ, 2005, 1300 = ILD, I, 282 de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, mai trebuie reținută şi tăblița cerată IDR, I, 46, unde noi am propus totuşi *medi* în loc de *meri*); *mitis* (vezi în plus şi grafitul ceramic de la Curcani, jud. Călăraşi; IGLR, 441), *trecenarius* (termenul desemna pe centurionii care trecuseră prin gărzile Romei: vigilii, urbane, pretoriene; urma primipilatul).

Termeni care ar mai fi trebuit indexați: *Malva* (atestată, pare-se, în epigrafia Daciei, vezi ILD, II, 850; de menționat aici şi enigmaticul *D·C·M* de la Denta, chiar dacă autorii o

atribuie – p. 672; bine! – coloniei *Mursa* din Pannonia Inferior; identificarea ne aparţine); *presbyter* (gr. πρεσβύτερος; vezi IGLR, 316, 330, 342, 392 – transmis în româneşte: *preut*; vezi şi fr. *prêtre*), *publicum* (ca substantiv, diferit de adjectivul cu trei terminaţii; cu sensul de „taxă, vamă": *publicum portorii Illyrici*; vezi vocea *portorium*).

Volumul indexează şi un număr important de cuvinte (*termini*) greceşti; am fi preferat să fie prezentaţi într-o secţiune separată, la sfârşit.

1929. Dorel Bondoc, Nicolae Gudea, *Castrul roman de la Răcari*, II. *Clădirea comandamentului (*principia*). Statuile de bronz şi bronz aurit*, Craiova, 2017.

În cursul săpăturilor din clădirea comandantului (anii 2013–2016), au apărut o serie de tegule cu ştampilele trupei care a staţionat la Răcari – un *numerus Maurorum* (prezentare text p. 102–103, desene fig. 39); ştampilele sunt cele publicate în IDR, II, 168.

1930. Alexandru Popa, Zsigmond Lóránd Bordi, *Studii asupra graniţelor romane din Dacia. Fortificaţia de la Comolău* (Studii şi cercetări asupra frontierelor Imperiului Roman de pe teritoriul României, vol. I), Cluj-Napoca, 2016.

Câteva materiale epigrafice deja cunoscute:

– p. 37, nr. 1, fig. 32 (desen) – ştampilă tegulară: *COH H* (= IDR, III/4, 314);

– p. 37, nr. 2, pl. XVII/2 (foto) – fragment de tegulă (?) purtând literele *SEG* trasate în pasta crudă, înainte de ardere; pl. LXXXI (foto);

– fragment de cărămidă având trasate, înainte de ardere, literele *SE[-]* (IDR, III/5, 313);

– p. 37, nr. 3, pl. XIX/1 (foto) – fragment ceramic de culoare negricioasă, având zgâriate câteva litere: *ADATI* (= IDR, III/4, 312; un antroponim, la genitiv);

– un fragment de stelă funerară, cu câteva litere din sfârşitul inscripţiei (= IDR, III/4, 311).

1931. Sorin Forţiu (ed.), *In honorem Doina Benea. Interdisciplinaritate în arheologie şi istori*e, *Timişoara, 25 noiembrie 2017*, Arheovest V/2, Szeged, 2017. Dintre studiile prezentate, am reţinut câteva, care privesc domeniul epigrafiei:

a) Aurora Peţan, *Date noi cu privire la inscripţia „cu arme" de la Sarmizegetusa Regia*, p. 981–999:

Identificarea inscripţiei: IDR, III/3, 269a; desenul reprodus aici reprezintă doar partea dreaptă a inscripţiei. Autoarea prezintă desenele inscripţiei publicate de autori mai vechi, bine cunoscuţi (Michael Ackner, Johann Ferdinand Neigebaur şi Fodor Andras, către mijlocul secolului al XIX-lea); de asemenea, autoarea are meritul de a fi identificat această inscripţie în rapoartele fiscului imperial despre săpăturile de la Grădiştea Muncelului din anii 1803–1804. Acum, din inscripţie se mai păstrează doar un fragment (la Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane din Deva; intrare 1962, fără alte date; foto: Aurora Peţan).

b) Miroslava Mirković, *Das linke – das rechte Donauufer*, p. 1001–1006:

După autoare, este posibil ca malul nordic al Dunării, în sudul Banatului şi chiar la Drobeta, să fi ţinut de comandamentul militar al Moesiei Superior (idee susţinută cu mulţi ani în urmă, cu prilejul publicării diplomei militare de la Drobeta, din anul 179, de Ioan Piso şi Doina Benea), ceea ce poate fi acceptabil doar în cazul obiectivelor militare de la Drobeta (castrul şi podul, dar probabil doar pe timpul lui Traian; vezi Constantin C. Petolescu, *Le limes daco-mésique dans la zone des Portes de Fer de Trajan à Marc Aurèle*, BHAUT, 14, Timişoara, 2012, p. 17–24). În schimb, extinderea teritoriului orăşenesc al Drobetei peste Dunăre, în Moesia Superior, presupusă de unii istorici sârbi, este greu de conceput; inscripţiile citate de

autoare sunt, probabil, „pietre călătoare”, ajunse în epoca târzie la sud de Dunăre.

c) Radu Ardevan, *Ein* sacerdos *von Drobeta*, p. 1007–1012:

Discuție asupra unei inscripții descoperite la Prahovo, în Serbia (în antichitate, *Aquae*, în Moesia Superior), publicată de Žarko Petković, *The municipium D(robeta?) on Inscription found in Prahovo (Aquae)*, în vol. Doina Benea (ed.), *Simpozionul internațional Daci şi romani. 1900 de ani de la integrarea Daciei în Imperiul Roman (Timişoara, 24–26 martie 2006)*, Timişoara, 2006, p. 234–236; preluată în AÉ 2006, 1178 şi de Constantin C. Petolescu, în CEpR, XXVI, 2006, 1180 (SCIVA 58, 3–4, 2007, p. 370). Spre deosebire de Constantin C. Petolescu, care consideră că Iul(ius) Martinus, *dec(urio) sacerdotales* (!) *mun(icipii) D(robetae?)*, era preot al cultului imperial, Radu Ardevan consideră că acesta era preot al unei divinități oarecare, căreia i se consacrase un cult public.

d) Gabriel Crăciunescu, Constantin C. Petolescu, *Drobeta. Pietre –„călătoare”*, p. 1013–1026:

Repertoriul întocmit de autori cuprinde 14 monumente (12 inscripții, alte două anepigrafice). Câteva au fost descoperite chiar la Drobeta-Turnu Severin (zidite în Cetatea medievală a Severinului, descoperite cu ocazia cercetărilor recente; nr. 12–14); alta (două fragmente) aruncată în albia Dunării, în punctul *Taverna Sârbului*. Altele provin din teritoriul urban: de la Cerneți (com. Şimian) (nr. 2, 7 şi 8), Schitul Topolnței (nr. 9–10) şi Rocşoreni (toate în jud. Mehedinți). Alte câteva provin de la sud de Dunăre, din Serbia (Moesia Superior), unde au fost transportate în anticitatea târzie şi utilizate ca material de construcție: de la Prahovo (nr. 5), Kostol (nr. 1) şi Donje Butorke (nr. 3); o inscripție a fost scoasă din albia Dunării, în urma lucrărilor de dragare.

e) Ioan-Călin Timoc, *Rectificări în legătură cu descoperirile epigrafice de epocă romană de la Pojejena (jud. Caraş-Severin)*, p. 1027–1035:

Autorul propune o ameliorare a lecturii inscripției IDR, III/1, 19 (v. *infra*, nr. 1942). De asemenea, publică fotografii ale unor ştampile tegulare descoperite la Pojejena, aflate în patrimoniul Muzeului Național al Banatului, Timişoara: fragment cu ştampilă *L(egionis) VII CL(audiae) C(uppis)* (IDR, III/1, p. 49), fragment de ştampilă [LEG IIII]FF, ceea ce pare un tip inedit (în IDR III/1, p. 49, se prezintă numai tipul LEG IIII F). O altă ştampilă, PCH (IDR, III/1, nr. 25), ar proveni, după I.-C. Timoc, de la Tibiscum.

f) Atalia Onițiu, *Rudenie şi relații sociale în Dacia romană. Câteva observații epigrafice*, p. 1037–1044 (termeni: *avis – avia*, *nepos – neptia*, *avunculus* etc.).

1932. Constantin C. Petolescu, *Geneza poporului român. O sinteză arheologică şi istorică*, Bucureşti, 2017, 210 p.

Cartea reprezintă o amplă investigare a izvoarelor (narative, epigrafice, arheologice) privitoare la o îndelungată perioadă istorică (secolele II a.Chr. – VIII p.Chr.), care a condus la formarea poporului român şi a limbii române. În privința spațiului etnogenezei române, autorul acceptă părerea istoricului Dimitre Onciul (*Românii din Dacia Traiană până la întemeierea Principatelor (chestiunea română)*, Bucureşti, 1902), după care poporul român este urmaşul romanității balcano-dunărene (sud-est europene: Dacia, cele două Moesii, Pannonia Secunda).

După o *introducere istorică* (p. 9–18; stadiul problemei), primul capitol tratează despre *Romanitatea la Dunărea de Jos (secolele I a.Chr. – I p.Chr.)* (p. 19–42: pătrunderea

stăpânirii romane în Peninsula Balcanică şi la Dunărea moesică şi pannonică; organizarea militară şi administrativă a provinciilor Moesiei; problema romanizării în Moesia).

Capitolul următor (II) prezintă *Dacia în Orbis Romanus* (p. 43–103); principalele probleme privesc continuitatea populației autohtone în spațiul provinciei romane (pe baza izvoarelor epigrafice şi arheologice), fenomenul romanizării (rolul armatei, factorul urban, integrarea economică; scrisul – remarcabilă păstrarea cuvântului *scribere* > „a scrie” în limba română), impactul romanității asupra dacilor „liberi”, problema sfârşitului stăpânirii romane în Dacia (evaluare critică a izvoarelor).

Cap. III: *Romanitatea daco-moesică în epoca marilor migrații* (p. 104–151) urmăreşte organizarea *limes*-ului roman la Dunărea de Jos în epoca Dominatului; invaziile barbare şi locul adstratului în configuraţia demografică a Daciei; romanitatea daco-moesică în secolele IV–VIII; rolul creştinismului în desăvârşirea procesului de romanizare.

Cap. IV: *Etapele etnogenezei române* (p. 152–172) tratează despre: stratul roman; substratul daco-moesic; continuitatea romanității în Dacia (secolele IV–VIII); problema adstratului (germanic, slav).

O cercetare deosebită are ca obiect evoluţia latinei dunărene; un interes aparte prezintă inscripţiile din provinciile sud-dunărene din secolele III–VI (pot fi luate în consideraţie şi alte evoluţii populare din zone mai depărtate ale Imperiului); chiar dacă lapicizii se străduiesc să scrie într-o latină cât mai corectă, sunt destule cazuri când apar forme care sugerează o evoluţie în direcţia străromânei, astfel: *aiutor* (CIL, III, 1967 şi 2161: Salonae) şi *adzutor* (vezi şi CIL, VIII, 26683, în Africa) în loc de *adiutor* („ajutor”); *cinque* în loc de *quinque* („cinci”) (IGLR, 30; dar şi în Italia); *oze* (CIL, VIII, 8424, în Africa; în loc de *hodie*: „azi”); *zies* în loc de *dies* („zi”; CIL, III, 2225; vezi şi alte exemple din Italia: AÉ, 1993, 423 şi chiar din Africa), *mesa* în loc de *mensam* („masă”; fără *n* şi cu pierderea terminației de acuzativ) etc. – exemple mai concludente decât cele întâlnite în *Appendix Probi* (datat în secolele III–IV; ediţie: Willem Adolf Baehrens, *Sprachlicher Kommentar zur vulgärlateinischen Appendix Probi*, Halle, 1922). Interesantă este şi evoluţia unor toponime (cele mai multe întâlnite la Procopius, *De aedificiis*): *Sucidiva*, *Recidiva, Pulpudeva* (Plovdiv) etc. (remarcabilă trecerea de la *dava* la *deva-diva*); *Dierna* devine *Zernes* (*cf*. Cerna), iar *Diana – Zanes* (*cf.* „zână”). Tot la Procopius întâlnim toponimul Γεμελλομοῦντες; este evidentă, în partea a doua, evoluţia spre forma *munte* (transcriere cu diftongul *ou* şi terminaţia greacă; vezi şi Theophilactus Symocattes, care relatează cum trupele romane „coboară de pe Haemus la Calvomunte” (ἐπὶ Καλβομοῦντις; curând după aceasta este redat episodul cu *torna, torna!*; anul 587). Tot astfel, se poate observa trecerea de la termenul militar *clausura* la κλεισούρα (românescul „clisură”), aşa cum pronunţau soldații de la Dunăre în graiul strămoşesc (πατρῷ φωνῇ /; vezi Theophylactus Simocattes, VII, 14). Acest termen militar este derivat al verbului *claudere* – „a închide” (vezi Wihelm Meyer-Lübke, *Römisches Etymologisches Worterbuch*, Heidelberg, 1935, p. 186); acelaşi sens are *cludere*, al cărui participiu trecut (substantivizat) poate să fi stat la baza toponimului *Cluj* < *clusum,* „loc închis” (în acelaşi fel în limba franceză: *clos*, precum şi în provensală: *clus*; vezi şi Dumitru Protase, *Orizonturi daco-romane,* Cluj, 1995, p. 417–418).

Cum se vede, secolele VII–VIII marchează trecerea de la latina dunăreană la o nouă limbă, pe care istoricii şi lingviştii o desemnează cu termenul de română primară (primitivă) sau străromână [limba română comportă patru dialecte: daco-român (în Dacia), aromân, megleno-român şi istroromân (în nordul Peninsulei Balcanice, enclave ale latinității macedo-moesice în masa slavă)]. Etnogeneza română este un proces paralel cu cel petrecut în Italia

şi zona occidentală a fostului Imperiu (cu naşterea popoarelor şi limbilor romanice occidentale); din secolul IX se poate vorbi despre poporul român şi limba română.

Vezi recent: Constantin C. Petolescu, *La romanité daco-mésienne et l'ethnogenèse des Roumains*, Bucureşti, 2018.

*

1933. Radu Ardevan, *Die Domitii in der römisch-dakischen Lokalaristokratie*, în Ádám Szabó, Edina Gradvohl (eds.), *From Polites to Magos. Studia György Németh sexagenario dedicata*, Hungarian Polis Studies, 22, Budapest – Debrecen, 2016, p. 38–50.

Cu un *Epigraphische Anhang*; fragmentul de inscripţie de la p. 45, nr. 2 (IDR, II, 211), provine, într-adevăr, de la Oescus, fiind ulterior întregită *[Do]mitio [Antigono] / [leg(ato) Aug(usti) p]r(o) pr(aetore)* (Constantin C. Petolescu, *Notes prosopographiques (VI)*, Dacia N.S. 43–45, 1999–2001, p. 233, nota 30.

V., de asemenea, *infra*, nr. 1940–1941.

1934. Dan Dana, Ion Tuţulescu, *Trois graffites sur la ceramique du site romain d'Ocniţa (Dacie Inférieure)*, ActaMN 54 (I), 2017, p. 197–206.

În anul 2009, în cursul unor săpături de salvare, în punctul *Aval de Baraj*, la 7–8 km în aval de Stolniceni şi 500 m nord de fortificaţia dacică din punctul Cosota, a fost identificată o aşezare romană. S-au săpat mai multe locuinţe, cu material ceramic bogat, precum şi câteva monede (de la Traian şi Hadrian, precum şi o piesă de la Faustina Iunior). Trei fragmente ceramice poartă inscripţii executate în pasta arsă; v. *infra*, nr. 1943–1945.

1935. Sorin Nemeti, Dan Dana, *Malva, la colonie perdue de la Dacie Inférieure*, ActaMN 54 (I), 2017, p. 207–230.

Articolul preia comunicarea prezentată de S. Nemeti la Sesiunea Muzeului Olteniei, Craiova, octombrie 2017: *Malva – colonia pierdută a Daciei Inferior*; autorul (autorii) localizează această *colonia* enigmatică la Stolniceni (jud. Vâlcea). Vezi prezentarea noastră din seria precedentă a cronicii epigrafice (CEpR, XXXVI, 2016, nr. 1899). Dar, în acest caz, chiar dacă toponimul *Pons Aluti* indică un pod peste Olt, iar un drum urca pe malul stâng al Oltului, este logic ca un drum să fi urcat şi pe malul drept spre Stolniceni (unde, după aceşti autori, ar fi fost *Malva*, capitala „pierdută" a Daciei Inferior). Este greu de înţeles cum, între Buridava dacică (la Ocniţa) şi Buridava romană (fixată de cei doi autori pe malul stâng al Oltului, la Sâmbotin sau Bivolari) s-ar interpune Malva. Dar principalul impediment constă în faptul că, la Stolniceni, dosarul epigrafic nu cuprinde nici măcar o inscripţie pe piatră. După războiul dacic al lui Traian, la Stolniceni (Buridava) a rămas, probabil, doar *castellum* unei trupe auxiliare.

Pe de altă parte, este probabil că sediul procuratorului (prezidial) al Daciei Inferior era la *Praetorium,* menţionat de Tabula Peutingeriana; aici, o inscripţie din anul 138 (CIL, III, 13795 = 8909 = IDR, II, 587) atestă un *numerus burgariorum et veredariorum Daciae Inferioris*, iar alta din anul 140 (CIL, III, 13796 = ILS, 9180 = IDR, II, 588) arată că aceeaşi trupă a refăcut castrul *(castra… ampliavit).* Acest punct se afla aproximativ la jumătatea distanţei dintre trecătoarea Oituz şi gura Oltului, front (frontieră) aflat(ă) în supravegherea Daciei Inferior; ordinele procuratorului erau transmise prin acei *veredarii* („curieri").

Cât priveşte inscripţia de la Cioroiul Nou, care prezintă în ultimul rând *[pro sal(ute) Ma]lvensium* (vezi ILD, II, 850, lectură acceptată necondiţionat de cei doi autori), concluzia

este următoarea: „Nous considérons que la dédicace fut érigée par un décurion d'une ville d'une province voisine pour le bien-être des provinciaux de Dacia Malvensis, les *Malvenses*, ce qui prouve que Cioroiul Nou, dont le nom ancien reste inconnu, appartenait à cette province, étant situé par ailleurs à ses marges". Vezi, de asemenea, obiecţia lui Ioan Piso, exprimată în Harald W. Müller, Bernd Schwaighofer, Ioan Piso, Marcel Benea, *Der Marmor im römischen Dakien*, Cluj-Napoca, 2012, p. 59 („Das heißt jedoch nicht, daß Cioroiul Nou mit der Stadt Malva zu identifizieren ist").

Totuşi, o inscripţie de la Cioroiul Nou (AÉ, 1959, 330 = IDR, II, 141 = ILD, I, 99) menţionează un *spe[cul(ator) leg(ionis) VII Cl(audiae) [[Max(imianae)]]*; după George Cupcea, *Speculatores in Dacia. Mission and Carreers*, ActaMN 43–44 (I), 2006–2007 (2008), p. 269: „Germanus is most likely a speculator coming from the *officium consularis Moesiae superioris*, dispatched on a mission in Dacia"; misiunea acestuia nu putea fi decât pe lângă procuratorul Daciei Malvensis, care-şi avea acum sediul la Malva (Cioroiul Nou). Edificiul construit cu cărămizi purtând ştampila legiunii *VII Claudia* putea fi chiar pretoriul procuratorului Daciei Malvensis.

1936. Andrei Pippidi, *Two Old File on Nicholas Mavrokordatos*, RÉSEE 55, 1–4, 2017, p. 171–184.

Nicolae Mavrocordat, domn al Ţării Româneşti, a fost capturat de trupele austriece şi dus prizonier în Transilvania (1716–1718), la Alba Iulia; aici a copiat 11 inscripţii latine într-un „caiet", descoperit de prof. Andrei Pippidi în Biblioteca Naţională din Amsterdam. Toate aceste inscripţii sunt cunoscute şi din alte surse epigrafice; Andrei Pippidi le identifică şi le compară cu inscripţiile apulense din culegerea publicată de Ioan Piso. Transcrierile lui Mavrocordat sunt corecte în majoritatea cazurilor. Iată corespondenţa lor cu IDR, III/5:

– Mavrocordat I = IDR, III/5, 353;
– Mavrocordat II = IDR, III/5, 182;
– Mavrocordat III = IDR, III/5, 350;
– Mavrocordat IV = IDR, III/5, 614;
– Mavrocordat V = IDR, III/5, 203;
– Mavrocordat VI = IDR, III/5, 422;
– Mavrocordat VII = IDR, III/5, 83;
– Mavrocordat VIII = IDR, III/5, 84;
– Mavrocordat IX = IDR, III/5, 204;
– Mavrocordat X = IDR, III/5, 213;
– Mavrocordat XI = IDR, III/5, 354.

1937. Ioan Piso, *Nochmals zur spätrömischen Inschrift von Gornea*, în Adam Szabo, Edina Gradvohl (eds.), *From Polites to Magos. Studia György Németh sexagenario dedicata*, Hungarian Polis Studies, 22, Budapest – Debrecen, 2016, p. 255–262 (v. *supra*, nr. 1933).

Inscripţia a cunoscut mai multe ediţii: IDR, III/1, 30; IGLR, 425 (prezentare Nicolae Gudea); AÉ, 1981, 721 (lectură Dan Sluşanschi) = 1982, 836 (lectură Ioan Piso) = 1984, 736 (lectură Nicolae Gudea). Studiul recent (Ioan Piso) reconfirmă lectura din 1982, dar cu posibile implicaţii creştine: „Das Amulett, das der *primicerius* dem Mädchen Varia weggenommen hatte, könnte ein christliches Symbol gewesen sein. Jemand aus ihrer Gemeinde, der zögerte, seinen Namen anzugeben oder dachte, dass unter den gegebenen Umständen der Spitzname *stercus* vorteilhafter wäre, schrieb die Bittschrift sowohl im Namen der Gemeinde als auch der

Verstorbenen und stellte sie neben die Bahre, um auf den *primicerius* Druck auszuüben." (p. 262).

Este posibil, iarăşi, ca acel *teretrum* să fie o amuletă păgână – confiscată de un oficial creştin; dintr-un studiu al lui Noël Duval (*Inscriptions byzantines de Sbeitla (Tunisie)*, MEFRA 83, 2, 1971, p. 422–445; la p. 439–441, un Cosmas, *primicerius*: şef de birou militar în oficiul guvernatorului provinciei), aflăm că, la Roma, demnitarii ecleziastici erau numiţi *primicerii*. Despre această inscripţie, au mai existat şi alte speculaţii; dar, cum conchide, pe bună dreptate, Ioan Piso în studiul său recent: „Wie 1981, bleibe ich skeptisch, dass über der Inschrift von Gornea das letzte Wort gesagt wurde"!

Pe de altă parte, remarcăm că acest termen s-a păstrat la romanitatea sud-dunăreană, dintre Vidin şi Morava (vezi Silviu Dragomir, *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice în evul mediu*, Bucureşti, 1969 [Cluj-Napoca, 2012²], p. 35: „vlahii" de lângă Smederevo aveau în fruntea lor *primichiuri*). Sub stăpânirea otomană, aceştia erau recunoscuţi ca mai mari ai satelor: vezi Stelian Brezeanu, Gheorghe Zbuchea, *Românii de la sud de Dunăre. Documente*, Bucureşti, 1997, p. 27, nr. 26 (document din 1477 de la sultanul Mahomed al II-lea pentru vlahii de lângă Smederevo: „Nu poate fi destituit un *primikur* nevinovat").

1938. Ioan Piso, *La signification du dies Iouis sur une inscription de Villadecanes (Espagne Tarraconaise)*, CCGG 28, 2017, p. 135–150.

Studiul este inspirat de lectura unei inscripţii din Muzeul din León (Spania; AÉ, 1962, 392): *Iuliano II et Crispino co(n)s(ulibus), pri(die) Idus Februarias Aemilius Cilimedus l(ibens*?*) p(osuit*?*) pro salute sua et suorum die Iouis [- - -]* (12 februarie 224). Indicaţia *die Iovis* (ablativ) mai apare, în epigrafia latină, doar în două inscripţii: la Carnuntum (AÉ 1982, 782 = 2003, 1392; 11 iunie 291): *III [i]d(us) Iun(ias) di[e Iovis Tibe]riano II et D[ione co(n)s(ulibus)]* şi la Apulum (CIL, III, 1051 = ILS, 7144 = IDR III/5, 164: 23 mai 205): *Augg(ustis) nn(ostris) Imp(eratoribus) Ant(onion) II et [[Geta]] co(n)s(ulibus) X K(alendas) Iun(ias) lun(a) XVIII die Iovis*. Vezi şi inscripţia de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa (IDR, III/2, 242 = AÉ, 1978, 666): *[De]dicatum epulo Iovis X K(alendas) Iun(ias) [Av]io[l]a et Severo co(n)s(ulibus)* (la 23 mai; anul nesigur).

1939. Timea Varga, *The pantheon of Marcus Herennius Faustus, legatus Legionis XIII Geminae*, ActaMN 54 (I), 2017, p. 231–244.

Trei inscripţii de la Apulum: IDR, III/5, 265 (= AÉ, 1962, 206 = 1978, 718; dedicaţie *Minervae*), 314 (= AÉ, 1975, 718; dedicaţie *Saturno*) şi 708 (= AÉ, 1998, 1081; dedicaţie *Mercurio*). Vezi Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae* I. *Die senatorischen Amtsträger*, Bonn, 1993, p. 214–217.

Inscripţii recent descoperite sau revizuite

(nr. 1940–1945)

1940. VLPIA TRAIANA SARMIZEGETVSA. Monument funerar; textul cunoscut după o copie din secolul al XVIII-lea. Dispărut.

CIL, III, 1531 (= IDR, III/2, 434); vezi Radu Ardevan, *Die Domitii in der römisch-dakischen Lokalaristokratie*, în Adam Szabo, Edina Gradvohl (eds.), *From Polites to Magos. Studia György Németh sexagenario dedicata*, Hungarian Polis Studies, 22, Budapest – Debrecen, 2016, p. 41 (v. *supra*, nr. 1933).

[- - -]
[Domitio ... f(ilio)]
Maxi[m]ian(o) [..... vix(it)]
an(nis) XXX. Domitia S[e-]
c[u]nd[a] patrono
pienti(ssimo) merito fecit.

1941. MICIA. Altar cu inscripție; se păstra în parcul castelului din Branişca, unde a fost văzut de mulți epigrafişti (chiar de Theodor Mommsen), ultima dată (prin 1960) de Nicolae Gostar. Dispărut.

CIL III, 1341; AÉ, 1975, 727 (notă după B. Katalin Angyal, în Studium. Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae 2, 1971, p. 20–21, cu completarea numelor din r. 4–5; *non vidi*); IDR, III/3, 48; vezi Radu Ardevan, *Die Domitii in der römisch-dakischen Lokalaristokratie*, în Ádám Szabó, Edina Gradvohl (eds.), *From Polites to Magos. Studia György Németh sexagenario dedicata*, Hungarian Polis Studies, 22, Budapest – Debrecen, 2016, p. 43 (v. *supra*, nr. 1933).

Isidi ex vo-
to temp[lum]
fecit D[o]-
mitia [Va]-
renii [Pude-]
ntis Vettia
[...] et au[...].

1942. Pojejena (jud. Caraş-Severin). Stelă funerară de gresie cloritică. Dimensiuni: 2,15 × 0,60 × 0,20 m. Muzeul Național al Banatului, Timişoara.

Ioan-Călin Timoc, *Rectificări în legătură cu descoperirile epigrafice de epocă romană de la Pojejena (jud. Caraş-Severin)*, p. 1027–1035 (v. *supra*, nr. 1931e), p. 1029–1031, fig. 1 (foto, cu detalii).

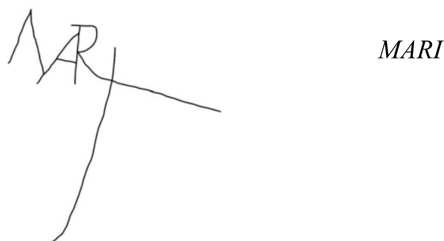
Autorul propune o ameliorare a lecturii inscripției IDR, III/1, 19 [lectura adoptată pe baza a trei variante transmise de Flóris Rómer (reprodusă în CIL, III, 6275), Károly Torma (reprodusă în CIL, III, 8006) şi Gábor Téglás)]:

D(*is*) M(*anibus*)
SE[VE]RO
EN[TORO]?
MIL(*es*) LE[G(*ionis*)...]
EX MAR[CIA]
DONATA H(*eres*)?
CONIVGI
B(*ene*) M(*erenti*) P(*iissimae*) P(*osuit*)

Numele defunctului este reconstituit de autor: *Severus Entor(i)nus*, dar fără vreun comentariu sau analogie. În r. 4, MIL ar fi trebuit întregit la dativ: *mil(iti)*. În r. 5, acel EX insolit este înțeles de noul editor „prin Marcia Donata”. Din păcate, lectura inscripției nu pare a fi progresat semnificativ.

1943. Ocnița (în teritoriul oraşului Ocnele Mari). Grafit ceramic descoperit în cuprinsul unei locuințe (L5). Litere executate în pasta arsă; î = 1,3–2,5 cm. Primele trei litere în ligatură. Muzeul Județean Vâlcea, inv.1439.

Dan Dana, Ionuţ Tuțulescu, *Trois graffites sur la céramique du site romain d'Ocnița (Dacie Inférieure)*, ActaMN 54 (I), 2017, p. 199, nr. 1, pl. II/1–3 (foto, desene) (v. *supra*, nr. 1934).

MARI

Un nume, posibil *Marius*, la genitiv (vezi comentariul amplu al editorilor).

1944. Ocnița (în teritoriul oraşului Ocnele Mari). Fund de vas descoperit în cuprinsul unei locuințe (L7), conținând un grafit ceramic executat în pasta arsă; litere înalte de 1,2–1,5 cm. Muzeul Județean Vâlcea (fără număr de inventar).

Dan Dana, Ionuţ Tuțulescu, *Trois graffites sur la céramique du site romain d'Ocnița (Dacie Inférieure)*, ActaMN 54 (I), 2017, p. 199–200, nr. 1, pl. II/4–5 (foto, desen) (v. *supra*, nr. 1934).

CEN

Posibil numele (abreviat) al posesorului.

1945. Ocnița (în teritoriul oraşului Ocnele Mari). Fragment ceramic de amforă de culoare roşie, descoperit în interiorul unei locuințe (L7); dimensiuni 14,2 × 11,5 cm. Poartă o inscripție cu litere greceşti, realizată în pasta arsă; din r. 1 se mai păstrează resturi din două litere nedefinite; r. 2 litere înalte de 1,2–1,4 cm, în r. 3 de 2,2 cm. Muzeul Județean Vâlcea, inv. 1477.

Dan Dana, Ionuţ Tuțulescu, *Trois graffites sur la ceramique du site romain d'Ocnița (Dacie Inférieure)*, ActaMN 54 (I), 2017, p. 200–202, nr. 3, pl. III/1–3 (foto, desen) (v. *supra*, nr. 1934).

Prima literă din r. 2 poate fi Z sau Ξ; în acest caz, autorii propun ξέσται„en rapport manifeste avec la quantité du produit contenu dans le vase (le setier, ξέστης, lat. *sextarius*)". În r. 3: OYNON; poate un acuzativ de la οἶνος = vin (?).

Inscripţii externe privitoare la istoria Daciei
(nr. 1946–1949)

1946. Loc de descoperire necunoscut. Fragmente de diplome militare. Dimensiuni şi locul de păstrare neindicate.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine Konstitution für die Truppen von Dacia inferior vom 16. Juni 123 unter dem Präsidialprokurator Cocceius Naso und weitere diplomata militaria*, ZPE 195, 2015, p. 239–240; AÉ, 2015, 1894.

Sub acest titlu, autorii prezintă trei diplome militare:

a) O diplomă militară pentru trupele Daciei Inferior din 16 iunie 123, publicată de Werner Eck, Andreas Pangerl, *Neue Diplome mit den Namen von Konsuln und Statthaltern* , ZPE 187, 2013, p. 273–294, este completată de aceiaşi autori cu alte câteva mici fragmente în ZPE 195, 2015, p. 231–238 (*Eine Konstitution für die Truppen von Dacia inferior vom 16. Juni 123 unter dem Präsidialprokurator Cocceius Naso und weitere diplomata militaria*); cu această ultimă intervenţie (completare), diploma este prezentată în AÉ, 2013, 2195 [vezi Constantin C. Petolescu, în CEpR, XXXV, 2015, nr. 1870. Vezi şi nota din AÉ, 2015, 1893: „Deux nouveaux fragments (au centre et en bas) de la tabella I du diplôme militaire issu d'une constitution du 16 juin 123 p. C., ont été déjà intégrés dans la notice d'AÉ, 2013" (nr. 2195)].

b) Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine Konstitution für die Truppen von Dacia inferior vom 16. Juni 123 unter dem Präsidialprokurator Cocceius Naso und weitere diplomata militaria*, ZPE 195, 2015, p. 239–240; AÉ, 2015, 1894.

Extrinsecus:

[Imperator Caesar divi Traiani Parthici filius, divi Nervae nepos Traianus Hadrianus Augustus, pontifex maximus, tribunicia potestate - - - , co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriae)]

[equitibus et peditibus qui militaverunt in alis - - - - quae appellantur - - - - - et sunt in Dacia Porolissensi sub Flavio] Italico qu[inis et vicenis pluribusve] stipend(iis) em[eritis dimis(sis) honest(a) miss(ione) quor(um)] nom(ina) su[bscrip(ta) sunt ipsis liberis pos]terisque eor[um civitatem dedit et conub(ium)] cu[m] uxor[ib(us)] quas tunc habuissent cum est civitas iis data aut si qui [- - -]

Intus:

[Imp(erator) Caes]ar divi Tr[aiani Parthici fil(iua) divi Nervae] nepos Tr[aianus Hadrianus Aug(ustus), pont(ifex) m]ax(imus), trib(unicia) p[ot(estate) - - - co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)]

[eq(uitibus) et ped(itibus)] qui m[l(itaverunt) *in - - -]* etc.

Personajul identificat în acest fragment de diplomă era Flavius Italicus, procurator al Daciei Porolissensis între 133–134 (vezi Ioan Piso, *Fasti provinciae Daciae*, II. *Die ritterlichen Amtsträger*, Bonn, 2013, p. 114–117).

c) În acelaşi articol, Werner Eck, Andreas Pangerl, *Eine Konstitution für die Truppen von Dacia inferior vom 16. Juni 123 unter dem Präsidialprokurator Cocceius Naso und weitere diplomata militaria*, ZPE, 195, 2015, p. 240–242, prezintă un alt fragment de diplomă, după o *constitutio* emisă de împăratul Traian, pentru o provincie necunoscută.

1947. Loc de descoperire necunoscut. Două fragmente de diplomă care se îmbină; dimensiuni: 3 × 5,3 cm. Loc de păstrare nemenţionat.

Werner Eck, Andreas Pangerl, *Neue Militärdiplome für die Auxiliartruppen verschiedener Provinzen*, ZPE 296, 2015, p. 208–210 (foto); AÉ, 2015, 1902.

[- - -] / coh(ortis) II[- - - cui praest] / L. Titius [- - -] / [ex - - -] / Matio Pris[ci f. Daco?] / et Diurdano f(ilio) eiu[s et - - -] / et Dada f(ilio) eius e[t ---].

Matius este considerat un nume tracic latinizat; *cf. Mato*: Dan Dana, *Onomasticon Thracicum. Répertoire des noms indigènes de Thrace, Macédoine Orientale, Mésies, Dacie et Bithynie*, Athènes, 2014, p. 211; la fel celelalte două. Diurdanus este un nume geto-dacic, atestat la Roma (CIL, VI, 2408, 3451; AÉ, 1997, 1753 = 1968, 1915: nota lui Constantin C. Petolescu) şi în Dobrogea (AÉ 1998, 1141 = IDRE, II, 339 = ISM, IV, 189).

Din păcate, ignorarea locului de descoperire [situaţie frecventă în publicaţiile de diplome militare] ne lipseşte de posibilitatea de a cunoaşte câţi dintre dacii lăsaţi la vatră se întorceau în comunităţile lor şi, prin urmare, aprecierea rolului lor în fenomenul de romanizare.

De asemenea, omiterea locului de păstrare a pieselor este suspectă.

1948 (= XXXV, 2015, 1871). **VASIO VOCONTIORVM** (Gallia Narbonensis; azi Vaison). Lespede de marmură, spartă într-un mare număr de fragmente, recuperate în cursul săpăturilor.

Benoît Rossignol, Jean-Marc Mignon, David Lavergne, *Découvertes épigraphiques récentes à Vaison-la-Romaine*, BSNAF, 2015 (2018), p. 339–348. Inscripţia transcrisă acum de André Pelletier, Franck Dory, *Légionnaires et auxiliaries gaulois en Dacie et en Mésie sous Trajan*, în vol. *Divus Traianus. Travaux du Colloque international de Drobeta-Turnu Severin, 16–17 juin 2017*. Recueillis et publiés par Constantin C. Petolescu, Martin Gallinier et Florian Matei-Popescu, Bucureşti, 2018, p. 195–196.

M(arco Titio M(arci) fil(io) Vol(tinia tribu) [Lus]trico Bruttia[no], co(n)s(uli), pro-
co(n)s(uli) provinciae A[ch]aiae, pr(aetori), aedili pleb[is, qu]a[e]st(ori) prov(inciae)
Achaiae, legato provinciae Africae, leg(ato) [A]ug(usti) [leg(ionis) pr]imae
ITALICAE·LEG·X·AV[---]O·PR·PRO[--]NCIA[---]ILICIA[-], *trib(uno) m[il(itum) leg(ionis) - - -, d]o-*
nis militar(ibus) donat[o ob bell]um Dacicum ab Imp(eratore) Caesare Ner[vaTraiano]

Aug(usto) Germanic(o) Dac[ic(o) coron]a val[lari aure]a, corona murali aur[ea, hastis] puris III, vexillis arg-
e[nteis III, lega]to pro [pr(aetore) I]mp(eratoris) Caesaris Nervae Traian[i] Aug(usti)
Germanici Dacici [exercitus] qui est in [G]ermania superiore et infer[iore, septem]-
vir(o) epulon(um), legat(o) pro pr(aetore) Imp(eratoris) Caes(aris) Traiani Ha-
driani Aug(usti) exercit(uum) Iudaici// et Arabici. Aedui ♠ p[a]trono[- - -].

Este vorba despre *cursus honorum* al unui personaj abia cunoscut, al cărui nume (în textul epigrafic, la dativ) a fost reconstituit astfel: *M(arcus) Titius M(arci) fil(ius) Volt(inia tribu) [Lus]tricus Bruttia[nus]*.

Inscripţia începe prin menţionarea consulatului, apoi urmează, în ordine descendentă, misiunile înscrise în r. 1–7 (nu apare vigintiviratul); alte misiuni înscrise în r. 9–12 sunt ulterioare consulatului. În ordine cronologică, treptele carierei acestui personaj sunt următoarele:

– serviciul militar: *trib(unus) m[il(itum) leg(ionis) ---, d]onis militar(ibus) d[on]at[o ob bell]um Dacicum ab Imp(eratore) Caesare Ner[ua Traiano] Aug(usto) Ger(manico) Dac[ic(o) coron]a ual[lari aure]a, corona murali aur[ea, hastis] puris III, uex[illis III - - -]* – probabil una din legiunile Moesiei Inferioare, având în vedere că, ulterior, va deţine comanda legiunii I Italica din această provincie;

– *[qu]a[e]st(or) prou(inciae) Achaiae*: prima treaptă din *cursus honorum*;

– *aedilis pleb(is)*;

– *pr(aetor)*;

– *proco(n)s(ul) provinciae A[ch]aiae*; numirea este normală, deoarece debutase în *cursus honorum* cu *quaestura* acestei provincii;

– *legatus prouinciae Africae*: era unul din cei trei *legati* ai proconsulului Africei;

– *[leg(atus) A]ug(usti) [leg(ionis) pr]imae Italicae*: la Novae, în Moesia Inferior;

– r. 4 continuă cu: LEG.X.AV[---], ceea ce conține o eroare, în loc de *(legatus) leg(ionis) III Au[g(ustae)]* (la Lambaesis; ceea ce este posibil, dacă avem în vedere legația africană înscrisă în r. 3); sau, cum presupun editorii, după LEG X, lapicidul a omis să scrie GEM·LEG, prin urmare LEG·X<GEM·LEG>AV[G- - ---]O·PR, deci (*legatus*) *leg(ionis) X* < *Gem(inae)* (?) *leg(ato)* > *Au[g(usti) pr]o pr(aetore)* etc. (vezi reluarea legației în rândul următor);

– *[legatus Augusti pr]o pr(aetore) pro[ui]nciae Ciliciae*; guvernarea acestei provincii era o legaţie de rang pretorian;

– *consul*; în 108, cum reiese dintr-o diplomă militară din acest an (AÉ, 2004, 1898: *[- - -]tius Lustricus Bruttianus*, acum cu numele complet; vezi şi Pliniu cel Tânăr, *Epistulae*, I, 22); coleg de consulat al lui [Q. Ros]cius Murena Coelius Pompeius Falco (vezi Attilio Degrassi, *I Fasti consolari dell'Impero Romano*, Roma, 1952, p. 32);

– *[lega]tus pro [pr(aetore) I]mp(eratoris) Caesaris Neruae Traian[i Aug(usti)] Germanici [Dacici exercitus] qui est in [G]ermania superiore et infer[iore]*;

– *[septem]vir epulon[um]*: membru al unuia din cele patru mari colegii preoţeşti;

– *[lega[tus pro pr(etore) Imp(eratoris) Caes(aris) Traiani Hadriani Aug(usti) exercit(us) Iudaici et Arabici* (după eliminarea lui M'.Laberius Maximus).

1949. RATIARIA (Moesia Superior). Fragment de stelă de calcar, descoperit în necropola de vest (localitatea Parlozite). Dimensiuni: 0,72 × 0,43 × 0,57 m. Câmpul epigrafic: 0,50 × 0,32 m; înălțimea literelor 6–9 cm. Colecția lapidară din Arčar.

Kalin Stoev, *New Epigraphic Monuments from Ratiaria and his territory* (*Нови епиграфски паметници Ratiaria и нейната територия)*, în Rumen Ivanov (ed.), *Ratiaria semper floreat*, I, Sofia, 2014, p. 263–265, nr. 12; AÉ, 2014, 1121 (semnalare parțială în AÉ, 2011, 1103).

[- - - - - - - - - -]
[A]emil(i) Au-
[r]eli Secun-
[di] vet(erani) ex dec(urione)
[al]ae numeri
[Ill]yr(icorum) q(ui) v(ixit) a(nnos)
LXX
[Ae]m(ilius) Aurelius
[Pol]ytim(us) aug(ustalis)
[- - - - - - - - - -]

Pentru trupa din r. 5–6, editorii AÉ trimit la inscripția IDR, III/5, 475 de la Apulum. În Dacia existau două trupe cu nume asemănător (Constantin C. Petolescu, *Auxilia Daciae*, București, 2002, p. 131–133, nr. 67–68): o *ala numeri Illyricorum* staționată în castrul de la Brâncovenești, în Dacia Superior (din care provenea veteranul din inscripția de la Ratiaria); cealaltă era un *numerus equitum Illyricorum*, atestat în armata Daciei Inferior (staționa pe linia Oltului transilvan, posibil la Hoghiz).

MOESIA INFERIOR

(Dobrogea)
(nr. 1950–1963)

Bibliografie – Generalități

(nr. 1950–1957)

1950. George Nuțu, Sorin-Cristian Ailincăi, Cristian Micu (eds.), *Omul, fluviul şi marea. Studii de arheologie şi istorie în onoarea lui Florin Topoleanu la a 65-a aniversare*, Cluj-Napoca, 2017.

Dintre studiile care privesc domeniul cronicii noastre, reținem:

– Lucrețiu Mihailescu-Bârliba, *About the Crisis under Marcus Aurelius in Moesia Inferior*, p. 365–370;

– Alexandru Avram, *Une stèle funéraire de Byzance (?) de la collection Mihail C. Sutzu*, p. 371–374: stelă funerară fragmentară, datând din secolul al III-lea a.Chr., de proveniență necunoscută (se păstrează la Muzeul Național de Antichități / Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București, inv. L 1711); după autor, monumentul poate fi atribuit unui oraş dorian din zona Mării Negre: Callatis, mai puţin probabil Mesambria, cel mai probabil Byzantion).

1951. Ioan Carol Opriş, Alexandru Raţiu, *Capidava II. Building C1 – Contributions to the history of annona militaris in the 6th Century*, Cluj-Napoca, 2017 (v. *infra*, nr. 1961–1962).

1952. Constantin C. Petolescu, *Note sur ISM, I, 15*, Pontica 50, 2017, p. 383–386.

Un decret al cetăţii Istros atestă un *basileus* Rhemaxos şi pe fiul său cu numele (fragmentar) ΦΡΑΔ[- -- -], întregit Φραδ[μων?] – nume fără analogie în onomastica antică (considerat eventual scito-iranian). În nota citată, am propus a întregi Φρα[δεγος, -δεγις?]; numele *Fradegus* (AÉ, 2012, 894), după contextul în care este atestat, era foarte probabil de origine traco-getică.

1953. Alexandru Avram, *Notes épigraphiques (VI)*, Pontica 50, 2017, p. 387–405.

Reţinem observaţiile la numerele următoare:

– 19 (p. 388–389); fragment de inscripţie de la Istros (Histria), publicată de Adela Bâltâc şi Valentin Bottez (*A new Greek Inscription discovered at Histria*, A 14–15, 2007–2008, p. 223–227); în r. 3, Alexandru Avram înţelege un antroponim, Ἑόρτη (atestat epigrafic), iar nu cuvântul ἑορτή („sărbătoare”).

– 20 (p. 389); în privinţa miliţiilor ecvestre ale lui P. Aelius Hammonius (ISM, II, 106 = ILS, 8851 = IGR, I, 623), în r. 5 ΧΩΡΤΗΣ·ΕΣΠΑΝΩΝ, etnicul trupei suferă o decupare: ΧΩΡΤΗΣ·Ε·ΣΠΑΝΩΝ, prin urmare (r. 4–5): ἔπαρχως χώρτης ε΄ Σπανῶν – *praefectus cohortis V Hispanorum* (vezi, deja, în acest sens PME, A 21), trupă din armata provinciei Moesia Superior.

– 21 (p. 389–392); stelă de calcar (păstrată la Muzeul Naţional de Antichităţi / Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti, inv. L 310), publicată în CIL, III, 7547; reluată acum de Alexandru Avram (v. *infra*, nr. 1959).

– 22 (p. 392–398, fig. 2/a–c); trei fragmente dintr-o placă de marmură descoperită la Tomis; dintre ediţii, vezi în special IGLR, 51; Alexandru Avram propune o nouă restituire a inscripţiei, conţinând o formulă funerară, tipică pentru epitafurile creştine din secolul al VI-lea. Deja reluată în recentul *supplementum* cu inscripţiile tomitane (ISM, VI/2, 555).

– 23 (p. 398–400, fig. 3/a–b); lectură îmbunătăţită a legendei de pe reversul a două sigilii tomitane; prezentat deja în ISM, VI/2, S26, p. 402–403).

1954. Florin Topoleanu, Mihail Zahariade, *A note on a Fragmentary List of Names from Noviodunum*, Pontica 50, 2017, p. 407–414 (v. *infra*, nr. 1960).

1955. Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Inscripţii fragmentare latine din colecţia MINAC*, Pontica 50, 2017, p. 415–431.

Dintre inscripţii, reţinem numai pe cea de la nr. 1 (p. 416–422); alte patru (p. 422–426), cu loc de descoperire necunoscut, sunt lipsite de valoare ştiinţifică.

1956. Lucreţiu Mihailescu-Bârliba, *La population dans les villages situés entre Sacidava et Axiopolis*, SAA 23, 2017, 2, p. 323–333.

1957, Mihail Zahariade, *CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II, 155. A Revision and Reassessment*, Pontica 50, 2017, p. 433–451.

În r. 1 se propune *De[o] Soli [invicto]*; în rest, urmează în general vechile lecturi.

Inscripții recent descoperite sau revizuite
(nr. 1958–1963)

1958. Loc de descoperire necunoscut. Diplomă militară, *tabella II*. Dimensiuni: 11,4 × 13 cm. Loc de păstrare neindicat.

Werner Eck, Paul Holder, Andreas Pangerl, Peter Weiss, *Ein überraschendes Phänomen: Neue Zeugen in zwei Diplomen für die Truppen von Moesia inferior von 11. Oktober 146*, ZPE 195, 2015, p. 222–230 (*non vidi*); AÉ, 2015, 1889.

Intus:

A(nte) d(iem) V id(us) Oct(obres) / Saxa et Vero co(n)s(ulibus).

Coh(ortis) II{I} Matt(iacorum) cui praeest / P. Aelius Alexander Ancyr(a) / ex pedite T. Flavio T. f(ilio) Lupo {M}EDESSA.

Pe *extrinsecus*, cei şapte martori.

Data: 11 octombrie 146.

Trupa menționată – *cohors II Mattiacorum* – făcea parte din armata Moesiei Inferioare (vezi Florian Matei-Popescu, *The Roman Army in Moesia Inferior*, Bucureşti, 2010, p. 222–224). Prefectul P. Aelius Alexander pare a fi nou cunoscut în prosopografia milițiilor ecvestre. Posesorul diplomei era originar din Edessa (Macedonia).

1959. TOMIS (?). Stelă de calcar; în registrul superior, într-o nişă adâncită, este reprezentat un călăreț în galop spre dreapta. În registrul inferior, în cadru profilat, o inscripție, distrusă în partea finală. Dimensiuni: 1,16 × 0,58 × 0,28 m. Litere înalte de 4,3–4,8 cm. Muzeul Național de Antichități / Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti, inv. L 310.

CIL, III, 7547. Reluată de Alexandru Avram, *Notes épigraphiques (VI)*, Pontica 50, 2017, p. 389–392, nr. 21 (v. *supra*, nr. 1953); preluată deja în ISM, VI/2, 529.

Fl(avius) Ursus, fil(ius) Q(uinti) Mestri,
q(uondam) d(e) eq(uitibus) no(meri) II cataf(ractariorum), no-
tus ab iure an(norum) II fact-
us, an(norum) XVI provitus,
mil(es) of(ficialis) Ladici pr(a)ef(ecti), st-
ip(endiorum) IIII, vixit an(nos) XX et
sinmestrum [e]t cui Gemenia Materna m-
[ater - - - - -]

În r. 2, la început, Alexandru Avram recunoaşte un Ø şi propune *quondam*; în r. 2–4, *notus ab iure an(norum) II factus,* fără paralelă epigrafică (lingvistică): „selon toute vraisemblance, reconnu de droit par son père à l’âge de deux ans”; în r. 4 *provitus*, forma târzie pentru *probatus* (atestată epigrafic), cf. fr. *proué*; în r. 7, *sinmestrium* pentru *semestrium*.

Pentru trupa din r. 2, autorul citează, spre comparație, *Notitia Dignitatum*, *Or*., 39, 16 *cuneus equitum catafractariorum Arubio*, precum şi mențiuni epigrafice: la Histria, *vexillatio XII catafractari(orum)* (IGLR, 110), iar la Hărsovo un *numerus catafractariorum* (Veselin Beševliev, *Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin, 1964, nr. 52). Prefectul *Ladicus* menționat în r. 5 poate fi al uneia dintre legiunile târzii staționate în Dobrogea (*I Iovia* ori *II Herculia*); sau poate chiar al trupei catafractarilor din r. 2?

1960. NOVIODVNVM. Fragment de placă de marmură descoperit întâmplător, în anul 2009, pe platoul fortăreței. Dimensiuni: 15,3 × 17 × 4,31 cm. Litere înalte de

1,52–1,80 cm; în r. 2, *V* final mai mic; r. 5, ligatura *N+T*. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea, inv. 50548.

Florin Topoleanu, Mihail Zahariade, *A Note on a Fragmentary List of Names from Noviodunum*, Pontica 50, 2017, p. 407–413, fig. 1 (foto, desen) (v. *supra*, nr. 1952).

Inscripția, inițial mult mai lungă, conținea o listă de nume, înscrise probabil pe coloane, din care au mai rămas (lectura editorilor):

Ulp(ius) Caiu[s]
Val(erius Castu[s]
Ael(ius Respe[cuts]
Val(erius) Satu[rninus]
Font(eius) Iul[ius]

După editori, ar fi numele unor *classici*, din flota moesică, lăsați la vatră, cândva la sfârşitul secolului al II-lea sau începutul celui de-al III-lea.

1961. CAPIDAVA. Fragment de stelă funerară, provenit din vechile săpături (efectuate de Grigore Florescu), rămas inedit; în arhiva foto a şantierului, Ioan Carol Opriş a identificat alt fragment, care se potriveşte cu fragmentul menționat. Autorii mai remarcă faptul că aceste două fragmente se leagă de un altul, descoperit în 1995, provenind din partea superioară a inscripției (0,32 × 0,38 × 0,33 m). Depozitul sitului arheologic Capidava.

Ioan Carol Opriş, Mihai Popescu, *Un nouveau préfet de la cohorte de Capidava*, Pontica 30, 1997, p. 177–181 (= AÉ, 1997, 1329) (fragmentul din partea de început a inscripției); Ioan Carol Opriş, Alexandru Rațiu, *Capidava*, II. *Building C1 – Contributions to the history of* annona militaris *in the 6th century*, Cluj-Napoca, 2017 (v. *supra*, nr. 1951), p. 148–156, pl. 32 (foto), cu reconstituirea întregii inscripții:

[D(is)] M(anibus)
[- -- - - Ce]lso Sta-
[tiellis, p]raef(ecto) coh(ortis)
[I German(orum), v]ixit ann(is)
[- - - mi]l(itavit) annis
[- - - - - - - - - -]
[- - - - - - - - - -]
[fr]atri pi[en]tissi-
[m]o posuerunt.
[A]ve. Vale.

În r. 2/3, STA[- - -]: Sven Conrad, *Grabstelen aus Moesia Inferior*, Leipzig, 2004, p. 194, nr. 254, propune *sta[tori p]raef(ecti) coh(ortis)*; acceptat de Florian Matei-Popescu, *Roman Army in Moesia Inferior*, Bucharest, 2010, p. 214.

1962. CAPIDAVA. Amfore romane descoperite cu ocazia explorării construcției C1; pe umeri, poartă inscripții cu vopsea roşie.

Ioan Carol Opriş, Alexandru Rațiu, *Capidava*, II. *Building C1 – Contributions to the history of annona militaris in the 6th century*, Cluj-Napoca, 2017 (v. *supra*, nr. 1951), p. 68–69, nr. 43–44, pl. 4 (desene).

Autorii citesc prima inscripție (nr. 43) (B? Y ⳨ N E) cealaltă (nr. 44) EAN sau EAY.

1963. IBIDA. Fragment de stelă de calcar (aproximativ jumătatea stângă inferioară) descoperită în zidul cetății. Chenarul împodobit cu curpen de viță de vie şi struguri. Dimensiuni: 1,20 × 0,46 (-0,48) × 0,16 (-0,18) m. Litere înalte de 4,8–5 cm; ligaturi: r. 1 N+T, 2 N+E, 3 A+V. Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța, inv. 6484.

Inscripția a fost prezentată în publicația online *Ubi erat lupa*, nr. 21730; publicare cu toate datele: Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Inscripții fragmentare latine din colecția MINAC*, Pontica 50, 2017, p. 415–422, nr. 1, fig. 1 (foto). Într-o notă cu asterisc de la p. 416, autoarele arată că piesa a mai fost prezentată, cu titlul *Une inscription moins connue d'Ibida (Slava Rusă) présente dans la collection du Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanța*, în Rodica Ursu Nania (ed.), *Volum omagial dedicat profesorului Vladimir Iliescu*, Chişinău, 2016, p. 73–83.

Restituirea epigrafică propusă de editoare:

[D(is) M(anibus)]
[- - - - - - - - - - -]
[Antonius ? - - - -]
[vix(it) ann(is) - - -]
interfec[tus a latro-]
nes IND[- - - - -]
A.·Ave (viator). Ul[p(ia) Fla-
vi(a) Egis[so Anto-]
nini m[arita ? s(epulcrum) f(aciendum) c(uravit)]

În r. 5–6, forma *[a latro]nes* (!), în loc de *a latronibus* este perfect posibilă (mai puțin probabil *[per latro]nes*); în r. 6–7, editoarele se gândesc la întregirea *in d[omo su]a*, ceea ce este iarăşi foarte probabil.

SESIUNEA ANUALĂ DE COMUNICĂRI ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

Desfășurată în perioada 28–30 martie 2018, Sesiunea anuală de comunicări științifice, „Metodă, teorie și practică în arheologia contemporană”, a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” a fost dedicată Centenarului Marii Uniri (1918–2018).

Cu toate că numărul secțiunilor (19) a rămas același ca la sesiunea din 2017, repartizarea lor pe epoci și pe problematici s-a schimbat. Numărul secțiunilor dedicate Evului Mediu a crescut la șapte, egalându-l pe cel al secțiunilor în care s-au prezentat comunicări privind epoca preistorică. Aceasta s-a datorat numărului mare de specialiști din Republica Moldova, care au onorat invitația de a participa la sesiunea Institutului (18), cei mai mulți dintre ei susținând comunicări legate de probleme ale epocii migrațiilor și medievale. Alături de invitații din Republica Moldova, la sesiune au participat și specialiști din alte țări (Germania, Bulgaria), angrenați în proiecte comune cu cercetători din România. Celor 14 secțiuni de preistorie și Ev Mediu li s-au adăugat patru secțiuni cu comunicări despre epocile greacă și romană și una de generalități, numărul total de comunicări înscrise în program fiind de 83 (dintre care au fost prezentate 80[1]).

Chiar dacă au fost încadrate în secțiunea de generalități, datorită interesului mare, dar mai ales valorii lor ca modele de abordare, comunicările din prima secțiune au atras atenția printr-o remarcabilă îmbinare a principiilor teoretice cu aplicarea lor la cazuri concrete. De exemplu, demersul asupra credibilității interpretării vestigiilor arheologice s-a concentrat pe analiza poziției sitului, având ca exemplu sugestiv promontoriul Saharna Mare, iar noile interpretări privind funcționalitatea unor așezări preistorice au avut în vedere studierea, sub aspect geologic și hidrologic, a zonei lacurilor sărate din Bărăgan. Rezultatele cercetărilor interdisciplinare nu trebuie doar juxtapuse, ci examinate colectiv, a fost concluzia altei comunicări din secțiunea de generalități, concluzie a cărei validitate a fost pe deplin confirmată, în cadrul aceleiași secțiuni, prin compararea datelor arheologice și a celor furnizate de analizele radiocarbon asupra mortarelor din cetatea Feldioara.

Numitorul comun a 34 de comunicări l-a constituit faptul că se refereau la epoca denumită, foarte general, preistorie. De-a lungul a două zile, au putut fi audiate comunicări cu tematici și metode de cercetare de o mare diversitate, ilustrând cât de minuțioasă, rafinată și sofisticată a devenit analiza aspectelor unei epoci care nu are

[1] Rezumatele comunicărilor înscrise în program, dar care nu au fost susținute, au titlurile încadrate între paranteze drepte.

sursele scrise drept ajutor pentru cea mai mare parte din lunga sa desfăşurare cronologică. Foarte multe comunicări s-au concentrat pe prezentarea rezultatelor cercetărilor arheologice, dintr-o singură campanie sau mai multe (Româneşti – *Dumbrăviţa* şi Temereşti – *Dealul Vinii,* Pietrele – *Măgura Gorgana*, Cheile Vârghişului, Şoimeşti, Trinca – *Izvorul lui Luca*, Adâncata – *Dealul Lipovanului,* Niculiţel – *Cornet*, Seaca – Logreşti, Bodeşti – *Cetăţuia Frumuşica,* Saharna Mare, Bucureşti – *Fundeni*, Butuceni–Vest, Stoina – *Cetate*), dar este de remarcat că descrierile detaliate au constituit doar punctul de plecare al unor discuţii care au implicat analize pertinente ale unor fenomene observate pe spaţii şi în perioade de timp mult mai largi. Examinările materialului litic de la Slava Rusă, ale perlelor din scoici de apă dulce din sudul României, ale depozitului de piese metalice de la Feldioara sau ale pieselor din os şi corn de la Cârlomăneşti şi din alte situri contemporane au însemnat mult mai mult decât demersuri tipologice sau de tehnologie a realizării pieselor, ilustrându-se ca adevărate modele de interpretare a funcţionalităţii, semnificaţiei şi contextului obiectelor analizate. Numeroasele comunicări care au abordat descoperiri funerare (complexele culturii Dudeşti de la Căscioarele, mormintele de inhumaţie neolitice târzii de la Iclod, înmormântările copiilor în necropola Hamangia de la Cernavoda – *Columbia D*, ritul funerar al comunităţilor de tip Gordineşti din interfluviul pruto-nistrean, tumulii de la Bârseşti şi Vrâncioaia, necropola de incineraţie de la Baley, movilele de la Crihana Veche – *La Pietricei*, necropolele hallstattiene târzii de la nordul Dunării) au oferit o imagine completă asupra stadiului cercetării unui domeniu căruia tocmai dificultatea problemelor îi conferă o dinamică remarcabilă şi o complexitate fără precedent. Aceste demersuri, devenite deja tradiţionale în cercetarea epocii preistorice, au fost completate de tipuri mai noi de abordări, al căror potenţial şi aport remarcabil la clarificarea unor aspecte ale vieţii cotidiene nu poate fi neglijat: relaţia dintre om şi mediul înconjurător prin prisma resturilor animale folosite ca sursă de hrană sau ca materie primă pentru diferite piese din siturile de la Buda, Icoana, Hârşova, rolul produselor lactate în neoliticul din România, pe baza analizelor reziduale, dar şi a discuţiei asupra vaselor interpretate drept strecurători, analize de arheometrie pe ceramica culturii Boian de la nordul Dunării, studierea cu microscopul electronic a podoabelor neolitice din jad, analize XRF sau prin microscopie electronică a podoabelor de aur eneolitice. Nu în ultimul rând, merită menţionată contribuţia numismaticii la completarea, uneori cu amănunte neaşteptate, a imaginii anumitor perioade, aşa cum a dovedit prezentarea unui tezaur de monede istriene de argint din Republica Moldova.

Deşi nu atât de numeroase ca prezentările referitoare la epoca preistorică sau medievală, cele 18 comunicări (dintre care doar 16 au fost susţinute) încadrate în patru secţiuni dedicate epocilor greacă şi romană s-au ilustrat printr-o întregire a cunoaşterii asupra unui spaţiu larg. Cercetarea, cu tradiţie deja de peste 100 de ani, a specialiştilor din Muzeul Naţional de Antichităţi, devenit Institutul de Arheologie din Bucureşti, asupra siturilor din epoca greacă şi romană din Dobrogea, a adus multe

noutăţi şi anul acesta. Mormintele tumulare de la Callatis, cercetările arheologice de la Histria – sectoarele *Zona Sacră*, *Acropolă Centru–Sud* şi *Sud*, Tropaeum Traiani – *cartierul sudic* şi Troesmis au arătat că, la înnoirea demersurilor de cercetare, pe teren sau de cabinet, contribuie exemplar şi arheologia epocii clasice. Cartarea amforelor greceşti din spaţiul pruto-nistrean, descoperite în intervalul cuprins între anii 2008 şi 2017, a detaliat şi completat, cu informaţii inedite, tabloul relaţiilor dintre greci şi populaţiile socotite de către ei drept „barbari”, deveniţi parteneri într-un schimb care a depăşit cu mult graniţa unui simplu comerţ, intrând în sfera influenţelor şi a preluărilor reciproce. Importante situri din Dacia, fie ele de statut urban sau rural, precum Tibiscum, Romula sau Cioroiu Nou au fost un prilej pentru schimburi de idei, informaţii şi sugestii în cadrul unui dialog adesea sclipitor prin erudiţie şi simţul umorului. Cercetările asupra graniţelor romane s-au concentrat pe doi poli de referinţă, zona Porolissum şi regiunea actuală a Munteniei (Câmpulung – *Jidova*, Voineşti), nu numai pentru complexitatea dezbaterilor referitoare la probleme punctuale de cronologie sau de mod de construcţie a fortificaţiilor, dar şi pentru curajul alegerii unei abordări inovatoare. Cele două prezentări de numismatică (descoperirile monetare din biserica paleocreştină de la Capidava şi tezaurul de la Grădiştea de Munte, cu monede de la sfârşitul secolului al III-lea a.Chr. până în timpul domniei lui Traian), departe de a fi doar statistici aride, au ilustrat cât de mult poate câştiga, ca informaţie şi mod de percepere a descoperirilor, un demers arheologic, completat de unul numismatic.

Deşi prezentate în cadrul unor secţiuni diferite (una legată de epoca romană şi una ţinând de epoca medievală), prezentările asupra grupurilor de morminte sarmatice din Muntenia şi Moldova şi despre cercetările din centrul de producţie ceramică de la Medieşu Aurit au arătat nu numai cât de departe în afara graniţelor se poate percepe amprenta Imperiului roman, dar şi cât de convenţionale sunt, uneori, delimitările între epoci şi cât de tare pot bloca, în cazul în care sunt aplicate mecanic, înţelegerea unor procese istorice.

Cele două zile pe parcursul cărora au fost audiate 27 de comunicări, încadrate în şapte secţiuni intitulate generic „Evul Mediu” au avut o însemnătate deosebită atât prin spectrul cronologic de câteva secole acoperit prin prezentări, cât şi prin metodele de cercetare expuse sau care se puteau deduce. Începând de la aşezări datate în secolul al IV-lea din spaţiul de la est de Prut (Călmăţui – *Râpa Dobrei* şi Mileşti III), arheologia medievală a etalat, cu profesionalism, descoperiri de referinţă în situri datate în secolele VI–VII p.Chr. (Tuzara I, zona Ciuc şi Bucureşti – *Ciurel*), al VIII-lea (Sighişoara), IX–X (Bucureşti – *Ciurel*), al X-lea (la sud de Constanţa), X–XIII (Nufăru). Nu numai aşezări rurale, ci şi centre urbane, unele chiar faimoase, precum Cisnădie, Târgşoru Vechi, Suceava, Târgovişte, Timişoara, s-au înscris în aria preocupărilor arheologilor sau ale colaboratorilor lor din domeniul arheometriei, fiind tot atâtea prilejuri de descifrare a unor aspecte inedite din viaţa politică, religioasă sau cotidiană. Cercetările arheologice sau investigaţiile antropologice din necropolele de la Pecica Est – *Smart Diesel*,

Caransebeş – *Centru*, Lozova, Saschiz sau Nufăru au demonstrat că și cercetarea fenomenelor funerare din epoca migrațiilor sau cea medievală este capabilă de rezultate la fel de spectaculoase precum cea din domeniul preistoriei, și poate aduce completări esențiale, indiferent că studiază o perioadă cunoscută mai ales prin descoperiri arheologice sau una evidențiată și prin documente. Coroborarea datelor arheologice de cele cunoscute din sursele scrise a prilejuit conturarea tabloului realităților complexe și atât de schimbătoare, cunoscute în spațiul est-carpatic în cursul secolelor IX–XIII. Prezentările care au avut ca subiect studiul unor piese (prelucrarea statistică a ceramicii de la Bârlad – *Valea Seacă* și Mihălășeni, micile foițe de aur determinate ca aparținând „Tezaurului de la Pietroasa”, vasele de fontă din centrul de la Orheiul Vechi, fierul de marcat caii de la Lărguța, cupele boierești din secolul al XVI-lea descoperite în stânga Prutului) s-au integrat unui efort, remarcabil prin răbdare și acribie, răsplătit din plin cu rezultate care au schimbat percepția nu numai asupra pieselor în sine, ci și asupra valorii lor documentare. Nu în ultimul rând, prezentarea celor 100 de ani de arheologie a Evului Mediu din județul Arad a arătat că arheologii nu încetează să se gândească la felul în care disciplina lor ar putea să își rafineze metodele de abordare și să se îmbogățească prin analize interdisciplinare, într-un efort orientat spre ceea ce se percepe acum a fi viitorul cercetării în general.

Liana Oța*

REZUMATE

Probleme actuale ale arheologiei

Coeficientul de credibilitate a interpretării vestigiilor arheologice – Ion Niculiță (U Chișinău)

Evoluţia istorică se realizează în cadrul a trei dimensiuni comensurabile: spaţiul, timpul şi condiţiile în care se derulează evenimentele. În domeniul arheologiei, determinarea configuraţiei reliefului, atât în perioada studierii sitului, cât şi în cea a funcţionării lui, reprezintă două lucruri diferite. Din aceste considerente, coeficientul credibilităţii poziţiei sitului este deformat. Ca exemplu, în urmărirea schimbării configuraţiei reliefului, ar putea servi promontoriul Saharna Mare, pe care, în secolul IV–III a.Chr., a funcţionat o aşezare puternic întărită. Pe baza investigaţiilor anterioare, s-a ajuns la concluzia că situl a fost fortificat numai în partea de vest, prin care promontoriul avea ieşire la lumea înconjurătoare. Cercetările mai recente au demonstrat că aşezarea a fost complet înconjurată de un sistem complex de apărare, ceea ce înclină spre ideea unei configuraţii diferite a promontoriului în perioada respectivă faţă de cea actuală. Pantele lui erau mai line şi accesibile mijloacelor de transport, iar formaţiunea nu era atât de înaltă. Faptul devine clar, după observarea imaginii versantului de est, pe o fotografie din secolul al XIX-lea, pe care este întipărit drumul de ţară care unea mănăstirea cu gospodăria agricolă care funcţionează şi în prezent în partea de nord-vest a cetăţii. Rectificările recente au contribuit efectiv la întărirea coeficientului credibilităţii faţă de acest subiect, dar el nu a devenit absolut. Actualmente, rămâne necunoscută adevărata formă a promontoriului în perioada edificării

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti; e–mail: loredanaota@yahoo.com.

cetăţii. Imposibilitatea de a fracţiona cronologia evoluţiei geologice şi geografice a zonei nu permite aprecierea adecvată a reliefului din perioadele preistorică şi antică. Situaţii similare au fost surprinse şi în alte obiective arheologice, precum Butuceni, Hansca, Potârca etc.

Interdisciplinaritățile locale și rasializarea diferențelor sociale – Alexandru Niculescu (IAB)

Importanța pe care a căpătat-o pentru arheologi cercetarea genetică în ultimele două decenii pare să confirme convingerea, foarte răspândită la noi, atât în interiorul tradițiilor locale de cercetare științifică, cât și în afara lor, că grupurile umane sunt constituite prin manifestarea unor trăsături biologice. Această situație se datorează, în parte, practicilor interdiciplinare locale, care constau de multe ori în simple juxtapuneri ale unor rezultate ale cercetării și nu merg până la examinarea colectivă a validității argumentelor, în contextul disciplinelor implicate.

Aşezări preistorice din Câmpia Bărăganului. Noi interpretări privind funcţionalitatea – Carmen Miu (CNAIR SA București)

Utilizând fotografii aeriene și imagini satelitare, care indică o locuire intensă a unor zone din Câmpia Bărăganului, și pornind de la conceptul potrivit căruia ecologia, ca studiu al plantelor și animalelor, în relație cu așezarea și în raport cu restul habitatelor din zonă, aduce o deosebită contribuție la noțiunea de arheologie contextuală, autoarea a studiat zona lacurilor sărate din Bărăgan, sub aspect geologic și hidrologic. Cumularea tuturor acestor surse constituie elemente de interpretare a tipurilor de urme identificate în imagini și determină emiterea unor ipoteze cu privire la locuirea acestui areal în preistorie, precum și la activitățile practicate de către comunitățile umane din zonă.

Presupunerea unei exploatări a zonelor salifere din Câmpia Bărăganului, în conexiune cu nucleele de locuire identificate prin analiza fotografiilor aeriene și a imaginilor satelitare, au determinat-o pe autoare să aprecieze că, pentru zonele din apropierea lacurilor sărate, se înregistrează o locuire intensă (cca 30 de puncte identificate în imaginile satelitare și aeriene), începând din perioada neolitică până în epoca modernă. De altfel, s-a demonstrat arheologic rolul important al surselor de sare încă din perioada neolitică, atunci când se produce sedentarizarea comunităților umane, în directă legătură cu domesticirea erbivorelor (ovine, caprine, bovine etc.).

Cu titlul de presupunere şi sub rezerva că sunt absolut necesare verificări ample în teren, se poate avansa ideea că, pe lângă creşterea animalelor, activitatea comunităților epocii bronzului și epocii fierului din zona lacurilor din Bărăgan era legată și de exploatarea sării, cantitățile mari de cenușă putând fi și rezultatul unor arderi constante a masei lemnoase, deloc neglijabilă în acest areal în preistorie, utilizate probabil în procesul de obținere a sării prin evaporare.

Date noi despre cetatea Feldioara furnizate de analizele radiocarbon pe mortarele din zidărie. Avantajele, dezavantajele şi limitările metodei arheometrice – Adrian Ioniță, Daniela Marcu Istrate (IAB), Corina Simion, Iuliana Stanciu, Tiberiu Sava (IFIN–HH)

Cercetările arheologice desfăşurate în Cetatea Feldioara/Marienburg, în perioada 2013–2016, au scos la iveală o serie de artefacte (monede, pinteni, catarame etc.) care, împreună cu observaţiile stratigrafice, au conturat, în momentul de faţă, o evoluţie a monumentului. Începuturile acestuia se află în secolul al XIII-lea, în vremea cavalerilor teutoni, cetatea cunoscând apoi o serie de refaceri, din secolul al XIV-lea și până în perioada contemporană, culminând cu restaurarea actuală. În paralel, au fost efectuate şi analize radiocarbon pe mortarele din zidărie, rezultând date extrem de interesante, care confirmă cronologia multora dintre etapele de construcţie.

Arheologia epocii pre- și protoistorice

Paleoliticul Superior din bazinul Begăi: rezultatele cercetărilor de la Româneşti – Dumbrăviţa I și Temereşti – Dealul Vinii – Wei Chu (U Köln), Adrian Doboş, Alexandru Ciornei (IAB), Alexandru Szentmiklosi (MNB Timişoara)

Descoperirile recente de fosile umane și industrii litice de pe valea Dunării, datate la cca 40 ka (kilo annum), indică posibilitatea ca acest fluviu să fi avut rol de „coridor”, de-a lungul căruia oamenii anatomic moderni au pătruns în Europa.

Un jalon important al acestui itinerar îl reprezintă Bazinul Carpatic, o zonă a cărei importanţă nu este suficient cunoscută. Cercetările arheologice s-au concentrat cu precădere asupra zonelor înalte și, astfel, informațiile despre bazinele pe care acestea le delimitează sunt sărace.

O excepție o reprezintă zona Banatului, unde au fost descoperite cele mai vechi fosile de oameni anatomic moderni la Peştera cu Oase, precum şi situri deschise, cu descoperiri constând doar în industrie litică. În ciuda cercetării lor în urmă cu câteva decenii, câteva aspecte, cum ar fi vârstele absolute și procesele tafonomice, sunt puţin cunoscute.

Pentru elucidarea acestor aspecte, au fost începute cercetări în două situri din bazinul Begăi: Româneşti – *Dumbrăviţa* (cunoscut și cercetat anterior) și situl recent descoperit, Temereşti – *Dealul Vinii*. În ambele cazuri, secvența stratigrafică este scurtă; nivelul de conservare a celor două situri este însă diferit, în ciuda distanţei mici dintre ele (cca 10 km). Din ambele situri provin serii litice bogate, care includ gratoare abrupte, lamele *Dufour*, lamele *à dos* (deși în proporţii diferite), ceea ce indică locuiri aurignaciene și gravettiene. Materia primă este reprezentată predominant de „silexul de Banat”; numeroase piese au suferit acţiunea focului, deși nu au fost descoperite vetre, ci doar câteva mici fragmente de cărbune.

Observaţii de natură tehnologică și tipologică referitoare la materialul litic din Paleoliticul Superior descoperit la Slava Rusă (Dobrogea de nord) – Roxana Dobrescu, Adrian Doboş (IAB)

În timpul cercetărilor desfăşurate în cetatea (*L)Ibida*, din aria localităţii Slava Rusă, jud. Tulcea, au fost identificate piese litice cioplite în zona cavoului Tudorka, unde, ulterior, au fost descoperite şi morminte din epoca romană timpurie. Ca urmare, au fost efectuate săpături arheologice în anii 2003–2005 de către A. Doboş și G. Popescu. Suprafaţa totală a săpăturilor este de cca 80 mp.

Secvenţa stratigrafică, care în S1/2003 a atins adâncimea maximă de 6,5 m, cuprinde alternanța de loessuri și paleosoluri. Majoritatea materialului litic provine de la suprafaţă și din orizontul solului actual, deranjat de lucrări agricole. Puţinele piese descoperite în sediment, la adâncimi de până la 1 m, nu permit definirea/identificarea unuia sau a mai multor niveluri de locuire.

Situl a fost afectat de procese de natură antropică (locuiri și înmormântări datând din neolitic până în perioada medievală, agricultura mecanizată) și naturală (eroziune).

Materialul litic cuprinde 349 piese: unelte (45), lame brute (99), aşchii neretușate (104), nuclee (14) şi spărturi (80). Industria litică, tipică Paleoliticului Superior, prezintă o componentă de Paleolitic Mijlociu. Deși producția laminară este predominantă, a fost identificată și o producţie de aşchii. Prepararea blocului s-a făcut pe sit (a se vedea cortexul prezent pe multe produse). Au fost observate numeroase accidente de cioplire datorate materiei prime, dar, în unele cazuri, și debitajului (ex: angulaţie defavorabilă între planul de lovire și suprafaţa principală de debitaj).

Materia primă, constând din roci silicioase cu granulaţie mare, provine din surse identificate la mai puţin de 1 km distanţă de sit.

Exploatarea renului în situl paleolitic de la Buda, jud. Bacău – Valentin Dumitraşcu (IAB), Ştefan Vasile (FGG–DG Bucureşti)

Situl Gravettian de la Buda, judeţul Bacău (punctul *Dealul Viilor*), a furnizat o cantitate semnificativă de resturi faunistice. Studiul materialului faunistic aparţinând bizonului de stepă (*Bison priscus*), specia dominantă în asociaţia faunistică, arată că situl a fost folosit temporar pentru procesarea intermediară a vânatului, ca sit de abataj, între locul de vânătoare şi locul de reşedinţă.

Deşi net subordonate cantitativ, resturile de ren (*Rangifer tarandus*) oferă, la rândul lor, informaţii despre modul de exploatare a resurselor animaliere de către omul paleolitic din această zonă. Spre deosebire de fragmentele osoase de bizon de stepă, constând aproape exclusiv în resturi ale membrelor, resturile de ren prezintă o distribuţie mai echilibrată la nivelul regiunilor scheletice, fiind prezente în pondere mai ridicată atât elemente craniene, cât şi ale scheletului axial. Această distribuţie susţine o procesare diferită a celor două ierbivore: dacă, în cazul bizonului de stepă, carcasele erau prea grele pentru a putea fi transportate în întregime, selectându-se în acest scop membrele, în cazul renului, animalul putea fi transportat în întregime, cu mai mare uşurinţă. Această ipoteză este susţinută şi de numărul comparativ mic de urme de dezarticulare identificate pe resturile de ren. Mai frecvente sunt urmele de impact la nivelul oaselor lungi, dovadă a exploatării măduvei.

Chiar dacă numărul mic de elemente scheletice nu permite stabilirea foarte precisă a momentului vânării renului, prezenţa indivizilor adulţi şi subadulţi sugerează că vânătoarea a avut loc la începutul sau în timpul sezonului rece.

Pe lângă exploatarea pentru carne, în cazul renului sunt prezente şi urme ale detaşării coarnelor pentru prelucrarea acestora şi folosirea sub formă de unelte. Un fragment de corn sugerează folosirea acestuia ca percutor, posibil pentru spargerea oaselor în vederea extragerii măduvei.

Interacțiuni om – mediu în situl mezolitic de la Icoana (Porțile de Fier) – Monica Mărgărit (UV Târgoviște), Adina Boroneanț (IAB), Mariana Balint (în proiect IAB), Adrian Bălășescu (IAB), Clive Bonsall (U Edinburgh)

Situl arheologic de la Icoana (cercetat de Vasile Boroneanț între 1967 și 1969) era situat în sud-vestul României, în zona Porților de Fier, dar a fost acoperit de apele Dunării, la construirea barajului hidrocentralei Porțile de Fier I. Datele AMS indică o locuire pe durata mezoliticului mijlociu (cca 8500–7600 cal BC) și alta pe durata mezoliticului final/tranziției la neoliticul timpuriu (cca 6300–5900 cal BC). Prezența în număr mare a resturilor faunistice de *Sus scrofa*, alături de cele de *Cervus elaphus*, fac din situl de la Icoana un caz deosebit, dată fiind mai ales localizarea sa în zona inundabilă a plajei Dunării. Colecția IMDA păstrată conține 463 de piese. Acestea au fost confecționate din diafizele unor oase lungi de mamifere, coarne de *Cervus elaphus* și canini de *Sus scrofa*. Studiul IMDA și-a propus să treacă de simpla clasificare tipologică a artefactelor și să identifice modelele de transformare a materiilor prime și stigmatele funcționale care oferă informații importante asupra funcționalității pieselor. Au fost identificate, în urma analizei morfologice, atât produse, cât și sub-produse ale lanțului operator, sugerând o prelucrare *in situ* a produselor finite. Categoriile tipologice identificate (reduse ca varietate) cuprind serii de unelte bine definite, dintre care cele mai reprezentative sunt așa-zisele dălți din corn, vârfuri din os și *racloir*-e din dinte. Rezultatele studiului indică prelucrarea lemnului și vânătoarea drept principale activități efectuate cu ajutorul acestor artefacte.

Rezultatele cercetărilor arheologice din aria carstului Cheilor Vârghişului (jud. Harghita) – campania 2017 – Marian Cosac, George Murătoreanu (UV Târgovişte), Alexandru Radu (DJC Dâmboviţa), Daniel Vereş (IS–ER Cluj-Napoca), Dan Lucian Buzea (MCR Sf. Gheorghe), Loredana Niţă (UV Târgovişte), Katalin Hubay (U Debrecen), Christoph Schmidt, Ulrich Hambach (U Bayreuth), Monica Mărgărit (UV Târgovişte), Valentin Dumitraşcu (IAB), Ştefan Vasile (FGG–DG Bucureşti), Alexandru Petculescu (IS–ER Bucureşti), Bordi Zsigmond Lóránd (DJC Covasna), Aurel Vîlcu (IAB)

Cheile Vârghişului reprezintă principalul areal carstic al Munţilor Perşani, situat în extremitatea nordică a acestora, la limita cu Munţii Harghita. În cadrul arealului carstic au fost identificate peste 130 de peşteri, amplasate pe patru niveluri de carstificare. Cercetările arheologice au început în anul 1911 şi au continuat, în câteva etape, până în prezent. În anul 2017, a fost continuată cercetarea arheologică în situl Abri 122, dar au fost abordate şi peşterile 33 şi Gabor. Rezultatele obţinute confirmă faptul că zona carstului a prezentat o atractivitate ridicată pentru comunităţile de vânători-culegători din perioada paleoliticului mijlociu. În Peştera Gabor au fost descoperite *in situ* fragmente ceramice Wietenberg, dar şi din secolul al XII-lea, asociate cu un denar emis în timpul lui Bela al III-lea – tip Huszar Lajos nr. 69 (anii 1172–1196). O descoperire interesantă provine din Peştera 36 – a *Urşilor*, unde a fost observată existenţa unui perete din blocuri de calcar, ridicat în culoarul dintre două săli. Acesta se finalizează cu o structură circulară, care pare a delimita planul unei locuinţe cu două spaţii de acces. În proximitate, au fost identificate fragmente ceramice preistorice, unele de tradiţie Coţofeni.

Un complex de fundare descoperit în aşezarea Cucuteni A-B1 de la Adâncata „Dealul Lipovanului", jud. Suceava – Ion Mareş (MB Suceava)

Aşezarea preistorică ocupă platoul promontoriului nordic al formaţiunii *Dealul Lipovanului*, la ieşirea din localitatea Adâncata spre satul Călugăreni, pe latura stângă a DJ Suceava – Dorohoi. O descoperire deosebit de importantă din situl arheologic de la Adâncata – *Dealul Lipovanului* este şanţul de fundare, de formă elipsoidală, amplasat la 15 m distanţă de marginea botului de deal, pe direcţia SE-NV, la circa 2 m distanţă de zona locuinţelor aşezării, săpat de la -0,30 m, de la baza stratului Cucuteni A-B_1 şi în pământul galben (steril arheologic), cu adâncimea maximă de 1,05 m. În şanţ au fost descoperite: 21 de statuete antropomorfe, două fragmente de statuete zoomorfe (capete de bovidee), un scaun miniatural de lut, piese de silex (şapte vârfuri de săgeţi, trei vârfuri de suliţă, şapte gratoare, nuclee şi percutoare, lame şi aşchii de silex), piese semisferice de lut ars cu linii incizate, vase diferite (unele întregibile sau păstrând pictura), un vas binoclu fragmentar, un fragment de topor şi unul de dălţiţă de piatră, o placă de lut cu o impresiune, râşniţe sparte, un şlefuitor de piatră, fragmente de brichetaje. Şanţul a fost umplut cu nisip, argilă galbenă, bucăţi mărunte de cărbune, chirpici ars şi câteva fragmente de oase carbonizate. Piesele au fost descoperite la diferite adâncimi şi, în câteva cazuri, grupate. În partea superioară a şanţului a fost găsit un capac de vas aşezat cu gura în sus, asociat cu o statuetă zoomorfă fragmentară şi un vârf de săgeată de silex, iar pe fundul şanţului, se găsea un alt capac cu gura în jos. Fragmentele de statuete antropomorfe, sparte, erau răspândite pe toată suprafaţa şanţului, la adâncimi diferite. Pe fundul şanţului erau urme de pământ roşu ars, depuneri de nisip amestecat cu bucăţele mici de cărbune, oase şi fragmente ceramice.

Grupul „Zeiţele de la Adâncata" include cele 21 de statuete antropomorfe, întregi şi fragmentare, de dimensiuni mari (în poziţie verticală şi şezând), mijlocii şi mici. Unele piese păstrează urme de pictură cu alb şi cu roşu, altele sunt decorate cu elemente de podoabă (coliere) şi cu piese vestimentare (şorţuri, centuri). La examinarea macro- şi microscopică, s-a remarcat că majoritatea statuetelor au urme de cariopse (graminee) vizibile la suprafaţă, altele au seminţe înglobate în pastă, în diferite zone anatomice. În faza Cucuteni A-B, considerată de tranziţie, plastica antropomorfă nu diferă prea mult faţă de cea anterioară, din faza Cucuteni A; nici ulterior, în faza Cucuteni B, tipologia statuetelor antropomorfe nu se modifică. Sunt importante, în acest sens, similitudinile dintre piesele din şanţul de fundare de la Adâncata şi cele descoperite în staţiunile de la Buznea – *Silişte* (jud. Iaşi), din etapa Cucuteni B_{1a}, şi Ghelăieşti (jud. Neamţ), din etapa Cucuteni B_1. Practicile de fundare cunoscute

în cadrul civilizației cucuteniene se referă, în general, la ritualuri de cult desfăşurate în momentele construirii şi refacerii locuinţelor, precum și legate de confecţionarea vetrelor. În acest context, descoperirea „Zeițele de la Adâncata”, asimilabilă cu un ritual de fundare a așezării, este singulară pentru cultura Cucuteni, faza A-B_1.

Complexe funerare ale culturii Dudești descoperite la Căscioarele, jud. Călărași – Done Şerbănescu (MCG Oltenița), Alexandra Comșa (IAB)

Autorii prezintă două complexe funerare, descoperite într-o aşezare atribuită culturii Dudeşti, faza Cernica, situată pe un bot de terasă de pe malul drept al lacului Cătălui, în curtea unor locuitori din vatra comunei Căscioarele. Cu mai mulţi ani în urmă, printr-un sondaj arheologic, a fost identificată aşezarea, prilej cu care a fost stabilită şi stratigrafia, iar materialele arheologice recoltate au fost depozitate la Muzeul Civilizaţiei Gumelniţa din Olteniţa.

În urma unei sesizări că în aşezarea culturii Dudeşti s-ar afla şi morminte, în anul 2012 s-a făcut un sondaj arheologic, pe o mică suprafaţă din curtea unui locuitor. În secţiunea trasată, la adâncimea de 0,70 m, au fost descoperite două morminte de copii, în care scheletele erau aşezate pe spate, cu mâinile întinse pe lângă corp sau pe bazin, iar craniul era orientat spre sud. Mormintele se aflau la marginea aşezării, dar în apropierea unei locuinţe bordei, care, din motive obiective, nu a putut fi cercetată. Cele două schelete descoperite în morminte erau însoțite de inventar funerar. În mormântul nr. 1, în care era depus un copil *Infans* I, la gâtul scheletului s-a aflat o mărgică din cochilie de scoică de râu, sidefată, iar în zona mâinilor s-a găsit un mic răzuitor din silex. În mormânt s-a mai descoperit şi o vertebră de peşte (somn), considerată drept ofrandă alimentară, hrană pentru cel decedat în lumea de dincolo.

La picioarele scheletului din mormântul nr. 2, în care se afla un schelet care a aparţinut unui copil în vârstă de 10–12 ani, a fost descoperit un vas de lut, aşezat cu gura în sus, o dovadă că, în momentul depunerii, vasul conţinea un aliment lichid. Vasul are formă bitronconică şi este modelat din pastă cu pietricele, nisip şi pleavă în compoziţie. Vasul descoperit în mormântul nr. 2 își găseşte bune analogii în formele de vase descoperite în necropola aparţinând culturii Dudeşti de la Cernica. Şi ritualul funerar practicat în cazul celor doi copii își găseşte analogii în necropola de la Cernica, cu toate că, uneori, membrii comunităţilor culturii Dudeşti depuneau morţii în morminte şi în poziţie chircită, fapt atestat prin descoperirea unui mormânt de inhumaţie în aşezarea eponimă, ca şi în aşezarea de la Cernica.

Obiceiul funerar de a înmormânta copiii în cuprinsul aşezărilor are o lungă tradiţie în neolitic şi eneolitic şi poate fi pus în legătură cu un anumit ritual, generat de dorinţa familiei de a-şi avea copiii aproape, chiar şi după moartea lor. Descoperirea funerară de la Căscioarele – *Fântâna lui Brebu* are menirea să îmbogăţească documentarea existentă cu privire la obiceiurile funerare, destul de variate, practicate de către comunităţile culturii Dudeşti.

Despre copii în context funerar. Studiu de caz: cimitirul Hamangia de la Cernavodă – Columbia D – Raluca Kogălniceanu (IAB)

Problema sub-reprezentării copiilor în context funerar este bine cunoscută pentru neoliticul şi eneoliticul din sud-estul Europei. Autoarea dorește, însă, să își îndrepte atenția spre copiii care sunt prezenţi în contexte funerare.

A fost prezentată situaţia resturilor umane de sub-adulţi din cimitirul culturii Hamangia de la Cernavodă – *Columbia D* (jud. Constanţa) şi a fost comparată situaţia întâlnită în acest sit cu cea din cimitirul contemporan şi atribuit aceleaşi culturi de la Durankulak (Bulgaria), precum şi cu cea din cimitirul din aceeaşi epocă, cercetat la Cernica, lângă Bucureşti.

Cercetări preventive la Iclod, jud. Cluj (2015–2017). Studiu preliminar privind mormintele de inhumație aparținând neoliticului târziu – Mihai Gligor, Ana Fetcu, Doru Bogdan, Alina Bințințan, Ancuța Bobînă (U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia), Anastasia Brozou (U Aarhus)

Cercetările preventive, derulate de către un colectiv de arheologi de la Universitatea din Alba Iulia, între 2015–2017, la Iclod (jud. Cluj), au permis identificarea, până în acest moment, a unui număr de 25 morminte de inhumaţie aparţinând grupului Iclod. Raportat la topografia cunoscută a sitului fortificat și a celor două necropole cercetate în trecut de către Gh. Lazarovici și Zoia Maxim, investigaţiile preventive din perioada 2015–2017 au vizat zona de sud-est, aflată în imediata apropiere a râului Someș.

Analizele antropologice, efectuate până în acest moment al cercetării asupra unui număr de 16 indivizi, au evidenţiat șase non-adulţi, cinci indivizi de sex masculin și doi indivizi încadrați în sexul feminin. Starea relativ precară de conservare a resturilor scheletice umane a determinat imposibilitatea stabilirii sexului a trei dintre indivizii supuși analizei macroscopice. Din perspectiva stabilirii vârstei în momentul decesului, limitele cercetării autorilor sunt atinse de un individ non-adult, cu vârsta estimată la 3,5 ani, și de un individ care s-ar încadra până spre intervalul de 55 de ani. O serie de indici patologici sunt prezenți asupra mostrei scheletale, o proporție ridicată având afecțiunile dentare și bolile cu caracter degenerativ-distrofic. Un procent ridicat dețin și leziunile de tip cribrotic, evidente asupra cutiei craniene.

Inventarul funerar este tipic pentru grupul Iclod și constă în principal din vase ceramice, dar include și podoabe lucrate din os.

Particularitățile ritului funerar practicat de comunitățile eneolitice târzii de tip Gordinești din interfluviul Prut – Nistru – Ghenadie Sîrbu (IPC–AȘM Chișinău)

În stadiul actual al cercetării, *facies*-ul de tip Gordineşti este reprezentat de 11 situri funerare, incluse în patru grupe: cinci tumuli cu morminte principale (șapte morminte); trei necropole plane (șase morminte); două morminte în așezări; o reînhumare într-o groapă de cult dintr-o așezare.

În pofida numărului mic de date, se pot face, totuși, unele constatări referitoare la caracteristicile necropolelor plane. Acestea sunt amplasate de-a lungul promontoriului (Gordineşti – *La izvor*) sau al terasei râului (Tătărăuca Nouă XV). În cazul mormântului de la Mereşeuca I – *Cetăţuie*, poate fi observată orientarea defunctului spre centrul sitului.

Pentru niciun mormânt nu este specifică prezenţa ocrului; în schimb, sunt atestate simboluri ale vetrei şi focului, manifestate prin: cenuşă şi funingine (Mereşeuca I – *Cetăţuie*), cenuşă (Gordineşti – *La izvor*), fragmente de lut ars (Tătărăuca Nouă XV), cărbune (Pocrovca V – *Hîrtopul Munteanu*), urme de arsură pe pereţii gropii mormântului (Tăura Nouă), urme de arsură pe oasele scheletului şi prezenţa cărbunelui în mormânt (resturi ale rugului ritual, din care era constituită prima manta a tumulului de la Obileni).

De altfel, tumulul 4 de la Obileni se evidenţiază prin complexitatea şi diversitatea ritualului funerar, pus în legătură directă cu organizarea spaţiului de sub tumul şi a mantalei propriu-zise (parţial un cromleh, două gropi, un vas în manta).

Autorul susţine că ritul funerar reprezintă unul dintre cele mai conservatoare elemente culturale. Acesta determină cel puţin două caracteristici de bază în evoluţia sa: reflectarea semnificativă a stabilităţii sau regresului şi schimbările culturale, care se manifestă, mai înainte de toate, în aşezări. De aceea, specificul şi legităţile observate în ritul funerar merită o atenţie deosebită, nu atât din punct de vedere al reflectării efectelor reciproce sau de modă pe termen scurt, cât ca reprezentări de bază, care permit cercetarea detaliată a unei culturi sau a unui grup cultural, în lipsa datelor despre aşezări.

Alb și roșu pe ceramica Boian de la nord de Dunăre. Rezultatele determinărilor arheometrice – Vasile Opriş (MMB), Radu-Alexandru Dragoman (IAB), Dragoş Mirea, Radu Andrei, Mihai Straticiuc, Corina Anca Simion, Maria-Mihaela Manea, Mădălina Răvar (IFIN–HH), Ioana Stănculescu (IFIN–HH/FC DCF–U București), Lucreția Miu, Laurențiu Dinca (INCDTP)

Încrustarea cu pastă albă în excizii realizate pe suprafețele exterioare ale vaselor reprezintă una dintre caracteristicile definitorii ale ceramicii Boian. În ultimele două faze (Vidra și Spanțov) are loc o utilizare tot mai frecventă a pastei roșii, aplicate pe diverse zone ale vaselor, fiind de obicei rezervată suprafețelor interioare și, în cazuri mai rare, celor exterioare. Ipoteze privind natura și tehnologia de obținere a compușilor albi sau roșii de pe ceramica Boian au fost exprimate încă de la primele studii în domeniu, însă determinările bazate pe analize arheometrice sunt puține și relativ recente.

Scopul acestei comunicări este de a prezenta principalele rezultate, precum și de a sublinia aportul analizelor arheometrice la înțelegerea unor alegeri tehnologice ale oamenilor din trecut, privind substanțele utilizate în decorarea ceramicii. În acest sens, autorii vor corobora informațiile din studii deja publicate de date și interpretări mai noi, din două studii în curs de publicare. Cele din urmă reprezintă fructificarea unei colaborări interdisciplinare recente între arheologi şi specialişti în domeniul fizicii şi chimiei, prin care au fost analizate fragmente ceramice decorate Boian – Spanțov, descoperite în contexte clare. Pentru a determina compoziția chimică, au fost utilizate metodele *in air* PIXE şi EDAX, pentru identificarea fazelor mineralogice au fost aplicate tehnicile FT-Raman și FT-Infrared, iar pentru observarea microstructurilor, a fost utilizată microscopia electronică spectrală (SEM). În final, au fost prezentate modele interpretative ale rezultatelor obținute până în prezent, precum şi direcțiile de cercetare planificate pentru viitorul apropiat.

Obținerea timpurie de produse lactate în neoliticul din România? Analizele reziduale de lipide de pe vase de la Radovanu – La Muscalu și Șoimuș – La Avicola (Ferma 2) (mileniul al V-lea BC) – Cristian Ștefan (IAB), Amy Nicodemus (DAA–U Wisconsin), Ressano Desouza-Machado (DCB–U Wisconsin)

Rolul produselor secundare în societățile neolitice timpurii, inclusiv al produselor lactate, este un subiect important de câteva decenii încoace. De la studiul important al lui Andrew Sherratt, despre aşa-numita „secondary products revolution”, dovezile acumulate au arătat că evoluția acestora nu a fost simultană, iar în cazul particular al produselor lactate, a fost mai timpurie decât se credea. Dovezi directe ale unei exploatări timpurii a laptelui au fost găsite utilizând analizele reziduale în situri din Orientul Mijlociu până în Europa de Est şi se pare că produsele lactate erau parte din ceea ce s-a numit „Neolithic package”, adoptat în toată Europa.

O întrebare persistentă a fost aceea despre forma în care produsele lactate au fost consumate, având în vedere intoleranţa la lactoză a populaţiilor timpurii. Produse lactate fermentate, precum brânza, au fost sugerate pentru consum încă din neoliticul timpuriu. Cercetări recente, întreprinse de Salque, Bugucki *et alii* pe strecurători din Polonia, datate în neolitic, susţin această idee.

Autorii combină analiza reziduală a lipidelor cu cercetările arheozoologice, în încercarea de a clarifica rolul produselor lactate în neoliticul din România. Ca parte a acestei probleme mai largi, autorii se concentrează, de asemenea, şi pe utilizarea strecurătorilor (sau a vaselor-sită) din regiunea studiată.

Studiul unor podoabe neolitice din jad folosind microscopul electronic prevăzut cu analizor de raze X – Bogdan Constantinescu, Paul Mereuță, Daniela Stan (IFIN–HH), Done Șerbănescu (MCG Oltenița)

Termenul „jad” acoperă două tipuri de minerale: nefritul (elemente chimice dominante Ca, Mg, Fe, Si şi O) şi jadeitul (elemente chimice dominante Na, Al, Si, O), minerale care se aseamănă prin aspect (mai ales culoare). Jadul a fost folosit încă din neolitic în producerea podoabelor (amulete,

pandantive, cercei), deoarece se şlefuieşte frumos. În România, obiecte neolitice din jadeit, provenind din Alpi, au fost identificate de către Pierre Petrequin prin spectroradiometrie şi au fost publicate, împreună cu Done Şerbănescu şi alţi cercetători, într-o sinteză a descoperirilor de acest fel din România, Bulgaria şi Ucraina. Autorii au prezentat analiza unor podoabe neolitice din nefrit, găsite în sudul Munteniei, în siturile de la Căscioarele şi Sultana, de către Done Şerbănescu. Identificarea s-a făcut prin spectre de raze X în microscopul electronic Zeiss EVO MA15, recent achiziţionat în IFIN–HH, punându-se în evidenţă prezenţa dominantă a Ca, Mg, Fe, Si şi O. Acurateţea metodei a fost testată pe două mostre de nefrit (originare din China), certificate geologic. Cele mai importante rezultate sunt identificarea nefritului în doi cercei găsiţi la Căscioarele şi într-un pandantiv sub formă de picioruş găsit la Sultana. Verificarea metodei autorilor s-a făcut pe două pandantive de jadeit, analizate anterior de către Pierre Petrequin, în cazul cărora au fost puse în evidenţă Na, Al, Si, O. Fiind vorba de primele artefacte din nefrit identificate analitic pe teritoriul românesc, este prezentată şi o comparaţie cu descoperiri similare din Serbia (amuleta de la Zmajevac, asemănătoare ca aspect pandantivului găsit în 1951 la Sălcuţa) şi Bulgaria, discutându-se posibilitatea provenienţei lor dintr-o sursă balcanică (cealaltă sursă europeană, sudul Poloniei, este mai greu de luat în considerare), precum şi teoria „culturii nefritului” în neolitic, a arheogeologului bulgar Ruslan Kostov. De remarcat că în Ungaria nu s-a găsit până acum vreun obiect de nefrit, ceea ce întăreşte ipoteza unei origini balcanice în cazul pieselor analizate de autori. Au fost prezentate şi analizele unor podoabe din cupru nativ şi malachit găsite la Sultana, precum şi analiza unor mostre de cupru nativ din Michigan, prezentând incluziuni de malachit, ceea ce explică prezenţa lor împreună în mărgelele neolitice, omul primitiv fiind probabil atras de cele două culori: arămiu–auriu a cuprului şi verde a malachitului.

Folosirea valvei de Unio sp. pentru confecţionarea podoabelor în Eneoliticul din sudul României – Monica Mărgărit (UV Târgovişte), Valentin Radu (MNIR/în proiect IAB)

În perioada eneoliticului, comunităţile umane din sudul României au exploatat scoicile de apă dulce, din genul *Unio*, în scopuri alimentare, iar valvele lor pentru realizarea obiectelor de podoabă. În studiul de faţă, se vor analiza perlele circulare, principala categorie tipologică în care au fost transformate aceste valve. Prelevarea din diferite contexte ocupaţionale (zone de deşeuri, locuinţe) a acestor podoabe, în diferite stadii de prelucrare şi utilizare, de la aşchii desprinse din valvă la piese finite, cu un grad avansat de uzură, dovedeşte că prelucrarea se realiza în aşezare, după care piesele foloseau împodobirii membrilor comunităţii. De asemenea, sunt prezente „stocuri” de perle circulare finite, dar fără urme de uzură, dovedind un management atent al acestui produs, care să permită înlocuirea, la nevoie, a pieselor deteriorate sau pierdute. Alegerea valvei de *Unio sp.* nu a fost întâmplătoare, fiind uşor de recoltat dintre resturile culinare (în unele aşezări, mai ales în tell-urile gumelniţene, contribuţia nutritivă a acestei bivalve fiind substanţială), dar, în acelaşi timp, având o structură destul de dură, care să permită rezistenţa podoabelor în timp. Pentru identificarea costurilor investite în manufacturarea acestor perle circulare, s-a desfăşurat un program experimental, care să înregistreze toate variabilele (achiziţia materiei prime, materialele folosite, timpul necesar pentru fiecare etapă tehnologică). Perlele au fost apoi reunite în brăţări şi purtate, cu scopul de a identifica modul de evoluţie al uzurii. Comparând piesele experimentale cu cele arheologice, se poate stabili veridicitatea ipotezelor privind modul de prindere al acestor podoabe.

Aspecte tehnologice ale prelucrării aurului la comunităţile eneolitice de la nord de Dunăre – Katia Moldoveanu (MNIR)

Cercetările arheologice din siturile aparţinând perioadei eneoliticului au scos la lumină, alături de numeroase artefacte din diverse materiale, şi obiecte lucrate din aur. În această privinţă, cultura Gumelniţa ocupă un loc aparte, cu o mare cantitate de aur descoperită în siturile de la nord şi sud de

Dunăre, între care se remarcă în mod deosebit necropola de la Varna. Obiecte de aur au fost descoperite, mult mai rar, și în cultura Cucuteni.

Pentru obiectele de aur descoperite la nord de Dunăre, primele studii despre tipologia acestei categorii de piese au fost realizate în anii ’60–’70 ai secolului trecut, de către Eugen Comșa sau Hortensia Dumitrescu. În ultimii ani, piesele de aur au făcut obiectul unor complexe analize prin tehnici de investigare non-invazivă (XRF, microscopie electronică etc.), realizate în cadrul Secției de Investigații Fizico-Chimice și Biologice din cadrul Muzeului Național de Istorie a României. Au fost studiate diverse categorii de piese: sârme, verigi, pandantive, brățări, în general mici obiecte de podoabă. Au fost clarificate o serie de aspecte, precum compoziția chimică, și au fost evidențiate unele detalii tehnologice de fabricare. Prezentarea analizează mai multe piese din aur aflate în patrimoniul MNIR, descoperite în situri gumelnițene și cucuteniene.

[***Noi perspective asupra așezărilor de tip tell din sudul României***] – Radian Romus Andreescu (MNIR)

Așezările de tip tell din sudul României au fost, în ultimii anii, o preocupare constantă a specialiștilor în epoca eneolitică. Săpături, cercetări de teren, investigații geofizice, perspective aeriene, toate acestea au dus la rafinarea cunoștințelor noastre despre acest tip de așezare. Recunoașterile aeriene, spre exemplu, au completat imaginea asupra mediului natural în care sunt amplasate tell-urile și au permis observarea câtorva detalii interesante referitoare la forma lor. Măsurătorile geofizice au adus clarificări în ceea ce privește densitatea locuirii și sistemele de protecție ale tell-urilor, iar cercetările geomorfologice au nuanțat ipotezele despre geneza acestui tip de așezare. Cercetările de teren au relevat o mare diversitate în ceea ce privește amplasamentul tell-urilor. A putut fi identificată, pentru anumite zone, existența unor tipare, cum este cel din Valea Teleormanului, unde multe situri sunt amplasate în zone joase, de luncă, protejate de terase.

Un alt fapt interesant este acela că, odată ales amplasamentul așezării, locuitorii fac o serie de amenajări în vederea optimizării locuirii, inclusiv sisteme de protecție.

Dincolo de criteriile geomorfologice utilizate de specialiști pentru clasificarea tell-urilor (în luncă, pe terase, pe insule etc.), rămâne deschisă discuția despre rolul acestor așezări în cadrul societății eneolitice. Forma, mărimea, durata, bogăția inventarului arheologic, ca și amplasamentul în teritoriu sau legăturile dintre situri ar trebui analizate contextual, pentru a încerca să răspundem la numeroasele întrebări legate de rolul și funcția acestui tip de așezare.

Co-evoluție om – mediu animal în tell-ul eneolitic de la Hârșova – Adrian Bălășescu (IAB), Valentin Radu (MNIR/în proiect IAB)

Studiul reprezintă o analiză sintetică a datelor paleofaunistice obținute pentru așezarea eneolitică de la Hârșova – *tell* (județul Constanța). Nivelurile arheologice din care provin materialele studiate au fost datate în mileniile V–IV a.Chr. și aparțin culturilor Boian, Gumelnița și Cernavodă I.

Cercetările arheologice din ultimii 25 de ani de la Hârșova – *tell* au furnizat o cantitate de materiale faunistice reprezentative pentru cele trei niveluri culturale, care a permis trasarea principalelor caracteristici ale paleoeconomiei animaliere, în principal legate de creșterea animalelor domestice (bovine, ovicaprine și porcine), culesul scoicilor, pescuit sau vânătoare.

Creșterea animalelor avea rolul cel mai important în cadrul vieții comunităților de la Hârșova – *tell*. În evoluția crono-culturală, analizând numărul de resturi, se observă că această activitate se diminuează spre 60%. Ponderea bovinelor scade, în timp ce procentajele ovicaprinelor și porcinelor cresc în perioada evoluției dintre culturile Boian și Gumelnița.

O altă trăsătură a locuirii de la Hârșova este legată de fenomenul cynofagiei, care este specific doar comunităților culturilor Gumelnița și Cernavodă I. Vânătoarea a crescut constant ca importanță, din timpul culturii Boian până în timpul culturii Cernavodă I. Speciile cele mai vânate erau mistrețul și cerbul.

Culesul scoicilor şi pescuitul sunt activităţi care completează dieta locuitorilor de la Hârşova.

Studiul comparativ al diverselor structuri arheologice a permis surprinderea unor aspecte legate atât de strategiile alimentare adoptate, cât şi de caracterizarea şi evoluţia mediului din jurul sitului.

Această lucrare a fost susţinută de un grant al Autorităţii Naţionale pentru Cercetare Ştiinţifică, CNCS – UEFISCDI, număr de proiect PN-III-P4-ID-PCE-2016-0676.

Pietrele – Măgura Gorgana. Campania 2017 – Meda Toderaş (IAB), Svend Hansen, Katrin Beutler (DAI–Eurasien Abteilung, Berlin)

În campania din anul 2017, cercetările arheologice din tell-ul de la Pietrele – *Măgura Gorgana,* jud. Giurgiu, s-au axat pe cercetarea de teren propriu-zisă, prelucrarea şi analizarea materialului arheologic, precum şi pe cercetarea interdisciplinară.

Pe tell, activitatea de cercetare s-a desfăşurat în cele două suprafeţe (suprafaţa B şi suprafaţa F). Pentru delimitarea locuirii neolitice, în aşezarea plană din jurul tell-ului au fost deschise două noi suprafeţe (L-2017, la nord de tell, şi H-2017, la est de tell), iar, pentru a verifica o serie de anomalii vizibile în planul geomagnetic, la vest de tell au fost deschise alte două suprafeţe noi, V şi W.

Pe tell, în suprafaţa B, odată cu documentarea profilului magistral de est, cercetarea arheologică s-a încheiat definitiv, iar în suprafaţa F cercetările s-au desfăşurat în suprafaţa F propriu-zisă (5 × 14m) şi în extinderea estică a acesteia, numită F-Est (4 × 10 m).

În suprafaţa F s-a finalizat cercetarea structurii arse identificate în campaniile anterioare, când, pe o arie de aproximativ 60 m^2, au apărut bucăţi masive de chirpici ars, provenind de la dărâmătura unei structuri de locuire. Unele bucăţi de chirpici prezentau urme de bârne şi lemne lucrate. Concentrări de vase întregi şi întregibile au fost documentate şi recoltate. Vasele din aceste zone sunt puternic arse şi deformate uneori până la vitrificare. Sub structura arsă, pe întreaga arie de cercetare, dar preponderent în partea vestică, au fost identificate mai multe bârne de lemn de mari dimensiuni, dispuse paralel. Cercetarea va continua şi anul viitor. În extinderea estică a suprafeţei F, denumită F-Est, săpătura a continuat în straturile de nivelare de sub locuinţa incendiată cercetată anterior, fiind documentate şiruri de gropi de pari care aparţin sistemului de construcţie al acesteia.

Aşa după cum s-a menţionat mai sus, pentru delimitarea locuirii neolitice din jurul tell-ului, au fost deschise două suprafeţe. Suprafaţa H, deschisă în anul 2017 (14 × 3 m), se situează la sud şi vest de secţiunea H, cercetată în anul 2011. Descoperirile, datate în epoca neolitică, din campania 2011 au reprezentat motivul principal al extinderii acestei suprafeţe. Pe parcursul cercetării, au fost identificate şi documentate două morminte de inhumaţie şi oase umane izolate, situate la diferite adâncimi, precum şi o structură de chirpici ars, în partea vestică a suprafeţei. Suprafaţa L/2017 (10 × 6 m) este situată la vest de suprafaţa L/2013. Astfel, sub stratul de humus negru, s-a săpat într-un sol brun-deschis, într-un strat cu grosimea de 20–30 cm, sub care au fost identificate şi cercetate 12 complexe arheologice, printre care se remarcă unele cu materiale neolitice.

Pentru verificarea unor anomalii vizibile în planul geomagnetic, la vest de tell au fost deschise două noi suprafeţe. În suprafaţa V (10 × 7 m), deschisă la vest de tell, s-a cercetat un singur mormânt de inhumaţie, fără inventar. Nu au fost identificate alte complexe arheologice. Nu departe de suprafaţa V, s-a deschis o nouă suprafaţă, denumită suprafaţa W (6 × 6 m). Astfel, sub stratul de colluvium, gros de aproximativ 1 m, au fost surprinse resturile unei locuinţe incendiate, de mari dimensiuni. În aria cercetată, au fost identificate parţial laturile vestică şi sudică ale acesteia, complexul dezvoltându-se spre nord şi spre est. Sub bucăţile masive de chirpici, provenind de la pereţii căzuţi, au fost documentate mai multe vase întregi şi întregibile, precum şi un cuptor de formă rectangulară (1,20 × 1,20 m), lângă care era lipită o instalaţie din lut. Merită menţionat un vas de provizii de mari dimensiuni, spart pe loc. În această suprafaţă, cercetarea va continua şi în campania viitoare.

Câteva remarci referitoare la bronzul timpuriu din Moldova, pe baza descoperirilor de la Bodești – Cetățuia Frumușica – Roxana Munteanu (MJ Buzău)

În cursul unor cercetări arheologice, de dată relativ recentă, desfăşurate la Bodeştii de Jos – *Cetăţuia Frumuşica* (jud. Neamţ), au fost identificate segmente ale unor structuri atribuite epocii bronzului.

Situl de la Frumuşica este mai bine cunoscut pentru consistentele depuneri cucuteniene, dezvelite în cursul cercetărilor din anii 1928–1940, dar o oarecare atenţie au primit de-a lungul timpului şi cele câteva fragmente ceramice specifice perioadei timpurii a epocii bronzului.

Structurile menţionate – un şanţ îngust săpat în buza terasei şi o „pânză” de pietre, printre care se regăsesc fragmente de vase – puse în evidenţă în cursul cercetărilor derulate între 2011–2013, au permis o analiză mai atentă a stratigrafiei şi o reinterpretare a descoperirilor anterioare.

O componentă a studiului întreprins a reprezentat-o determinarea limitelor cronologice ale secvenţei corespunzătoare epocii bronzului. În acest context, pe baza analogiilor ceramice, cea mai timpurie secvenţă ocupaţională post-eneolitică de pe platoul *Cetăţuii Frumuşica* a fost iniţial plasată în prima jumătate a mileniului al III-lea a.Chr. Cele două date radiocarbon, obţinute de curând, infirmă, însă, datarea tradiţională, arătând că elementele atribuite bronzului timpuriu de aici sunt semnificativ mai vechi.

Cronologia descoperirilor de la *Frumuşica* este discutată în contextul tradiţiilor culturale specifice finalului eneoliticului şi începutului epocii bronzului din spaţiul est-carpatic.

Comunități și cadre culturale mixte: cercetări arheologice la Șoimești (jud. Prahova) – Alin Frînculeasa (MJIA Prahova), Daniel Garvăn (MJ Buzău), Bianca Preda (MJIA Prahova)

Dispus pe marginea carenei descrise de primele dealuri subcarpatice, situl arheologic se află la V de satul Șoimești (comuna Ceptura) și la N de Valea Semanului, localitate componentă a orașului Urlați. Aflat la o altitudine de maximum 446 m, este amplasat pe dealul Merez, care are o formă conică, fiind dominat de un platou cu diametrul de circa 90 m.

Prin săpăturile arheologice, derulate între anii 2014–2017, autorii au urmărit să evalueze potențialul acestui sit și, în același timp, să stabilească o strategie de cercetare pe termen scurt și mediu. A fost descoperită o așezare în care apar amestecate elemente care au o origine sudică (cultura Glina) și altele intracarpatice (culturile Schnekenberg, Jigodin), la care se adaugă prezențe stepice specifice spațiului nord-vest pontic. Alături de descoperirile din aşezare, în anul 2016 a fost cercetat un mormânt, cu un inventar excepțional prin bogăție și caracteristici culturale, care oferă o perspectivă a interacțiunii și integrării/contactelor pe spații largi ale comunității din acest sit. Datele radiocarbon încadrează această așezare și mormântul în a doua treime a mileniului al III-lea a.Chr.

Sub depunerea arheologică atribuită epocii bronzului se află un nivel de locuire în care apar amestecate fragmente ceramice şnurate cu cochilii pisate în pastă și ceramică de tradiție Cucuteni. A fost cercetată o locuință de suprafață incendiată. Alături de ceramică din cele două categorii, au fost descoperite unelte, ca și resturi de la un război de țesut. Această descoperire datează din mileniul al IV-lea a.Chr., probabil cândva din a doua sa treime.

Poziționarea așezării de la Șoimești pe o culme de deal, care domină peisajul, pare să ofere o perspectivă în care orizontul se lovea de Munții Carpați, și, în același timp, îndemna la explorare. Aşezarea se învecinează cu alte situri din epocă, precum Năieni – *Colarea*, Năeni – *Zănoaga*, Pietroasa Mică – *Gruiu Dării*, Sărata Monteoru, Tohani. Dincolo de Carpați, la aproape 90 km, se află situl eponim al culturii Schnekenberg. Spre sud, se deschide Câmpia Română, ocupată în mileniul al III-lea de comunitățile de păstori veniți din nordul Mării Negre, pe o rută deschisă încă din ultima treime a mileniului al V-lea. Mai spre sud-vest prosperau comunitățile care definesc cultura Glina.

Depozitul de piese de metal de la Feldioara – Anca-Diana Popescu (IAB)

În vara anului 2014, în timpul lucrărilor de restaurare a cetății medievale de la Feldioara, a fost descoperit un depozit format din trei piese de metal: un topor cu gaură de înmănușare transversală, cu manşonul rupt din vechime, un topor plat, întreg şi un pumnal cu placă de prindere, fragmentar. Depozitul aparține perioadei timpurii a epocii bronzului.

Piesele din depozit au fost examinate sub aspect tipologic şi s-a urmărit răspândirea în spațiu a pieselor similare şi a contextelor în care acestea au fost descoperite. În continuare, discuția s-a concentrat asupra structurii depozitelor de piese de cupru/bronz din perioada timpurie a epocii bronzului găsite în spațiul carpato-dunărean.

Necropola de incinerație de la Baley (NV Bulgariei) și câteva probleme ale epocii bronzului la Dunărea de Jos în mileniul al II-lea a.Chr. – Stefan Alexandrov, Tanya Hristova, Georgi Ivanov (INAM Sofia)

Primele morminte de incineraţie de la Baley au fost descoperite în anul 2009, la cca 400 m sud-est de aşezarea cercetată în 1970–1989. În cele şase campanii de cercetare, efectuate începând cu anul 2010, au fost descoperite 81 de complexe arheologice. 21 dintre acestea sunt morminte din epoca mijlocie a bronzului, databile anterior anului 1500 a.Chr. (cultura Verbicioara, faza a III-a). 62 de complexe se datează în a doua jumatate a mileniului al II-lea a.Chr., dintre care 54 sunt morminte (cu 75 de indivizi), iar opt sunt complexe legate de practicile funerare.

Până în momentul de faţă, a fost cercetată cca 15% din suprafaţa necropolei, numărul total al complexelor fiind estimat la cca 700. Analiza datelor obţinute oferă posibilitatea de a discuta şi lămuri câteva dintre problemele importante legate de poziţia cronologică şi conţinutul fenomenelor culturale cunoscute sub denumirile de Verbicioara, Gârla Mare, Bistreţ – Işalniţa şi Vârtop.

Rezultatele cercetărilor arheologice efectuate în 2017 pe platoul Dumbravă, comunele Bârsești – Vrâncioaia, jud. Vrancea – Emilian Teleaga (IAB), Ecaterina Ghiță (în proiect IAB)

Prin cercetările arheologice, desfășurate, în anul 2017, pe platoul *Dumbravă* al comunelor Bârsești și Vrâncioaia, a fost terminată cercetarea grupului de patru tumuli, numerotați 39–42, începută în 2016. Au fost cercetate șapte morminte sau morminte-cenotaf, situate sub movilele 41 și 42, și, de asemenea, a fost cercetat în laborator mormântul central din movila 41, salvat într-un bloc de pământ. Mormintele aparțin culturii Monteoru. Pe baza analogiilor cu aceste descoperiri și analizei inventarului, tumulul 19, cercetat în anul 1957 de către Sebastian Morintz, poate fi atribuit aceleiași culturi. Cercetându-se complet tumulul 39, săparea lui fiind începută în 2016, au fost descoperite doar morminte-cenotaf, și anume nouă depuneri de vase, asociate într-un caz cu piese de port, situate în gropi simple, rotunde sau dreptunghiulare, cu amenajări de pietre.

Cercetându-se posibilitatea existenței unor morminte plane aparținând culturii Monteoru, a fost săpată o suprafața totală de 47,9 m^2, situată între tumuli, dar nu s-a găsit niciun mormânt. Probabil că necropola culturii Monteoru de pe platoul *Dumbravă* constă din morminte suprapuse de tumuli sau situate în imediata lor apropiere.

Cercetarea s-a realizat cu sprijinul UEFISCDI, proiectul numărul PN-II-RU-TE-2014-4-1602 („Înmormântări şi obiceiuri funerare în perioada Hallstattului târziu la Dunărea de jos") şi al Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan" din Bucureşti.

Așezarea Trinca – Izvorul lui Luca: de la paleolitic la epoca bronzului – Oleg Levițki (IPC–AȘM Chișinău)

Localitatea Trinca este amplasată în partea de vest a Podișului Moldovei de Nord, iar așezarea, cu mai multe orizonturi cultural-cronologice, Trinca – *Izvorul lui Luca*, este situată la 2,5 km spre sud de periferia sud-vestică a satului, pe un promontoriu, format de un meandru, pe malul drept al râulețului Draghiște.

În decursul mai multor campanii de investigații, în așezare a fost cercetată o suprafață de peste 6000 m^2, identificându-se niveluri de locuire din diverse epoci cultural-istorice. Autorul prezintă vestigiile care se referă la nivelurile de locuire din epoca paleoliticului superior, perioada de tranziție de la eneolitic la epoca bronzului și epoca bronzului.

Cu privire la nivelul de locuire din epoca paleoliticului superior, s-a constatat că, pentru confecționarea uneltelor, a fost utilizat doar silexul calitativ, zis „de Prut". Structura inventarului, formată din gratoare, burine, racloare, piese bifaciale, vîrfuri, sfredele, lame retușate, așchii retușate corespunde grupelor de piese atribuite tehnocomplexului aurignacian din zona dintre Carpați și Nistru, proprii culturii din paleoliticul superior cu caracteristici tipologice distinctive – „cultura Prut".

Nivelului de locuire din perioada de tranziţie de la eneolitic la epoca bronzului i se atribuie: vestigiile de la trei locuinţe de suprafaţă, două cuptoare de ars ceramica, de tipul celor cu două camere suprapuse, despărţite de un perete median, trei gropi, o colecţie reprezentativă de ceramică și de piese de inventar. Aspectul tehnologic, morfologic și stilistic al ceramicii și tipurile pieselor de inventar permit atribuirea acestui orizont cultural-cronologic grupului cultural Gordineşti.

Vestigiile din epoca bronzului, în primul rând ceramica, prin aspectul ei tehnologic, morfologic și al ornamentației, precum și anumite piese de inventar, reprezentate exclusiv prin piese de silex, piatră șlefuită și os, vin să confirme faptul că, în perioada timpurie a epocii bronzului, pe promontoriul de la Trinca a existat o stațiune sezonieră a culturii cu ceramică ornamentată cu şnur, eventual, a grupului Edineţ, iar în perioada mijlocie au existat o așezare a culturii Komarov și vestigii sporadice caracteristice culturii Mnogovalikovaja.

Așezarea Trinca – Izvorul lui Luca în epoca hallstattiană – Livia Sîrbu (IPC–AȘM Chișinău)

Aşezarea Trinca – *Izvorul lui Luca* este localizată pe teritoriul comunei Trinca, raionul Edineţ, în partea de nord-vest a Republicii Moldova. Este amplasată pe un promontoriu, pe suprafaţa căruia se evidenţiau clar mai multe pete de culoare cenuşie, de formă ovală, cu diametrele de 16 ×18 m şi distanţa dintre ele de 20–25 m. Petele erau dispuse în grupuri, iar, în urma investigaţiilor, s-a stabilit că ele corespund unor complexe (locuinţe de suprafaţă şi adâncite, vetre, cuptoare, platforme şi gropi).

Vestigiile descoperite în urma cercetărilor de teren sunt numeroase, ceea ce a permis identificarea mai multor niveluri de locuire (din paleolitic până în perioada hallstattiană târzie). Orizontul atribuit epocii hallstattiene (timpurii, mijlocii şi târzii) este cel mai consistent şi permite urmărirea evoluției consecutive a așezării.

Ceramica lucrată cu mâna este caracteristică pentru perioada hallstattiană timpurie. Din punct de vedere tehnologic, se deosebesc două categorii principale: ceramica fină şi de uz comun. Prima categorie include ceramica modelată din lut amestecat cu cioburi mărunt pisate, cu suprafaţa lustruită, și culoarea variind de la negru până la galben-cenuşiu. A doua categorie include ceramica modelată dintr-o pastă mai grosieră, amestecată cu cioburi pisate de granulaţie mare, cu suprafaţa prelucrată neglijent, persistând culoarea galben-cenuşiu sau cărămiziu-cafeniu.

Faptul că așezarea a continuat și în perioada hallstattiană mijlocie poate fi demonstrat prin prezenţa vaselor de tip lalea, ornamentate cu brâu alveolat, plasat pe umăr, în asociere cu şirul de găuri sub buză. Aceste vase apar către mijlocul secolului al X-lea a.Chr. şi persistă până în prima jumătate a secolului al VIII-lea a.Chr.

Continuarea vieţuirii în aşezare până la hotarul dintre secolele VII/VI – începutul secolului al VI-lea a.Chr. poate fi argumentată prin existenţa ceramicii cenuşii lucrate la roată, cunoscută în

literatură drept ceramică sud-tracă, a cărei apariţie în bazinul Nistrului de Mijloc este fixată în ultimul sfert al secolului al VII-lea a.Chr.

Astfel, aşezarea ocupă un loc aparte în stabilirea succesiunii mai multor orizonturi culturale, un demers foarte complicat însă, din perspectiva desprinderii unor graniţe clare între acestea.

Niculițel – Cornet. O așezare de la începutul mileniului I a.Chr. – Sorin-Cristian Ailincăi, Florin Topoleanu, Florian Mihail (ICEM–GS)

Situl de la Niculiţel – *Cornet* a fost cercetat în urma unor săpături arheologice preventive efectuate în anii 1988 şi 2000. Cu aceste ocazii, au fost investigate aproape 200 de amenajări de habitat din prima epocă a fierului, care conţineau o cantitate mare de materiale, mai ales ceramică şi oase de animale. Analiza descoperirilor aduce noi date despre cunoaşterea comunităţilor umane ce au trăit în regiunea Dunării de Jos la începutul epocii fierului.

Săpăturile arheologice de la Seaca – Logrești, jud. Gorj. Raport preliminar privind campania 2017 – Tiberiu Vasilescu, Alexandru Ciornei (IAB), Cătălin Constantin (în proiect IAB), Vlad Cărăbişi (IAB), Ion Tuțulescu (MJ Vâlcea), Dumitru Hortopan (MJ Gorj), Radu Băjenaru (IAB)

În urma unei colaborări între Muzeul Judeţean Gorj „Alexandru Ştefulescu" şi Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", în perioada 1–25 august 2017, au fost reluate cercetările arheologice în situl de la Seaca, com. Logreşti, jud. Gorj, punctul *Capul Dealului*. Situl a fost semnalat în literatura de specialitate în 2009, în acelaşi an fiind executate şi două sondaje de verificare a stratigrafiei, suprafaţa cercetată nedepășind 45 m^2. Punctul *Capul Dealului* se află între satele Seaca şi Măru, aproape de confluenţa pâraielor cu aceleaşi nume, mărginit la vest de şoseaua care leagă cele două sate şi de dealul Seaca, iar la est şi sud de albia pârâului Seaca. Este situat pe o zonă ceva mai înălţată (1–2 m) a terasei joase din dreapta pârâului Seaca, fiind delimitat la nord de o viroagă naturală, mlăştinoasă în perioadele umede. Suprafaţa pe care apar fragmente ceramice şi urme de locuire, depistate în urma arăturilor, măsoară cca 1 ha.

În campania 2017 au fost săpaţi cca 100 m^2, observându-se din punct de stratigrafic un singur strat de locuire, gros de cca 0,40 m, sărac în materiale arheologice, ceramica fiind foarte fragmentară şi atipică, de factură grosieră, friabilă, având în compoziţie şi pe ambele suprafeţe mult nisip cu bobul mare. Au fost identificate şi săpate parţial trei structuri de locuire adâncite, cpl. 1 având o structură complexă, formată din mai multe niveluri de umplere şi cca 11 bârne/scânduri de lemn carbonizat, foarte bine păstrate. Ceramica din complexele de locuire adâncite are bune analogii în grupul Ferigile (Hallstatt târziu).

Investigații arheologice în cadrul necropolei tumulare de la Crihana Veche, punctul La Pietricei (raionul Cahul, Republica Moldova). Rezultatele campaniei 2017 – Ion Ciobanu (ANA Chişinău), Angela Simalcsik (CCA–ON Iași), Luminița Bejenaru (FB–UAIC Iași)

În vara anului 2017 au continuat cercetările arheologice interdisciplinare în cadrul necropolei tumulare de la Crihana Veche – *La Pietricei.* Obiectivul principal a fost identificarea şi cercetarea a patru movile funerare aplatizate.

Conturul tumulilor a putut fi delimitat pe baza imaginilor satelitare, fotografiilor aeriene şi sondajelor pedologice, prezentând o pată circulară de culoare mai deschisă decât restul suprafeţei prelucrate agricol. Înălţimea maximă a tumulului a putut fi estimată la 0,20 m, diametrul variind între 10 şi 14 m.

Tumulii se aflau la circa 1,95 km NNV de Aeroportul Internaţional Cahul şi la aproximativ 0,09 km V de drumul L686 care duce spre aeroport, pe un platou cu altitudinea de 204,8 m, numit *La*

Pietricei. Distanţa dintre cele patru obiective arheologice era cuprinsă între 20 şi 30 m. În procesul de cercetare arheologică au fost decopertate mantalele tumulilor 13, 14, 16 şi 18. Sub mantalele tumulilor au fost descoperite şanţuri de cult, întrerupte la extremitatea estică şi vestică, acestea fiind în legătură directă cu mormintele centrale.

Cercetarea movilelor a scos la lumină complexe funerare care aparţin culturii scitice (T 13 – trei morminte, două deranjate; T 14 – trei morminte, mormântul central deranjat; T 16 – trei morminte, mormântul central deranjat; T 18 – două morminte, mormântul central deranjat).

Seria scheletică umană deshumată din cei patru tumuli este formată din 11 indivizi, dintre care opt sunt adulţi (şapte bărbaţi şi o femeie), iar trei sunt sub-adulţi. Caracteristicile principalele ale acestei serii sunt: constituţie robustă, statură scheletică mare, fizic musculos şi puternic (entezopatii mecanice), urme ale osteoartritei, carenţe alimentare (în special la sub-adulţi).

Resturile faunistice, descoperite fie în morminte sau în umplutura gropilor, fie în şanţuri sau sub mantaua tumulilor, provin toate de la specii domestice, după cum urmează: *Bos taurus*, *Ovis aries* / *Capra hircus* şi *Equus caballus*.

Arheozoologia necropolelor din Hallstatt-ul târziu de la nord de Dunăre – Adrian Bălăşescu (IAB)

Una dintre sursele arheologice de bază pentru studiul societăților umane în perioada secolelor VII–V a.Chr. este reprezentată de necropole. Astfel, analiza necropolelor din Hallstatt-ul târziu permite crearea unei imagini asupra statutului social al indivizilor înmormântați și, implicit, o încercare de a reconstitui sistemul de organizare a societății din care respectivii indivizi provin.

La Dunărea de Jos, se poate observa că au fost evidenţiate două tipuri de amenajări funerare: tumulare şi plane. Dacă începutul perioadei Hallstatt se caracterizează mai mult prin ritul de incinerație, începând cu secolul al VII-lea a.Chr se observă o revenire parțială la inhumație, poate sub influența unui curent răsăritean.

Conform părerii autorului, una dintre cele mai mari probleme ale acestei perioade o reprezintă faptul că foarte puține necropole au fost studiate din punct de vedere antropologic și, mai ales, arheozoologic. Astfel, în necropolele hallstattiene târzii se depuneau în special ofrande de animale domestice, în mod deosebit păsări (probabil găină), ovicaprine și bovine (îndeosebi în cadrul grupului Ferigile și Bârsești) și mai puțin equide. Se remarcă, până în prezent, lipsa resturilor de porc în necropolele hallstattiene, dar cauza este dificil de întrevăzut în acest stadiu al cercetării. Necropola de la Histria face o notă discordantă, având în vedere că aici s-au identificat în exclusivitate equide (cal și măgar).

Din păcate, în acest stadiu al cercetării, nu se poate observa o predilecție a tipului de ofrandă (specie, element anatomic, vârstă biologică etc.) în raport cu vârsta și sexul defunctului, datele fiind foarte puține, variate și prezentate de o manieră extrem de diversă din punct de vedere arheozoologic.

Această lucrare a fost susținută de către două granturi ale Autorității Naționale pentru Cercetare Științifică, CNCS – UEFISCDI, proiectele PN-II-RU-TE-2014-4-1602 și PN-III-P4-ID-PCE-2016-0676.

București – Fundeni. Cercetările preventive din 2017 – Cristian Schuster, Alexandru Morintz, Raluca Kogălniceanu (IAB), Cătălin Constantin (în proiect IAB), Andrei Măgureanu, Cristian Ștefan, Adrian Bălășescu, Despina Măgureanu (IAB), Mădălina Dimache (MCG Oltenița), Cristina Georgescu (IAB), Alin Diaconu (CI), Alexandru Ciornei (IAB), Radu Văcălie (CI)

Investigaţiile arheologice preventive, derulate în 2017 pe două loturi – nr. 15 şi 17–19, pe şoseaua Fundeni, pe malul drept al Lacului Fundeni, au permis descoperirea, în principal, a unei aşezări din perioada timpurie a epocii bronzului (cultura Glina) şi a alteia getice (secolele II–I a.Chr.). Situl respectiv, menţionat în Planul Urbanistic General al municipiului Bucureşti ca fiind unul medieval târziu/modern, nu fusese, până la cercetările autorilor, inclus în Lista Monumentelor Istorice 2015 şi nici în Repertoriul Arheologic Naţional.

Urmele culturii Glina nu au fost surprinse într-un strat arheologic, ci prin câteva gropi menajere. Materialul ceramic s-a dovedit a fi unul aparţinând fazei a II-a, cu bune analogii pe teritoriul oraşului, la Militari – *Câmpul Boja*, Ciurel, Dealul Piscului etc. Prezenţa vestigiilor din perioada timpurie a epocii bronzului confirmă faptul că populaţia acestei perioade locuia cu aceeaşi intensitate pe malurile ambelor râuri – Dâmboviţa şi Colentina, care traversează astăzi Bucureştiul.

Geţii au fost atestaţi prin locuinţe, gropi menajere şi înhumări de câini. Construcţia cercetată, de dimensiuni apreciabile, a fost dotată şi cu un cuptor menajer. Cele două gropi cu înhumări de câini, cu analogii în Muntenia şi Moldova, oferă imaginea unei practici religioase specifice civilizaţiei getice. Câinii, analizaţi arheozoologic, au fost doi masculi, de dimensiuni mari, probabil folosiţi la vânătoare de către elita nobiliară din zonă.

Monede istriene de argint dintr-un tezaur descoperit recent în Republica Moldova – Ana Boldureanu (MNIM Chișinău), Aurel Vîlcu (IAB)

În vara anului 2014, în partea stângă a Nistrului, a fost descoperit un tezaur alcătuit din monede istriene de argint. Nu se cunosc date referitoare la numărul pieselor care au alcătuit tezaurul și nici locul exact de descoperire. Au fost obținute date privind 26 de piese, toate drahme de argint puse în circulație de orașul grecesc Istros. Monedele au o greutate cuprinsă între 3,80 g și 6,46 g, cu o medie de 5,27 g. Din punct de vedere stilistic și al siglelor, emisiunile din argint ale orașului Istros au fost împărțite în patru mari grupe. Toate piesele din tezaurul analizat fac parte din ultima grupă de emisiuni, cea mai numeroasă, datată până de curând în ultima jumătate a secolului al IV-lea a.Chr., cu o eventuală prelungire la începutul veacului următor. Noile cercetări au evidențiat că monedele de argint istriene din grupa a IV-a au fost bătute, cel mai probabil, în intervalul de timp cca 340/330 a.Chr.– cca 240 a.Chr., iar, după stil și sigle, se constituie în opt subgrupe, pentru care au fost propuse datări mai strânse. Aplicând, în cazul tezaurului analizat, noua cronologie a monedelor istriene de argint din grupa a IV-a, se poate constata următoarea repartiție a pieselor: patru exemplare fac parte din subgrupa IV (datată cca 313 – cca 280 a.Chr.), cinci exemplare din subgrupa V (cca 280 – cca 256/255 a.Chr.), două exemplare din subgrupa VII (în cazul tezaurului analizat, cca 280 – cca 256/255 a.Chr.) și 15 exemplare din subgrupa VIII (în cazul tezaurului analizat, cca 256/255 – cca 240 a.Chr.). Cele mai multe piese din tezaur au sigla A (15 ex.) și fac parte din ultima subgrupă, indicând, drept dată de încheiere a tezaurului, mijlocul secolului al III-lea a.Chr. Din același orizont de tezaure face parte și cel descoperit la Stolniceni, alcătuit din drahme istriene, cele mai multe cu sigla A, la care se adaugă imitații după tetradrahmele lui Filip al II-lea. Recent, alte două descoperiri de tezaure cu drahme istriene au fost semnalate la Ivancea și în împrejurimile fortificației de la Butuceni. Ambele descoperiri se înscriu în același orizont de tezaure constituit după anul 280 a.Chr., în contextul mișcărilor de populații generate de înaintarea celtică.

Structuri de habitat în fortificația getică Saharna Mare, raionul Rezina, Republica Moldova – Ion Niculiță, Aurel Zanoci, Mihail Băț (U Chișinău)

În urma cercetărilor arheologice, efectuate în anii 2001–2016, pe o suprafaţă totală de 2390 m², în situl getic fortificat Saharna Mare au fost descoperite mai multe complexe arheologice, reprezentate de cinci construcţii de suprafaţă şi circa 165 gropi menajere. Complexele, precum şi inventarul descoperit în ele, au fost publicate în două lucrări monografice, care au văzut lumina tiparului în anul 2008 şi, respectiv, în 2016.

Începând cu anul 2017, având la dispoziţie harta magnetometrică a sitului, cercetările au drept obiectiv investigarea porţiunilor aşezării unde au fost identificate anomalii pozitive, care denotă prezenţa unor structuri arse. Una dintre acestea a fost atestată în partea de sud-vest a cetăţii, la o distanţă de cca 12 m de la poalele „valului”, ea având formă ovală cu dimensiunile de cca 20 × 12 m. Cu scopul

de a cerceta depunerile arheologice pe suprafaţa anomaliei, a fost trasată o secţiune cu dimensiunile de 32 × 2 m. Ca urmare a săpăturilor, în spațiul investigat au fost descoperite patru construcţii adâncite în sol, în a căror apropiere erau concentrate 10 gropi, de dimensiuni considerabile, utilizate, probabil, pentru păstrarea proviziilor. Inventarul arheologic recuperat atât din construcţii, cât şi din gropi permite o datare prealabilă a complexelor în secolele VI–III a.Chr.

Fortificația getică Butuceni–Vest: noi cercetări, noi observații, noi surse – cum le interpretăm – Octavian Munteanu (UPS Chișinău)

Subiectul prezentării este axat pe cercetările întreprinse în ultimii ani în fortificaţia getică Butuceni–Vest. Existenţa unei linii defensive în partea de vest a promontoriului a fost semnalată încă din perioadele incipiente ale studierii microzonei. Totuși, caracteristicile acesteia au fost mai mult intuite decât cunoscute, cercetări în spațiul respectiv nefiind întreprinse până în anul 2013. În perioada mai – octombrie 2013, cu ocazia introducerii pe teritoriul Rezervaţiei cultural-naturale „Orheiul Vechi” a unui sistem de aprovizionare cu apă, au fost efectuate investigații arheologice preventive. Ca rezultat, au fost identificate şi cercetate urmele unui sistem de fortificaţie constituit din două şanţuri, un șir de gropi de pari de la construcţii din lemn şi vestigii ale unei structuri din piatră, la care se adăugau o locuinţă adâncită în sol, 26 de gropi şi un important număr de artefacte care se raportează preponderent la orizontul din epoca Latène. Analiza vestigiilor a oferit un șir de răspunsuri la întrebările privind locuirea şi organizarea defensivă a spaţiului în secolele V–III a.Chr, dar a și adus în prim-plan întrebări noi, ale căror răspunsuri puteau fi obţinute doar ca urmare a unor intervenţii suplimentare, care, de altfel, au şi fost întreprinse în următorii ani. Printre întrebările-cheie, conturate ca rezultat al cercetărilor preventive, sunt de menționat cele care vizează elementele constitutive ale fortificaţiei, respectiv tehnicile utilizate pentru edificarea acesteia, corelarea segmentului defensiv care a fost cercetat cu linia defensivă cunoscută până la declanşarea cercetărilor, dar și delimitarea traseului sistemului defensiv identificat. Imaginea Lidar recent obținută, corelată cu datele rezultate din cercetările și observaţiile de teren, a oferit un tablou care este absolut diferit față de cel vehiculat până la declanşarea cercetărilor. Prezentarea acestuia, prin analiza tuturor informaţiilor disponibile în acest moment, privind partea de vest a promontoriului Butuceni, a constituit subiectul comunicării.

Cercetările arheologice din așezarea fortificată Cetate, sat Păișani, com. Stoina, jud. Gorj. Campania 2017 – Vlad V. Zirra, Tiberiu Vasilescu, Vlad-Ștefan Cărăbiși (IAB)

Pe baza colaborării dintre Muzeul Județean Gorj „Alexandru Ștefulescu” și Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, în luna iulie 2017 au fost continuate săpăturile arheologice sistematice în situl fortificat de la Păișani, com. Stoina, jud. Gorj, punctul *Cetate*, cercetări începute în anul 2014. Situl se află pe o ramificație a Dealului Icleanu, legată de restul dealului în partea de vest și înconjurată de pante abrupte pe laturile de nord, sud și est.

În campania 2017 au fost deschise trei noi secțiuni, două dintre acestea dispuse pe cele două fortificații, iar cea de-a treia în continuarea S VIII/2016, pentru stabilirea relației stratigrafice dintre două zone fortificate. Cercetarea s-a concentrat în special asupra acestora. Intemperii repetate au împiedicat epuizarea secțiunilor X și XII/2017. Cu toate acestea, elemente de fortificare au putut fi puse în evidență. Pe de altă parte, fortificația din partea estică a așezării a oferit unele indicii privind prepararea materialelor arse, analoge situațiilor întâlnite la Coțofenii din Dos.

[***Date arheologice și antropologice privind descoperirile cu caracter funerar din epoca târzie La Tène din situl de la Craiva – Piatra Craivii***] – Cristinel Plantos (colaborator MNUAI), Ionela Crăciunescu (CNAIR SA București), Gabriel Izdrăilă (PM Alba Iulia), Daniel Tentiș (MJ Satu Mare), Andrei Soficaru (IA–FR)

Existența unor descoperiri funerare, în proximitatea centrului de putere de la Craiva – *Piatra Craivii*, din perioada târzie a epocii La Tène, a fost argumentată convingător începând cu sfârșitul deceniului trecut, în baza reinterpretării/redescoperirii unor artefacte găsite întâmplător la finalul veacului al XIX-lea. Pe baza lor, s-a creionat ideea existenței unui cimitir „familial”, dispus la poalele masivului calcaros, localizat în zona primului izvor de pe actualul drum de acces spre sit, din direcția satului Craiva.

Cu ocazia expertizării unor artefacte sustrase din situl de la *Piatra Craivii* (piese de armament ofensiv și defensiv, de harnașament, de port și de podoabă), recuperate de autorități în cursul anului 2014, s-a putut constata că multe dintre ele sunt specifice unor inventare funerare. În acest context, pe baza documentației aferente anchetei judiciare, s-a putut localiza zona din care au fost sustrase.

Pe aceste coordonate, în vara anului 2017 a fost organizată o campanie arheologică preliminară în vederea verificării arealului menționat. Cercetările au confirmat existența unor structuri cu caracter funerar, care conțineau resturi cinerare și piese de port și podoabă, specifice fazelor D1 și D2 din La Tène-ul târziu.

Pe baza acestor realități, „dosarul” necropolei de la finalui celei de-a doua epoci a fierului de la Craiva pare a fi rezolvat.

Cârlomănești. De la artefact la spațiu artizanal – Despina Măgureanu (IAB), Sebastian Matei (MJ Buzău)

Cercetările din partea centrală a platoului *Cetăţuia*, desfăşurate între 1979 şi 1981, sunt încă inedite. Trasarea unei secţiuni magistrale, care să traverseze aşezarea de la est la vest, avea ca obiectiv principal documentarea stratigrafiei sitului. În jumătatea de est a suprafeţelor cercetate, Mircea Babeş menţionează prezenţa unui atelier de prelucrare a cornului. Identificarea funcţionalităţii spaţiului s-a făcut pe baza prezenţei unor ramuri de corn de cerb și a unor piese în curs de prelucrare ori finite. Aceste materiale se găseau răspândite, alături de fragmente ceramice, pe o suprafaţă pavată cu pietre de râu.

Prelucrarea documentaţiei de şantier întocmite pentru zona cercetată în anii `80 şi analiza distribuţiei altor piese de os şi corn, descoperite în campaniile ulterioare, permit conturarea unor spaţii funcţionale în interiorul aşezării datate în secolele II–I a.Chr. de la Cârlomănești. Analiza arheozoologică a unui lot important de resturi osteologice, realizată de Georgeta El Susi, completează tabloul cu date despre faună şi despre modul de obţinere a materiilor prime. Situaţia arheologică înregistrată ar putea fi utilizată în încercarea de a face o eventuală distincţie între prelucrarea domestică a materiilor dure animale şi artizanatul de os şi corn.

Loturi importante de piese din materii dure animale, întregi sau fragmentare, în curs de prelucrare, finite ori uzate au fost descoperite şi publicate pentru aşezările de la Poiana şi Brad. Privind dincolo de tipologia artefactelor, autorii încearcă o analiză a contextelor arheologice ale acestora.

Arheologia și numismatica epocii clasice

Noi descoperiri de amfore grecești în spațiul Prut – Nistru, în perioada 2008–2017 – Natalia Mateevici (MNIM Chișinău)

Comunicarea reprezintă o trecere în revistă a tuturor descoperirilor recente de amfore greceşti (întregi, întregibile şi fragmentare), descoperite, în perioada 2008–2017, în spaţiul situat între râurile Prut şi Nistru.

Cercetările de teren, efectuate în urma diverselor activităţi ale arheologilor din Republica Moldova, au scos la lumină un frumos şi bogat material amforistic, care aduce informaţii noi şi completează tabloul relaţiilor greco-barbare în aceste teritorii, în perioada cercetată de autoare.

Artefactele prezentate provin din 10 situri arheologice, descoperite în urma cercetărilor sistematice de teren, atât de la Saharna Mare, Horodca Mică, Stolniceni, Butuceni–Vest, reprezentând habitate getice, cât şi din necropola scitică de la Hlinoaia. Cercetări de salvare au fost efectuate în cazul a doi tumuli (7 şi 18) din necropola Crihana Veche şi al tumulului 7 de la Purcari, acestea din urmă reprezentând complexe funerare scitice. Celelalte artefacte provin dintr-o descoperire fortuită de lângă satul Ţărăncuţa, ca şi dintr-o achiziţie a MNIM. Materialul amforistic prezentat se încadrează cronologic între secolele V–II a.Chr. şi confirmă, în linii generale, cronologia elaborată de autoare în cercetările şi publicaţiile anterioare, unele piese venind nu numai cu informaţie suplimentară, dar aducând şi informaţie inedită privind tipuri noi de amfore greceşti, ca, bunăoară, cele considerate heracleote din necropola de la Hlinoaia.

Un nou proiect de cercetare al IAB: explorarea interdisciplinară a peisajelor tumulare ale sitului antic Kallatis – obiective, metode și rezultate preliminare – Valeriu Sîrbu (IAB), Magdalena Ștefan (în proiect IAB), Dan Ștefan (în proiect IAB), Alexandra Teodor, Valentina Cetean, Alexandru Hălbac, Călin Șuteu, Oana Abălaru (membri ai echipei de cercetare din proiectul KALLA)

În urma declarării ca eligibilă pentru finanțare a propunerii, înscrise în competiția „Proiecte Complexe de Cercetare 2016”, organizată de UEFISCDI, un colectiv de cercetători a demarat, sub egida Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”, în iulie 2017, un program complex de investigații multi-disciplinare, destinat explorării sistematice a mormintelor tumulare din teritoriul sitului antic Kallatis. În centrul cercetării se află un grup de morminte cu cameră funerară, construite în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al IV-lea a.Chr. și începutul secolului al III-lea a.Chr., aflate în contrast direct, prin monumentalitate, complexitate și implicații social-ideologice, cu restul mormintelor contemporane din cimitirul grecesc. Astfel, pornind de la studiul complex a două ansambluri arheologice formate din tumuli de mari dimensiuni și morminte cu cameră funerară subterană din perioada elenistică timpurie (*Movila Documaci* și *Movila Neptun*), se urmăreşte, de fapt, documentarea spațială, prin metode non-invazive, a întregii necropole tumulare kallatiene, precum și, în plan metodologic lărgit, înregistrarea unor contribuții la dezvoltarea domeniului explorării arheologice a tumulilor de mari dimensiuni. Deși ambele monumente au mai beneficiat în deceniile din urmă de unele cercetări arheologice, acestea nu au fost finalizate și documentate corespunzător. Având în vedere stadiul avansat de degradare a cavoului din *Movila Documaci*, în special a frescei, unele activități derulate deja în contextul proiectului KALLA au fost destinate colectării de date necesare elaborării unui proiect de conservare primară. Cercetarea la *Movila Documaci* s-a realizat în parteneriat cu Muzeul de Arheologie *Callatis* din Mangalia, prin arheologii Mihai Ionescu și Robert Constantin, precum și cu susținerea arhitectei Anișoara Sion.

Cercetări în Zona Sacră de la Histria. Campania din anul 2017 – Iulian Bîrzescu (IAB), Adam Rabinowitz (U Texas)

În anul 2017, cercetările din sanctuarul histrian au fost desfăşurate în interiorul şi în apropierea templului lui Zeus. Acest templu, a cărui primă fază constructivă a fost datată în epoca arhaică târzie, a fost dezvelit în anii '50 ai secolului trecut, iar singurele date pe care le puteam obține prin săpături noi, ar fi putut să privească perioada anterioară ridicării templului şi eventuale detalii, noi sau insuficient documentate în trecut, legate de construcția templului. O primă suprafață cercetată a fost în interiorul naosului și al unui ipotetic *adyton*. Pe lângă scoaterea în evidență a unui nou zid, care aparține acestui *adyton*, au putut fi documentate în interiorul templului și trei niveluri de călcare (două podele și un pavaj), toate datate în a doua jumătate a secolului al VI-lea – începutul secolului al V-lea a.Chr.

Un alt scop al săpăturilor din 2017 a fost acela de a surprinde limita estică a unei arii sacrificiale datate în epoca arhaică, anterioară construcției din piatră a templului, arie cercetată între anii 2012 şi 2015. Această arie a putut fi cercetată doar în partea de vest a templului, în interiorul acestuia săpăturile fiind oprite pe pavajul cu pietre și fragmente ceramice amintit mai sus.

Histria 2017. Sectorul Acropolă Centru–Sud (U Bucureşti) – Valentin Bottez, Alexandra Ţârlea, Alexandra Liţu (FIB), Virgil Apostol (IAB), Iulia Iliescu (FIB)

În ceea ce priveşte stratigrafia sectorului *Acropolă Centru–Sud* (U Bucureşti) al şantierului arheologic Histria, săpăturile din anul 2017 au confirmat succesiunea identificată în anii precedenți: stratul vegetal, un nivel de dărâmătură de culoare gri (reprezentând abandonul final al sitului), un nivel de dărâmătură de culoare galbenă, cu puternice urme de arsură (documentând distrugerea ultimului nivel constructiv al cetății) și ultimele niveluri de călcare. La capitolul structuri constructive, o serie de noi informații au completat descoperirile din campaniile anterioare. Astfel, au fost identificate noi tronsoane din strada care mărginește la vest insula de locuire din secolul al VI-lea p.Chr. (denumită convențional ST02), dintre care unul a confirmat legătura între insula de locuire și sectorul *Basilica Pârvan*. De asemenea, au fost descoperite fragmente din ziduri dezvelite în campaniile din anii trecuţi (Z008, Z009, Z012, Z027), acestea contribuind la o mai bună delimitare a încăperilor din CR01 (nucleul nordic al insulei), precum și a limitei sudice a nucleului nordic de locuire. Nu în ultimul rând, au fost identificate noi ziduri, care fac parte din CR02 (nucleul sudic al insulei de locuire), ale căror trasee vor fi urmărite în campania 2018.

Cercetări arheologice în Sectorul Sud de la Histria. Campania 2017 – Mircea Dabîca (IAB)

Începând din anul 2010, obiectivul principal al cercetării arheologice în Sectorul Sud de la Histria este acela de a pune în evidenţă atât din punct de vedere ştiinţific, cât şi muzeistic, oraşul roman timpuriu de la Histria, mai puţin cunoscut şi cercetat în economia investigaţiilor arheologice de pe acest sit.

Comunicarea prezintă principalele rezultate ale cercetării arheologice din Sectorul Sud de la Histria, din anul 2017. În această campanie arheologică, efortul a fost direcționat asupra edificiului public roman timpuriu (secolul al III-lea p.Chr.), descoperit aici în anii din urmă. Acesta a continuat să fie analizat la nivel planimetric, cercetarea fiind concentrată asupra laturilor sale de vest, nord și sud. Pentru atingerea acestui obiectiv, au fost continuate investigațiile arheologice în secțiunea S15, deschisă în campania precedentă. Au fost cercetate nouă complexe funerare și identificate alte două, toate aparținând necropolei plane datate în secolul al IV-lea – sfârșitul secolului al V-lea p.Chr., care suprapune ruinele edificiului roman timpuriu, încadrat cronologic în secolul al III-lea p.Chr. Cercetarea a continuat şi în noua suprafaţă deschisă, S16, unde a fost doar atins nivelul necropolei.

[***Date despre istoria Histriei (secolele I – III p.Chr.) din perspectiva cercetărilor arheologice din sectorul Poarta Mare – Turnul Mare***] – Paul Damian, Adela Bâltâc (MNIR), Virgil Apostol (IAB), Eugen Paraschiv-Grigore (MNIR)

În ciuda celor peste 100 de ani de cercetări arheologice, încă se cunosc foarte puține date despre Histria epocii romane. Din datele epigrafice și numeroasele piese descoperite, se poate contura istoria Histriei în această epocă, însă, din punct de vedere arheologic, imaginea noastră este sumară. Cercetările arheologice din sectorul Muzeului Național de Istorie a României, datorită poziției în topografia Histriei, au oferit date noi, apte să completeze și să formeze o imagine coerentă, care să ajute la completarea planimetriei Histriei în secolele I–III p.Chr. Pe lângă datele de ordin arheologic, sunt de menționat și unele descoperiri care vin să îmbogățească informațiile despre viața cotidiană și religioasă de la Histria în această perioadă.

Cercetări arheologice asupra unor structuri antice militare și civile din vecinătatea sitului Troesmis – Cristina-Georgeta Alexandrescu (IAB)

În ciuda importanței sale în Antichitate, situl Troesmis s-a aflat foarte puțin în atenția cercetării arheologice de specialitate, fiind, mai degrabă, obiectul exclusiv al studiilor de istorie antică și epigrafie, limitate la analiza materialului de acest gen provenit din zonă.

În cadrul unui proiect de cercetare pluridisciplinară, desfășurat începând cu anul 2010, au fost mai întâi documentate ruinele, încă vizibile la suprafață, ale celor două cetăți (romană târzie și bizantină), precum și unele vestigii din așezarea civilă romană timpurie, dezvelite parțial de cercetările de salvare din 1977, rămase însă nefinalizate.

Pe baza observațiilor realizate prin analiza imaginilor aeriene, satelitare și LiDAR, au fost stabilite zone pentru cercetarea de suprafață, în urma rezultatelor cărora s-au întreprins prospecțiuni geomagnetice și georadar. Rezultatele finale ale documentării non-invazive a zonei centrale a sitului Troesmis au constat în localizarea pe teren a castrului legiunii V Macedonica și a *canabae*-lor acesteia, precum și a unor zone de necropolă.

Alimentarea cu apă a așezărilor din zona centrală a sitului, mai ales pe teritoriul comunei Greci, a constituit un subiect de interes special, studiat pe teren mai ales în anii 2016 și 2017.

În ultimii doi ani, cercetarea arheologică s-a concentrat asupra unor structuri antice militare și civile din vecinătatea zonei centrale a sitului Troesmis, pe teritoriul actualelor comune Greci, Cerna și Carcaliu, putând fi verificate pe teren informații de arhivă, precum și observații făcute în cadrul unor periegheze din 2015. Importanța acestor cercetări este cu atât mai mare cu cât aceste areale, deși înregistrate ca având încărcătură arheologică încă din prima jumătate a secolului trecut, au fost și continuă să fie obiectul activităților agricole și pastorale intensive, fiind, prin urmare, la fel ca și majoritatea tumulilor, aproape sau complet distruse.

Tropaeum Traiani. Cercetări arheologice în cartierul de sud (sector MINA Constanța) – Gabriel M. Talmațchi (MINAC)

Începând cu campania anului 2008, în sectorul MINA Constanţa (subsectorul C 1), a fost descoperit un impozant edificiu (tip *domus*), care aparține ansamblului de locuire romano-bizantină târzie din zona de sud a cetății. Campaniile ulterioare, până inclusiv în anul 2017 (cu unele sincope datorate lipsei finanţării), au relevat noi detalii arhitecturale corespunzătoare acestei clădiri. Astfel, au fost descoperite: un *atrium* (care prezintă un pavaj realizat din dale de calcar tăiate regulat și îmbinate cu mortar); un *vestibulum* (care oferă vizual o axă lungă prin interiorul clădirii, creând iluzia de spațiu și spațialitate, cu un pavaj relativ asemănător cu cel din *atrium*); câteva camere pe lateralele clădirii (spre nord și sud); mai multe pasaje interioare și intrări/ieșiri din clădire (cele mai multe poziționate pe latura de est, care comunică cu *cardo*, și dotate cu praguri) etc. Un aport important în stabilirea unor

etape cronologice privind funcționarea/reparațiile/recompartimentarea clădirii îl au descoperirile monetare. De asemenea, pentru înțelegerea planimetriei respectivei micro-zone din cartierul amintit, au fost curățate unele dintre secțiunile cercetate, în cursul anilor '80 ai secolului trecut, de către A. Panaitescu, aflate la est de *cardo*, în fața edificiului de tip *domus.* Cercetările arheologice din sector au permis, de-a lungul a aproximativ 20 de metri, și dobândirea de noi informații privind sistemul stradal existent în zonă, în principal *cardo* (sau *via forensis*).

Descoperiri monetare în aria bisericii paleocreștine de la Capidava. Campania 2015 – Irina Achim, Theodor Isvoranu (IAB)

Campania arheologică 2015 reprezintă un jalon important în cercetarea singurului edificiu creştin *intra muros* cunoscut până astăzi la Capidava, prin durata, amploarea şi volumul de date rezultate în urma acestor explorări de teren cu caracter preventiv. Astfel, de-a lungul unei campanii de 11 săptămâni, au fost recoltate peste 90 de piese monetare, aflate într-o stare de conservare bună spre foarte bună. Circa jumătate din aceste piese constituie un depozit, identificat într-una dintre cele două secţiuni din interiorul bisericii, căruia i se asociază alte artefacte, dintre care pot fi enumerate o gemă de carneol, o piesă de os şi o brăţară metalică. Piesele monetare sunt prelevate din secţiuni practicate deopotrivă în afara şi în interiorul navei unice a monumentului, cu precădere din straturi arheologice anterioare construirii edificiului creştin (databil în cursul secolului al VI-lea).

Pe baza observaţiilor stratigrafice, a materialelor asociate şi a unei atente analize numismatice, autorii prezentării îşi propun să discute etapele ocupării acestui perimetru restrâns din dreptul turnului nr. 2 al cetăţii romane târzii de la Capidava şi să realizeze o lectură critică a structurilor construite identificate aici. Totodată, va fi avută în vedere şi coroborarea informaţiilor obţinute în campania 2015 de interpretarea lotului monetar descoperit de-a lungul timpului în această zonă şi chiar în interiorul edificiului de cult, lot care a făcut deja obiectul publicării.

Noi considerații asupra tezaurului monetar roman încheiat la Traian descoperit pe Dealul Prihodiștii (Grădiștea de Munte, jud. Hunedoara) în anul 2002 – Emanuel Petac (CNBAR), Nicolae Popa (IPJ Hunedoara)

Autorii prezintă un lot reprezentativ dintr-un tezaur monetar de denari romani republicani şi imperiali, descoperit prin braconaj în anul 2002, pe *Dealul Prihodiştii*, la Grădiştea de Munte, în vecinătatea Sarmizegetusei Regia. Tezaurul a fost alcătuit iniţial din 160 de denari, dintre care autorităţile au recuperat 80. Lotul recuperat include 41 de denari republicani. Cei mai vechi sunt emisiuni anonime, de la finalul secolului al III-lea a.Chr. (două exemplare), alături de care se găsesc piese din anii 40 a.Chr. (13 exemplare), denari pentru legiuni ai lui M. Antonius (11 exemplare), alţi 15 acoperind secolele II–I a.Chr. Restul de 39 de denari sunt emisiuni imperiale de la Augustus la Traian (Augustus – cinci, Tiberius – trei, Claudius I – unul, Nero – unul, Vespasian – 16, Titus – trei, Domitian – şapte, Nerva – unul, Traian – doi). Prezenţa masivă a pieselor lui M. Antonius pentru legiuni este un fenomen specific ultimei părţi a secolului I p.Chr., pătrunderea şi tezaurizarea lor fiind un fenomen târziu, post-reforma neroniană. Aceeaşi situaţie caracterizează şi ponderea consistentă a denarilor republicani până la reforma monetară a lui Traian din anul 107 p.Chr. Situaţia este probată, de altfel, şi de prezenţa, pe unul dintre denarii lui Augustus, a unei contramărci aplicate la Ephes între anii 74 şi 79 p.Chr. (Howgeggo 839). Cele mai recente piese sunt doi denari de la Traian, ulteriori primului război dacic. Cea mai recentă piesă este de tip RIC 88 (Woytek 128), datată în prima jumătate a anului 103 p.Chr., fiind de pus în legătură cu al doilea război dacic. Tezaurul poate să fi aparţinut unuia dintre soldaţii garnizoanei romane, lăsate după anul 102 la faţa locului, sau unui dac, pus în faţa ameninţării romane. Pe Valea Aninuşului, punctul *Sub Cununi*, a fost găsit în anul 1847 un tezaur monetar roman încheiat la Traian (ultima monedă anterioară anului 102), în locul unde Traian a ridicat după anul 102 un altar sau sanctuar dedicat Victoriei Augusta şi de unde provin două inscripţii din vremea lui

Antoninus Pius, respectiv Marcus Aurelius, puse de guvernatorii M. Statius Priscus, respectiv L. Aemilius Carus.

[***Praetorium consularis de la Apulum – rezultatele cercetărilor arheologice recente (1992–2017)***] – Viorica Rusu-Bolindeț (MNIT)

Palatul guvernatorului Daciei romane (*praetorium consularis*) de la Apulum a fost un complex rezidențial, care servea ca sediu oficial al administrației provinciale romane, fiind, de fapt, o combinaţie între o instituţie publică de prim rang a provinciei şi reşedinţa privată a guvernatorului. Cea mai mare parte a vestigiilor acestuia au fost descoperite de Adalbert Cserni, primul director al Muzeului din Alba Iulia, între 1886 şi1908. La 150 m sud de ruinele dezvelite de Cserni, în urmă cu 25 de ani, a fost descoperită o altă parte a acestui complex, prin cercetările recente, făcute pe str. Munteniei din Alba Iulia, de un colectiv condus de Viorica Rusu-Bolindeţ (1992–2017). Comunicarea își propune să prezinte o sinteză a rezultatelor cercetărilor arheologice și interdisciplinare recente (geofizice, fotogrammetrie, 3D modeling), dar și să discute perspectivele valorificării istorico-turistice a complexului.

Tibiscum – cercetări arheologice 2016–2017 – Adrian Ardeț (MJERG Caransebeş)

Ca urmare a finalizării programului de cercetare non-intrusivă dintre Universitatea din Varşovia şi Muzeul Judeţean de Etnografie şi al Regimentului de Graniţă din Caransebeş, respectiv Universitatea de Vest din Timişoara, în anul 2016, cercetările arheologice s-au materializat prin deschiderea a două secţiuni, aflate la nord de incinta castrului militar. Secţiunea S 1, orientată N–S, a avut dimensiunile de 21 × 1,5 m, iar secţiunea S 2, orientată E–V, a avut dimensiunile de 8 × 2 m. După înlăturarea nivelului vegetal modern, au apărut fundaţiile din piatră de râu ale unei construcţii de formă patrulateră, cu dimensiunile aproximative de 8 × 8 m, aflată la 50 m de incinta nordică a castrului militar. Cele trei ziduri au grosimea de 0,80 m şi reprezintă fundaţia construcţiei din piatră de râu legată cu mortar, din care s-au mai păstrat doar trei asize. Aceste ziduri acoperă, până la adâncimea de 1,20 m, straturi succesive de pietriş, nisip şi piatră de râu, care fac parte din patul fundaţiei din piatră. Cercetările din anul 2016 s-au oprit la adâncimea de –1,20 m, surprinzându-se două niveluri, reprezentate printr-un strat de pământ cu lut de cca 0,30 m, care acoperă un nivel de 0,40 m, care reprezintă stratul de distrugere al construcţiei din lemn. Acest nivel acoperă podeaua din lut, arsă ca urmare a unui puternic incendiu. Pe această podea a fost descoperită o structură circulară, cu diametrul aproximativ de 1,40 m, formată dintr-o bază de cărămidă, înconjurată de fragmente prelucrate din cărămidă, dispuse sub forma unui arc de cerc. În centrul acestei amenajări, cărămizile sunt sparte ca urmare a prezenţei în Antichitate a unui stâlp de susţinere, probabil pentru o „masă” circulară.

Cercetările din campania 2017 s-au concentrat în mod special asupra dezvelirii parţiale a construcţiei, atât în interiorul, cât şi în exteriorul acesteia, materializate printr-o suprafaţă de 21 × 6 m. În urma cercetărilor arheologice, pe lângă cele trei ziduri dezvelite în campania anterioară, a mai fost decopertat şi cel de-al patrulea zid, tot din piatră de râu, care conţine foarte puţin mortar.

Din punct de vedere stratigrafic, cercetările confirmă evoluţia construcţiei în două etape, una de lemn şi cealaltă din piatră. Această situaţie stratigrafică este datată atât pe baza materialului arheologic, reprezentat de cărămizi, opaiţe şi fibule, cât şi pe baza descoperirii a două monede, una datată în timpul împăratului Traian, pusă în legătură cu faza de lemn, iar cealaltă, descoperită în fundaţia zidului din piatră, datând din timpul lui Antoninus Pius.

Cercetările arheologice sistematice și preventive de la Romula–Reșca. Campania 2017 – Mircea Negru (FIB), Petre Gherghe (U Craiova), Cristian Schuster (IAB), Silviu Ene (CI), Florentin Munteanu (CI), Nicolae Ionescu (CI), Cristina Georgescu (IAB), Alin Diaconu (CI), Ruxandra Munteanu (CI), Sabin Popovici (MR Caracal), Ionuț Șandric (FG – DGRM București)

În cursul campaniei din anul 2017, au continuat cercetările arheologice sistematice în zona Fortificaţiei centrale. Investigaţiile au vizat descoperirea zidului de incintă al Fortificației centrale, respectiv continuarea investigării unor structuri arheologice identificate în secțiunea S1/2013.

În vederea cercetării unui pavaj din cărămizi romane, a fost prelungită secțiunea S1/2013. Cu acest prilej, a fost descoperită o clădire cu *hypocaust.* Ulterior, au fost deschise suprafețe pentru identificarea limitelor clădirii şi cercetarea ei. În interiorul ei, au fost descoperite numeroase fragmente de frescă (cu chenare și motive vegetale), ceramică, obiecte din metal, sticlă şi os, monede etc. În cursul săpăturilor arheologice, în aceeași secțiune amintită mai sus, a fost identificat zidul de incintă al Fortificației centrale, realizat din cărămizi. Acesta a fost construit în șanțul de apărare (*fossa*) al primei fortificații din acest punct. În cadrul zidului, s-au păstrat *in situ* până la 15 rânduri de cărămizi legate cu lut.

O descoperire interesantă este reprezentată de zidul primei fortificații romane din acest punct. Acesta a fost realizat din cărămizi nearse, uscate la soare. Cărămizile au fost modelate din trei categorii de lut: o argilă prăfoasă, de culoare gălbuie, cu concrețiuni calcaroase, o argilă plastică, de culoare castaniu-roșcată și un lut de culoare cenușiu-negricioasă.

Materialele arheologice descoperite au fost înregistrate în inventarul de șantier și se află în curs de prelucrare, în vederea publicării raportului de cercetare.

Săpăturile din așezarea civilă romană de la Cioroiu Nou. Anii 2015–2017 – Dorel Bondoc, Gabriela Filip (MO Craiova)

Așezarea civilă romană de la Cioroiu Nou este destul de puțin cunoscută. În mare parte, a fost suprapusă de satul modern, context în care cercetările arheologice sunt mai greu de făcut. Săpăturile arheologice din ultimii ani (2015–2017), efectuate în vecinătatea de nord a fortificației, au scos la iveală ruinele unor clădiri cu fundații de piatră. Ridicarea lor pare să se fi făcut după un plan prestabilit, având în vedere faptul că sunt oarecum aliniate față de frontul de nord al fortificației. Din interiorul și vecinătatea lor a fost recoltat un semnificativ material arheologic.

Strategii noi și metode pluridisciplinare pe limesul nord-vestic al Daciei la Porolissum – Coriolan H. Opreanu, Vlad-Andrei Lăzărescu (IAIAC)

În ultima perioadă, zona frontierei romane din regiunea Porolissum a fost abordată de către echipa de cercetare de la IAIAC pe baza unei noi filosofii de cercetare. Aplicarea conceptului teoretic de „arheologie a peisajului" a însemnat nu doar apelul la expertiza altor discipline, ci și o lărgire a viziunii asupra sitului de referință (Porolissum), care a început să fie studiat ca element al unui sistem al zonei de frontieră, nu doar cu rol defensiv, ci și cu un semnificativ rol social și economic. Autorii au renunțat, de asemenea, la vechea împărțire mecanică a sitului în „castru" și „așezarea civilă", încercând să privească ansamblul habitatului unei singure comunități, compuse din militari și civili. Scopul fundamental al cercetării este decodificarea relațiilor dintre comunitate și spațiul natural în care a trăit, a felului în care a transformat spațiul fizic într-un spațiu cu un anume înțeles. Autorii au apelat la o gamă largă de metode interdisciplinare, de la palinologie la scanarea LiDAR, fără a neglija, evident, săpăturile arheologice propriu-zise. Acestea au fost însă și ele „aduse la zi", în special prin metodele de înregistrare a contextelor arheologice şi artefactelor, fişele de context, stația totală și fotogrametria reprezentând arsenalul de bază. Urmările acestei abordări a sitului arheologic Porolissum au constat într-o spectaculoasă evoluție a cunoașterii, într-un timp relativ scurt și cu resurse modeste, comparativ cu deceniile trecute.

Cercetările arheologice de la Câmpulung – Jidova (campania 2017) – Constantin C. Petolescu, Florian Matei-Popescu (IAB), Ion Dumitrescu (MJ Argeş)

În 2015, cu scopul de a avea o imagine completă asupra planului zonei centrale, autorii au decis să continue săpătura la est de clădirea pretoriului, între aceasta și zidul de incintă, unde rămăsese necercetată o suprafaţă de circa 140 m². Astfel, a fost deschisă o suprafaţă de 22 × 7 m, orientată paralel cu pretoriul (Sp. II). În campania 2016 a fost pus în evidenţă traseul *viei sagularis*, iar în partea de nord a suprafeței, către pretoriu, s-a conturat structura unei podele din *opus signinum*.

În 2017, cu scopul de a lămuri situația acestei structuri, suprafața a fost extinsă până la limita nordică a pretoriului. S-a avut, de asemenea, în vedere și definitivarea cercetării complexului identificat în 2014, la sud de clădirea cu hipocaust (în Sp. I, carourile B2–B3), reprezentat de o groapă.

În Sp. II, în porțiunea dintre limita sudică a suprafeței și încăperea cu podea din *opus signinum*, au fost identificate trei gropi de stâlpi, două dispuse pe direcția E–V, perpendicular pe zidul estic al pretoriului, iar a treia, aflată la nord, formând, cu groapa dinspre *via sagularis*, o altă linie, pe direcția N–S. Din păcate, zona a fost afectată de o serie de structuri moderne (un bazin de 6,40 × 3,20 m și o conductă). La nord de structurile moderne, au fost stabilite limitele încăperii cu podeaua din *opus signinum*. Ea măsoară la exterior 4,40 × 3 m. În capătul nordic al suprafeței au apărut cinci șiruri de pile și alte structuri de la o instalație de hipocaust (tuburi care se aplicau pe perete, cărămizi etc.). Deocamdată, nu pot fi precizate nici raportul cronologic dintre aceste încăperi și clădirea pretoriului, nici funcționalitatea lor.

Termele militare de la Voinești (Lerești, jud. Argeș), campania 2017 – Florian Matei-Popescu (IAB), Ion Dumitrescu (MJ Argeş)

În campania 2017 au fost cercetate integral două încăperi de pe latura sudică a clădirii termelor. Încăperea din colțul sud-vestic, de dimensiuni considerabile (7,60 × 5,90 m), a fost identificată cu un *caldarium*. Interpretarea se sprijină pe structurile aflate în interiorul bazinului: un canal de evacuare a apei care pornește din bazin; șirurile de pile; resturi de podea realizată din *cocciopesto* și instalația care alimenta cu aer cald hipocaustul, un *praefurnium* amenajat pe latura estică a încăperii. La est de bazin, s-a conturat o încăpere de mici dimensiuni (3,20 × 3,00 m). Podeaua acesteia era realizată din mortar de var amestecat cu pietre, țigle și cărămizi. Mortarul pare a acoperi laturile de sud și de est ale încăperii. Pe latura estică, acest fapt este evident, deoarece colțul nord-estic al zidului și mortarul care îl acoperă au fost tăiate de un canal care vine din camera dispusă la nord. Deocamdată, funcționalitatea acestei încăperi nu a putut fi stabilită. Din interiorul bazinului, în campania 2017 au apărut cinci țigle ștampilate. Dintre cele cinci țigle, patru sunt ștampilate cu ștampila legiunii XI Claudia *pia fidelis* (LEG XI CPF) și una cu ștampila cohortei I Flavia Commagenorum (COH COMM). Ele sunt de același tip cu alte opt piese găsite tot în încăperea bazinului.

Despre grupurile de morminte sarmatice din Muntenia și Moldova – Liana Oța (IAB)

Echivalenţa automată între un grup de înmormântări şi o comunitate sarmatică comportă anumite riscuri, mai ales că aşezările sarmatice nu au fost, cel puţin deocamdată, documentate arheologic. Încă din anul 2009, autoarea a atras atenţia asupra faptului că nu putem şti precis dacă un grup de înmormântări reflectă o singură comunitate, căci nu poate fi exclusă posibilitatea ca mai multe grupuri mici şi/sau înmormântări izolate să aparţină, în realitate, aceleiaşi comunităţi care se mişca într-un teritoriu relativ restrâns. Deci, concluziile derivate din analiza grupurilor de morminte nu pot fi folosite decât cu o anumită precauţie pentru conturarea imaginii vieţii cotidiene a comunităţilor sarmatice din Muntenia sau Moldova, dar aceasta nu înseamnă că orice abordare care încearcă să treacă dincolo de statistica trăsăturilor de ritual funerar trebuie aprioric respinsă ca hazardată sau inutilă. Chiar dacă raportul dintre înmormântările de copii şi cele de adulţi dintr-un anumit grup de morminte se poate să nu reflecte balanţa reală dintre adulţi şi copii din cadrul unei anumite comunităţi sarmatice, o trecere în revistă a proporţiei dintre mormintele de adulţi şi cele de copii relevă o imagine neaşteptat de variată a diferitelor grupuri de înmormântări, a cărei explicaţie nu se lasă descifrată acum, dar ar putea constitui un subiect de reflecţie pentru viitor.

Arheologia și numismatica epocii migrațiilor și medievale

Cercetări arheologice sistematice în centrul de producție ceramică din epoca romană (Barbaricum) de la Medieșu Aurit – Șuculeu. Campaniile 2016–2017 – Robert Gindele (MJ Satu Mare)

Centrul de producție ceramică de la Medieșu Aurit este, în stadiul actual al cercetărilor, cel mai mare centru de acest gen din toată Europa aflat în afara granițelor romane, cu peste 260 de cuptoare identificate, pe 20 de hectare, prin măsurători geomagnetice, dintre care 32 cercetate prin săpături. Aici au fost descoperite cuptoarele de cele mai mari dimensiuni din *Barbaricum*, care depășesc diametrul de 2,5 m, fenomen explicat prin specializarea producției pe vasele de provizii. Atelierele de ardere nu se concentrează într-un „cartier industrial" al așezării, cum este cazul pentru alte centre din Europa, ci cuptoarele, construcțiile de suprafață pentru uscarea vaselor și fântânile au fost amplasate pe spațiile dintre locuințe și gropi de provizii. Foarte probabil, toată comunitatea a fost implicată în procesul de fabricație, putându-se vorbi astfel despre o „așezare industrială".

Pe lângă prezentarea descoperirilor din campaniile 2016–2017, autorul dorește să abordeze diferite aspecte privind strategia de cercetare, tehnica de săpătură sau perspectivele de dezvoltare a șantierului. Un subiect aparte este relația centrului de producție cu Dacia, piesele militare romane fiind prezente într-un procent mult mai ridicat decât în alte așezări din *Barbaricum*.

Cu câțiva ani în urmă, la doar 4 km față de centrul de producție ceramică, a fost descoperit un centru contemporan cu acesta, de reducere a fierului de baltă. În microzonă, se cunosc mai multe așezări vandale, cu construcții tipice culturii Przeworsk, însă cu ceramică de tip Medieșu Aurit. Tot în microzona studiată de autor, la Apa, la sfârșitul secolul al XIX-lea, au fost descoperite accidental piese de armament (inclusiv roman), care indică un mormânt/cimitir de incinerație, de luptători ai culturii Przeworsk. Autorul consideră că în nord-vestul României, pe Câmpia Someșului, a existat în epoca romană o „zonă industrială" (ceramică, fier), cu o organizare socială complexă și multietnică, cu legături multiple atât spre Imperiu, cât și în *Barbaricum*-ul central-european.

Descoperiri arheologice de la Călmăţui (raionul Hâncești, Republica Moldova) din anul 2017 – Sergiu Matveev (U Chișinău), Vlad Vornic (ANA Chișinău)

Colaborarea dintre Universitatea de Stat din Moldova şi Agenţia Naţională Arheologică în anul 2017 a avut drept unul dintre scopuri intervenţia de salvare pe teritoriul comunei Călmăţui (raionul Hânceşti). În limitele aşezării din epoca romană târzie de la Călmăţui – *Râpa Dobrei*, descoperite recent, au fost cercetate resturile unui cuptor de olărie cu două camere suprapuse, puternic afectat de alunecările de teren. Artefactele colectate atât din instalaţia respectivă, cât şi de pe suprafaţa sitului au permis încadrarea lor cronologică în limitele secolului al IV-lea p.Chr., iar cea culturală în complexul Sântana de Mureş – Černjachov. Dintre descoperiri, se remarcă un fragment de denar roman şi mai multe fragmente ceramice cenuşii, de la vase lucrate la roată, din pastă fină şi zgrunţuroasă, toate aparţinând aceluiaşi orizont de locuire din perioada de migraţie a goţilor. De pe suprafaţa sitului mai provin alte 11 piese numismatice documentate la locuitorii comunei respective, piese care cronologic se încadrează în limitele secolelor II–IV p.Chr. Astfel, cele 12 monede găsite la Călmăţui confirmă regula valabilă pentru mai multe situri ale acestei culturi: piesele de argint datează, mai ales, din secolul al II-lea p.Chr., iar cele din bronz, în special, din secolul al IV-lea p.Chr. Starea de conservare şi încadrarea cronologică restrânsă a unor piese din argint admit ipoteza apartenenţei lor la un tezaur monetar.

Din rândul vestigiilor recuperate, face parte şi un depozit compus din şase seceri din bronz, care, conform informaţiilor oferite de descoperitor, a fost găsit la circa 300 m spre sud faţă de aşezarea de tip Sântana de Mureş – Černjachov de la Călmăţui – *Râpa Dobrei.* Piesele aparţin tipului de seceri cu cârlig, bine cunoscut în perioada târzie a epocii bronzului pe un areal vast, în regiunile carpato-nistrene, fiind atribuit în special culturii Noua.

Astfel, harta arheologică a regiunii Prutului Inferior s-a completat cu încă un sit atribuit culturii Sântana de Mureş – Černjachov, unul dintre cele mai bogate, după numărul pieselor numismatice descoperite până acum, precum și cu un depozit de unelte de bronz, datând din perioada târzie a epocii bronzului.

Date preliminare privind cercetările arheologice preventive din anul 2017 în situl Milești III (raionul Nisporeni, Republica Moldova) – Vlad Vornic, Ion Ciobanu, Sergiu Popovici (ANA Chişinău), Andrei Corobcean (U Chişinău)

Situl arheologic Milești III (raionul Nisporeni, Republica Moldova) a fost semnalat în primăvara anului 2017, cu ocazia efectuării perieghezelor pe traseul gazoductului proiectat Ungheni – Chișinău. În toamna anului trecut, în cuprinsul sitului au fost demarate săpături arheologice preventive, care urmează a fi desfăşurate şi în acest an. Drept rezultat al săpăturilor executate, a fost dezvelită o suprafață de circa 180 m^2, fiind descoperite 23 de gropi, o platformă de pietre, resturi răzlețe de la o locuință de suprafață și un bogat material arheologic, care aparţin la două orizonturi cultural-cronologice. Majoritatea complexelor este de atribuit unei așezări de tip Sântana de Mureș – Černjachov din secolul al IV-lea p.Chr. Aceleiași așezări din perioada migrației goților îi aparţin și cele mai multe dintre materialele recuperate, constând din ceramică specifică, diferite accesorii vestimentare de metal (fibule, catarame) și unelte sau ustensile de uz casnic, lucrate din fier, piatră și os. Câteva gropi menajere, un vârf de săgeată de bronz cu trei aripioare și o parte din ceramica lucrată cu mâna descoperită pot fi atribuite unui nivel de locuire databil în Hallstatt-ul târziu (secolele VI–V a.Chr.).

O abordare statistică asupra ceramicii de tip Sântana de Mureș – Černjachov. Studiu de caz: necropolele de la Bârlad – Valea Seacă și Mihălășeni – Vlad-Andrei Lăzărescu (IAIAC)

Prelucrarea statistică a datelor arheologice constituie un instrument interpretativ indispensabil unei abordări științifice moderne, cantitatea și diversitatea datelor rezultate în urma cercetărilor de teren fiind perfect adaptate unor asemenea demersuri. În același timp, analiza contextuală a acestor date contribuie, la rândul său, în mod esențial, la identificarea unor „tipare statistice” care pot genera interpretări noi, odată trecute prin filtrul rațiunii critice.

Ceramica arheologică reprezintă una dintre categoriile de artefacte care se pretează unei abordări de acest gen datorită diversității, dar, mai ales, cantității considerabile pe care o implică. Se are în vedere analiza comparativă a două loturi ceramice provenite din contexte arheologice închise, respectiv din două dintre cele mai mari necropole aparţinând mediului cultural cunoscut sub numele de Sântana de Mureş – Černjachov: Bârlad – *Valea Seacă*, județul Vaslui (547 morminte) și Mihălășeni, județul Botoșani (520 morminte). Relativa suprapunere cronologică a celor două situri, dar, mai ales, persistența lor pe întreaga durată a epocii timpurii a migrațiilor, contribuie activ la stabilirea unor modele relative în ceea ce privește interpretarea arheologică a variației datelor prelucrate statistic. Baza de date necesară unui asemenea demers este constituită de 1646 recipiente ceramice întregi sau întregibile (Bârlad – Valea Seacă = 660 vase; Mihălășeni = 1012 vase), care au fost comparate individual prin intermediul unui software dedicat, similaritățile/disimilaritățile fiind exprimate prin ceea ce se numește „distanța” dintre indivizii analizați. Efortul final al unui astfel de demers de tip „big data” s-a concretizat sub forma unei matrici de 1646 × 1646 indivizi (însumând un număr de aproximativ 1,4 milioane de elemente unice ale matricii), prelucrate statistic prin intermediul mai multor metode (ex. Cluster Analysis, Principal Component Analysis, non-Metric Dimensional Scaling etc.), care a relevat existența unor diferențe interesante la nivelul celor două situri arheologice.

De la Romula la Pietroasa. Despre câteva mici fragmente din aur – Rodica Oanță-Marghitu (MNIR)

Tema comunicării o reprezintă peste 100 de mici foițe de aur tăiate în diferite forme geometrice, piese transferate de la Muzeul Național de Antichități/Institutul de Arheologie în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a României. Conform informațiilor existente în registre, setul de fragmente asupra căruia s-a concentrat autoarea ar fi provenit din vechile săpături de la *Romula*. Piesele reprezintă însă, în realitate, foițele subțiri, de aur, atent lustruite, montate sub o parte din granatele care împodobeau odată piesele Tezaurului de la Pietroasa. Comunicarea se va concentra pe două direcții. Mai întâi, se va încerca trasarea istoriei acestor mici fragmente, încercându-se identificarea originii confuziei care a planat asupra lor mai bine de un secol. Ulterior, vor fi evidențiate caracteristicile și particularitățile foițelor și, în funcție de formele speciale ale unora dintre acestea, se va încerca identificarea pieselor din care provin.

Infiltrarea slavilor în regiunea Ciucului – István Botár (MSC Miercurea Ciuc)

Ciucul, situat în bazinul intramontan al Carpaților Răsăriteni, a fost probabil una dintre primele zone atinse de slavii care s-au așezat în Transilvania. Deși au fost formulate mai multe ipoteze privind cronologia acestui proces, datele arheologice locale erau, până acum, inexistente. Însă în anul 2017, au fost documentate, lângă Miercurea Ciuc, mai multe locuințe semi-adâncite, al căror material arheologic poate fi atribuit orizontului pe care îl numim „slav”. Datarea ^{14}C a câtorva dintre materiale a furnizat, în sfârșit, și repere cronologice independente pentru clarificarea etapelor de infiltrare/așezare a slavilor în Transilvania de est.

Cercetări arheologice preventive la situl Tuzara I (raionul Călărași, Republica Moldova). Considerații preliminare – Andrei Corobcean (U Chișinău), Vlad Vornic, Ion Ciobanu, Sergiu Popovici (ANA Chișinău)

În toamna anului 2017, au fost realizate cercetări arheologice preventive în așezarea medievală timpurie Tuzara I (raionul Călărași, Republica Moldova), cu scopul de a cerceta complexele și a recupera vestigiile din sectorul destinat amenajării gazoductului Iași – Ungheni – Chișinău. Descoperit în anul 2015, situl respectiv este amplasat pe panta nordică a văii râului Bâc, la 0,8 km NV de satul Novaci și cca 3 km VNV de comuna Tuzara, având o suprafață estimată de 170 × 70 m. Secțiunea cercetată a cuprins o suprafață totală de 540 m^2, fiind trasată de la V spre E, pe o lungime de 180 m. În urma săpăturilor, au fost identificate și cercetate complexe arheologice, precum locuințe adâncite, aglomerații de lut ars și gropi menajere. Cercetarea complexelor și a materialului ceramic recuperat a permis atribuirea așezării perioadei secolelor VI–VII p.Chr. În extremitatea estică a secțiunii investigate, a mai fost descoperit un mormânt de inhumație, cu numeroase mărgele de sticlă în zona picioarelor, atribuit culturii sarmatice din secolele I–III p.Chr. Acest complex, alături de descoperirea prin cercetările de suprafață a unei calote craniene umane și a unui fragment de amforă romană, indică existența, în partea de est a sitului, a unei necropole sarmatice, care a fost suprapusă parțial sau în totalitate de așezarea datată în secolele VI–VII p.Chr.

București – Ciurel. Cercetările arheologice preventive din 2016–2017 – Mircea Negru (U „Spiru Haret”), Cristian Schuster (IAB), Florentin Munteanu (CI), Vlad Cărăbiși (IAB), Nicolae Ionescu (CI), Alin Diaconu (CI), Ruxandra Munteanu (CI), Alexandra Comșa (IAB)

Cercetările arheologice de la București – *Ciurel* au început în luna octombrie 2016 și au continuat, cu întreruperi, până în luna decembrie 2017. În cursul investigațiilor, au fost identificate și

cercetate 124 de complexe arheologice, care aparțin primei epoci a fierului, secolelor VI–VII, IX–X și XIX–XX.

Din prima epocă a fierului datează o serie de resturi ale unor locuințe și gropi. În interiorul acestora din urmă, au fost descoperite fragmente de vase ceramice, lucrate din pastă de trei categorii (grosieră, semigrosieră şi fină). Repertoriul formelor este relativ restrâns, fiind reprezentat de recipiente de provizii, oale, castroane şi, mai rar, căni, cești și vase în miniatură.

Din perioada culturii Ipotești – Cândeşti dateză un număr de opt locuințe semi-îngropate (bordeie). Unele aveau plan rectangular, iar altele un plan neregulat. În interiorul fiecărui bordei se afla câte un cuptor de bucătărie, dar au fost documentate și locuințe cu mai multe cuptoare.

Materialul arheologic constă aproape exclusiv din ceramică, fragmente de vase modelate cu mâna sau la roată, fusaiole, vălătuci. O analiză amănunțită a ceramicii descoperite indică analogii cu vase ceramice similare descoperite în contexte arheologice datate în secolele VI–VII.

În cursul săpăturilor arheologice, spre limita de sud-vest a sitului arheologic, a fost descoperită și o locuință semi-îngropată aparținând culturii Dridu. În interiorul acesteia, au fost descoperite fragmente de vase ceramice specifice, decorate cu linii, benzi de linii orizontale incizate și benzi de linii în val incizate.

Secolelor XIX–XX i-au fost atribuite complexe care aveau în umplutura lor fragmente de vase ceramice cu smalț. Cu siguranță, prin inventarul lor și/sau poziția stratigrafică, o serie de șanțuri pentru conducte de apă și gaz metan, cabluri electrice, lucrări de canalizare, respectiv o serie de gropi rectangulare de mici dimensiuni fără material arheologic, pot fi atribuite secolului XX.

Materialele arheologice descoperite au fost înregistrate în inventarul de șantier și se află în curs de prelucrare, în vederea publicării raportului de cercetare.

Descoperiri funerare recente din perioada medievală timpurie la Mureșul de Jos. Mormintele de la Pecica Est – Smart Diesel (jud. Arad) – Florin Mărginean (CM Arad), Adrian Ursuțiu (IAIAC), Erwin Gáll (IAB)

Cercetările arheologice preventive efectuate în anii 2016 și 2017, cu ocazia unor lucrări edilitare de amenajare a unor spații pentru comerț și servicii de către firma *Smart Diesel*, în partea estică a orașului Pecica (județul Arad), au scos la iveală atât părți din așezări, cât și din morminte aparținând unor spații funerare, care vin să completeze cu date noi vidul de informații referitor la habitatul și practicile funerare din perioada de sfârșit a primului mileniu creștin în această microregiune a Bazinului Carpatic.

Mormintele descoperite în cele două campanii sunt orientate în mare parte pe direcția E–V (șase), ceea ce permite o datare în primele două treimi ale secolului al VII-lea, însă prezența altor trei morminte cu orientare V–E ridică întrebarea dacă nu cumva au fost cercetate, de fapt, două necropole/grupuri de morminte din perioade diferite.

Campania Sighișoara 2017, punctul Necropolă – Daniel Spânu (IAB)

În campania de săpături arheologice sistematice, desfăşurată la Sighişoara în septembrie 2017, colectivul format din Erwin Gáll şi Daniel Spânu a investigat o suprafaţă din extremitatea de nord-est a punctului *Necropolă*, situat la poalele *Dealului Viilor*. Cu acest prilej, a fost cercetată o suprafaţă de 47 m^2, care a rezultat din deschiderea şi epuizarea a două secţiuni (una de 9 × 3 m, cealaltă de 10 × 2 m), separate de un martor stratigrafic de 1 m lăţime. Cu excepţia unei gropi cu puţine oase de animale şi materiale ceramice din secolul al VIII-lea, în suprafeţele cercetate în această campanie nu au fost identificate complexe arheologice. Această situaţie evidenţiază identificarea unei margini a sitului cercetat. Cu alte cuvinte, prin săpăturile din 2017 a putut fi stabilită limita de nord-est a punctului arheologic numit convenţional *Necropolă*. Vestigiile funerare din secolele al III-lea, al IV-lea, al VI-lea şi

al XII-lea, descoperite anterior în acest punct, nu s-au extins până spre această limită. Cercetările viitoare vor trebui amplasate la vest de suprafeţele investigate până acum în punctul *Necropolă*.

O așezare medievală timpurie la sud de Tomis – Cristina Paraschiv-Talmaţchi, Constantin Șova (MINAC)

Construirea unui imobil, în partea de sud a municipiului Constanţa, a oferit autorilor, în octombrie 2017, posibilitatea cercetării unor complexe din secolul al X-lea p.Chr. Acestea fac parte dintr-o aşezare medievală timpurie, constituită la sud de valul de piatră, în dreptul castrului XXVI (Tocilescu)/I (Schuchhardt). Anterior, în vecinătatea terenului pe care s-a efectuat cercetarea, au fost găsite câteva fragmente ceramice specifice perioadei. Descoperiri similare au fost înregistrate, în anul 1986, la circa 350 m NV, în apropierea stadionului „Portul”.

În timpul cercetării, au fost identificate opt locuinţe adâncite (bordeie), dotate cu cuptoare de piatră, scobite într-unul dintre pereţi sau în pământ cruţat. Atât cât au putut fi studiate, s-a constatat că locuinţele aveau podele din lut şi pereţii căptuşiţi uneori cu pietre. Din inventarul acestora făceau parte vase ceramice (arse în atmosferă reducătoare şi oxidant, unele cu mărci de olar), fusaiole, împungătoare din os, gresii şi cărămizi cu şănţuiri de la ascuţit diverse obiecte. Au fost descoperite şi trei fragmente arhitectonice din marmură, care proveneau de la construcţiile anticului Tomis şi care au fost refolosite în perioada medievală timpurie.

[*Piese de podoabă și accesorii vestimentare descoperite în partea sud-estică a necropolei medievale de la Capidava*] – Zeno Karl Pinter (U Sibiu/ICSU Sibiu), Claudia Urduzia (MN Brukenthal)

Necropola medievală de la Capidava a fost descoperită și cercetată, începând cu anul 2010, în sectorul X al cetății (la est de aceasta), pe terasa notată convențional B. Colectivul de cercetare a inclus membri ai Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța și ai Universității „Lucian Blaga” din Sibiu. Prezentarea are în vedere partea sud-estică a necropolei, din care au fost cercetate până în prezent 30 morminte, celelalte urmând să facă obiectul unor studii viitoare. Din inventarul mormintelor menționate pot fi notați butoni din sticlă și verigi, inele, cercei și monede din bronz. Pe baza acestora, necropola poate fi atribuită cronologic secolului al X-lea și începutului secolului al XI-lea.

Despre raportul dintre fortificație și viețuire în epoca bizantină. Studiu de caz: Nufăru, jud. Tulcea – Oana Damian (IAB), Mihai Vasile, Andra Samson (MNIR)

Cercetările arheologice – programate și preventive – desfășurate în situl din intravilanul localității dunărene Nufăru au pus în evidență o viețuire, acoperind trei secole, corespunzătoare unei fortificații bizantine ridicate *a fundamentis* la finele secolului al X-lea. Pe baza analizei descoperirilor din câteva puncte, concentrate cu precădere în zona nordică a așezării (pe străzile Arheologiei, Cetății și Portului), au fost evidențiate raporturile spațiale și cronologice dintre curtina bizantină și locuire – din interiorul fortificației sau extinsă dincolo de zidurile acesteia, spre malul fluviului –, cu necropola aferentă.

Boli dentare și osoase evidențiate la locuitorii așezării medio-bizantine de la Nufăru (jud. Tulcea) – Gabriel Vasile (IAB)

Cercetările arheologice de la Nufăru, demarate în anul 1978, au făcut cunoscută prezenţa mai multor nuclee cimiteriale care aparţin populaţiei medio-bizantine. Mormintele sunt încadrate în perioada cuprinsă între mijlocul secolului al XI-lea şi începutul secolului al XIII-lea.

Materialul scheletic analizat provine din 266 de complexe funerare, cercetate în punctele *Trecere bac* (247 de complexe, în care au fost identificați 293 de indivizi), *Piatră* (15 complexe funerare, cu tot atâția subiecți) și *Centrul de informare turistică* (patru complexe funerare, cu patru indivizi). Studiul este concentrat pe identificarea bolilor aparatului dentar și maladiilor osoase, urmărindu-se în principal aspecte care privesc etiologia, manifestarea, frecvența și interpretarea acestora. Starea de sănătate a populațiilor medio-bizantine dobrogene este reflectată prin prezența unui spectru larg de patologii, după cum urmează:

1. maladii sau anormalități congenitale și neuromecanice (coaste fuzionate, coaste bifurcate, coaste supranumerare, sacralizare, lombalizare, sindrom Klippel–Feil, fuziune atlanto-occipitală și spină bifidă ocultă);
2. boli dentare și patologii asociate maxilarelor (tartru dentar, carii dentare, pierderi dentare *ante mortem*, abces dentar, hipoplazia smalțului dentar, tulburări de dezvoltare dentară și asimetrie dentară);
3. boli articulare (osteoartroză, hernie discală, hiperostoză scheletică difuză idiopatică, artropatii erozive și tasare vertebrală);
4. traumatisme (fracturi vindecate și lovituri cauzatoare de moarte);
5. boli infecțioase (periostită, osteomielită și deviație de sept nazal);
6. tulburări metabolice și endocrine (*cribra cranii*, *cribra orbitalia* și scorbut infantil);
7. boli neoplazice (osteom, osteom osteoid și osteocondrom).

Așezări fortificate, cete înarmate și formațiuni politice prestatale la românii de la est de Carpați în secolele IX–XIII – Ion Tentiuc (MNIM Chișinău)

Cercetările arheologice din ultimele decenii au adus contribuții importante la cunoașterea nivelului de dezvoltare social-economică a comunităților românești din regiunile de la est de Carpați în perioada Evului Mediu timpuriu. Coroborarea surselor arheologice de informațiile documentelor scrise a permis conturarea, cu destulă exactitate, a diverselor aspecte privind structurile politice ale românilor din secolele IX–XIII, dar și a raporturilor lor cu migratorii târzii.

Perioada de relativă stabilitate economică și politică din secolele VIII–IX în spațiul est-carpatic, pusă în legătură, pe de o parte, cu instituirea așa-numitei *„Pax hazarica”*, atunci când statul hazar de la nordul Mării Caspice a temperat pătrunderea spre vest a nomazilor, iar, pe de altă parte, cu reluarea comerțului pe drumul din Scandinavia spre Bizanț, *„de la varegi la greci”*, deschis la sfârșitul secolului al VIII-lea și începutul secolului al IX-lea, a condus la consolidarea comunităților românești, manifestată printr-o adevărată „explozie*”* demografică. Dezvoltarea economică stabilă a întărit uniunile de obști din spațiul carpato-nistrean.

Apariția pericolelor externe, în secolul al IX-lea, a accelerat procesele de constituire a formațiunilor teritorial-politice, de nivel regional. Sunt construite așezări fortificate cu șanțuri, valuri de pământ și palisade. În regiunile de est ale spațiului carpato-nistrean, inclusiv în Bucovina de nord, au fost identificate peste 100 de așezări întărite, atribuite populației românești sau româno-slave, datate în secolele IX–XIII. Crește mult numărul armelor, iar categoriile de armament și echipament militar se diversifică.

Izvoarele scrise (bizantine, nordice, vechi rusești) confirmă existența la est de Carpați a structurilor politice prestatale sau statale, numite „*Vlâchen lant*” („*țara vlahilor*”) sau „*Болоховская земля*” („*țara bolohovenilor*”). Deja la începutul secolului al XI-lea apar mențiuni privind implicarea cetelor înarmate ale românilor în acțiuni militare în/cu statele limitrofe.

Sursele arheologice și scrise atestă importante schimbări calitative, sociale și politice în societatea medievală românească timpurie. Acestea erau în deplină consonanță cu fenomenele similare din Europa centrală și de vest.

Câteva observaţii privind necropola de la Caransebeş – Centru, faza timpurie (secolele XI–XII) – Silviu Oţa (MNIR), Adrian Ardeţ (MJERG Caransebeş)

Cercetările arheologice de la Caransebeş, din zona centrală a municipiului, desfăşurate în cursul anului 1988, au dus la descoperirea unui monument de cult şi a necropolei aferente acestuia. Interpretările în ceea ce priveşte monumentul de cult au fost diverse, începând de la biserică ortodoxă până la mănăstire franciscană.

Mai puţin discutată a rămas faza timpurie a cimitirului. Din necropolă, au fost publicate doar câteva morminte, fără ilustraţia şi inventarele aferente. În cursul anului 2017, autorii au avut acces la două piese din cimitirul menţionat. Este vorba de două brăţări bizantine, databile în cursul secolelor XI–XII, executate din bronz, în tehnica turnării, ornamentate cu puncte şi linii incizate sau cu linii adâncite, paralele.

Ambele exemplare se înscriu într-un spaţiu mai larg din sudul şi estul Banatului, unde artefactele balcanice sunt predominante în secolele amintite şi la începutul veacului al XIII-lea (Berzovia – *Pătruieni*, Obreja – *Sat Bătrân*, Caransebeş – *Măhala*, Cuptoare – *Sfogea*, Nicolinţ – *Râpa Galbenă*, Gornea – *Căuniţa de Sus*, Sviniţa – *Km fluvial 1004* şi un punct necunoscut, Ilidia – *Funii*, Banatska Palanka, Vršac, Botoš – *Mlaka*, Şopotu Vechi – *Mârvilă*, Cladova – *Dealul Carierei*, Pescari – *Malul Dunării*, Moldova Veche – *Rât* şi *Malul Dunării*, Kuvin, Vojlovica – *Humka Azotara*, Drencova, Duplijaja, Arača, Omolica).

Biserica fortificată din Cisnădie (jud. Sibiu). Investigaţii arheologice şi interpretări – Maria Crîngaci Ţiplic (ICSU Sibiu), Ioan Marian Ţiplic (U Sibiu)

Cisnădia, la fel ca Sibiul, este o localitate întemeiată în timpul regelui arpadian Geza al II-lea (1141–1161) şi face parte dintre aşezările planificate de colonizare germane. Deşi prima menţiune documentară provine din anul 1323, când este atestată direct ca oraş, biserica romanică indică o vechime a localităţii încă din jurul anului 1200. Biserica romanică din Cisnădie reprezintă, ca mărime, a treia biserică romanică din Transilvania secolului al XIII-lea, cu o lungime de 44,7 m, după biserica din Cincu (cca 52,5 m) şi cea din Sibiu (cca 46,5 m). De-a lungul secolelor, biserica a fost transformată şi modernizată. Principalele modificări au fost realizate în perioada 1430–1530, când biserica a fost fortificată şi interiorul transformat în stil gotic. Biserica din Cisnădie a deţinut şi deţine, în ansamblul său, un patrimoniu foarte valoros şi spectaculos.

În urma demarării unui amplu proiect de restaurare, a fost iniţiat şi un proiect de cercetare arheologică, în cadrul căruia a fost efectuată o primă serie de sondaje arheologice. În prezentare sunt expuse rezultatele cercetărilor arheologice obţinute pe baza celor trei secţiuni efectuate în exteriorul bisericii şi în cele două casete din interiorul bisericii.

Săpături noi la Curtea Domnească din Târgovişte şi date arheometrice. Studiu comparat asupra rezultatelor radiocarbon obţinute pe material osteologic şi pe mortarele din zidărie – Gheorghe Olteanu, Florin Petrică, Petre Diaconescu (CNMCD Târgovişte), Adrian Ioniţă, Gheorghe Cantacuzino (IAB), Corina Simion, Iuliana Stanciu, Oana Gâza, Tiberiu Sava (IFIN–HH)

Cercetările arheologice la Curtea Domnească din Târgovişte au fost reluate în 2014, în zona Turnului Chindiei şi a bisericii din apropiere (aşa-numitul paraclis). Săpăturile din campania 2017 par să fi surprins, sub actuala biserică, urmele unui edificiu mult mai mic, constând într-o amenajare de pietre, care a servit foarte probabil ca bază a unei elevaţii de lemn, şi câteva morminte care ţin sau nu de acesta. Pentru datarea complexelor, dar şi a diferitelor etape de construcţie, au fost folosite metode tradiţionale (stratigrafice, studiul monedelor şi al diverselor artefacte), dar şi analize radiocarbon (pe oase şi mortare), care ridică noi semne de întrebare în privinţa începuturilor şi evoluţiei Curţii Domneşti.

Apariția și evoluția orașului medieval de la Târgșoru Vechi, jud. Prahova. Datele arheologice – Andrei Măgureanu (IAB), Alin Anton, Bogdan Ciupercă (MJIA Prahova), Cătălin Constantin (în proiect IAB)

Autorii își propun să analizeze dosarul arheologic al orașului medieval Târgșor. Beneficiind de absența suprapunerii unei locuiri moderne, orașul a suscitat interesul arheologilor de peste 60 de ani. În cursul numeroaselor campanii de cercetare au fost identificate o curte domnească, patru biserici și o mănăstire, alături de numeroase alte structuri de locuire care formau, în fapt, orașul. Cartarea pieselor cu valențe cronologice permite elaborarea unor ipoteze referitoare la apariția și evoluția în timp și spațiu a orașului medieval.

Săpături de salvare în preajma Curții Domnești de la Suceava – Monica Dejan, Ștefan Dejan (MB Suceava)

Curtea Domnească este unul dintre cele mai importante vestigii care se mai păstrează din epoca de glorie a Sucevei, când aceasta era principala reședință a domnitorilor Moldovei. Astăzi, din această construcție se mai păstrează câteva ziduri care nu depășesc 1,5 m înălțime. Situația se explică prin reconfigurarea spațiului în epoca ulterioară, când palatul, cu întreaga sa curte, se ruinează, iar în zonă se vor construi case. În plus, în zona centrală va fi trasat un drum, care va despărți capela (Biserica „Sfântul Ioan Botezătorul”) de Curtea Domnească. În consecință, spațiul care astăzi este perceput ca aparținând Curții Domnești este mult mai mic decât ceea ce reprezenta în Evul Mediu acest ansamblu. Cele mai ample cercetări au fost realizate în deceniile șase și șapte ale secolului XX și au atins atât zona în care se găseau ruinele propriu-zise, cât și spațiul de la nord, est și vest. Ulterior, în deceniile opt și nouă ale secolului trecut, cercetările s-au restrâns la zona ruinelor, având în vedere că terenul care înconjura curtea a fost ocupat de construcții.

În continuare, solicitarea de a se realiza construcții în imediata apropiere a parcului arheologic, așa cum este numită astăzi ruina (fără să existe vreo amenajare sau o preocupare cu privire la identificare și, cu atât mai puțin, la punere în valoare), a oferit posibilitatea de cercetare a unor parcele, pe care s-a construit ulterior. Aceste cercetări se fac pe suprafețe foarte restrânse, care nu depășesc câteva zeci de metri pătrați. Toate aceste mici sondaje sunt însă importante, pentru că ele au fost corelate cu cercetările mult mai întinse făcute în anii ’50–’60 ai secolului trecut, când spațiul a fost eliberat de casele din zonă și pregătit pentru construirea blocurilor din zona centrală a orașului.

O primă astfel de cercetare s-a realizat în anul 1998, la sud de gardul care încercuiește zona Curții Domnești, cu rezultate care au adus întregiri săpăturilor anterioare: descoperirea, pe câteva suprafețe, a pavajului din vremea domniei lui Alexandru cel Bun, realizat din dale de piatră, în rosturile căruia s-a descoperit o monedă emisă de acest domnitor. În anul 2005, în imediata apropiere a zonei cercetate în anul 1998, de pe o suprafață restrânsă, răvășită de intervenții moderne, a fost recoltat un bogat material arheologic, constând din fragmente ceramice smălțuite și fragmente de cahle. O bună parte din clădirea Liceului de Artă suprapune partea vestică a ruinelor curții. Cercetările arheologice din anul 2001 au adus la lumină ziduri demantelate până la câteva asize, precum și fragmente ceramice și monede. În apropierea bisericii „Nașterea Sfântului Ioan Botezătorul”, fostă capelă a curții, ridicată de Vasile Lupu pe locul unei biserici mai vechi, au fost cercetate șase morminte, care aveau ca inventar monede datate între a doua jumătate a secolului al XV-lea și secolul al XVI-lea, demonstrând încă o dată existența unei biserici mai vechi decât cea construită în anul 1642.

În prezent, centrul orașului Suceava nu mai permite desfășurări de amploare din punct de vedere al cercetării arheologice. În aceste condiții, micile adăugiri la istoria fostei capitale a Moldovei sunt cu atât mai valoroase, cu cât dezvoltarea viitoare a orașului nu va mai îngădui, în curând, nici măcar astfel de demersuri.

Vasele de fontă descoperite în așezările Hoardei de Aur. Studiu de caz: Orheiul Vechi (Republica Moldova) – Ludmila Bacumenco-Pîrnău (IPC–AȘM Chișinău/IAI)

Autoarea prezintă rezultatele cercetării unor aspecte ale problemei utilizării vaselor de fontă în așezările cu caracter urban din cuprinsul Hoardei de Aur, luând ca studiu de caz eșantionul de piese descoperit în situl medieval Orheiul Vechi (Republica Moldova). În complexele studiate la Orheiul Vechi au fost găsite numeroase fragmente de ceaune de fontă, aflate în diferite stadii de uzură. Cercetarea abordează aspecte precum tipologia și cronologia relativă a vaselor de fontă descoperite la Orheiul Vechi, în comparație cu cele cunoscute din alte centre urbane controlate de hanii Hoardei de Aur în secolul al XIV-lea, atelierele de producere și căile pătrunderii acestora în așezarea mongolă din valea Răutului. Eșantionul supus analizei sistematice cuprinde artefacte recuperate din săpăturile arheologice efectuate la Orheiul Vechi în perioada anilor 1947–2017. Colecția bogată de fragmente de vase de fontă, acumulată de-a lungul deceniilor, reprezintă o mărturie valoroasă asupra vieții cotidiene și standardului de civilizație atins de așezările urbane din regiune în această perioadă.

Stema atribuită Țării de Jos a Moldovei, în lumina unei descoperiri de la Lărguța, raionul Cantemir, Republica Moldova – Eugen Nicolae (IAB)

În urmă cu peste două decenii, cu ocazia publicării unor descoperiri monetare de la Suceava, o emisiune moldovenească puțin cunoscută, situată de Octavian Iliescu în perioada 1432–1457, a fost atribuită lui Ștefan al II-lea, pe baza asemănării dintre „sigla heraldică” obscură de pe revers și aceea însoțind scutul de pe reversul unora dintre emisiunile deja atribuite principelui. Tot atunci, a fost formulată ipoteza că această „siglă heraldică”, având aspectul literei Π surmontată de cruce, era stema Țării de Jos a Moldovei. Ulterior, aceeași figură, de data aceasta foarte clară, a fost observată pe inelul sigilar al comisului „pan Galeş” (epoca lui Ștefan cel Mare), descoperit la Orheiul Vechi (Trebujeni, raionul Orhei, Republica Moldova). Recent, Lilia Dergaciova a confirmat, în teza de doctorat susținută la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, pe baza unui material nou, mai bine conservat, atât existența unor emisiuni monetare cu această „siglă heraldică” plasată în scut, pe revers, cât și atribuirea lor lui Ștefan al II-lea (în perioada asocierii la domnie cu Iliaș, când stăpânea în Țara de Jos). O piesă excepțională, pe care autorul a examinat-o în anul 2016, într-o colecție privată, se adaugă dosarului. Este vorba de un fier de marcat caii, cu un semn de aceeași formă, descoperit întâmplător, împreună cu monede ale Hoardei de Aur și moldovenești, la Lărguța. Pe baza analogiilor menționate, el poate fi datat în secolul al XV-lea. Analiza datelor disponibile întăreşte ideea că „sigla heraldică” prezentă pe toate aceste piese este stema Țării de Jos. Aspectul ei geometric sugerează că provine din sistemul de semne (tamgale) din epoca Hoardei de Aur, fiind probabil adoptată în această formă (cu cruce) imediat după separarea, în 1369, a principatului Țării de Jos de imperiul oriental.

Rezultatele cercetării arheologice a necropolei medievale de la Lozova, Republica Moldova – Ion Ursu (UPS Chișinău), Vlad Vornic (ANA Chișinău), Ludmila Bacumenco-Pîrnău (IPC–AȘM Chişinău/IAI)

Situl medieval de la Lozova – *La hotar cu Vornicenii* a fost cercetat pe parcursul mai multor ani (2007, 2010–2011, 2014–2015), fiind descoperite câteva niveluri de locuire din perioada medievală. Dintre acestea, de o cercetare mai îndelungată s-a bucurat necropola creştină din secolele XIV–XV, care coincide cronologic cu faza târzie de dominaţie tătaro-mongolă şi începutul formării statului medieval Moldova. Până în prezent, se cunosc 109 morminte, pe o suprafață de peste 400 m^2, ceea ce constituie doar o parte din necropolă, suprafața ei fiind mult mai mare. În procesul de cercetare a sitului au fost cuprinse mai multe științe interdisciplinare, ale căror metode s-au aplicat cu succes. Până la intervenția propriu-zisă în sol, prin excavare, s-au efectuat prospecțiuni geofizice, prin scanarea

subsolului, în scopul identificării zonelor care urmau a fi cercetate. De asemenea, prin tehnici speciale, s-a reușit prelevarea de probe de către specialiştii paleopedologi, în vederea analizei structurii solului. Materialul osteologic a fost înregistrat, colectat și cercetat de către antropologi direct din sit, astfel precizia datelor acumulate fiind foarte înaltă.

Cercetarea amplă, prin utilizarea metodelor interdisciplinare, a dus la rezultate remarcabile, care au permis reconstituirea mediului fizico-geografic şi biologic, a habitatului, a vieţii materiale şi spirituale, determinarea tipului antropologic şi a structurilor sociale, precum şi datarea sitului.

Date arheologice despre cimitirul bisericii evanghelice din Saschiz (secolele XV–XVII) – Daniela Marcu Istrate (IAB)

Biserica evanghelică din Saschiz a fost construită la sfârșitul secolului al XV-lea, fiind una dintre cele mai reprezentative clădiri ecleziastice fortificate din sudul Transilvaniei.

Cercetarea arheologică a acestui monument a scos la iveală câteva zeci de morminte dispuse neregulat în exterior, în jurul bisericii, precum şi câteva morminte interioare. Necropola exterioară este rarefiată, mormintele sunt repartizate inegal, iar suprapunerile sugerează existenţa unor locuri de înmormântare familiale. Dintre mormintele interioare, se remarcă în mod deosebit câteva cripte, conținând înmormântări practicate, cel mai probabil, în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea.

Comunicarea prezintă sintetic aceste descoperiri, analizează relaţia mormintelor cu biserica şi evidențiază câteva elemente inedite de ritual funerar.

Cupe boierești din secolul al XVI-lea descoperite în stânga Prutului – Silviu Andrieș-Tabac (CH–Preşedinţia Republicii Moldova), Mihai Ciocanu (SGHA Republica Moldova)

Vasele pentru băut – cupele, paharele, potirele și pocalele – comportă o funcție uzuală, una simbolică, consemnând statutul social al proprietarului, comanditarului sau donatorului și una economică, de tezaurizare, mai ales atunci când sunt confecționate din metale prețioase, ornamentate cu finețe artistică și dotate cu inscripții speciale.

Până în prezent, în istoriografia românească au fost semnalate cinci cupe boierești moldovenești din secolul al XVI-lea, prin contribuțiile lui Constantin Moisil, Alexei V. Oreşnikov, Constantin Cihodaru și Corina Nicolescu, alți cercetători aducând diferite precizări la atribuirea sau datarea lor: cupa lui Lupu Huru din 1580; paharul logofătului Lupu Stroici din 1591; cupa de danie a marelui postelnic Drăgan și a soției sale, Irina, datată circa 1597–1600; cupa vistiernicului Tăutul Vrânceanul și a soției sale, Ana Tăutuleasa din Cordăreni, de la 1600; cupa uricarului Ieremia Băseanul și a soției sale, Varvara, de la cumpăna secolelor XVI–XVII.

Acestor cinci pahare, desemnate în legenda slavonă prin termenul „купа”, însemnând cupă, li se adaugă alte patru cupe de argint, mai vechi, descoperite în stânga Prutului. Informațiile despre ele au fost colectate de autori pe parcursul mai multor ani, în încercarea de a păstra orice date legate de descoperirea ilegală a unor depozite de obiecte medievale prețioase, care au intrat în colecții particulare, puțin sau deloc cunoscute, cercetătorilor rămânându-le doar date tehnice sumare și fotografii nu tocmai profesioniste: a) cupa pârcălabului Mihu din 1530–1540 (descoperită în perioada interbelică în teritoriul satului Păruceni, în locul numit *Leu*, comuna Selişte, astăzi în raionul Nisporeni); b) cupa uşarului Hacico din 1551 (descoperită în raionul Ungheni); c) cupa panului Druşco din 1571 (loc de descoperire incert, dar legat de teritoriul raionului Noua Suliță, regiunea Cernăuți); d) cupa pârcălabului Copaci din a doua jumătate a secolului al XVI-lea (descoperită în pădurea din apropierea satului Cunicea, raionul Florești, fost în ținutul Sorocii).

Pagini din viața cotidiană a Timișoarei otomane în lumina unor obiecte din metal descoperite pe strada Lucian Blaga – Daniela Tănase (MNB Timişoara)

În anul 2014, au fost efectuate ample cercetări arheologice preventive în centrul istoric al municipiului Timişoara, ocazie cu care au fost descoperite vestigii care aduc contribuții importante cu privire la istoria cetății Timişoara în epoca medievală și în timpul stăpânirii otomane (1552–1716). Strada Lucian Blaga este situată în partea de sud a centrului istoric, fiind orientată de la nord la sud, între Piața Libertății și Piața Huniade, unde se află Castelul Huniade, monument istoric ale cărui prime fundații au fost edificate la începutul secolului al XIV-lea.

În nivelurile de locuire și în câteva complexe arheologice (locuințe) databile în epoca de stăpânire otomană, au fost descoperite obiecte de metal variate, care ilustrează aspecte ale vieții de fiecare zi: obiecte vestimentare și de încălțăminte, unelte de uz casnic, unelte de cizmărie, arme, vase din metal, lacăte și ferecături. Toate acestea scot în evidență faptul că în această parte a orașului au activat meșteșugari. Probabil că în această zonă au locuit și persoane din elita orașului.

100 de ani de arheologie (medievală) în județul Arad – Florin Mărginean (CM Arad)

Scopul prezentării este acela de a marca impactul cercetărilor arheologice în situri, databile în perioada medievală, de pe teritoriul județului Arad, în intervalul celor o sută de ani scurşi de la Marea Unire din 1918. Autorul încearcă nu doar o simplă repertoriere a cercetărilor arheologice efectuate, fie ele sistematice, preventive (de salvare) sau simple periegheze, de altfel în mare parte cunoscute din literatura de specialitate, ci și a modului și condițiilor în care s-au realizat aceste investigații.

Fiind vorba de o perioadă relativ lungă de timp, un rol important în cercetarea și valorificarea informațiilor astfel obținute l-a jucat și regimul politic sub care s-au realizat astfel de investigații, care, în final, a avut o influență și asupra modului de a scrie istoria.

În funcție de regimurile care s-au succedat în cei o sută de ani, autorul a împărțit perioada analizată în trei mari etape, după cum urmează:

1. perioada 1918–1947;
2. perioada 1947–1989;
3. perioada 1989–2018.

La final, autorul formulează concluzii care speră să fie sugestive în ceea ce privește nivelul atins în cercetarea vestigiilor medievale în decursul celor o sută de ani, într-o microregiune importantă a Bazinului Carpatic, în care râul Mureş a jucat un rol definitoriu.

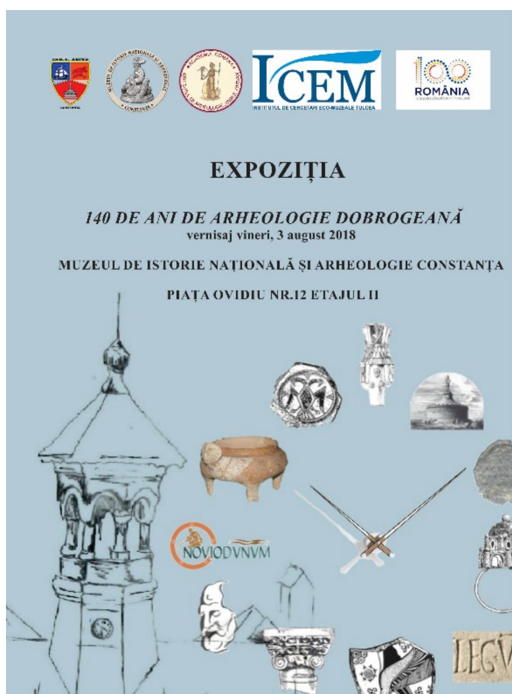
LISTA ABREVIERILOR AFILIERILOR INSTITUȚIONALE

ANA Chișinău – Agenția Națională Arheologică. Ministerul Culturii, Chișinău, Republica Moldova
CCA–ON Iași – Centrul de Cercetări Antropologice „Olga Necrasov” – Academia Română, Filiala Iași
CH–Preșidința Republicii Moldova – Cabinetul de Heraldică de pe lângă Preșidința Republicii Moldova
CI – Cercetător independent
CM Arad – Complexul Muzeal Arad
CNAIR SA Bucureşti – Compania Naţională de Administrare a Infrastructurii Rutiere, Bucureşti
CNBAR – Cabinetul Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, Bucureşti
CNMCD Târgovişte – Complexul Naţional Muzeal „Curtea Domnească”, Târgovişte
DAA–U Wisconsin – Department of Archaeology and Anthropology, University of Wisconsin, La Crosse, SUA
DAI Berlin – Deutsches Archäologisches Institut, Berlin, Germania
DCB–U Wisconsin – Department of Chemistry and Biochemistry, University of Wisconsin, La Crosse, SUA
DJC Covasna – Direcția Județeană pentru Cultură Covasna
DJC Dâmbovița – Direcția Județeană pentru Cultură Dâmbovița, Târgoviște
FB–UAIC Iași – Facultatea de Biologie, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași
FC DCF–U București – Facultatea de Chimie, Departamentul de Chimie–Fizică, Universitatea din București
FG–DGRM București – Facultatea de Geografie, Departamentul de Geografie Regională și Mediu, Universitatea din București
FGG–DG București – Facultatea de Geologie și Geofizică, Departamentul de Geologie, Universitatea din București
FIB – Facultatea de Istorie, Universitatea din București
IAB – Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, Bucureşti
IA–FR – Institutul de Antropologie „Francisc I. Rainer”, Bucureşti
IAI – Institutul de Arheologie, Iași
IAIAC – Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj-Napoca
ICEM–GS – Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion”, Tulcea
ICSU Sibiu – Institutul de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
IFIN–HH – Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Fizică şi Inginerie Nucleară „Horia Hulubei”, Bucureşti
INAM Sofia – Institutul Național de Arheologie cu Muzeu, Sofia, Bulgaria
INCDTP – Institutul Naţional de Cercetare-Dezvoltare pentru Textile şi Pielărie, Bucureşti
IPC–AȘM Chișinău – Institutul Patrimoniului Cultural al Academiei de Științe a Moldovei, Centrul de Arheologie, Chișinău, Republica Moldova
IPJ Hunedoara – Inspectoratul Județean de Poliție, Hunedoara
IS–ER București – Institutul de Speologie „Emil Racoviță”, București
IS–ER Cluj-Napoca – Institutul de Speologie „Emil Racoviță”, Cluj-Napoca
MB Suceava – Muzeul Bucovinei, Suceava
MCG Oltenița – Muzeul Civilizației Gumelnița, Oltenița
MCR Sf. Gheorghe – Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe
MINAC – Muzeul de Istorie Naţională şi Arheologie, Constanţa
MJ Argeş – Muzeul Judeţean Argeş, Piteşti
MJ Buzău – Muzeul Județean Buzău, Buzău
MJ Gorj – Muzeul Judeţean Gorj „Alexandru Ştefulescu”, Târgu Jiu
MJERG Caransebeş – Muzeul Judeţean de Etnografie şi al Regimentului de Graniță, Caransebeş
MJIA Prahova – Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Prahova, Ploieşti
MJ Satu Mare – Muzeul Județean Satu Mare

MJ Vâlcea – Muzeul Judeţean „Aurelian Sacerdoţeanu” Vâlcea, Râmnicu Vâlcea
MMB – Muzeul Municipiului Bucureşti
MNB Timişoara – Muzeul Naţional al Banatului, Timişoara
MN Brukenthal – Muzeul Naţional Brukenthal, Sibiu
MNIM Chişinău – Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău, Republica Moldova
MNIR – Muzeul Naţional de Istorie a României, Bucureşti
MNIT – Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
MNUAI – Muzeul Naţional al Unirii, Alba Iulia
MO Craiova – Muzeul Olteniei, Craiova
MR Caracal – Muzeul Romanaţiului, Caracal
MSC Miercurea Ciuc – Muzeul Secuiesc al Ciucului, Miercurea Ciuc
PM Alba Iulia – Poliţia Municipiului Alba Iulia
SGHA Republica Moldova – Societatea de Genealogie, Heraldică şi Arhivistică „Paul Gore”, Chişinău, Republica Moldova
U „1 Decembrie 1918” Alba Iulia – Universitatea „1 Decembrie 1918”, Alba Iulia
U Aarhus – Aarhus University, Danemarca
U Bayreuth – Universität Bayreuth, Germania
U Bucureşti – Universitatea din Bucureşti
U Chişinău – Universitatea de Stat din Moldova, Chişinău, Republica Moldova
U Craiova – Universitatea din Craiova
U Debrecen – Debreceni Egyetem, Debrecen, Ungaria
U Edinburgh – University of Edinburgh, Marea Britanie
UPS Chişinău – Universitatea Pedagogică de Stat „Ion Creangă”, Chişinău, Republica Moldova
U Köln – Universität zu Köln, Germania
U Sibiu – Universitatea „Lucian Blaga”, Sibiu
U „Spiru Haret” – Universitatea „Spiru Haret”, Bucureşti
U Texas – University of Texas, Austin, SUA
UV Târgovişte – Universitatea „Valahia”, Târgovişte

„140 DE ANI DE ARHEOLOGIE DOBROGEANĂ”. CRONICA UNEI EXPOZIȚII*

Într-un an 2018 aflat deopotrivă sub semnul celebrării patrimoniului european și al Centenarului întregirii țării, prin unirea Transilvaniei cu regatul României, una dintre provinciile istorice ale acestei țări, pământul pe care ne place să-l numim „dintre Dunăre și Mare”, Dobrogea, are propria aniversare – 140 de ani de când face parte din statul român. Momentul istoric a prilejuit – pentru cei preocupați de valorile trecutului în genere și de cele dezvăluite prin cercetarea pământului în special – organizarea unui eveniment expozițional, numit transparent „140 de ani de arheologie dobrogeană”.

* Mulțumiri colegilor de la Muzeul de Istorie Națională și Arheologie Constanța (domnul dr. Gabriel Custurea, curatorul expoziției, și doamnele Doina Banciu și Ada Marcu) pentru imaginile puse la dispoziție.

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, București, 2018, p. 329–336

Inițiativa a aparținut Muzeului de Istorie Națională și Arheologie din Constanța, numit astfel începând cu anul 1977, purtătorul peste timp al valorilor Muzeului regional de Arheologie Dobrogea, înființat în anul 1957, pe baza unei colecții preexistente, ale cărei începuturi datează din anul 1879. Partenerii firești au fost Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” din Tulcea, dezvoltat din Muzeul „Deltei Dunării”, creat în anul 1968, și Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, continuatorul Muzeului Național de Antichități, înființat în anul 1864, și inițiatorul, în sens instituțional, al cercetării arheologice în Dobrogea. Echipelor de lucru din cele trei instituții menționate li s-au alăturat arheologi cu „preocupări dobrogene” de la Muzeul Național de Istorie a României și de la Facultatea de Istorie a Universității bucureștene.

Prilejuită de marcarea unui eveniment politico-istoric, manifestarea a încercat, prin raportarea la spațiul dobrogean și la sensurile domeniului arheologiei, să sublinieze continuitatea unor proiecte de cercetare, a unor instituții și a unor idealuri de protejare a patrimoniului.

În vechea, dar monumentala clădire a muzeului constănțean, din Piața Ovidiu nr. 12, în două săli generoase de la ultimul nivel, organizatorii manifestării expoziționale, vernisate în ziua de 3 august, și-au propus o trecere în revistă a principalelor direcții de cercetare, descoperiri, situri emblematice, realizări științifice, publicistice și instituționale ale arheologiei dobrogene.

Printr-o expunere de tip documentar fotografic, în cadrul a 43 de panouri, susținută de artefacte definitorii pentru anumite situri, culturi arheologice și epoci istorice, s-a realizat ilustrarea diverselor forme de manifestare ale acestei științe a reconstituirii trecutului: cercetări de teren, sistematice/programate și preventive, în situri deschise sau în peșteri, investigații subacvatice, săpături tradiționale și anchete pluridisciplinare, descoperiri materiale dintre cele mai incitante, cu încărcătura lor de informație obiectivă și mesaj spiritual.

Dincolo de încercarea de reconstituire a trecutului prin manifestările creatorilor lui, nu au fost uitați nici oamenii domeniului, deoarece știința arheologiei nu poate fi despărțită de istoria arheologiei, în spatele acumulărilor de descoperiri, de date variate, interpretabile în cheile cele mai diverse, de obiecte, situații și vestigii spectaculoase sau banale, fiind profesioniștii, uniți, printr-o particulară solidarizare în timp, în eforturile lor de cercetare, conservare și punere în valoare a unei importante părți a patrimoniului.

Încă de la intrarea în muzeu, vizitatorul este întâmpinat și condus spre expoziția, aflată la ultimul etaj, de cele două panouri care ilustrează viața și activitatea unor deschizători de drumuri în domeniul arheologiei românești (înțeleasă deopotrivă în sensul de cercetare de teren, de școală a profesiei, de domeniu de înaltă ținută intelectuală, de instituție a patrimoniului): Grigore Tocilescu și Vasile Pârvan.

O încercare de sinteză a eforturilor evoluției instituționale a arheologiei dobrogene, prin cele două centre, de la Constanța și Tulcea, este prezentă prin panourile ilustrând activitatea a doi creatori de muzee ale secolului XX, ei înșiși

arheologi reprezentativi pentru domeniile preistoriei și Antichității: Adrian Rădulescu și Gavrilă Simion.

Expoziția se deschide cu un documentar al începuturilor arheologiei dobrogene, anterioare anului 1878, începuturi datorate unor savanți europeni care au știut să fructifice ocazia oferită de combinarea intereselor marilor imperii ale momentului în zonă.

O expresivă hartă a Dobrogei, cu marcarea siturilor arheologice prezentate, ajută la orientarea vizitatorului în spațiul geografic descris, conținutul panourilor călăuzindu-l în plan cronologic și tematic.

Expunerea „istoriei arheologiei dobrogene” se desfășoară în sens cronologic, acoperind pre- și protoistoria, cu realitățile ilustrate de cercetările din situri aparținând perioadei neolitice (Hamangia–Baia, Cernavodă, Hârșova, Năvodari, Maliuc, Cheia) și epocii metalelor (Babadag și Satu Nou), ilustrând, uneori, descoperiri definind chiar culturi arheologice eponime.

O secțiune importantă este dedicată Antichității, prin prezentarea sintetică, în câte unul sau, uneori, două panouri, a siturilor definitorii pentru perioada invocată de manifestarea expozițională, ținându-se cont de începuturile cercetării acestora, în a doua parte a veacului al XIX-lea (la *Troesmis*–Turcoaia, *Axiopolis*–Cernavodă și *Tropaeum Traiani*–Adamclisi) și în primele decenii ale secolului XX (*Ulmetum*–Pantelimon, Histria, *Tomis*–Constanța, *Callatis*–Mangalia, Capidava). Investigațiile se măsoară în multe decenii, depășind chiar centenarul sau fiind reluate, după mari intervale de întrerupere (*Orgame–Argamum*–Capul Dolojman, Albești, *Durostorum*–Ostrov, *Carsium–Hârșova, L(Ibida)*–Slava Rusă, *Halmyris*–Murighiol, *Noviodunum*–Isaccea, *Dinogetia*–Garvăn).

Tratarea siturilor Antichității, conturând secțiunea cea mai bine reprezentată a expoziției, potrivit specificului arheologic al regiunii danubiano-pontice, urmează o dispunere spațială (dinspre sudul spre nordul Dobrogei), ținând cont de încadrarea pe anumite paliere cronologice și culturale (epocile: greacă, greco-romană, romană, romano-bizantină și bizantină), de statutul de situri pluristratificate, unele suprapuse de așezări moderne, sau de efortul (recent) al unor lucrări ample de cercetare în vederea punerii în valoare.

În fond, principiul călăuzitor a fost reprezentat de vorbele lui Vasile Pârvan: „Dobrogea e o cetate. Zidurile ei sunt malul înalt al Dunării și Mării. Șanțurile ei cu apă sunt Dunărea și Marea Neagră. Iar la miazăzi râpele adânci care despart Dobrogea noastră de Deliorman [...] fac a patra lature întărită a măreţului nostru fort de flanc. Ca orice fel de cetate, veche ori nouă, Dobrogea are un mare ținut deschis, pe care-l veghează și-l apără, de jur împrejurul ei".

Un panou ilustrând fenomenul biritualismului funerar și lumea rurală în preajma anului 1000 (prin obiectivul de la Oltina), unul destinat așezămintelor monahale rupestre de la Murfatlar și Dumbrăveni, altele dedicate cetăților bizantine *a fundamentis* de la Păcuiul lui Soare și Nufăru, respectiv fortificației de la Enisala, prezintă date esențiale ale evoluției spațiului dobrogean în epoca medievală, evoluție aflată sub semnul Bizanțului. Prezența, succesivă în timp, a Imperiului otoman, este subliniată de datele arheologice oferite de siturile de la Caraharman–Vadu și Ester–Târgușor.

Eforturile entuziaste ale unor pasionați ai domeniului sunt redate în documentarul ilustrând investigațiile platformei continentale a Mării Negre și, implicit, un domeniu de cercetare aflat încă la început în România, arheologia subacvatică.

Următoarea secțiune fotodocumentară este dedicată „marilor lucrări".

Fortificațiile liniare care brăzdează centrul Dobrogei, între Cernavodă și Constanța, cunoscute sub numele de *valul mic de pământ*, *valul mare de pământ* și *valul de piatră*, introduse în ample și controversate analize de istorie universală, sunt tratate prin dosarul investigațiilor de teren, deschis în a doua parte a secolului al XIX-lea și finalizat (deocamdată!) în primăvara anului 2012, pe traseul „Autostrăzii Soarelui”.

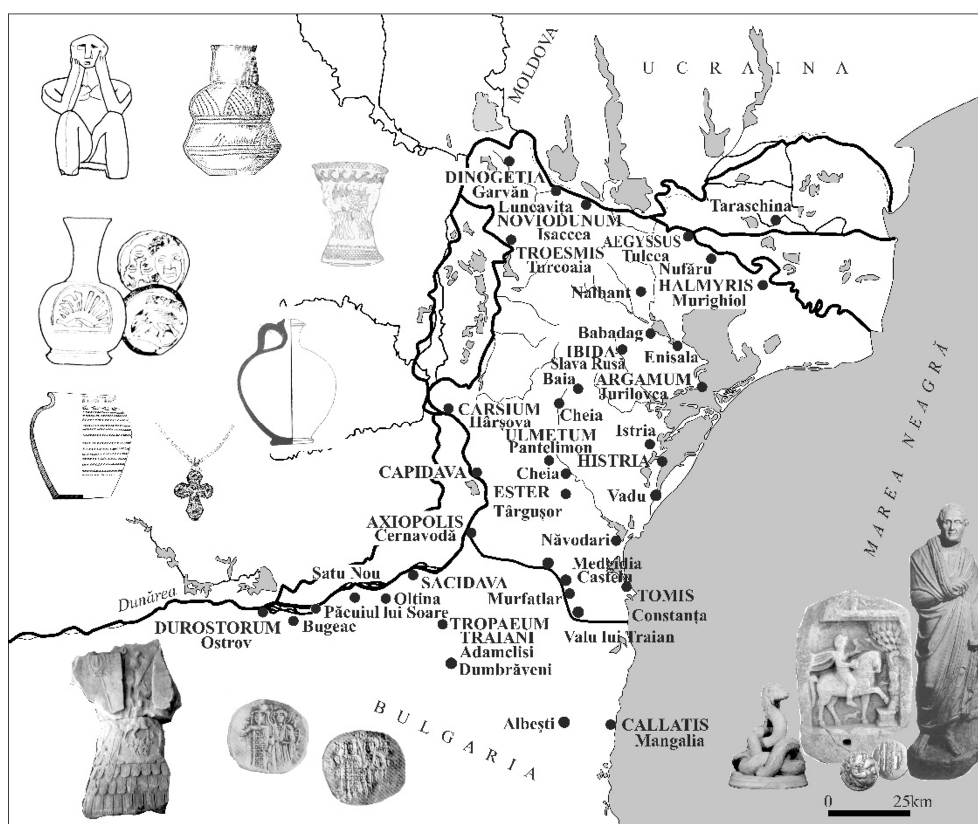
Respectivul panou face, firesc, trecerea spre segmentul destinat cercetărilor arheologice preventive, determinate de marile proiecte investiționale (de tipul autostrăzilor sau, ca o particularitate a regiunii dobrogene, al centralelor eoliene). Deși accentul a fost pus pe rezultatele științifice deosebite obținute în domeniul arheologiei tumulilor (investigați la Medgidia, Cernavodă, Mireasa), precum și pe cercetarea extinsă a așezărilor și necropolelor, din diverse epoci (de ex., situl de la Poiana), nu ne putem împiedica să subliniem importanța rolului social al unei meserii, aparente desuete, într-o lume în permanentă schimbare și modernizare. Dobrogea este, de asemenea, și o regiune recunoscută pentru arheologia preventivă practicată în mediu urban, fapt evidențiat pe panourile dedicate siturilor în cauză.

Finalul parcursului expozițional este dedicat ipostazelor noțiunii de muzeu în planul arheologiei dobrogene. Este ilustrată realitatea muzeelor de sit, de la momentul pârvanian, sub egida Muzeului Național de Antichități, concretizat în amenajarea acestora la *Tropaeum Traiani*, *Ulmetum*, *Histria*, *Tomis* și *Callatis*, ori cea datorată eforturilor reprezentanților familiei Cotovu pentru situl *Carsium*–Hârșova, până la realizările anilor ’60–’80 ai secolului trecut, cu dezvoltarea, în acest sens, a așezămintelor de la Monumentul triumfal de la Adamclisi, din situl Histria sau din orașul Mangalia. Muzeele regionale, de la Constanța și Tulcea, dezvoltate din colecții de mici dimensiuni sau din muzee de sit, cunosc o evoluție marcată deopotrivă de

protejarea și punerea în valoare a patrimoniului, precum și de cercetarea lui.

Un panou, destinat valorificării științifice a arheologiei prin publicații (conținând imagini ale copertelor volumelor monografice, ale *corpora* epigrafice, ale revistelor de specialitate dedicate spațiului dobrogean – Pontica, anuarul MINA Constanța, și Peuce, anuarul ICEM Tulcea), încheie, alături de evidențierea echipelor de lucru, această manifestare a valorificării expoziționale a arheologiei. În plus, publicul amator de lectură... de specialitate poate consulta, prin accesul efectiv la un corp de bibliotecă încărcat de tomuri, volumele ilustrate.

Câteva absențe în ansamblul fotodocumentarului arheologic dobrogean de la Constanța ar putea fi remediate prin preconizata itinerare a expoziției în spațiul muzeal al orașului Tulcea (situat, de altminteri, pe str. 14 Noiembrie – momentul revenirii Dobrogei alături de statul român), ca și printr-o dorită publicație, care să marcheze, într-o manieră revizuită și adăugită, manifestarea expozițională.

Oana Damian[**]

[**] Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: oanadamian63@gmail.com.

NUFĂRU 40. COLOCVIU ȘI EXPOZIȚIE FOTODOCUMENTARĂ DEDICATE CERCETĂRII ARHEOLOGICE A UNEI CETĂȚI BIZANTINE DE LA GURILE DUNĂRII, *PROSLAVIȚA*

Manifestarea *Nufăru 40 – colocviu și expoziție fotodocumentară dedicate cercetării arheologice a unei cetăți bizantine de la gurile Dunării, Proslavița*, s-a desfășurat pe 27 septembrie 2018, la Centrul de informare turistică din localitatea Nufăru. Evenimentul a fost organizat de către Muzeul Național de Istorie a României din București, cu sprijinul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", București, al Primăriei comunei Nufăru și al Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea.

Tema manifestării *Nufăru 40* a constituit-o prezentarea unei sinteze a cercetărilor arheologice care au contribuit la descoperirea unei cetăţi bizantine în intravilanul unei localităţi din județul Tulcea. Iniţiate în anul 1978, de către un colectiv coordonat de regretata Silvia Baraschi, cercetările au continuat, an de an, prin eforturile reunite ale Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan", Bucureşti, ale Muzeului Militar Național „Ferdinand I", Bucureşti, ale Muzeului „Deltei Dunării"/Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea și, cu precădere în ultimii ani, ale Muzeului Național de Istorie a României, București.

***

Situl arheologic – monument istoric, ale cărui impresionante vestigii arheologice, mult mai vizibile în trecut, au fost menționate în treacăt, la sfârșitul secolului al XIX-lea şi la începutul celui următor, a putut fi cunoscut cu adevărat doar prin intermediul cercetărilor arheologice, cu caracter programat şi preventiv[1], reușindu-se investigarea, în proporţii variabile, a peste 40 de zone de pe teritoriul satului. Aceasta a făcut posibilă stabilirea unui regim de protecţie diferențiat, instituit prin Planul Urbanistic General (introdus în anul 2000, actualizat în 2009 și asumat de către autoritatea locală în 2011), cu planurile urbanistice zonale şi de detaliu aferente. Efortul important, susținut de către Ministerul Culturii și Muzeul Național de Istorie a României, de extragere a unor terenuri cu potențial arheologic din circuitul constructiv, a permis, totodată, constituirea unei rezervații arheologice în acest sit integral suprapus de așezarea modernă, spațiu potențial de desfășurare a viitoarelor cercetări de teren.

Aşezarea de la Prislava, devenită în anii ’60 ai secolului trecut Nufăru, aflată la 12 km în aval de municipiul Tulcea (anticul *Aegyssus*), pe drumul spre Murighiol (anticul *Halmyris*), pe malul drept al celui mai sudic braţ al Dunării, Sf. Gheorghe, la km fluvial 104, în dreptul unui vad marcând intrarea în Delta Dunării, conţine în subsol vestigiile unei fortificaţii. Construită la sfârşitul mileniului I, odată cu recucerirea de către Imperiul Bizantin a regiunii Dunării de Jos, aceasta va evolua, în cursul secolului al XI-lea, ca o aşezare de tip urban, cu structuri de locuire înregistrate stratigrafic până la mijlocul veacului al XIII-lea, momentul invaziei tătare, fiind descoperite tronsoane ale zidului de incintă, elemente de fortificaţie, complexe de locuire, meşteşugăreşti, menajere, de cult și funerare, precum și materiale arheologice variate. Importantă aşezare portuară de la gurile Dunării, marcată de prezența Imperiului Bizantin, a reprezentat, probabil, și un punct de control și influență ale Hoardei de Aur în zonă, până spre mijlocul veacului următor. Un dosar istoric consistent a permis identificarea așezării Prislava/Nufăru cu orașul medieval *Bruscavița–Proslavița*, cunoscut din portulanele și actele notariale ale vremii. În decursul campaniilor arheologice, au mai fost cercetate, în afara vestigiilor medio-bizantine – cele care dau nota definitorie sitului de la Nufăru –, urme aparţinând diferitelor epoci: eneolitică (aproape de limita estică a satului); cea de-a doua vârstă a fierului (indicii ale

[1] Săpăturile arheologice s-au desfăşurat în regim programat în puţinele zone publice libere de construcţii (punctele *Piatră*, *Râpă*, *Căminul cultural*, *Dispensar*, *Bufet*, pe străzile, numite actualmente, *Turnului*, *Cetăţii*, *Portului*) şi în regim preventiv, determinate de proiecte investiţionale, de mai mică sau mai mare amploare, fie ale comunităţii (lucrările de alimentare cu apă şi de canalizare ale localității, derulate pe rețeaua stradală, ori de tip constructiv punctual – Centrala termică a Căminului cultural ori Centrul de informare turistică), fie ale investitorilor privați.

existenţei, în partea de nord a localităţii, a unei aşezări din secolele IV–III a.Chr.); romano-bizantină (elemente de fortificaţie, de locuire şi funerare din secolele IV–VI, concentrate în apropierea malului Dunării); modernă (două nuclee de înmormântare din secolele XVIII–XIX, acoperind suprafaţa satului).

Obiectiv important pentru istoria aşezărilor medio-bizantine de la Dunărea de Jos, prin posibilitatea studierii culturii materiale pe durata a peste trei secole, fără întrerupere, situl arheologic merită protejat de intervenţiile antropice determinate de dezvoltarea aşezării actuale care-l suprapune, putând constitui, printr-o punere în valoare adecvată, o reală atracţie turistică, având în vedere și amplasarea sa în proximitatea unui punct de traversare a fluviului spre şi din Delta Dunării.

***

Manifestarea organizată în toamna anului 2018 a propus o trecere în revistă a principalelor aspecte ale unei experiențe, în egală măsură profesională și umană, presupuse de cercetarea și conservarea unui sit ilustrativ pentru arheologia epocii bizantine la Dunărea de Jos.

Evenimentul a fost găzduit de Primăria comunei Nufăru și de Centrul de informare turistică din localitate. Opțiunea pentru acest loc de desfășurare a manifestărilor nu a fost întâmplătoare. Investiția Consiliului local Nufăru, rod al anului 2015, a reprezentat sectorul de desfășurare a unor cercetări preventive în aria extramurană estică a cetății bizantine, sector situat în proximitatea singurului punct (o porțiune din curtea dispensarului uman) cu vestigii arheologice puse în valoare – un tronson din curtina de est cu turn a cetății bizantine.

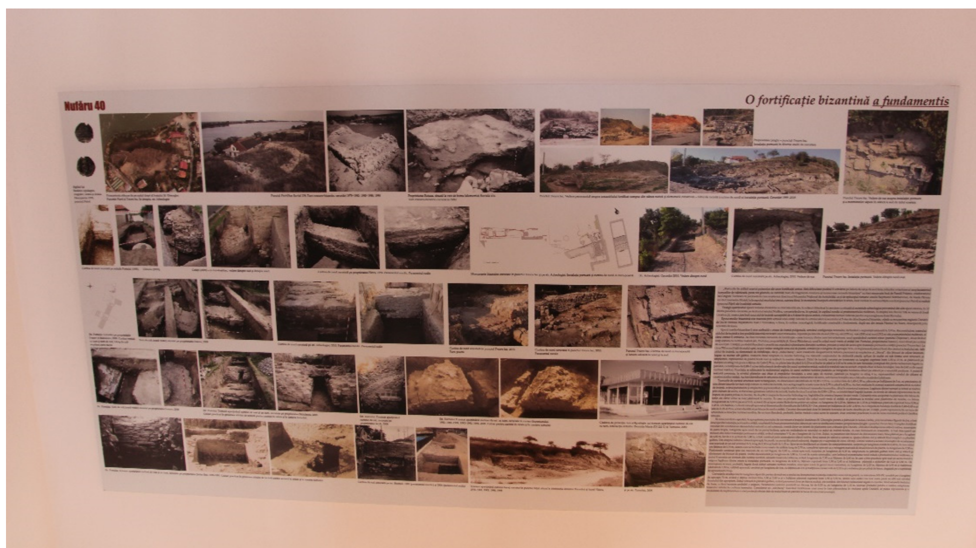
Centrul de informare turistică a devenit atât locul desfășurării colocviului, cât și spațiul de etalare a unui **documentar foto**[2], exprimat prin șase panouri (adaptate deopotrivă specificului sitului arheologic și clădirii care a găzduit miniexpoziția): *Cetatea de sub sat*; *O comunitate la cumpănă de milenii*; *O fortificație bizantină* a fundamentis; *Oameni care au fost*; *Sub semnul Bizanțului*; *Pe strada Arheologiei*. Un pliant privind cetatea bizantină de la gurile Dunării, realizat în două variante, în limbile română și engleză, și un dosar al publicațiilor despre cercetările arheologice[3], premergând volumele monografice preconizate, au completat prezentarea.

[2] Un rol esențial în realizarea acestuia revine lui Mihai Vasile (MNIR).

[3] Vezi, în acest sens, lista bibliografică selectivă din ultima contribuție despre Nufăru, publicată în SCIVA 68, 1–4, 2017, p. 161–190.

Nufăru 40
Cetatea de sub sat

Nufăru 40
O comunitate la cumpănă de milenii

Colocviul dedicat cercetării arheologice a unei cetăți bizantine de la gurile Dunării, *Proslavița*, a fost deschis de o prezentare succintă a intențiilor organizatorilor, făcută de responsabilul științific al șantierului arheologic de la Nufăru, Oana Damian (Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan"), urmată de alocuțiunile domnilor: Ernest Oberländer-Târnoveanu (directorul Muzeului Național de Istorie a României), Eugen Nicolae (directorul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan"), Sorin Ailincăi (directorul Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion"), Iulian Vizauer (directorul Direcției Județene de Cultură Tulcea), Ion Dănilă (primarul comunei Nufăru), Neculai Moghior (reprezentantul începuturilor cercetării arheologice din partea Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I"). Au urmat dezbateri pe tema exigențelor arheologiei preventive, a relației dintre cercetarea și protejarea sitului, a impactului problemelor patrimoniului arheologic asupra vieții comunității.

Colocviul a inclus o secțiune de comunicări ale colectivului de cercetare: Oana Damian, Mihai Vasile, Andra Samson, Aurel Stănică, *Nufăru–Proslavița – o cetate bizantină de la gurile Dunării*; Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, *Monede bizantine din secolele X–XIII descoperite la Nufăru*; Eugen Paraschiv-Grigore, *Cronologia descoperirilor sigilografice de la Nufăru*; Gabriel Vasile, *Caracteristici antropologice ale populației medio-bizantine de la Nufăru*; Valentin Dumitrașcu, *Caracteristici ale economiei animaliere din situl medio-bizantin de la Nufăru*.

Manifestarea s-a încheiat cu evocări și intervenții ale participanților (Neculai Moghior, Paul Damian, Mihai Vasile, Aurel Stănică, Gabriel Vasile).

Vizitarea puținelor sectoare accesibile din sit (vestigiile curtinei de nord și ale instalației portuare din punctul *Trecere bac*, curtina de est cu turn din punctul *Dispensar*, turnul curtinei de vest de pe proprietatea Ștefan Ene, zidul-baraj din punctul *Râpă*) a completat manifestarea.

***

Participanții la întâlnirea de la Nufăru, prilejuită de împlinirea a 40 de ani de la începuturile cercetării arheologice a sitului din subsolul satului, au subliniat importanța existenței unei cercetări și a unui colectiv care să o desfășoare. În anul 1978, un specialist format la școala de arheologie bizantină din insula Păcuiul lui Soare, Silvia Baraschi (de la Institutul de Arheologie, actualmente Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan", București) și un specialist în istorie militară, Neculai Moghior (de la Muzeul Militar Central, actualmente Muzeul Militar Național „Regele Ferdinand I", București), cărora li s-a alăturat un pasionat al realităților Evului Mediu dobrogean, Gheorghe Mănucu-Adameșteanu (de la Muzeul „Deltei Dunării", actualmente Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion", Tulcea) începeau investigațiile programate/sistematice în cele două puncte în care zidării antice erau vizibile la suprafața solului (punctul *Piatră*/km fluvial 104, cel mai nordic, și punctul *Râpă*, cel mai sudic), pentru a continua, în regimul săpăturilor de salvare/preventive, în punctele *Bloc* (1979) și *Căminul cultural* (1981). Un sondaj pe stradă (1982) și unul pe domeniul public, în curtea dispensarului uman (1983),

precum și lucrările arheologice derulate pentru dublarea lucrărilor de alimentare cu apă a satului (1981) au trasat liniile directoare a ceea ce avea să fie evoluția cercetării arheologice în localitatea Nufăru. Cercetare derulată, de către continuatorii colectivului inițial[4] în spațiile publice libere de construcții sau pe proprietăți private afectate de proiecte constructive, de mai mare sau de mai mică amploare, ori pe străzile localității, pentru lucrările determinate de dezvoltarea și modernizarea acesteia, însumând mai multe sectoare cercetate în măsuri diferite. Principiul călăuzitor al cercetării, desfăşurate în acest sit arheologic – monument istoric, cercetare inevitabil incompletă din cauza caracterului ei punctual, a fost obţinerea de maximum de informaţie ştiinţifică într-un cadru din start limitat din punct de vedere spaţial, temporal şi financiar. Arheologilor (incluzându-i atât pe cei rămaşi în actualul colectiv, cât și pe colaboratorii care s-au succedat de-a lungul timpului[5]) li s-au alăturat colegi cu alte specialități (arhitectură[6], geologie[7], bioarheologie[8], numismatică[9], sfragistică[10], conservare-restaurare-desen-fotografie[11] (pentru multitudinea de artefacte din ceramică, metale, lemn, piatră), studenți și masteranzi[12], precum și voluntari[13], primari[14] și medici[15] ai satului, administratori ai bazelor arheologice[16], într-un efort complex, menit a reconstitui viața comunităților trăitoare de-a lungul timpului în spațiul actualei localități nord-dobrogene.

Colectivul actual de cercetare arheologică a folosit prilejul nu numai pentru a face o trecere în revistă a principalelor probleme ale cercetării arheologice la Nufăru, dar și pentru a adresa **mulțumiri** tuturor celor care au contribuit, într-un fel sau altul,

---

[4] Paul Damian (MNIR), Oana Damian (IAB), Corneliu Andonie (MMN), Mihai Vasile (MNIR), Aurel Stănică (ICEM), Andra Samson (MNIR).

[5] Printre care pot fi menționați, în mod special, Anca Bănăseanu și Daniel Ene, precum și Ioana Barbu sau Adela Bâltâc, Christina Știrbulescu, Irina Ene și Decebal Vleja (MNIR).

[6] † Gabriela Sarvaş, Monica Mărgineanu-Cârstoiu, Virgil Apostol, Ştefan Bâlici, Claudia Apostol, Letiția Nistor, Andi Cîrligianu, Ileana Lăzărescu.

[7] Doru Antonie, Albert Baltres.

[8] Antropologie: Gabriel Vasile, arheozoologie: Valentin Dumitrașcu, carpologie: Mala Stavrescu-Bedivan.

[9] Ernest Oberländer-Târnoveanu, Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, Adrian Popescu, Eugen Nicolae, Aurel Vîlcu.

[10] † Ion Barnea, Eugen Paraschiv-Grigore,

[11] Restaurare: † Alexandru Leluțiu, † Ioan Ioniță, Ion Neacșu, Doina Dragomir Cârnu, Aura Florentina Ilie (MMN), Veronica Iliescu, Cristina Georgescu, Georgiana Mureșan (IAB), Vasilica Topoleanu, Lucian Mândroiu, Ramona Bucur, Mariana Omeniuc, Ioana Bodnar, Vera Rusu, Lili Marcu, Ionel Mocăniță (ICEM), Vasile Ioniță, Gelu Țiculeanu (Muzeul Bucovinei, Suceava); desen: Adriana Mihai (IAB), Camelia Geambai, Ana Barabanciuc, Jeni Efimov (ICEM); fotografie: Gabriel Florescu, Cătălin Nicolae (IAB), Georgeta Grigoriu, Mihale Matarangă (ICEM).

[12] Silvia Iliescu, Neculai Bolohan, Anca Andonie, Lăcrămioara Călancea, Elena Niță, Silviu Oța, Emilian Gămureac, Adrian Robu, Ioana Eftime, Ovidiu Oană, Ștefania David, Elise Bonnefille, Alexandra Teodor, Raluca Răduș, Otilia Stoica, Adelina Darie, Radu Olteanu.

[13] Tudor Vlădescu, Ioana Beldiman, Khali Cocoroiu.

[14] Florica Chiselencu, †Alexandru Caraman, Gavrilă Tincu.

[15] Mircea Iosif, Mircea Săndulescu, † Marius Ungureanu.

[16] Camelia Odică și †Iulian Odică.

la aceasta. Cercetătorii trecutului nu au fost singuri în efortul lor. De la rolul instituțiilor care au patronat și susținut cercetarea arheologică la acela al autorităților locale (a căror atitudine a oscilat, de-a lungul timpului, între indiferență, mai multă sau mai puțină bunăvoință, implicare în aplicarea legii, cu precădere în ceea ce privește marile proiecte de dezvoltare a comunei și realizarea Planului Urbanistic General), se ajunge la rolul comunității nufărene în ansamblu, dublat de grupurile de lucrători angajați în efortul participării efective la punerea în operă a proiectelor lucrărilor de infrastructură din anii 2006 și 2008–2011. Poate fi remarcată și contribuția la efortul cercetării arheologice a numeroaselor grupe de militari în termen ai începuturilor cercetării, a studenților și voluntarilor implicați în campaniile de săpături arheologice și în școlile de vară-toamnă organizate în perioada 2012–2014 pentru conservarea monumentelor, a adolescenților și tinerilor satului. Dincolo de avantajele materiale pe durată determinată, acești „copii ai satului" Nufăru și, mai recent, ai comunei, au asigurat an de an, campanie de campanie, uneori în cadrul aceleiași familii, într-un emoționant schimb al generațiilor, acea forță de muncă de tip zilier, mereu la dispoziția profesională a arheologului, fără de care cercetarea de teren în România nu ar fi posibilă, pasionându-se de provocările fiecărei zile de șantier, depășindu-și limitele fizice, exersându-și abilitățile, atenția, răbdarea și puterea de concentrare, bucurându-se de fiecare descoperire măruntă, dovedind, pe termen mai lung sau mai scurt, un tip special de solidaritate. În fond, nu există, în multe localități din România, o stradă numită „a arheologiei"...

***

Siturile arheologice au mai multe „vieți”. Viața comunităților epocilor respective, anterioară transformării așezărilor în situri arheologice, precum și destinul pe care li-l imprimă însuși statutul lor de situri arheologice, cunoscute ca atare, cercetate, conservate, protejate, puse în valoare, vizitate, afectate de vreme și de vremuri... Siturile arheologice suprapuse de așezări moderne sunt, în mai mare măsură decât celelalte, supuse vieții. Uitării i se adaugă, cel mai adesea, agresiunea. Povestea siturilor arheologice se referă nu numai la vestigii și la oamenii timpurilor trecute și la mărturiile existenței lor, ci și la oamenii timpului actual. De acești oameni ai timpului actual depinde ca măcar unele dintre efectele (inevitabil negative) ale dezvoltării moderne asupra patrimoniului să fie contracarate prin cercetarea structurilor arheologice, de salvarea prin înregistrare a celor perisabile și de conservarea *in situ* a celor din materiale durabile. O parte din povestea acestor oameni s-a încercat a fi redată în manifestarea științifică și expozițională organizată la Nufăru în toamna anului 2018.

Oana Damian*

* Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, București; e-mail: oana damian63@gmail.com.

ACTIVITATEA MONETĂRIEI DE LA ALBA IULIA. STUDIU NUMISMATIC, ISTORIC ȘI ARHEOLOGIC

FLORIN CIULAVU*

Lucrarea[1] este dedicată întregii activități a monetăriei de la Alba Iulia, care a fost înființată în secolul al XVII-lea și care avea să devină, în secolele XVIII–XIX, cea mai importantă din Transilvania și una dintre cele mai importante din Imperiul habsburgic, funcționând, cu câteva întreruperi, până în anul 1871. Până nu demult, activitatea ei era puțin cunoscută, în primul rând din cauza faptului că nu erau publicate documente, iar în al doilea rând, pentru că erau cunoscute foarte puține monede din descoperiri monetare. De asemenea, cercetările arheologice întreprinse pe teritoriul monetăriei au vizat valorificarea științifică a vestigiilor din epoca romană, iar descoperirile atribuite artizanilor monetăriei au rămas în mare parte inedite. În unele cazuri, piese importante din monetărie au fost ignorate complet.

Conducerea Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia și unii colegi au susținut și au sprijinit demersul realizării unei monografii a monetăriei. Prin amabilitatea lor s-a putut studia materialul arheologic rezultat în urma cercetărilor și toate monedele bătute la Alba Iulia, păstrate în colecțiile muzeului (1150 exemplare). Cu sprijinul prof. dr. Volker Wollmann, s-a putut consulta arhiva documentară a monetăriei, păstrată în Muzeul Monedelor și Medaliilor din Kremnica (Slovacia) și o serie de lucrări publicate, în a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în primii ani ai secolului XX, în reviste și volume care nu se regăsesc în bibliotecile din România.

Teza este împărțită în șapte capitole. Cinci dintre acestea au fost împărțite la rândul lor în subcapitole. Cele mai importante sunt capitolele II și III, în care am analizat activitatea monetăriei din secolul al XVII-lea („vechea monetărie”), respectiv din secolele XVIII–XIX („noua monetărie”). După cele șapte capitole, sunt prezentate trei anexe (repertorii și catalogul monedelor) și 45 de planșe.

În ***Introducere*** (capitolul I) se motivează alegerea temei pentru cercetare, se prezintă problematica lucrării și se analizează toată istoriografia care face referire la

* Institutul de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea; e-mail: florinciulavu@gmail.com.

[1] Teza de doctorat a fost susținută public în 19 noiembrie 2018, în cadrul Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, conducătorul științific fiind dr. Eugen Nicolae. Comisia a fost alcătuită din: dr. Radu Băjenaru (președinte), dr. Gabriel Custurea, dr. Antal Lukács, dr. Aurel Vîlcu.

activitatea monetăriei albaiuliene. Monetăria este amintită pentru prima dată într-o lucrare publicată de Adauctus Voigt în anul 1782, prilej cu care a publicat medalii bătute la Alba Iulia: *Schau-und Denkmuenzen, welche unter der glorwuerdigen Regierung Maria Theresia gepraegen worden sind / Médailles frappées sous le règne glorieux de l'impératrice reine Marie Thérese*, Wien, 1782. Mai târziu, în anul 1807, Stephanus Schoenvisner a publicat *Catalogus numorum Hungariae ac Transilvaniae. Instituti Nationalis Széchényani*, în care se regăsesc câteva monede interesante. Din a doua jumătate a secolului al XIX-lea sunt cunoscute destul de multe contribuții datorate numismaților maghiari și austrieci, care au prezentat tezaure monetare sau piese din diferite colecții, între care se regăsesc și monede bătute la Alba Iulia. La finalul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, se înmulțesc contribuțiile în care găsim informații utile referitoare la activitatea monetăriei, de la simple descrieri de monede la documente publicate, cu referiri la meșteri monetari sau la tiraje de monede. Cel mai important studiu publicat până în prezent, *Din activitatea monetăriei de la Alba Iulia, de la începutul veacului al XVIII-lea până în anul 1871*, în revista Apulum nr. 49 din anul 2012, însumează un număr mare de documente care au fost studiate de Volker Wollmann în arhiva monetăriei din Kremnica. Autorul oferă date valoroase cu privire la clădirile și dotările atelierelor din complexul Oficiului Monetar din Alba Iulia, care, coroborate de informațiile obținute în urma cercetărilor arheologice și a studiului numismatic, ajută la realizarea unei monografii cât mai complete, singura lucrare de această anvergură dedicată unei monetării transilvănene.

În capitolul al II-lea, ***Activitatea monetăriei de la Alba Iulia în perioada 1610–1687***, împărțit în șase subcapitole, este dezbătută activitatea monetăriei din timpul principilor care au domnit în intervalul cronologic amintit (Gabriel Báthory, Gabriel Bethlen, Gheorghe Rákóczi I, Gheorghe Rákóczi al II-lea și Mihail Apafi I). Monetăria a fost înființată în perioada domniei lui Gabriel Báthory (1608–1613) și a avut o slabă activitate de batere de monede, fiind cunoscute piese doar din anii 1610, 1611 și 1613.

O atenție deosebită s-a acordat perioadei domniei lui Gabriel Bethlen și reformei monetare realizate în anii 1624/1625–1626, deoarece, pe plan monetar este cea mai importantă perioadă din activitatea monetăriei de pe parcursul secolului al XVII-lea. Pe lângă bibliografia existentă, un aport semnificativ îl are colecția „Documentele Dietelor Transilvaniei", care, până în prezent, a fost puțin utilizată de către numismați și care va schimba mult din ceea ce era cunoscut despre criza monetară din acea perioadă și despre falsificarea de monede. Reforma monetară realizată în deceniul al treilea al secolului al XVII-lea a contribuit decisiv la schimbarea factorilor care au influențat baterea de monede. Chiar dacă decizia reformării sistemului monetar a fost luată de principe în anul 1618, considerăm că putem vorbi de o reformă abia în anii 1624/1625–1626, când se constată o creștere a cantității de metale nobile în monede. De asemenea, se poate vorbi despre o creștere importantă a numărului pieselor transilvănene în circulația monetară (pe baza

descoperirilor din tezaurele publicate) și de scăderea numărului monedelor false și al pieselor argintate.

În timpul domniilor lui Gheorghe Rákoczi I (1630–1648) și Gheorghe Rákoczi al II-lea (1648–1660), monetăria de la Alba Iulia a cunoscut o perioadă de „declin” în ceea ce privește activitatea monetară, funcționând doar în doi ani: 1646, când s-au bătut doar piese de 1 ducat, cunoscute în mai multe variante, și 1657, când s-a bătut o gamă variată de monede de aur (13 și 12 ducați – pătrate; 10 ducați – pătrate, hexagonale și rotunde; 3 ducați, 2 ducați – pătrate și rotunde; 1 ducat – hexagonale și rotunde) și de argint (1 ¼ taler, 1 taler și o piesă de argint aurit, care prezintă aceleași detalii iconografice cu moneda de 10 ducați și aproximativ aceeași greutate). Piesele pătrate și hexagonale sunt adevărate „bijuterii monetare”, fiind considerate rarități.

Perioada lui Mihail Apafi I (1661–1690) este caracterizată pe plan monetar prin încercarea impunerii în circulație a monedelor transilvănene, care, la începutul domniei, aproape că lipseau de pe piață. Din acest motiv, pe lângă monetăriile existente, au mai fost înființate altele noi, funcționând în total șase ateliere monetare, la Aiud, Alba Iulia, Bistrița, Brașov, Făgăraș și Sighișoara. Este cunoscut faptul că, pe lângă cele menționate, au mai funcționat și câteva ateliere clandestine, cel mai „important” fiind la Orăștie. Activitatea monetăriei din Alba Iulia a început în anul 1668, aceasta funcționând, cu câteva întreruperi, până în 1689. Nefiind cunoscute documente din această perioadă, estimările privind cantitățile de monede bătute la Alba Iulia s-au putut face doar pe baza pieselor incluse în circuitul științific, rezultând un număr relativ mare de tipuri monetare, care sunt atestate în cantități foarte mici.

În capitolul al III-lea, ***Activitatea monetăriei de la Alba Iulia în perioada 1701–1871***, împărțit în 10 subcapitole, s-a urmărit prezentarea activității monetăriei din timpul împăraților habsburgi pentru care s-au bătut monede la Alba Iulia (Carol al VI-lea, Maria Theresia, Francisc I – soțul Mariei Theresia, Iosif al II-lea – coregent și împărat, Leopold al II-lea, Francisc al II-lea/Francisc I, Ferdinand I/Ferdinand V și Franz Joseph I). Aici au fost utilizate o serie de documente inedite păstrate în arhiva monetăriei din Kremnica (Slovacia) și în Serviciul Județean Alba al Arhivelor Naționale ale României. De asemenea, studiul este completat cu cercetarea a câteva zeci de probe de monede și de medalii, inedite. La acestea se adaugă nu număr de aproximativ 1500 de monede inedite păstrate în colecțiile muzeelor din Alba Iulia, Aiud, Sebeș și Deva, care au ajutat la o mai bună interpretare a activității monetăriei din perioada amintită; o parte dintre acestea se regăsesc în catalogul monedelor, fiind variante noi ale pieselor cunoscute.

Capitolul începe cu problematica referitoare la baterea monedelor PRO LIBERTATE în timpul răscoalei rákocziene, deoarece, în cursul cercetărilor arheologice efectuate în anul 1986 la monetărie, au fost descoperite câteva resturi de tăblițe rezultate de la decuparea monedelor. Pe una dintre acestea apare textul menționat mai sus și anul 1706, ridicând o problemă importantă cu privire la baterea

lor. În ceea ce privește descoperirea acestora, pot fi luate în considerare două posibilități: fie au fost bătute la Alba Iulia înainte de deschiderea monetăriei (1713), fie au fost aduse aici mai târziu, pentru retopire și refolosirea metalului. Aceste aspecte pot fi lămurite clar doar după „descoperirea” unui document care să ateste faptul că astfel de monede s-au bătut și la Alba Iulia sau după alte descoperiri arheologice similare.

În timpul domniei lui Carol al VI-lea (1711–1740) a fost reorganizată „noua monetărie” de la Alba Iulia, în paralel cu construcția cetății. În intervalul 1711–1713, au fost ridicate clădiri noi și au fost modernizate cele vechi. Monetăria și-a început activitatea în anul 1713, când au fost realizate trei tipuri de monede de aur și două tipuri de argint, și a funcționat fără întrerupere până în anul 1740. În acest interval, monetăria s-a concentrat pe baterea monedelor de aur și argint, nefiind cunoscute până în prezent piese de bronz.

O atenție deosebită a fost acordată perioadei domniei împărătesei Maria Theresia, în timpul căreia monetăria a avut o activitate prolifică. Domnia acesteia (1740–1780) s-a caracterizat prin implicarea activă în politica monetară a imperiului, solicitând în două rânduri (1747; 1759–1760) realizarea unor reforme monetare majore, în urma cărora s-au modificat parametrii metrologici ai monedelor și au fost introduse în circulație piese noi, ca și altele mai „vechi”, la baterea cărora se renunțase în trecut. În această perioadă, în monetăria de la Alba Iulia s-au bătut cantități mari de piese de aur, argint, bronz și cupru, aproape toate fiind cunoscute în mai multe variante. Pentru unele dintre ele se cunosc tirajele, care sunt impresionante. În aceeași perioadă, s-au mai bătut monede în paralel pentru Francisc I/Franz I Stefan (soțul împărătesei), în intervalul 1746–1765 și cu efigia lui Iosif al II-lea (coregent), în intervalul 1765–1780. Monede cu efigia lui Francisc I sunt cunoscute destul de puține, însă cele realizate pentru Iosif al II-lea sunt cunoscute în cantități mari, fapt dovedit și de descoperirile monetare. O chestiune interesantă este reprezentată de gravarea siglelor monetarilor pe ștanțe. Acestea apar de fiecare dată pe monedele bătute pentru Iosif al II-lea, însă, în general, lipsesc de pe monedele bătute pentru Maria Theresia.

O altă perioadă interesantă pentru monetăria albaiuliană a fost traversată în timpul lui Iosif al II-lea (1780–1790). Pe plan monetar, domnia acestuia este caracterizată în primul rând prin multe decrete imperiale în care se ofereau indicații privind baterea monedelor, dar, în special, se interzicea ca pe monede să mai apară siglele meșterilor monetari. În general, monetăriile mai mici nu țineau cont de respectivele decrete și gravau în continuare sigle, deși împăratul dorea ca pe monede să apară doar siglele monetăriilor. Până în prezent, nu este cunoscută nicio monedă bătută la Alba Iulia în intervalul 1780–1790 pe care să apară siglele meșterilor monetari. Au fost realizate în această perioadă cinci categorii de monede de aur și de argint, însă sunt cunoscute puține variante ale lor, spre deosebire de perioada 1765–1780, de când sunt cunoscute mai multe. Pe lângă acestea, în colecția Muzeului Național al Unirii Alba Iulia, am identificat patru probe monetare realizate din zinc

pentru moneda de 20 kreuzer 1782. Interesant este faptul că pe monede s-au respectat toate detaliile întâlnite pe probe, în ceea ce privește legendele și iconografia, însă diametrul monedelor este mai mic decât cel al probelor.

În timpul scurtei domnii a lui Leopold al II-lea (1790–1792), monetăria a funcționat în anii 1791–1792 și a bătut foarte puține tipuri de monede de aur (1 ducat) și de argint (20, 10 kreuzer), nefiind cunoscute până în prezent astfel de piese din descoperiri monetare.

De asemenea, importantă este și perioada de criză de la începutul secolului al XIX-lea, când s-au bătut monede prin surfrapare (piesele de 7 kreuzer 1802 s-au bătut peste 12 kreuzer 1795). În intervalul 1792–1835, Francisc a fost împărat al Imperiului Romano-German, purtând titulatura de Francisc al II-lea, iar, în intervalul 1806–1835, a fost împărat al Austriei, cu titulatura de Francisc I. Sub domnia sa, monetăria de la Alba Iulia a funcționat fără întrerupere și s-au bătut monede de aur, argint și bronz în cantități mari, în paralel pentru cele două state. În această perioadă, s-au bătut pentru prima dată în „noua monetărie”, monede de argint de valoare mare (ex.: kronenthaler = taleri de coroană), care cântăreau aproximativ 30 g. Deși domnia sa a fost foarte lungă, până în prezent nu sunt cunoscute documente ale monetăriei din această perioadă.

Domnia lui Ferdinand I (1835–1848) este concretizată pe plan monetar prin continuarea politicilor întreprinse de predecesorii săi. Monetăria de la Alba Iulia a funcționat fără întrerupere în această perioadă, reușind să bată monede de aur și de argint în cantități apreciabile, aspect dovedit și de descoperirile monetare. Din colecția muzeului din Alba Iulia sunt cunoscute patru probe ale monedei de 3 kreuzer 1842, realizate cu aceeași ștanță, care completează tabloul pieselor cunoscute din această perioadă.

Din timpul domniei lui Franz Josef I (1848–1916), când atelierul și-a încetat activitatea definitiv în anul 1871, dispunem de un număr relativ mare de documente, care se păstrează în arhiva monetăriei din Kremnica. O parte dintre acestea au fost publicate în anul 2012 de către Volker Wollmann, iar altele se regăsesc în prezenta lucrare, fiind perioada cea mai cunoscută din istoria monetăriei. Primele informații, culese din documente care fac referire la această perioadă, au fost publicate în anul 1896 de către Heinrich Cubasch, care a prezentat o listă a funcționarilor monetăriei care au activat în intervalul cronologic 1848–1871. În perioada amintită s-au bătut peste 15 tipuri de monede de aur, argint și bronz, la care se adaugă variante ale acestora. Variantele s-au stabilit în funcție de legende și reprezentări iconografice. Sunt cunoscute și trei probe monetare, dintre care două sunt inedite (20 kreuzer 1853 și 3 kreuzer 1858) și una a fost publicată în anul 1938 (5 kreuzer 1859).

În capitolul al IV-lea, ***Siglele de pe monede***, este prezentat istoricul cercetărilor dedicate acestora și sunt analizate siglele de monetărie și de meșteri cunoscute de pe monedele bătute la Alba Iulia. De asemenea, s-a acordat atenție și reprezentărilor stemei Transilvaniei din perioada 1713–1765, când pe monede nu se aplicau sigle, fiind singurele elemente de identificare a pieselor bătute la Alba Iulia.

Trebuie precizat că, în intervalul cronologic amintit, în Transilvania funcționa doar monetăria de la Alba Iulia. În general, studiul siglelor întâlnite pe piesele transilvănene nu a prezentat un mare interes pentru numismați. Ele au fost prezentate succint în cataloagele de profil, însă ulterior nu au fost discutate și completate informațiile cunoscute cu noutăți aflate pe parcursul avansării științei numismaticii.

După prezentarea unui scurt istoric al cercetării siglelor, a fost dedicat un subcapitol consistent folosirii acestora pe monedele bătute la Alba Iulia. Discuția este relativ simplă pentru siglele aplicate pe monede în secolul al XVII-lea, când se foloseau doar literele A–I, uneori însoțite de anumite semne; nu au fost omise monedele pe care nu au fost inscripționate sigle în secolul amintit. Situația este cu totul alta începând din secolul al XVIII-lea, când, alături de sigla monetăriei, pe monede apar și siglele maistrului monetar și ale directorului monetăriei, iar pe medalii apar siglele sau numele gravorilor sau chiar ale realizatorilor proiectelor medaliilor. Un exemplu în acest sens este o medalie bătută la Alba Iulia în anul 1722, pentru *Pragmatica Sancțiune*, care pe avers conține sigla H (Carol Hoffmann), iar pe revers SKDK (inițialele realizatorului proiectului medaliei – Samuel Köleséri de Kelesser).

Interesantă este și perioada 1713–1765, când pe majoritatea monedelor bătute la Alba Iulia nu se ștanțau sigle de monetărie sau de meșteri, în schimb, cele ale gravorilor apăreau pe medalii. Sunt cunoscute puține monede bătute în intervalul 1745–1765 pe care apar siglele C-A (Carolina Alba) sau C (Carlstadt). Monedele, în a căror iconografie nu se regăsesc sigle, sunt atribuite monetăriei albaiuliene pe baza stemei Transilvaniei, care era reprezentată într-un scut mic poziționat pe pieptul acvilei, fiind cunoscut faptul că, în secolele XVIII–XIX, piesele transilvănene se realizau doar la Alba Iulia (monetăria de la Baia Mare bătea monede pentru Ungaria). Printr-un decret imperial din anul 1765 au fost introduse noi sigle pentru toate monetăriile din imperiu. Acestea nu mai aveau nicio legătură cu numele orașelor în care funcționau monetăriile. Spre exemplu, atelierului din Alba Iulia i-a fost atribuită sigla E. De menționat că decretul a fost doar parțial respectat, motiv pentru care, în anul următor (6 iulie 1766), a fost emis un nou act prin care au fost schimbate unele sigle. Abia din perioada domniei lui Iosif la II-lea s-a renunțat total la folosirea siglelor funcționarilor unei monetării.

În capitolul al V-lea, ***Ultimele emisiuni monetare și încetarea definitivă a activității monetăriei de la Alba Iulia***, este prezentată partea de final din activitatea monetăriei și motivele pentru care s-a luat decizia închiderii ei. Ultimele monede realizate au fost cele din anul 1871, an în care monetăria a fost desființată, iar materia primă aflată în stoc și o parte din dotările tehnice au fost transferate la monetăria din Kremnica, iar celelalte unelte rămase au fost duse la topitoria din Zlatna (jud. Alba). De asemenea, personalul calificat a fost transferat la Kremnica sau la alte instituții din domeniul tehnicii (topitoria din Zlatna sau Direcția Minieră din Alba Iulia). Este cunoscut faptul că au fost tranferate la monetăria din Slovacia trei strunguri de rectificare, o freză cilindrică, o mașină de moletat, șase prese de tip Uhlhorn și un

laminor. Așadar, piesele de 1 kreuzer bătute în anii 1881 și 1885 cu sigla E, prezente în literatura de specialitate, nu puteau fi realizate în monetăria din Alba Iulia, mai ales că, la momentul respectiv, clădirile aveau altă funcționalitate, servind ca spații pentru Tribunal, Curtea de Apel, Judecătoria de Ocol și Penitenciar.

Capitolul al VI-lea, ***Cercetările arheologice realizate la monetărie***, este dedicat rezultatelor investigațiilor arheologice de pe teritoriul monetăriei, care sunt singurele efectuate într-o monetărie transilvăneană și care au rămas în mare parte inedite. Cercetările s-au realizat cu scopul de a dezveli zidurile castrului roman, care erau suprapuse de cele ale monetăriei. Așadar, acesta este motivul pentru care au fost recuperate unele vestigii și unele obiecte care au aparținut artizanilor monetăriei: suporturi pentru susținerea preselor, creuzete din grafit utilizate pentru topirea şi separarea metalelor, unelte folosite pentru manipularea creuzetelor, bucăți de zgură, resturi de tăblițe rezultate în urma decupării unor monede, cahle de sobă, fragmente de vase ceramice, fragmente de vase de sticlă ș.a.m.d.

O atenție deosebită am acordat creuzetelor din grafit descoperite, care au contribuit substanțial la reconstituirea activității Oficiului Monetar din Alba Iulia. Prezenţa unui număr mare de creuzete nu este întâmplătoare, deoarece, pe lângă faptul că era cea mai mare monetărie transilvăneană din secolele XVIII–XIX şi una dintre cele mai importante din imperiu, aici se realizau toate operaţiile de preschimbare a metalelor în scop monetar, pentru toate atelierele transilvănene care au funcţionat în secolul al XVII-lea. Pe parcursul secolului al XVIII-lea şi în prima parte a celui următor, la Alba Iulia s-au bătut monede în cantităţi foarte mari, ceea ce a dus la achiziţionarea unui număr mare de creuzete. Toate vasele de grafit descoperite au fost importate din localitatea bavareză Obernzell, care, datorită situării lângă cele mai mari depozite de grafit din Europa, era cel mai mare centru de producţie de astfel de vase din lume. Știm că acestea au fost realizate în Bavaria, deoarece, pe unele dintre ele, s-au păstrat mărcile atelierelor. Noi descoperiri de creuzete, utilizate în monetăria albaiuliană sau în altă monetărie transilvăneană, ar ajuta la o mai bună cunoaştere a proceselor premergătoare baterii monedelor, mai ales dacă pe suprafaţa lor s-ar mai păstra urme de metale topite. Ar fi foarte important ca, în viitor, pe aceste piese să se realizeze analize metalografice, în vederea stabilirii metalelor care se topeau în ele, și, eventual, a compoziției acestora, deoarece rezultatele obținute ar putea ajuta la reconstituirea unor procese tehnologice mai puțin cunoscute, premergătoare baterii monedelor.

Creuzetele de ceramică şi de gresie, utilizate pentru probe, sunt la fel de importante precum cele de grafit, atunci când se întocmește un studiu monografic dedicat unei monetării. Astfel de piese, din ceramică, mai sunt menționate ca provenind din monetăria de la Baia Mare, fără a se cunoaște contextul descoperirii. Însă piesele de gresie sunt singurele cunoscute până în prezent dintr-o monetărie transilvăneană. Numărul foarte mare al acestora (ceramică și gresie) se explică prin faptul că la Alba Iulia se făcea preschimbarea metalelor în scop monetar pentru toate monetăriile transilvănene din secolul al XVII-lea, iar începând cu secolul al XVIII-lea,

a fost crescută capacitatea de producție a monetăriei și, alături de cele de grafit, erau necesare operațiilor premergătoare baterii monedelor.

Vasele ceramice descoperite cu ocazia cercetărilor arheologice nu ocupă un loc la fel de important precum creuzetele în studierea activității monetăriei, însă și acestea au o oarecare importanță, deoarece unele dintre ele erau utilizate pentru prepararea sau păstrarea/depozitarea unor substanțe chimice necesare într-o monetărie, iar altele aparțineau funcționarilor care locuiau în complexul monetăriei. În general, vasele ceramice din epocile premodernă și modernă descoperite la Alba Iulia nu au prezentat un mare interes pentru arheologi, aflându-se, am putea spune, la „periferia" atenției acestora, fiind cunoscute până în prezent puține studii dedicate acestei categorii de artefacte.

În capitolul al VII-lea, ***Concluzii***, se subliniază importanța materialelor inedite studiate pe parcursul realizării tezei și se evidențiază ideile principale referitoare la activitatea monetăriei. În ceea ce privește analiza numismatică, lucrarea a fost împărțită în două părți principale, care se concentrează pe analiza activității monetăriei în secolul al XVII-lea, respectiv în secolele XVIII–XIX. Studiul a fost realizat coroborând informațiile numismatice de cele documentare și arheologice, rezultând astfel prima lucrare de acest gen dedicată unei monetării transilvănene. Considerăm că o analiză completă a activității monetăriei de la Alba Iulia poate fi făcută după studierea întregului fond de documente cunoscute și a unui număr cât mai mare de monede păstrate în colecțiile muzeale, care pot oferi surprize în ceea ce privește probe monetare, variante noi de legende și iconografii sau date metrologice mult diferite de cele cunoscute. Considerăm, de asemenea, că trebuie continuate cercetările arheologice sistematice pe teritoriul monetăriei, cu condiția ca obiectivul să nu mai fie doar dezvelirea zidurilor castrului roman!

Lucrarea conține și trei anexe. În prima dintre ele este prezentat *Repertoriul descoperirilor de monede bătute la monetăria de la Alba Iulia*, fie că sunt din tezaure, fie din descoperiri izolate. S-a notat locul descoperirii, cu adresa completă (unde se cunoștea), anul, valoarea nominală, numărul acestora și bibliografia. În anexa 2, *Repertoriul monedelor bătute în monetăria de la Alba Iulia aflate în colecții publice sau particulare, pentru care nu se cunoaște locul descoperirii*, sunt incluse piesele din colecții muzeale sau particulare care au fost introduse în circuitul științific. Ultima anexă, *Catalogul monedelor bătute la monetăria de la Alba Iulia în intervalul cronologic 1610–1871*, conține toate piesele cunoscute până în prezent și variantele lor. Pe lângă cele cunoscute din cataloagele de specialitate, sunt introduse și piese din cataloage de licitații și, mai ales, piese (variante) inedite din colecțiile muzeelor din Alba Iulia, Sebeș, Aiud și Deva.

Lucrarea se încheie cu lista bibliografică și planșele care ilustrează materiale numismatice și arheologice inedite, studiate pe parcursul stagiului doctoral.

GÂNDURI DESPRE DUMITRU (MITRUŢ) ŢEICU

Dacă stăm să trecem în revistă cursul anilor, al evenimentelor şi al persoanelor ce se perindă prin viaţa noastră, ajungem repede la concluzia rolului determinant pe care oamenii, în mod special, îl au în făurirea, modelarea sau, măcar, în influenţarea destinului nostru. Există oameni care marchează ca nişte jaloane evoluţia noastră profesională – şi nu numai –, oameni care devin camarazi de drum, călăuze, prieteni de nădejde, părtaşi în urmărirea aceluiaşi ţel, uneori a aceloraşi modele de viaţă.

Cu Mitruţ Ţeicu am împărtăşit modelul ştiinţific al profesorului comun, care nu a fost profesorul – în sensul universitar al cuvântului – niciunuia dintre noi, dar a reprezentat pentru fiecare modelul absolut al „magistrului”, exact aşa cum ni l-am dorit. Acest model a fost Radu Popa, omul, arheologul, cercetătorul, profesorul...

Îl cunoscusem însă pe Mitruţ înainte de a ne regăsi în „şcoala” lui Radu Popa. Eram amândoi bănăţeni din Banatul Montan, amândoi arheologi, amândoi medievişti… şi, ca atare, s-a întâmplat la simpozionul organizat la Caransebeş, în

SCIVA, tomul 69, nr. 1–4, Bucureşti, 2018, p. 355–358

memoria lui Constantin Daicoviciu (şi, în acel an, pentru întâia oară, şi a lui Hadrian Daicoviciu), când ne-am întâlnit în sala festivă a liceului „Traian Doda”, unde a învăţat Constantin Daicoviciu şi al cărui absolvent mă mândresc să spun că am fost şi eu. Era anul 1985, iar Dumitru Ţeicu prezenta superba săpătură realizată la Reşiţa, săpătură pe care astăzi am numi-o preventivă, pe colina pe care un cneaz bănățean s-a hotărât să ridice, în secolul al XIII-lea, o ctitorie și o curte seniorială, peste care s-a ridicat apoi o „ctitorie a epocii de aur” – Casa Pionierilor şi Șoimilor Patriei. Eu, fiind dascăl la şcoala din satul Măru, mă prezentam la simpozion cu o „umilă” spadă medievală, descoperită ocazional, pe care mi-o aduseseră elevii mei, şi eram extrem de timorat. Nu mă intimida atât prezenţa în sală a unor mari nume ale arheologiei româneşti, cât mă impresiona prezenţa foştilor mei profesori de istorie din liceu. După prezentare, în pauză, Mitruţ a venit la mine şi m-a întrebat: „De ce nu lucrezi într-un muzeu?”. Cred că din privirea mea a dedus răspunsul, răspuns care, în acei ani, nu putea fi enunţat în gura mare. Mi-a spus să am răbdare şi să îmi văd mai departe de treabă… I-am urmat sfatul. Doi ani mai târziu, mi-a publicat primul articol în revista *Banatica*.

Ne-am reîntâlnit în 1988, când furia buldozeristă a regimului ceauşist încerca să înlăture toate urmele unui trecut nedorit şi spera la uniformizarea centrelor urbane, prin edificarea acelor sinistre blocuri standardizate şi lipsite de personalitate. În centrul Caransebeşului a apărut însă fundaţia vechiului convent al Ordinului Franciscan, construcţie cunoscută din cartografia istorică şi din menţiuni documentare, dar pe care potentaţii de atunci o doreau biserică ortodoxă şi, mai ales, românească. Mitruţ era trimis ca medievist pe șantier de către muzeul din Reşiţa, eu lucram ca voluntar, Radu Popa a venit de la Bucureşti şi şi-a spus părerea… Nimic nu a contat, hotărârea a fost luată, atribuirea a fost stabilită, iar Mitruţ mi-a spus: „Bucură-te că nu lucrezi într-un muzeu”.

Spre norocul nostru, a venit şi anul 1989. Nu m-am angajat în vreun muzeu, ci în Institutul de Cercetări Socio-Umane din Sibiu şi m-am întâlnit din nou cu Mitruţ. De data aceasta în Bucureşti, pe strada I.C. Frimu/Henri Coandă nr. 11, la Institutul de Arheologie, pentru noi „nava amiral a arheologiei româneşti”, ca doctoranzi ai magistrului nostru, Radu Popa. Niciunul nu ne-am terminat doctoratul sub coordonarea lui Radu Popa; pe vremea aceea, doctoratul nu se făcea în trei ani, iar profesorul nostru ne-a părăsit mult prea devreme. Am susţinut, în schimb, împreună, primul referat din stagiul de pregătire doctorală, în sala de conferinţe a institutului, în 1992. Amândoi am avut de trecut prin „furcile caudine” ale generaţiei vechi de cercetători ai institutului, am avut de răspuns întrebărilor unor oameni care ştiau ce întreabă, de ce întreabă şi care, în general, ştiau şi răspunsul, nume venite parcă din bibliografia obligatorie a cursului de arheologie, care te făceau să te simţi ca o calfă între meşteri, atât în sensul bun, cât şi în cel rău al sintagmei. Nu voi uita niciodată scurtul său comentariu în grai bănăţean: „āşcia şciu să tragă untu gin noi”.

Ne-am continuat săpăturile şi cercetările şi ne-am reîntâlnit adesea la sesiuni de comunicări, la simpozioane şi la conferinţe. Stând la câte un pahar de vorbă,

adesea visam să săpăm împreună, fie o biserică cnezială din Valea Bistrei (visul meu!), fie o mănăstire bănăţeană dispărută (visul său!). Dar se pare că visele sunt făcute spre a fi doar visate şi, chiar dacă nu am avut niciodată plăcerea să lucrăm pe acelaşi şantier, am avut parte de descoperiri care ne-au adus mereu în contact, ne-au făcut să colaborăm, să ne sfătuim, să ne ajutăm, chiar să publicăm împreună. Nu pot să nu îmi aduc aminte de anul 1999, când umblam, cu teza de doctorat susţinută cu doi ani înainte, fără să găsesc un editor dornic să publice o carte despre spade medievale. Dumitru Ţeicu a fost cel ce mi-a publicat prima ediţie a cărţii şi, spre uimirea multora, tirajul s-a epuizat în doi ani.

Nu pot să trec peste relaţia noastră în cadrul Comisiei Naţionale de Arheologie, organism în interiorul căruia, timp de aproape 10 ani, am încercat să facem împreună ceea ce am considerat că este cel mai bine pentru breasla noastră, pentru cercetarea arheologică, conştienţi fiind că nu vom recolta doar lauri sau, mai exact, că ni se vor contabiliza, mai ales, neajunsurile, greşelile. A ştiut mai bine decât mine să administreze şi să organizeze, motiv pentru care a şi condus o perioadă atât de lungă muzeul din Reşiţa, muzeu care, mai în glumă, mai în serios, era adesea numit „institutul de arheologie al Banatului".

Ultimele colaborări le-am avut în şcoala doctorală din cadrul Universităţii „Lucian Blaga" din Sibiu. Nu m-a refuzat niciodată şi era chiar încântat să participe, în calitate de referent, în comisiile de susţinere a tezelor de doctorat pe care le-am coordonat. Nu a trimis niciodată referatul comisiei, s-a prezentat întotdeauna la susținerea doctoratelor, chiar şi în perioada în care era marcat de cumplita boală, care l-a răpus. Mereu cu referate elaborate, bine pregătite, cu observaţii pertinente şi, uneori, cu umor şi blândeţe, a marcat promovarea doctorală a unei generaţii de studenţi arheologi şi istorici.

Acum vorbim de Mitruţ la trecut, dar, ca arheologi, ştim că nimic nu dispare fără a lăsa urme… Urmele lui Dumitru Ţeicu vor rămâne imprimate în istoriografie, în memoria breslei şi, mai ales, în sufletele celor ce l-au cunoscut.

Zeno Karl Pinter*

DUMITRU ȚEICU

Ilidia, 26 ianuarie 1954 – Reșița, 11 martie 2018

Studiile primare şi liceale la Ilidia, Socolari şi Anina.

Facultatea de Istorie şi Filosofie a Universităţii „Babeş-Bolyai" din Cluj-Napoca (1974–1978); lucrarea de licenţă, cu tema „Cercetări de arheologie medievală în Gornea în Clisura Dunării", sub coordonarea lui Kurt Horedt.

* Universitatea „Lucian Blaga", Sibiu; e-mail: zenopinter@yahoo.de.

Teza de doctorat, „Banatul de sud în Evul Mediu”, începută la Institutul de Arheologie Bucureşti, sub îndrumarea lui Radu Popa, a fost susţinută în anul 1998, la Universitatea „Babeş-Bolyai”, sub conducerea lui Nicolae Edroiu.

Muzeograf-arheolog în cadrul Muzeului de Istorie al judeţului Caraş-Severin (1978–1990), apoi cercetător științific (1999) și director al aceluiaşi muzeu, devenit Muzeul Banatului Montan, Reşiţa (1990–2018).

Conferenţiar la Universitatea „Eftimie Murgu” din Reşiţa (2000–2007).

Conducător de doctorat în cadrul Şcolii doctorale a Universităţii din Oradea (2008–2010).

Membru al Comisiei Naționale de Arheologie și al Comisiei zonale a Monumentelor Istorice Banat – Crișana (2000–2014).

Direcţii de cercetare: arheologie medievală, monumente istorice şi etnologice, geografie istorică, geografie ecleziastică medievală, identitate culturală.

Ca arheolog medievist, a fost preocupat în special de cercetarea satelor, necropolelor şi monumentelor ecleziastice bănăţene din secolele XII–XV. Principalele şantiere arheologice pe care şi-a desfăşurat activitatea au fost: Ilidia, Gornea, Moldova Veche, Cuptoare, Şopotul Vechi, Mehadia, Berzovia, Reşiţa, Cârnecea, Drencova, Baziaş, Obreja, Opatiţa şi Coronini. Acestora li se adaugă numeroase cercetări arheologice preventive, dintre care pot fi amintite: Bocşa, Vermeş, Caransebeş-Domaşnea DN6, Răcăşdia, Nicolinţ, Cornereva, Cornea şi Pişchia.

A coordonat granturi de cercetare: „*Patrimoniul Banaticum – multiculturalitate şi multiconfesionalitate în Banat*”; „*Cetăţile Banatului un patrimoniu cultural european”*; *„Caraş and Nera Valey, communication chanels and civilization roads”*; *Patrimoniul cultural bănăţean – un patrimoniu european.*

Lucrări principale:

Arheologia satului medieval din Banat, Reşiţa, 1996.

Gornea. Din arheologia unui sat din Clisura Dunării, Reşiţa, 1996.

Banatul montan în Evul Mediu (Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica XIX), Timişoara, 1998.

The Mountainous Banat in the Middle Ages, Cluj-Napoca, 2002 (volum distins cu premiul „Nicolae Bălcescu” al Academiei Române).

Geografia ecleziastică a Banatului Medieval, Cluj-Napoca, 2007.

Cetăţi medievale din Banat, Timişoara, 2009.

Arta minoră medievală din Banat, Timişoara, 2009.

Moara de apă în Banat, Cluj-Napoca, 2012[**].

[**] Redacția revistei SCIVA mulțumește colegei Livia Magina de la Muzeul Banatului Montan, Reșita, pentru reperele bio-bibliografice oferite.

Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), *Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)*, Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (ISBN 978-3-11-050127-8)

Fondată de eubeenii din Eretria în anul 733/732 a.Chr., Methone este cea mai veche colonie grecească din nordul egeean, în Golful Thermaic, la vest de gura râului Haliacmon. Începând din anul 2003, aici au avut loc săpături sistematice, care continuă și astăzi în cadrul lărgit al unui proiect internațional. Rezultatele acestor săpături au fost mult peste așteptări, mai ales în ceea ce privește prima fază (ultima treime a secolului al VIII-lea – începutul secolului al VII-lea a.Chr.), prin descoperirea unei pivnițe („Υπόγειο"), de aproximativ 3,50 × 4,50 m și o adâncime de 11 m, aflate pe dealul de est al așezării. Pivnița, care nu a fost finalizată constructiv, a fost umplută în mai multe faze în jurul anului 700 a.Chr. Printre materialele descoperite în umplutură se află bârne de lemn, pietre folosite pentru prelucrarea metalelor, zgură și, mai ales, numeroase fragmente ceramice de la sfârșitul epocii geometrice. Dintre acestea din urmă, 191 poartă inscripții și dipinti, fiind primele descoperiri de acest fel din spațiul nord egeean. Contextul amintit a făcut deja subiectul unei monografii publicate în anul 2012[1]. În același an, a fost organizat la Salonic un colocviu internațional, care a avut scopul de a analiza aceste descoperiri ceramice excepționale din mai multe perspective, tema principală a colocviului reprezentând-o inscripțiile ceramice. Actele acestui colocviu au fost strânse și publicate în volumul de față, apărut în anul 2017 la Editura Walter de Gruyter. Spre deosebire de volumul din 2012, acest volum este în limba engleză, fiind mai degrabă o completare, un comentariu amplu al primului, care se remarcă prin cataloage de primă calitate. De altfel, în volumul de față sunt foarte multe trimiteri la monografie.

Așa cum o arată și subtitlul, *graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)*, cele trei capitole sunt organizate în jurul graffitilor și dipintilor descoperiți la Methone. Primul capitol (p. 9–132), intitulat „*Graphê* și arheologie", cuprinde cinci contribuții, două dintre acestea fiind referitoare la amforele de transport. Al doilea capitol (p. 135–258), „*Graphê*, alfabet, dialect și limbă", tot atât de amplu ca și primul, cuprinde șase contribuții, toate legate de graffiti. Ultimul capitol (p. 261–328), „*Graphê* și cultură", este redus la trei contribuții. Cât despre titlul volumului, *Panhellenes at Methone*, este mai degrabă discutabil, atâta timp cât majoritatea inscripțiilor aparțin alfabetului metropolei Eretria. Chiar dacă spectrul descoperirilor, în special amforele de transport, indică un comerț la mare distanță fără precedent pentru această regiune în epoca geometrică târzie, folosirea termenului de *panhellenes* este departe de a fi clarificată, în ciuda efortului celor trei editori de a-l justifica (p. 1–3). Faptul că lipsesc *ethnika* din inscripțiile păstrate este, mai degrabă, un argument împotriva panhelenismului methonian timpuriu.

Primul capitol din volum (p. 9–19), semnat de Antonis Kotsonas, Evangelia Kiriatzi, Xenia Charalambidou, Maria Roumpou, Noémi Suzanne Müller și Matthaios Bessios, discută amforele de transport descoperite în Υπόγειο. Amforele au fost publicate exemplar de Antonis Kotsonas în monografia din 2012, noutatea, în volumul de față, fiind dată de analizele petrografice efectuate în laboratorul Fitch al Școlii britanice de arheologie din Atena. Amforele provin din Attika, Eubeea, Lesbos, Milet, Samos, Chios, Ciclade, Fenicia, câteva fiind de producție locală. Până la cercetările din Methone, exista un număr mic de descoperiri amforice din centrele amintite sau acestea lipseau cu totul, tipologia fiind mai clară începând două generații mai târziu, din al treilea sfert al secolului al VII-lea a.Chr. Acest fapt prilejuiește autorilor ocazia unei noi discuții cu privire la începuturile producției din anumite centre, precum Chios,

[1] M. Besios, G.Z. Tzifopoulos, A. Kotsonas, Μεθώνη Πιερίας: Επιγραφές, Χαράγματα και Εμπορικά Σύμβολα στη Γεομετρική και Αρχαϊκή Κεραμική από το Υπόγειο της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία, Salonic, 2012.

Samos, Lesbos sau Milet, pentru care existau puține contexte ancorate cronologic în secolul al VIII-lea a.Chr. (Carthagina, Spania, Israel, Pithekoussai), dar şi o reevaluare utilă a comerțului timpuriu la mare distanță. Chiar dacă rezultatele oferite în acest capitol sunt preliminare, descoperirile din Methone depăşesc cu mult cadrul regional nord-egeean. Pe lângă analizele de pastă, care confirmă în cea mai mare parte clasificările tradiționale, sunt amintite și urme de conținut, destul de puțin discutate, numeroși graffiti fiind păstrați pe aceste recipiente.

Cea de-a doua contribuție (p. 20–35) este semnată de Nota Kouru, care încearcă să reconstituie contextul în care apar primii graffiti de la Methone. Primele inscripții ceramice de aici sunt datate la sfârşitul secolului al VIII-lea a.Chr., două sau trei generații după descoperirile din sudul Italiei. În spațiul egeean (Eretria, Naxos), primele evidențe ale folosirii alfabetului datează din perioada geometrică mijlocie II (prima jumătate a secolului al VIII-lea a.Chr.), dar fără un context sigur (p. 22–23). Pentru autoare, apariția timpurie a alfabetului la Methone este văzută ca urmare a rețelelor comerciale timpurii din Egeea.

Cea mai întinsă contribuție din volumul de față aparține lui John K. Papadopoulos (p. 36–104). Articolul său priveşte, într-o manieră sistematică, mărcile de olar și, îndeosebi, folosirea de către olari a alfabetului de la sfârşitul epocii bronzului până la începutul secolului al VII-lea a.Chr., un subiect destul de puțin abordat în literatura de specialitate. Articolul este şi o aducere la zi a unui catalog mai vechi, care cuprindea 70 de mărci de olar, realizat de acelaşi autor în anul 1994. Noul catalog publicat aici numără 172 de descoperiri, printre care și cele câteva litere scrijelite sau pictate înainte de ardere ale unor fragmente ceramice descoperite la Methone (p. 56–58, 78–79). Printre cele mai importante concluzii este de amintit faptul că olarii erau alfabetizați deja în secolul al VIII-lea a.Chr. Un excurs (p. 92–96) privitor la relația deosebită între olari și alfabet este dat și de folosirea în greacă a aceluiaşi termen pentru „a desena” şi „a scrie”, γράφειν/γράφω. Dintr-o altă perspectivă decât articolul precedent, prin comparația între alfabetele frigian, grecesc şi fenician, Papadopoulos consideră spațiul egeean ca loc al adoptării și adaptării alfabetului grecesc (p. 96–104). Catalogul este însoțit de o ilustrație bogată, conținând mai ales desene.

Descoperirile din Methone, în contextul altor inscripții ceramice din lumea eubeeană, de la Eretria şi Pithekoussai, sunt o ocazie pentru Samuel Verdan (p. 105–122) de a reflecta asupra altui subiect, puțin discutat pentru perioada geometrică, respectiv folosirea notațiilor numerice. Autorul, plecând de la câteva exemple, propune ipoteza unui sistem numeral coerent al eubeenilor. Finalul articolului privește legătura între numeralele etrusce și cele folosite de eubeeni la sfârşitul secolului al VIII-lea – începutul secolului al VII-lea (p. 116–118). Articolul este însoțit, pe lângă câteva desene, şi de două tabele.

Prima parte a volumului se încheie cu același subiect cu care a început, amforele de transport. De data aceasta însă, greutatea o au inscripțiile pe amfore. Articolul (p. 123–132) este semnat de Alan Johnston, cel căruia îi datorăm cele mai numeroase și valoroase contribuții despre mărcile simple pe vasele greceşti. Avem prin această contribuție o aşezare a semnelor şi literelor de pe amforele din Methone în contextul mai larg al folosirii acestor semne și litere din locurile de producție și de desfacere. Majoritatea inscripțiilor de pe amforele de aici sunt semne non-alfabetice, care își găsesc paralele în descoperiri din Creta, Italia, Spania etc.

Partea a doua a cărții cuprinde contribuții legate de apariția şi difuzarea alfabetului eubeean prin prisma noilor descoperiri din Methone. Trei dintre cele şase contribuții sunt de sinteză, celelalte trei privesc teme specifice. Plecând de la cele mai lungi trei inscripții descoperite la Methone, articolul lui Richard Janko (p. 135–164) tratează apariția alfabetului grecesc. Tema a mai fost discutată pe larg de acelaşi autor într-un articol din anul 2015, cel de față fiind mai degrabă o revizuire. Dintre cei trei graffiti, unul apare pe un vas eubeean, ceilalți doi pe vase din Lesbos, toți fiind însă în alfabet eubeean (p.136–138), aşa cum bine argumentează R. Janko, ceea ce face ca unul dintre cuvintele-cheie din titlul volumului de față, *panhellenes*, să fie mai mult decât discutabil. Pe baza descoperirilor timpurii din Latium, Frigia și, mai apoi, Egeea și sudul Italiei, Janko discută apariția alfabetului în Eubeea și rolul acestuia în perioada geometrică târzie – arhaică timpurie. Un alt subiect dezvoltat aici priveşte originea alfabetului roman (p. 155–158).

Particularitățile alfabetului și dialectului

eubeean sunt discutate în detaliu în articolul Francescăi Dell'Oro (p. 165–181). Aici sunt analizate particularităţile alfabetului eubeean, îndeosebi din coloniile din Sicilia şi sudul Italiei faţă de evidenţa nouă din Methone, subliniindu-se caracteristicile locale. Un fapt interesant pentru coloniile eubeene din sudul Italiei îl reprezintă prezenţa elementelor greceşti din alte zone decât Eubeea în perioada arhaică timpurie. Alfabetul eubeean timpuriu este discutat şi de Anna Panayotou-Triantaphyllopoulou (p. 232–241).

Roger D. Woodard analizează, apoi, câteva dintre literele de pe vasele menţionate (p. 182–218), propunând în partea a doua a contribuţiei sale o nouă interpretare a unuia dintre numele de pe un graffito lung de la Methone, Ηακεσάνδρō. Acelaşi graffito este subiectul central şi al contribuţiei Christinei Skelton (p. 219–231). Partea a doua se încheie cu un studiu despre *sigma* pleonastic atestat la Methone, realizat de Julián Méndez Dosuna (p. 242–258).

Partea a treia a volumului este deschisă de o contribuţie a lui Niki Oikonomaki despre inscripţiile din Methone, din perspectiva teoriilor moderne privind alfabetizarea (p. 261–284), fiind discutate contextul (p. 262–264), obiectul inscripţionat (p. 264–267), persoana care scrie (p. 267–269), cea care citeşte (p. 269–273), textul (274–277). Relaţia între obiect şi text este detaliată şi în următoarele două contribuţii, cea a Alexandrei Pappas (p. 285–308) şi cea a lui Marek Węcowski (p. 309–328), acesta din urmă făcând o legătură între aceste inscripţii timpurii şi *symposion*.

Volumul se încheie cu bibliografia generală (p. 329–359), un index general (p. 365–373) şi de surse (p. 374–377). Fără doar şi poate, descoperirile recente din Methone nu puteau rămâne fără ecou. Este meritul celor care au dus la bun sfârşit publicarea săpăturilor de a realiza şi o primă încercare de sistematizare a descoperirilor într-un context mai larg. Tema principală a cărţii priveşte scrierea de pe vasele descoperite aici şi datate la sfârşitul secolului al VIII-lea a.Chr., însă tot atât de bine ar putea să apară şi ca un alt volum despre comerţul din Egeea în aceeaşi epocă, pe baza descoperirilor din Ypogeio. Chiar dacă titlul nu este cea mai fericită alegere, volumul de faţă nu va putea trece neobservat atât de către cei care se ocupă de începuturile scrierii în Grecia, cât şi de către cei care studiază începuturile colonizării greceşti în nordul egeean.

Iulian Bîrzescu,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: iulian2@gmail.com.

Nathan Badoud, *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (ISBN 978-3-406-64035-3)

Lucrarea de faţă, apărută în prestigioasa serie de istorie veche *Vestigia* a editurii Beck din München, reprezintă varianta revizuită a tezei de doctorat a lui Nathan Badoud (mai departe N.B.), teză susţinută la universităţile din Neuchâtel şi Bordeaux III în anul 2007. Bazându-se pe sursele epigrafice (inscripţii şi ştampile de amfore), scopul acestui volum, impresionant prin numărul mare de documente analizate, este de a stabili, într-o manieră exhaustivă, o nouă cronologie a inscripţiilor din Rhodos după sinoicismul din anul 408 a.Chr., cu implicaţiile rezultate asupra istoriei cetăţii. Sunt analizate peste 5000 de inscripţii, descoperite atât pe insulă, cât şi în *peraia* situată în vecinătatea anatoliană continentală, şi numeroase ştampile de amfore, care menţionează preoţii eponimi ai lui Helios.

Capitolul I tratează dificila problemă a calendarului rhodian, pe de o parte, existând un „an civil" (p. 17), pe de altă parte, unul „eponimic" (p. 17–18), precum şi o lună intercalară. Anul civil nu coincide cu cel eponimic, primul încheindu-se mai devreme.

Jenny Strauss Clay, Irad Malkin, Yannis Z. Tzifopoulos (eds.), *Panhellenes at Methone: graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)*, Trends in Classics - supplementary volumes 44, Editura Walter de Gruyter, Berlin – Boston, 2017, x + 377 p. (ISBN 978-3-11-050127-8)

Fondată de eubeenii din Eretria în anul 733/732 a.Chr., Methone este cea mai veche colonie grecească din nordul egeean, în Golful Thermaic, la vest de gura râului Haliacmon. Începând din anul 2003, aici au avut loc săpături sistematice, care continuă și astăzi în cadrul lărgit al unui proiect internațional. Rezultatele acestor săpături au fost mult peste așteptări, mai ales în ceea ce privește prima fază (ultima treime a secolului al VIII-lea – începutul secolului al VII-lea a.Chr.), prin descoperirea unei pivnițe („Υπόγειο"), de aproximativ 3,50 × 4,50 m și o adâncime de 11 m, aflate pe dealul de est al așezării. Pivnița, care nu a fost finalizată constructiv, a fost umplută în mai multe faze în jurul anului 700 a.Chr. Printre materialele descoperite în umplutură se află bârne de lemn, pietre folosite pentru prelucrarea metalelor, zgură și, mai ales, numeroase fragmente ceramice de la sfârșitul epocii geometrice. Dintre acestea din urmă, 191 poartă inscripții și dipinti, fiind primele descoperiri de acest fel din spațiul nord egeean. Contextul amintit a făcut deja subiectul unei monografii publicate în anul 2012[1]. În același an, a fost organizat la Salonic un colocviu internațional, care a avut scopul de a analiza aceste descoperiri ceramice excepționale din mai multe perspective, tema principală a colocviului reprezentând-o inscripțiile ceramice. Actele acestui colocviu au fost strânse și publicate în volumul de față, apărut în anul 2017 la Editura Walter de Gruyter. Spre deosebire de volumul din 2012, acest volum este în limba engleză, fiind mai degrabă o completare, un comentariu amplu al primului, care se remarcă prin cataloage de primă calitate. De altfel, în volumul de față sunt foarte multe trimiteri la monografie.

Așa cum o arată și subtitlul, *graphê in Late Geometric and Protoarchaic Methone, Macedonia (ca 700 BCE)*, cele trei capitole sunt organizate în jurul graffitilor și dipintilor descoperiți la Methone. Primul capitol (p. 9–132), intitulat „*Graphê* și arheologie", cuprinde cinci contribuții, două dintre acestea fiind referitoare la amforele de transport. Al doilea capitol (p. 135–258), „*Graphê*, alfabet, dialect și limbă", tot atât de amplu ca și primul, cuprinde șase contribuții, toate legate de graffiti. Ultimul capitol (p. 261–328), „*Graphê* și cultură", este redus la trei contribuții. Cât despre titlul volumului, *Panhellenes at Methone*, este mai degrabă discutabil, atâta timp cât majoritatea inscripțiilor aparțin alfabetului metropolei Eretria. Chiar dacă spectrul descoperirilor, în special amforele de transport, indică un comerț la mare distanță fără precedent pentru această regiune în epoca geometrică târzie, folosirea termenului de *panhellenes* este departe de a fi clarificată, în ciuda efortului celor trei editori de a-l justifica (p. 1–3). Faptul că lipsesc *ethnika* din inscripțiile păstrate este, mai degrabă, un argument împotriva panhelenismului methonian timpuriu.

Primul capitol din volum (p. 9–19), semnat de Antonis Kotsonas, Evangelia Kiriatzi, Xenia Charalambidou, Maria Roumpou, Noémi Suzanne Müller și Matthaios Bessios, discută amforele de transport descoperite în Υπόγειο. Amforele au fost publicate exemplar de Antonis Kotsonas în monografia din 2012, noutatea, în volumul de față, fiind dată de analizele petrografice efectuate în laboratorul Fitch al Școlii britanice de arheologie din Atena. Amforele provin din Attika, Eubeea, Lesbos, Milet, Samos, Chios, Ciclade, Fenicia, câteva fiind de producție locală. Până la cercetările din Methone, exista un număr mic de descoperiri amforice din centrele amintite sau acestea lipseau cu totul, tipologia fiind mai clară începând două generații mai târziu, din al treilea sfert al secolului al VII-lea a.Chr. Acest fapt prilejuiește autorilor ocazia unei noi discuții cu privire la începuturile producției din anumite centre, precum Chios,

[1] M. Besios, G.Z. Tzifopoulos, A. Kotsonas, Μεθώνη Πιερίας: Επιγραφές, Χαράγματα και Εμπορικά Σύμβολα στη Γεωμετρική και Αρχαϊκή Κεραμική από το Υπόγειο της Μεθώνης Πιερίας στη Μακεδονία, Salonic, 2012.

Samos, Lesbos sau Milet, pentru care existau puține contexte ancorate cronologic în secolul al VIII-lea a.Chr. (Carthagina, Spania, Israel, Pithekoussai), dar şi o reevaluare utilă a comerțului timpuriu la mare distanță. Chiar dacă rezultatele oferite în acest capitol sunt preliminare, descoperirile din Methone depăşesc cu mult cadrul regional nord-egeean. Pe lângă analizele de pastă, care confirmă în cea mai mare parte clasificările tradiționale, sunt amintite și urme de conținut, destul de puțin discutate, numeroși graffiti fiind păstrați pe aceste recipiente.

Cea de-a doua contribuție (p. 20–35) este semnată de Nota Kouru, care încearcă să reconstituie contextul în care apar primii graffiti de la Methone. Primele inscripții ceramice de aici sunt datate la sfârşitul secolului al VIII-lea a.Chr., două sau trei generații după descoperirile din sudul Italiei. În spațiul egeean (Eretria, Naxos), primele evidențe ale folosirii alfabetului datează din perioada geometrică mijlocie II (prima jumătate a secolului al VIII-lea a.Chr.), dar fără un context sigur (p. 22–23). Pentru autoare, apariția timpurie a alfabetului la Methone este văzută ca urmare a rețelelor comerciale timpurii din Egeea.

Cea mai întinsă contribuție din volumul de față aparține lui John K. Papadopoulos (p. 36–104). Articolul său priveşte, într-o manieră sistematică, mărcile de olar și, îndeosebi, folosirea de către olari a alfabetului de la sfârşitul epocii bronzului până la începutul secolului al VII-lea a.Chr., un subiect destul de puțin abordat în literatura de specialitate. Articolul este și o aducere la zi a unui catalog mai vechi, care cuprindea 70 de mărci de olar, realizat de acelaşi autor în anul 1994. Noul catalog publicat aici numără 172 de descoperiri, printre care și cele câteva litere scrijelite sau pictate înainte de ardere ale unor fragmente ceramice descoperite la Methone (p. 56–58, 78–79). Printre cele mai importante concluzii este de amintit faptul că olarii erau alfabetizați deja în secolul al VIII-lea a.Chr. Un excurs (p. 92–96) privitor la relația deosebită între olari și alfabet este dat și de folosirea în greacă a aceluiaşi termen pentru „a desena” şi „a scrie”, γράφειν/γράφω. Dintr-o altă perspectivă decât articolul precedent, prin comparația între alfabetele frigian, grecesc şi fenician, Papadopoulos consideră spațiul egeean ca loc al adoptării şi adaptării alfabetului grecesc (p. 96–104). Catalogul este însoțit de o ilustrație bogată, conținând mai ales desene.

Descoperirile din Methone, în contextul altor inscripții ceramice din lumea eubeeană, de la Eretria și Pithekoussai, sunt o ocazie pentru Samuel Verdan (p. 105–122) de a reflecta asupra altui subiect, puțin discutat pentru perioada geometrică, respectiv folosirea notațiilor numerice. Autorul, plecând de la câteva exemple, propune ipoteza unui sistem numeral coerent al eubeenilor. Finalul articolului priveşte legătura între numeralele etrusce şi cele folosite de eubeeni la sfârşitul secolului al VIII-lea – începutul secolului al VII-lea (p. 116–118). Articolul este însoțit, pe lângă câteva desene, şi de două tabele.

Prima parte a volumului se încheie cu acelaşi subiect cu care a început, amforele de transport. De data aceasta însă, greutatea o au inscripțiile pe amfore. Articolul (p. 123–132) este semnat de Alan Johnston, cel căruia îi datorăm cele mai numeroase și valoroase contribuții despre mărcile simple pe vasele greceşti. Avem prin această contribuție o aşezare a semnelor şi literelor de pe amforele din Methone în contextul mai larg al folosirii acestor semne și litere din locurile de producție și de desfacere. Majoritatea inscripțiilor de pe amforele de aici sunt semne non-alfabetice, care își găsesc paralele în descoperiri din Creta, Italia, Spania etc.

Partea a doua a cărții cuprinde contribuții legate de apariția și difuzarea alfabetului eubeean prin prisma noilor descoperiri din Methone. Trei dintre cele şase contribuții sunt de sinteză, celelalte trei privesc teme specifice. Plecând de la cele mai lungi trei inscripții descoperite la Methone, articolul lui Richard Janko (p. 135–164) tratează apariția alfabetului grecesc. Tema a mai fost discutată pe larg de acelaşi autor într-un articol din anul 2015, cel de față fiind mai degrabă o revizuire. Dintre cei trei graffiti, unul apare pe un vas eubeean, ceilalți doi pe vase din Lesbos, toți fiind însă în alfabet eubeean (p.136–138), aşa cum bine argumentează R. Janko, ceea ce face ca unul dintre cuvintele-cheie din titlul volumului de față, *panhellenes*, să fie mai mult decât discutabil. Pe baza descoperirilor timpurii din Latium, Frigia şi, mai apoi, Egeea și sudul Italiei, Janko discută apariția alfabetului în Eubeea și rolul acestuia în perioada geometrică târzie – arhaică timpurie. Un alt subiect dezvoltat aici priveşte originea alfabetului roman (p. 155–158).

Particularitățile alfabetului și dialectului

eubeean sunt discutate în detaliu în articolul Francescăi Dell'Oro (p. 165–181). Aici sunt analizate particularitățile alfabetului eubeean, îndeosebi din coloniile din Sicilia și sudul Italiei față de evidența nouă din Methone, subliniindu-se caracteristicile locale. Un fapt interesant pentru coloniile eubeene din sudul Italiei îl reprezintă prezența elementelor grecești din alte zone decât Eubeea în perioada arhaică timpurie. Alfabetul eubeean timpuriu este discutat și de Anna Panayotou-Triantaphyllopoulou (p. 232–241).

Roger D. Woodard analizează, apoi, câteva dintre literele de pe vasele menționate (p. 182–218), propunând în partea a doua a contribuției sale o nouă interpretare a unuia dintre numele de pe un graffito lung de la Methone, Ηακεσάνδρō. Același graffito este subiectul central și al contribuției Christinei Skelton (p. 219–231). Partea a doua se încheie cu un studiu despre *sigma* pleonastic atestat la Methone, realizat de Julián Méndez Dosuna (p. 242–258).

Partea a treia a volumului este deschisă de o contribuție a lui Niki Oikonomaki despre inscripțiile din Methone, din perspectiva teoriilor moderne privind alfabetizarea (p. 261–284), fiind discutate contextul (p. 262–264), obiectul inscripționat (p. 264–267), persoana care scrie (p. 267–269), cea care citește (p. 269–273), textul (274–277). Relația între obiect și text este detaliată și în următoarele două contribuții, cea a Alexandrei Pappas (p. 285–308) și cea a lui Marek Węcowski (p. 309–328), acesta din urmă făcând o legătură între aceste inscripții timpurii și *symposion*.

Volumul se încheie cu bibliografia generală (p. 329–359), un index general (p. 365–373) și de surse (p. 374–377). Fără doar și poate, descoperirile recente din Methone nu puteau rămâne fără ecou. Este meritul celor care au dus la bun sfârșit publicarea săpăturilor de a realiza și o primă încercare de sistematizare a descoperirilor într-un context mai larg. Tema principală a cărții privește scrierea de pe vasele descoperite aici și datate la sfârșitul secolului al VIII-lea a.Chr., însă tot atât de bine ar putea să apară și ca un alt volum despre comerțul din Egeea în aceeași epocă, pe baza descoperirilor din Ypogeio. Chiar dacă titlul nu este cea mai fericită alegere, volumul de față nu va putea trece neobservat atât de către cei care se ocupă de începuturile scrierii în Grecia, cât și de către cei care studiază începuturile colonizării grecești în nordul egeean.

Iulian Bîrzescu,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
București;
e-mail: iulian2@gmail.com.

Nathan Badoud, *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, Vestigia. Beiträge zur alten Geschichte 63, Editura C.H. Beck, München, 2015, XVII + 542 p., 148 fig. (ISBN 978-3-406-64035-3)

Lucrarea de față, apărută în prestigioasa serie de istorie veche *Vestigia* a editurii Beck din München, reprezintă varianta revizuită a tezei de doctorat a lui Nathan Badoud (mai departe N.B.), teză susținută la universitățile din Neuchâtel și Bordeaux III în anul 2007. Bazându-se pe sursele epigrafice (inscripții și ștampile de amfore), scopul acestui volum, impresionant prin numărul mare de documente analizate, este de a stabili, într-o manieră exhaustivă, o nouă cronologie a inscripțiilor din Rhodos după sinoicismul din anul 408 a.Chr., cu implicațiile rezultate asupra istoriei cetății. Sunt analizate peste 5000 de inscripții, descoperite atât pe insulă, cât și în *peraia* situată în vecinătatea anatoliană continentală, și numeroase ștampile de amfore, care menționează preoții eponimi ai lui Helios.

Capitolul I tratează dificila problemă a calendarului rhodian, pe de o parte, existând un „an civil" (p. 17), pe de altă parte, unul „eponimic" (p. 17–18), precum și o lună intercalară. Anul civil nu coincide cu cel eponimic, primul încheindu-se mai devreme.

Rhodos, preoţii lui Helios se regăsesc atât în inscripţii, cât şi pe ştampile de la sfârşitul secolului al IV-lea a.Chr. până la începutul epocii imperiale. Preoţia lui Helios constituia cea mai importantă sarcină, fiind ţinută pe rând de locuitori din Ialysos, Kamiros şi Lindos. Aşa cum arată autorul, unii dintre aceşti preoţi fuseseră înainte şi preoţi ai Atenei Lindia sau/şi *damiourgoi*. Lista preoţilor lui Helios prilejuieşte lui N.B. un excurs privitor la istoricul cercetării ştampilelor de amfore produse în Rhodos. După N.B., începutul ştampilării amforelor rhodiene este de plasat în jurul anului 300 a.Chr. În discuţie este adusă o inscripţie descoperită în Rhodos, care aminteşte primii preoţi ai lui Helios, dintre anii 407 şi 368 a.Chr., şi cei din perioada 332–298 a.Chr. Apoi, N.B. reuşeşte să identifice preoţi eponimi de pe ştampile cu persoane cunoscute din inscripţii şi din alte surse.

Concluziile (p. 201–202) sunt însoţite de un tablou sintetic, de un tabel cronologic al inscripţiilor rhodiene (p. 205–246) şi de cinci anexe (p. 247–304): atestări ale adopţiei, eponimi, preoţi ai lui Helios asociaţi lunii intercalare de pe ştampilele de amfore, sculptori şi *stemmata*.

Lucrarea este însoţită de un catalog excelent al inscripţiilor (p. 305–453), 72 la număr, cu un aparat critic detaliat, traduceri şi comentarii pertinente şi cu ilustraţii de bună calitate. Urmează liste bibliografice pentru surse (p. 455–465), ştampile de amfore (p. 466–469) şi o listă generală (p. 471–479). Concordanţele, un index detaliat şi o listă a sursei ilustraţiei din text încheie acest volum deosebit prin calitatea cercetării.

Uneori, trimiterile la catalog ale descoperirilor discutate în text sunt oarecum greoaie, adesea fiind făcute exclusiv în notele de subsol, iar lectura este, prin natura subiectului, mai degrabă dificilă. N.B. reuşeşte însă nu numai realizarea unui capitol de istorie locală, ci, prin rolul jucat de insulă în epoca elenistică, şi o contribuţie majoră de istorie antică. Nu în ultimul rând, volumul va deveni un instrument de lucru util pentru arheologia epocii elenistice, ştampilele de amfore rhodiene fiind descoperiri comune atât în spaţiul mediteraneean, cât şi în cel pontic.

Iulian Bîrzescu,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: iulian2@gmail.com.

Toni Ñaco del Hoyo, Fernando López Sánchez (eds.), *War, Warlords, and Interstate Relations in the Ancient Mediterranean*, Impact of Empire 28, Leiden – Boston, Editura Brill, 2018, xiv + 504 p. (ISBN 978-9-00-435404-3)

A volume having this title is clearly promising from the very beginning specifically for all the students of private ancient Mediterranean (and Pontic) war and warfare – brigands, pirates, mercenaries, ‘rogue’ generals etc. Likewise, ancient military historians, classical archaeologists interested in the archaeology of violence and researchers of ancient international relations are surely tempted to at least throw an eye on such a volume that explores the appropriateness, the benefits and the shortcomings of using the concept of ‘warlord’ for describing influential individuals leading private military operations in ancient global systems characterized by different distributions of power – multipolarity, bipolarity or unipolarity.

This volume represents the proceedings of an ambitious ICREA Conference held in Barcelona in 2013 that assembled many leading scholars in the fields of classical warfare and international relations, as well as promising young researchers in the same fields. It is surely a pity that influential scholars in the field of private warfare, like Philip de Souza and Vincent Gabrielsen, have not submitted or retreated their papers for publication in this volume (and this calls again into question the perspectives of publishing in proceedings volumes whose appearance lag for years after the conferences actually took place). Nevertheless, most participants to the Barcelona conference sent their contributions and, at the same time, the editors were very inspired both to keep in their introduction some of the remarks

made by the scholars whose papers are missing and to invite also two contributors who did not take part to the conference, but whose papers in the last, separate, part of the volume, outside the immediate scope of the other contributions, is highly welcome.

The result is a highly attractive mosaic of 22 papers, ranging in time roughly from the 4th to the 1st century BC (with the notable exceptions of the last two papers, dealing with Late Antiquity and modern international relations) and spatially covering all the Mediterranean, although the centre of gravity is represented as a matter of course by the Greek and Roman societies. Therefore, there is barely anyone interested in ancient military warfare in the Late Classical and Hellenistic periods who will not find at least one paper of immediate interest. The diversity of topics and approaches is indeed conspicuous: from the Persian Empire and Hellenistic kingdoms, through the Greek city-states, to the Roman and Carthaginian republics, and from general analyses like J.W. Rich's "Warlords and the Roman Republic" and N. Rosenstein's "Why No Warlords in Republican Rome?", through regional or factual surveys like M. Álvarez Martí-Aguilar's "The Network of Melqart: Tyre, Gadir, Carthage and the Founding God" and F. López Sánchez's "Galatians in Macedonia (280–277 BC): Invasion or Invitation?", to individual case studies like those dealing with Lysander (D. Gómez-Castro), Iphicrates and his *lochagoi* (N.V. Sekunda), Sulla (S. Zoumbaki) and Sertorius (T. Ñaco del Hoyo and J. Principal).

I will not provide an overview of all the papers, as this is already given by the editors in their Introduction (p. 7–11). Instead I will briefly address some questions and even possible shortcomings, pointing that they are not to be imputed to someone, especially given the fact that this volume is a pioneering venture in trying to adapt to classical military and interstate history possibly useful concepts drawn from modern social sciences, but should be highlighted in order to guide further attempts in the same vein.

Primo, I wonder if the chronological cut for the volume is meaningful. As I assume after reading it, warlordism is a phenomenon that might be envisaged only relative to states and a certain interstate global architecture (see below). Therefore, the chronological limits of the inquiry should take into account the dominant type of political actors in the Mediterranean international relations and the distribution of power in the international system. The final emergence of a unipolar Mediterranean, conspicuously dominated by the Roman Empire, provides an undisputed ending point in the 1st century BC. The raise of Carthage, Syracuse and Rome as more than city-states in the Western Mediterranean, as well as the loss of the Greek *poleis* in front of Macedon in the East might also be considered as sufficient arguments for embracing the 4th century BC as the starting point of the inquiry, and probably this was also the reasoning of the organizers of the conference. Is this valid? Is this enough, when trying to adapt a modern concept for usage in ancient contexts?

I would have certainly preferred to oppose the warlords not only to the great empires of the last four centuries BC and to the Greek *poleis* in their last years of independence, but also to the Mediterranean city-states and tribal confederations before the clear domination of empires in the Mediterranean international system. The chronological starting point might have been raised at least to the last quarter of the 6th century BC, when for the first time an empire starts to compete for domination in the Mediterranean, followed quite rapidly in the 5th BC century by city-states ruling empires, as Carthage, Athens and Syracuse, if not to somewhere around 700 BC, when the Mediterranean begins to appear as a huge network woven through the activity of Phoenician, Greek and even Etruscan emerging city-states, without competition in their maritime ventures from land-based empires (Assyria, Egypt, Babylon, Media and Lydia are extraneous and quasi-totally land-minded). This would have helped not only in reducing the imbalance between the first part and the second part of the volume (seven papers on the 4th century BC and 13 papers on the Hellenistic period, see Introduction, p. 7), but would have certainly added value to the conceptual reflection on warlords, by extending it to political entities and international multipolar systems where the relationship between the private and the public power – at the core of the 'warlord' concept – was slightly different than in the last 4 centuries BC. The few remarks on possible occurrences of warlords in the archaic and early classical Persian Empire and Central Italy in C. Tuplin's, J.W.

Rich's and N. Rosenstein's contributions give some useful, but unfortunately insufficient, hints about how the debate could have been enriched by such a chronological and topical extension.

In order to show that this should not be simply taken as the resentment of an archaic-focused scholar, I may suggestively ask: are there any differences in the military possibly warlord-type actions conducted in Thrace and in the Hellespontic region by Peisistratus and the two Miltiades in the 6th, Alcibiades in the 5th and Iphicrates in the 4th century BC? Are the possible differences substantial or are they driven only by the different nature of Athens as a state and of the Northern Aegean as an international stage in these three consecutive centuries?

Secundo, I would have certainly expected one or two contributions of a more theoretical scope on the benefits or shortcomings of using the concept of 'warlord' in historical contexts that have never produced any equivalent terms (T. Ñaco del Hoyo and J. Principal, p. 385–386, 405; B. Rankov, p. 315), or at least a broader discussion in the editors' Introduction.

Surely, we are made aware by the editors that they did not develop the theoretical arguments briefly exposed in the Introduction, as the individual authors did "tackle most of these issues from multiple and varied perspectives in their own chapters" (p. 6). Indeed, there are valuable insights provided by most of the contributions and especially in those written by C. Tuplin, L. Rawlings, A. Coşkun, J.W. Rich, S. Zoumbaki, T. Ñaco del Hoyo and J. Principal. As well, R. Grasa's paper at the end of the volume is helpful as a summary of the conceptual debate regarding modern warlords. Last, but not least, readers are frequently informed on the lack of consensus between the participants to the conference with regard to the meaning and usage of 'warlord' (*e.g.* A. Coşkun, p. 206: "after days of lively debates in Barcelona, we were still far from agreeing on a clear-cut definition that was neither over- nor underdetermined"), therefore the reluctance towards an attempt to provide a general overview is wholly explainable.

Nevertheless, at the end of the reading, I feel a little bit uncomfortable with the lack of some thorough discussions and possible unified views regarding the results of so many interesting case studies, where different authors used slightly (or even largely) different definitions of the concept of 'warlord', in order to describe diverse historical facts and situations (or to refuse the possibility of making such descriptions). Is it useful to apply this modern concept to ancient reality or not? When? How? Are there conspicuous differences between its modern use and the tentative use in ancient contexts? Readers might well answer themselves these questions after crossing through all the particular cases shown in the book, but more expanded guidance than that briefly sketched in the Introduction would have been welcome.

I come up here with my own insights, based on the reading of the contributions to this book.

Establishing a *genus proximum* is rather simple, being based on two conditions that are consensually accepted: (1) the overwhelming part of the strength of warlords is military – they are able to attain their goals through use of the sheer force of significant armed groups, even armies, which are kept loyal to them through permanent redistributions of the wealth acquired as a result of military victories, plunder and military control of some territories producing resources; (2) they do not obey the central formalized institutional power of a typical political actor on the international stage and they are not themselves such a centre (they are not monarchs ruling through other institutions than the army).

Some authors end their conceptual quest here, although they recognize the unsatisfactory analytic usefulness of such a definition (*e.g.* J.W. Rich, p. 269: "To embrace these widely varying current applications, the word 'warlord' must be regarded as a broad, generic term to denote any individual non-state agent with military force at his control and able to act with effective autonomy. Such individuals may occur because central state control has weakened or because it has not yet fully developed or (as with condottieri) because it suits state authorities to co-operate with them. So defined, its breadth necessarily limits the term's analytic value, but with care it may still prove serviceable"). This might trigger confusions between warlords and usurpers, rebelled generals, leaders of political factions in a civil war, leaders of liberation movements etc. (which is the case in some contributions to this volume and in many other pieces of ancient historical literature).

Others authors try to establish a meaningful *differentia specifica* and most of the time the

discussion is revolving around legitimacy as the possible key to the conceptual conundrum (*e.g.* L. Rawlings, p. 155; A. Coşkun, p. 206–207). I think that such attempts are close to giving the correct solution for coining a truly useful analytic tool. However, even here much more precision has to be sought, as legitimacy is a central issue also to usurpers or leaders of factions caught in civil wars and is a highly subjective matter.

I assume that true warlords are those who do not seek any political legitimacy, ascension or power and are interested only in material gains for them and their bands/armies, extracted through the direct use of violence, through the threat of violence when they managed to establish their control over some areas and/or through selling their services to political actors of the international system. Therefore, in its most restricted sense, this conceptual category might encompass leaders of warbands, especially when they are excluded from their communities after they lose the internal competition for power, 'admirals' of piratical fleets, leaders of extended networks of brigands, mercenary captains of the *condottiere* type, rogue generals. They truly deserve their name when their military strength can somehow compete with that of typical political actors of the international system, either because of its size, in symmetrical confrontations, or because of the asymmetrical tactics they employ in contexts which favour such approaches.

Although I like to emphasize the apolitical dimension as the specific criterion that differentiates warlords from other autonomous charismatic military leaders, it should be born in mind that they are marginal pawns in a game where political actors are the dominant pieces. Exclusively or at least overwhelmingly exerting military power cannot be a lasting activity: warlords competing with political players either evolve, or perish. As R. Grasa (p. 464–469) astutely notices, warlordism should be envisaged as a process. People and territories over which political control is partially or entirely lost become subjects for the exclusive military control of warlords, but afterwards they come back under political control, either through the defeat of warlords, or through the progressive change of the very nature of the warlords' power: they might institutionalize their power and begin a process of state formation or they might usurp the political power in already existing polities (scenario that occurs mostly in the cases of mercenary captains). In both situations, they cease to be warlords any more.

I think that the explanation for the great confusion reigning in the attempt to clearly conceptualize the idea of 'warlord' rests exactly in this processual dimension of warlordism, which renders it apparently so similar to other phenomena as civil wars, rebellions, secessionist movements, outright usurpations. Although the beginnings and the final results might be the same for all the phenomena, warlordism should be differentiated because at a certain stage of its development there is nothing political about it, like in the other cases, but only private military power used for acquiring material gains.

The fact that, in the end, the reading of this book kindles such reflections on the concepts of 'warlord' and 'warlordism' and their relation to the international system, shows that no matter the editorial preferences of certain very exigent readers, the volume is a great achievement, both for the study of ancient war and warfare, as well as for the research of the interstate relations occurring in the very remote past. It certainly represents food for thought for the scholars dealing with these research fields in Mediterranean ancient history. The great diversity of case studies collected in the book (happily complemented by a very well-built index) is a good incentive to expand the reflection not only to other periods, as I have already suggested, but also to other regions, like the Pontic area, where there are plenty of cases which await a closer scrutiny.

The topic itself and at the same time the approach followed in this volume in order to test the usability of modern concepts in the ancient world are praiseworthy. Although consensus with regard to the concept of 'warlord' has not been achieved, a great step forward has been made.

Liviu Mihail Iancu,
University of Bucharest;
e-mail: liviu.iancu@drd.unibuc.ro.

Christoph Hinker, *Ausgewählte Typologien provinzialrömischer Kleinfunde. Eine theoretische und praktische Einführung.* Beiträge zur Archäologie 8, Editura LIT, Viena – Berlin, 2013, 368 p., 58 ilustraţii (ISBN 978-3-643-50510-1)

Plecând de la o serie de cursuri şi seminarii concepute pentru a suplini lacunele existente în oferta de specialitate în perioada sa de formare (p. 9) şi susţinute la universităţile din Graz, Innsbruck şi Viena, Christoph Hinker oferă studenţilor la arheologie şi altor cititori interesaţi un volum declarat chiar din titlu ca fiind o „introducere teoretică şi practică” în tipologiile unei selecţii de artefacte din provinciile Imperiului Roman.

Volumul, compact şi uşor manevrabil, se dovedeşte a fi axat pe aria provinciilor din vestul Imperiului Roman (pe care se concentrează în mod obişnuit cursurile universitare în spaţiul vorbitor de limbă germană – vezi şi Th. Fischer (ed.), *Die römischen Provinzen. Eine Einführung in ihre Archäologie*, Stuttgart, 2001) şi limitat la unele materiale arheologice din sticlă, ceramică şi metal (p. 9). Astfel, nu sunt luate în considerare obiectele din os, lemn şi piele, după cum nu sunt discutate nici piesele de echipament militar şi armele, denumite generic militaria (p. 10 şi 125).

Structura lucrării cuprinde trei părţi. Prima este una teoretică (p. 15–121), dedicată terminologiei utilizate şi modurilor de abordare a studiului materialelor arheologice, implicând şi un istoric al cercetării şi o critică a surselor (p. 16–18), o prezentare generală a tafonomiei arheologice (p. 20–29) descriind procesele depoziţionale şi post-depoziţionale, a clasificărilor *vs.* tipologii (p. 29–35), a analizelor de complexe (p. 35–39), a utilizării analogiilor (p. 40–41), a interdependenţelor dintre formă, funcţionalitate şi material (p. 41–46). Aplicarea practică a problematicii abordate este prezentată insistând pe analiza contextului arheologic şi pe valorificarea informaţiei de bază, obţinute din studiul propriu-zis, tipologic, al materialului arheologic (p. 46–121), în cadrul larg al zonei, epocii şi societăţii cărora le aparţine.

Cea de a doua parte a volumului (p. 125–297) prezintă o serie de materiale, forme şi aspecte tehnologice, prin care este exemplar introdusă practica propriu-zisă a lucrului cu materialele arheologice: vase din sticlă (p. 126–152); diverse vase din ceramică (p. 153–233: amfore, ceramică cu glazură cu plumb, ceramică fină, inclusiv categoriile regionale „Raetische Ware” şi „Belgische/Rheinische Ware”, opaiţe din ceramică, terra sigillata); un excurs succint despre cuptoarele de ars ceramică (p. 159–160); tehnici de prelucrare a metalelor şi ornamentare a obiectelor din metal (p. 233–240); fibule (p. 240–265); opaiţe din metal (p. 265–267); veselă din metal (p. 268–297). Fiecare categorie de material este prezentată succint, inclusiv în ceea ce priveşte modul de producţie şi logistica necesară, materia primă, eventuala evoluţie a formelor, producţiei şi distribuţiei, pentru ca, în final, să fie prezentate tipologiile uzuale. În acest punct, ar fi fost utilă pentru publicul-ţintă al lucrării de faţă includerea unei corespondenţe între tipologii, cel puţin pentru cele mai des întâlnite forme.

În final, un index cu diferitele localităţi menţionate în text (p. 299–306), precum şi liste bibliografice (p. 307–362) completează volumul. Bibliografia include o listă de lucrări generale, o listă a autorilor clasici („eponimi”) pentru subiectul tratat, precum şi o listă consistentă, ordonată după subcapitolele primelor două părţi ale lucrării. La final este inclusă o listă adiţională, generală, de bibliografie suplimentară.

Volumul oferă un punct de pornire deosebit de util şi preţios pentru abordarea diferitelor categorii de materiale arheologice din epoca romană, dar nu poate fi utilizat decât având la dispoziţie o bibliotecă de specialitate foarte bine dotată. Ilustraţia, deşi de foarte bună calitate, nu include niciuna dintre tipologiile utilizate. Este de apreciat însă includerea unor ilustraţii cu indicarea denumirii diferitelor părţi ale unor obiecte precum opaiţ (fig. 21) sau fibulă (fig. 41). Fireşte, în această lipsă este posibil a fi presupusă şi o intenţie de obligare a cititorului să utilizeze bibliografia de bază şi să ia în mână chiar şi lucrările vechi din secolul trecut (ceea ce, în realitate, mulţi studenţi şi tineri cercetători nu sunt foarte tentaţi să facă).

Probabil din cauza elementelor în baza cărora a fost construită lucrarea, și anume cursurile și seminariile universitare susținute de autor, volumul este oarecum neechilibrat, atât în ceea ce privește categoriile de materiale arheologice prezentate, cât și modul inegal de abordare a acestora (foarte detaliat, în cazul terra sigillata, sau prea lapidar). În unele situaţii, cum ar fi prezentarea tehnicilor de ornamentare a obiectelor din metal (p. 239) sau simpla menționare a unor forme de vase (p. 278), informaţia putea să fie suprimată cu totul, fiind prea puțină și deloc ilustrată. În fapt, impresia este că textul era inițial completat de ilustrațiile din prezentarea Power Point care, în economia volumului tipărit, nu au mai existat. În plus, ar fi fost de dorit, mai ales în contextul unei introduceri care urmărește analiza și încadrarea cronologică a descoperirilor mărunte, includerea unei prezentări cât de succinte a categoriilor reprezentate de ștampilele tegulare, precum și de monede, al căror aport este deosebit de semnificativ pentru discuție.

În mai multe locuri, în volum sunt incluse citate din autori antici, precum și termeni antici, folosiți ca termeni tehnici, chiar dacă utilizarea lor exactă în Antichitate (şi mai ales în ce epocă anume) este încă discutată (de exemplu, *vascularius* – p. 269). De asemenea, pentru termenul „balsamarium", folosit convențional în literatura de specialitate, este de aşteptat, pentru o publicație destinată studenților, să îi fie explicată situația și diferențierea față de „unguentarium". În modul în care apare în lucrare – p. 144, fig. 8 (pentru recipiente din sticlă, interşanjabil, s-ar înțelege „unguentarium"), dar şi la p. 295 (pentru recipient din metal, de o formă total diferită) – situația este deosebit de confuză. Similară este și situația pentru termenul de „terra sigillata", cules, pe parcursul lucrării, cu italice (ceea ce ar indica, prin urmare, un termen tehnic latin), dar și fără, deși problema termenului este corect prezentată la p. 196. Ar fi fost de preferat fie includerea unui glosar lămuritor (dat fiind că studii de specialitate sunt menționate în lista bibliografică!), fie evitarea acestei practici, dată fiind imposibilitatea aprofundării chestiunii în cadrul dat.

Lucrarea lui Chr. Hinker constituie, fără îndoială, un util instrument de lucru și concentrează informații și bibliografie de bază pentru studenții și cercetătorii care au de-a face cu materiale arheologice din epoca romană, atât în vestul Europei, cât și în zonele nediscutate de volum. Aceasta, în primul rând, atât datorită stadiului cercetării, cât și necesității de echilibrare a metodologiei de abordare a materialelor arheologice din această epocă.

Nu rămâne decât de precizat că direcţia urmată de Chr. Hinker este deosebit de necesară studenților și tinerilor cercetători și că o nouă ediție este de dorit, mai ales dacă va fi posibil să fie completată cu alte categorii de materiale arheologice, cu prezentarea exemplară a unor complexe arheologice intens studiate și implicând nu doar rezultatele abordărilor interdisciplinare (izvoarele istorice și epigrafice), ci și potențialul cercetărilor multidisciplinare (arheometrie). Acestea din urmă trebuie să fie însă realizate punctual pentru completarea analizei arheologice propriu-zise și nu doar pentru a urma o tendință la modă (caz în care ar fi reduse la ceea ce Chr. Hinker numește grămezi de informaţii şi cifre colectate în baze de date în detrimentul „analizelor tipologice de modă veche" – p. 158).

Volumul prezentat succint aici, cu toate observațiile menționate și eventuale alte posibile sugestii de completare, dovedește cu prisosință veridicitatea uneia dintre concluziile autorului (p. 95): „Ohne spezifisches althistorisches, archäologisches, kulturanthropologisches und wissenschaftstheoretisches Hintergrundwissen ist eine saubere Interpretation von provinzialrömischen Befunden und Funden mit dem Ziel ihrer Einbettung in einen umfassenderen provinzialrömischen, ereignis-, kultur-, sozial- und wirtschaftsgeschichtlichen Kontext nicht möglich".

Cristina-Georgeta Alexandrescu,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: cgalexandrescu@gmail.com.

Gleb V. Kubarev, *Alttürkische Gräber des Altaj*, Archäologie in Eurasien, Band 33, Editura Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 2017, XII + 402 p., 457 fig. (ISBN: 978-3-7749-4114-4)

Volumul, apărut în prestigioasa serie „Archäologie in Eurasien", patronată de Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung, la care a colaborat, cu această ocazie, şi Sibirische Abteilung der Russischen Akademie der Wiessenschaften Institut für Archäologie und Ethnographie, începe prin *cuvântul* (p. IX) editorului Svend Hansen, urmat de un *cuvânt înainte al autorului* (p. XI). Preocupările lui Gleb Kubarev pentru antichităţile vechilor turci din regiunea Altai datează de aproape trei decenii, până acum văzând lumina tiparului o serie de alte lucrări şi studii dedicate diverselor aspecte arheologice ale populaţiilor respective. Acesta continuă activitatea tatălui său – Vladimir D. Kubarev – , căruia îi şi dedică volumul care face obiectul prezentării noastre.

Lucrarea de faţă este o sinteză a descoperirilor funerare din mai multe situri aflate în Altai, fiind structurată în şapte mari capitole, cu caracter problematizant, urmate de scurte concluzii, catalogul descoperirilor şi două anexe. Fiecare capitol este împărţit în mai multe subcapitole, unele dintre ele având, la rândul lor, subdiviziuni. Prin modul de expunere şi structura adoptată, lucrarea, deşi densă, este foarte uşor de consultat, problemele înfăţişate înlănţuindu-se într-un mod logic şi foarte clar.

Primul capitol are caracter *introductiv* şi cuprinde chestiuni legate de geografia zonei, istoricul cercetării, obiectivul şi metoda de abordare (p. 1–14). Cea mai mare parte a regiunii geografice Altai, din punct de vedere al împărţirilor teritoriale actuale, se află în Republica Altai în cadrul Federaţiei Ruse, care se învecinează la nord-vest, nord şi nord-est cu alte unităţi teritorial-administrative ale federaţiei (kraina/ţinut Altai, oblast/regiune Kemerovo, republicile Chakassia şi Tuva), la sud-vest şi sud cu Kazakhstanul şi China, iar la sud-est cu Mongolia. Dintre cele 191 de morminte cercetate începând din secolul al XIX-lea, atribuite vechilor turci din spaţiul aflat în discuţie, 46 au fost incluse în această lucrare, adică aproximativ un sfert din totalul complexelor cunoscute până în prezent.

Cel de-al doilea capitol, intitulat *Chorologia kurganelor şi a siturilor* (p. 15–38), este divizat în cinci subcapitole, primul dintre acestea având ca obiectiv stabilirea regulilor de amplasare a kurganelor vechilor turci. În comparaţie cu distribuţia spaţială a kurganelor din epoca bronzului şi din perioada nomazilor timpurii (în special din epoca scitică), care se întind în şiruri de la nord la sud, în răspândirea monumentelor funerare ale vechilor turci se observă o anume particularitate, care se caracterizează prin două variante principale. Prima include grupuri de kurgane (3–12 tumuli, în mijloc aflându-se întotdeauna un tumul mai mare în care era depus un bărbat cu cal, înconjurat de tumuli care conţineau mormântul feminin şi cele ale copiilor), neorganizate în şiruri propriu-zise, dar apropiate şi totdeauna la est de linia kurganelor ridicate de nomazii timpurii. A doua variantă cuprinde complexele memoriale, incluzând două kurgane şi două împrejmuiri, înregistrându-se însă şi cazuri de tumuli ridicaţi izolat, aparent fără vreo altă regulă sau conexiune.

Sunt discutate, apoi, modalităţile de construcţie a mormintelor tumulare, pietrele utilizate, forma şi felul în care erau depuse. Se emite opinia interesantă că forma semisferică a tumulilor ar imita iurta, legându-se, în felul acesta, cele două lumi – decedatul părăseşte iurta în jurul căreia se concentrează existenţa sa vremelnică, strămutându-se în viaţa de apoi în kurgan. De altfel, din punct de vedere lingvistic, cuvântul „kur-gan" este de origine iraniană şi ar însemna „mormânt-casă". Uneori, în apropierea tumulului, se aflau înşirate amenajări circulare de pietre (cel mai spectaculos exemplu – şapte astfel de ringuri în apropierea kurganului 8 de la Char-Jamaatyn-Gol din Mongolia), considerate a avea un rol memorial.

Au fost distinse trei tipuri principale de înmormântări: 1 – morminte primare/principale; 2 – morminte secundare; 3 – înmormântări cu amenajări din pietre, acestea fiind caracteristice doar decedaţilor din grupa de vârstă *infans*. Urmează analiza amănunţită a elementelor care caracterizează fiecare tip de înmormântare –

forma şi dimensiunile gropilor, o atenţie deosebită fiind acordată mormintelor cu depunere de cai. Aceştia erau depuşi întotdeauna în întregime (nu doar craniul şi extremităţile picioarelor, cum întâlnim în mormintele maghiarilor şi ale turanicilor târzii – secolele X–XIII), de regulă câte unul, dar chiar şi câte trei cai (de pildă, în kurganul 11 de la Balyk-Sook). Ca o formă simbolică şi specifică înmormântărilor primare sunt cenotafurile (şase cazuri), respectiv complexele din care lipseşte decedatul, mormântul conţinând doar calul şi diverse obiecte de inventar. Există însă şi o altă variantă a mormintelor primare, în care au fost identificaţi unul sau mai mulţi cai, decedatul lipseşte de asemenea, dar complexul nu este considerat cenotaf, deosebirea fiind făcută de tipul mobilierului funerar. Analiza continuă cu structura internă a mormintelor şi funeraliile, un loc aparte ocupându-l înmormântările de copii, unde se înregistrează o serie de particularităţi în funcţie de grupele de vârstă ale acestora.

Autorul abordează insolitul complex de la Aržan-Buguzun, compus dintr-o incintă săpată în pământ (şanţ şi val), de formă rectangulară, în interiorul căreia se aflau trei amenajări circulare din pietre, oarecum asemănătoare unor tumuli, dar care nu conţineau şi resturile umane sau ale calului, ci doar diverse obiecte de inventar. Din această îmbinare de trăsături, mai mult sau mai puţin întâlnite, decurge dificultatea şi oscilaţia interpretării rolului complexului – între mormânt (simbolic, dar diferit de cenotaf, care conţine resturile calului) şi monument funerar cu funcţie memorială. Indiferent de accepţiune, asemenea complexe sunt foarte rare în peisajul funerar din Asia Centrală şi constituie o particularitate caracteristică vechilor turci.

Analiza antropologică a celor 46 de morminte a relevat următoarea situaţie: 21 de bărbaţi (la care se adaugă încă trei – pe baza inventarelor specifice mormintelor masculine –, în structurile de tip cenotaf), şapte femei, doi copii; 13 complexe, fiind distruse, nu au putut fi determinate antropologic. Pe baza craniilor, se propune chiar o reconstituire a tipului uman din spaţiul Siberiei vestice, în speţă regiunea Altai. Inventarele se diferenţiază net; astfel, în mormintele de bărbaţi sunt depuse arme (tolbă, arc, săgeţi), ustensile, centura compusă, în vreme ce în mormintele de femei se află doar piepteni, oglinzi, fusaiole, vase ceramice.

În încheiere, autorul recurge şi la interesante paralele etnografice ale ritualurilor de înmormântare ale vechilor turci – consemnând tratamentul acordat decedatului, cu începere de la ceea ce se petrece în jurul acestuia în iurtă, transportul către groapă şi înmormântarea propriu-zisă, comemorarea –, completate şi cu alte observaţii etnografice.

Capitolul al treilea se referă la *Portul vechilor turci* (p. 39–96), acesta fiind considerat una dintre cele mai importante caracteristici ale unui popor, o formă clară a exprimării şi demarcării faţă de alte etnii. La bază stau numeroase descoperiri, în primul rând de materiale textile, ornamentarea şi datarea mătăsii fiind prima chestiune discutată. Patru subcapitole au ca subiect caftanele – reconstituirea acestora, analogiile, modul de purtare, însemnătatea şi originea caftanelor. Sunt abordate, apoi, alte elemente ale portului: centura compusă, tolba/punga de centură (în care erau ţinute obiectele de folosinţă cotidiană, cel mai frecvent – amnarul şi cremenea), după care urmează podoabele propriu-zise – cerceii, inelele şi medalioanele. În urma analizei, se desprinde faptul că portul vechilor turci este caracterizat, în principal, de ansamblul alcătuit din caftan şi centura compusă.

Capitolul al patrulea tratează *Obiectele de întrebuinţare cotidiană* (p. 97–120) şi cuprinde trei părţi. Prima este dedicată vaselor, clasificate în cinci categorii, în funcţie de materialele din care au fost confecţionate – ceramică, fier, lemn, argint şi „combinate” din diverse materiale. Atrage atenţia această ultimă categorie, reprezentată, de altfel, de un singur vas, compus din cinci niveluri – lut sau răşină, textil, lemn, textil, lut sau răşină –, a cărui funcţie, cel mai probabil, era de a păstra diverse produse solide. Vasele ceramice, prezente în 12 morminte, au fost împărţite de autor după formă, posibil şi după funcţionalitate, în patru grupe, cele mai numeroase fiind aşa-zisele vase borcan – cu diametrul maxim mai mare decât gura, cu diametrul maxim la gură, cu corp conic – , la care se adaugă ceaşca având corp globular. Sunt lucrate destul de neglijent, asimetrice, uneori şi cu urme de reparaţii sau utilizare, ceea ce dovedeşte că nu sunt produse cu scopul precis de a fi depuse în morminte, ci au fost utilizate vasele care se aflau în folosinţa cotidiană. Resturi de la vase de fier – foarte probabil tigăi –, ale căror formă şi dimensiuni nu pot fi exact precizate, au fost

identificate în patru complexe. Vasele de lemn descoperite în opt morminte au fost împărţite în trei grupe: boluri, farfurii alungite ovaliforme, ceşti şi căni. Vase de argint s-au găsit în două morminte – ambele din categoria căni cu corpul bombat, fundul plat, toartă mică inelară, una având gura circulară, cealaltă cu cioc şi cu decor pe corp şi pe fund. Pentru toate categoriile de vase, s-a încercat descifrarea rolului funcţional, fiindu-ne prezentate apoi diverse aspecte tehnologice şi analogii din lumea turcică înconjurătoare.

În partea a doua, autorul se referă la obiectele mici de folosinţă curentă, fiind incluse cinci feluri de artefacte – cuţite, tesle, oglinzi, fusaiole, piepteni. În ultima parte este discutată o singură categorie de obiecte – biciul, dar cu interesante consideraţii pe baze etnografice despre ceremonialul biciului la populaţiile din Altai şi împrejurimi.

Capitolul al cincilea, dedicat *Înarmării şi războinicilor* (p. 121–174), este împărţit în şase subcapitole, primele trei referindu-se la piesele de armament şi echipament militar aflate drept inventare în morminte. Acestea au fost clasificate în două mari grupe: armament ofensiv cu două componente – arme pentru lupta la distanţă şi arme pentru lupta de aproape – şi armament defensiv, care se referă la echipamentul de protecţie al războinicilor. Ca arme pentru lupta la distanţă, au fost înregistrate în morminte: arcul compus, vârfurile de săgeţi, corpul lemnos al săgeţilor, tolba de săgeţi, tocul de arc, centura de care se agăţa tolba sau tocul de arc („saadak"), iar pentru lupta de aproape: lancea, toporul, cuţitul, pumnalul şi sabia/paloşul. În cadrul grupei a doua, au fost incluse: piesele de armură de tip lamelar (de mai multe feluri după forma şi dimensiunea acestora), coifurile, zalele şi scutul. Din punct de vedere tipologic, sunt piese care circulă pe spaţii vaste, armamentul constituind însă categoria de artefacte a cărei îmbunătăţire a reţinut cel mai mult atenţia vechilor turci. Autorul se preocupă, de asemenea, de reconstituirea armurilor şi de analogiile acestora.

Următoarele două subcapitole au ca subiect reflectarea războinicilor în izvoare – imaginile incizate pe stânci (*graffiti*) ca surse epigrafice şi izvoarele scrise despre războinici şi tacticile de luptă ale acestora – , urmate, în final, de concluzii succinte. În legătură cu renumitele tactici de luptă ale vechilor turci, conform izvoarelor chinezeşti, esenţa acestora consta în interacţiunea cavaleriei grele cu cea uşoară – combinarea (şi alternarea), deosebit de eficientă, a şarjelor de călăreţi echipaţi cu armuri (de tip lamelar) şi lance, cu cele ale călăreţilor înarmaţi cu arcuri.

Capitolul al şaselea se referă la *Echipamentul cailor* (p. 175–206), autorul analizând diversele categorii de piese de harnaşament identificate în morminte – zăbale şi psalii, garniturile căpăstrului, şeile, ornamentaţiile cu motive vegetale ale acestora, scăriţele de şa, cataramele şi închizătoarele curelelor. De subliniat faptul că, în mormintele în care se găseau doi sau trei cai, doar unul singur era depus cu echipamentul complet. În privinţa tipologiei, autorul constată, de exemplu, în cazul zăbalelor, că piesele cu o datare mai timpurie rămân multă vreme în circulaţie, fiind utilizate în paralel cu modele care apar mai târziu. De aceea, încadrarea cronologică a complexelor doar pe baza acestora este foarte relativă.

Ultimul capitol se intitulează *Datarea mormintelor şi însemnătatea lor* (p. 207–220) şi este structurat pe trei paliere – datarea mormintelor, situaţia politică şi etnică în regiunea Altai în secolele VI–XII, caracteristici generale şi însemnătatea culturii vechi turceşti în Altai şi în regiunile învecinate. Cel mai important element utilizat la datarea complexelor îl constituie mătasea chinezească, motivele întrebuinţate la decorarea acesteia fiind un excelent indicator cronologic (de pildă, dragonii pentru perioada cuprinsă între sfârşitul secolului al VII-lea şi mijlocul secolului al VIII-lea). Se mai adaugă alte „importuri chinezeşti" – o oglindă şi o monedă, precum şi analiza tipologică a celorlalte piese. Conform tuturor acestor elemente, autorul ajunge la concluzia că majoritatea mormintelor se încadrează în secolele VII–X. După structurile de putere create de turcici în Altai, mormintele analizate se distribuie astfel: Primul Khaganat (551–630) – şase morminte; Al doilea Khaganat Turcic (687–744) şi Khaganatul Uigur (745–840) – 31 de morminte; „Marea Putere Kirghiză" (a doua jumătate a secolului al IX-lea – secolul al X-lea) – cinci morminte.

Urmează o privire de ansamblu cu caracter concluziv, extrem de succintă, dar care îşi are utilitatea sa în economia lucrării (p. 221–222).

Catalogul (p. 223–331) include atât descrierea, cât şi o bogată ilustraţie, de foarte bună calitate, referitoare la cele 46 de kurgane

cercetate în 24 de situri răspândite pe cuprinsul a 11 localităţi situate în Republica Altai şi una în Mongolia, conform graniţelor actuale – care, desigur, nu au nimic de-a face cu fenomenele arheologice, orizontul funerar al vechilor turci întinzându-se pe un spaţiu mult mai mare decât cel care face obiectul acestui volum.

În partea finală a cărţii, se află, sub formă de anexe, două contribuţii importante privind rezultatele diverselor analize interdisciplinare efectuate asupra unor categorii de artefacte. Prima dintre ele, semnată de N.V. Rosljakova şi Ju.G. Ščerbakov, prezintă *Rezultatele preliminare ale analizelor chimice asupra obiectelor de bronz şi argint* (p. 333–338). Cea de-a doua este semnată de T.N. Gluškova şi se referă la *Caracteristicile tehnologice ale materialelor textile descoperite în mormintele vechilor turci din Altai* (p. 339–341).

Lucrarea mai cuprinde ample *rezumate în limbile engleză şi rusă* (p. 343–380) şi o bogată *bibliografie* (p. 381–402).

Volumul, în pofida faptului că o parte din informaţia arheologică era deja cunoscută dintr-o altă lucrare, apărută în urmă cu 10 ani[4], completează şi nuanţează în mod fericit imaginea vechilor turci din Asia Centrală. Deşi îndepărtată ca spaţiu, lucrarea este importantă pentru noi deoarece oferă interesante paralele între orizonturile funerare de sorginte stepică din Asia şi cele din Europa Centrală şi de Sud-Est, începând cu perioada avară şi încheind cu epoca pecenego-cumană. Merită subliniat, de asemenea, caracterul interdisciplinar al lucrării, care include referiri la determinările antropologice ale indivizilor (chiar şi o reconstituire craniofacială), diverse analize chimice pe materiale (metale, textile), dar nu şi radiocarbon, pentru datarea complexelor. Fără a putea fi considerată nici pe departe o lucrare de etnoarheologie, autorul recurge, cu moderaţie, la paralele etnografice pentru evidenţierea unor obiceiuri prea puţin schimbate în ultimul mileniu.

Condiţiile grafice ale Editurii Dr. Rudolf Habelt nu puteau fi decât excepţionale, ceea ce face ca volumul să fie şi o lectură plăcută.

Adrian Ioniţă,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Maria-Venera Rădulescu, *Meşteşug, artă, document. Cahlele din Ţara Românească, secolele XIV–XVII*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. şi 158 pl.) (ISBN 978-606-537-356-3)

Autoarea ne prezintă varianta extinsă a tezei sale de doctorat, pe care a susținut-o în anul 2002 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub coordonarea profesorului Nicolae Constantinescu. Cartea este structurată în cinci capitole, cărora li se adaugă concluziile, un amplu rezumat în limba engleză, un catalog selectiv şi anexele obişnuite ale unei lucrări academice.

Capitolul I analizează *Istoricul cercetărilor instalațiilor de încălzit în spațiul românesc* (p. 15–56). Este prezentat, pe scurt, stadiul cercetării subiectului în regiunile imediat învecinate Ţării Româneşti, respectiv Moldova şi Transilvania, dar, în cea mai mare parte, acest capitol se concentrează, așa cum era și firesc, asupra sobei de cahle din Țara Românească. Autoarea realizează o analiză exhaustivă, cu menționarea tuturor lucrărilor și descoperirilor relevante pentru subiect.

Cercetările întreprinse în această regiune sunt analizate detaliat în șapte subcapitole. Primul subcapitol se concentrează pe evoluția instalațiilor de încălzit într-un interval larg, de la finalul primului mileniu al erei noastre și din primele secole ale mileniului următor. Sunt menționate, în acest sens, locuințele dotate cu instalații de încălzit descoperite la Dridu, Bucov-Tioca, Târgşoru Vechi, Bucureşti, Ileana Podari,

[4] S. Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Nomaden und Sesshafte, 6, Wiesbaden, 2008.

cercetate în 24 de situri răspândite pe cuprinsul a 11 localităţi situate în Republica Altai şi una în Mongolia, conform graniţelor actuale – care, desigur, nu au nimic de-a face cu fenomenele arheologice, orizontul funerar al vechilor turci întinzându-se pe un spaţiu mult mai mare decât cel care face obiectul acestui volum.

În partea finală a cărţii, se află, sub formă de anexe, două contribuţii importante privind rezultatele diverselor analize interdisciplinare efectuate asupra unor categorii de artefacte. Prima dintre ele, semnată de N.V. Rosljakova şi Ju.G. Ščerbakov, prezintă *Rezultatele preliminare ale analizelor chimice asupra obiectelor de bronz şi argint* (p. 333–338). Cea de-a doua este semnată de T.N. Gluškova şi se referă la *Caracteristicile tehnologice ale materialelor textile descoperite în mormintele vechilor turci din Altai* (p. 339–341).

Lucrarea mai cuprinde ample *rezumate în limbile engleză şi rusă* (p. 343–380) şi o bogată *bibliografie* (p. 381–402).

Volumul, în pofida faptului că o parte din informaţia arheologică era deja cunoscută dintr-o altă lucrare, apărută în urmă cu 10 ani[4], completează şi nuanţează în mod fericit imaginea vechilor turci din Asia Centrală. Deşi îndepărtată ca spaţiu, lucrarea este importantă pentru noi deoarece oferă interesante paralele între orizonturile funerare de sorginte stepică din Asia şi cele din Europa Centrală şi de Sud-Est, începând cu perioada avară şi încheind cu epoca pecenego-cumană. Merită subliniat, de asemenea, caracterul interdisciplinar al lucrării, care include referiri la determinările antropologice ale indivizilor (chiar şi o reconstituire craniofacială), diverse analize chimice pe materiale (metale, textile), dar nu şi radiocarbon, pentru datarea complexelor. Fără a putea fi considerată nici pe departe o lucrare de etnoarheologie, autorul recurge, cu moderație, la paralele etnografice pentru evidenţierea unor obiceiuri prea puţin schimbate în ultimul mileniu.

Condiţiile grafice ale Editurii Dr. Rudolf Habelt nu puteau fi decât excepţionale, ceea ce face ca volumul să fie şi o lectură plăcută.

Adrian Ioniţă,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: aionita67@yahoo.com.

Maria-Venera Rădulescu, *Meşteşug, artă, document. Cahlele din Ţara Românească, secolele XIV–XVII*, Editura Cetatea de Scaun, Târgovişte, 2016–2017, 430 p. (incluzând 19 fig. şi 158 pl.) (ISBN 978-606-537-356-3)

Autoarea ne prezintă varianta extinsă a tezei sale de doctorat, pe care a susținut-o în anul 2002 la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan” din București, sub coordonarea profesorului Nicolae Constantinescu. Cartea este structurată în cinci capitole, cărora li se adaugă concluziile, un amplu rezumat în limba engleză, un catalog selectiv şi anexele obişnuite ale unei lucrări academice.

Capitolul I analizează *Istoricul cercetărilor instalațiilor de încălzit în spațiul românesc* (p. 15–56). Este prezentat, pe scurt, stadiul cercetării subiectului în regiunile imediat învecinate Țării Românești, respectiv Moldova şi Transilvania, dar, în cea mai mare parte, acest capitol se concentrează, aşa cum era şi firesc, asupra sobei de cahle din Țara Românească. Autoarea realizează o analiză exhaustivă, cu menționarea tuturor lucrărilor şi descoperirilor relevante pentru subiect.

Cercetările întreprinse în această regiune sunt analizate detaliat în şapte subcapitole. Primul subcapitol se concentrează pe evoluția instalațiilor de încălzit într-un interval larg, de la finalul primului mileniu al erei noastre şi din primele secole ale mileniului următor. Sunt menționate, în acest sens, locuințele dotate cu instalații de încălzit descoperite la Dridu, Bucov-Tioca, Târgşoru Vechi, Bucureşti, Ileana Podari,

[4] S. Stark, *Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien*, Nomaden und Sesshafte, 6, Wiesbaden, 2008.

Radovanu, Păcuiul lui Soare. Soba de cahle în reşedinţele voievodale – centre administrativ-politice a oferit cel mai abundent material de studiu pentru cunoaşterea acestui tip de instalaţie. Sunt amintite cercetările de la Curtea de Argeş, Târgovişte şi Bucureşti, fiind indicate principalele publicaţii şi loturi de materiale, multe dintre ele inedite. Pentru soba de cahle în mediul urban (case de târgoveţi), sunt menţionate descoperirile de la Brăila, Bucureşti, Câmpulung, Curtea de Argeş, Gherghiţa, Oraşul de Floci, Râmnicu Vâlcea, Târgovişte şi Târgşoru Vechi. Soba de cahle prezentă la curţile boiereşti, instalaţiile de încălzit din mediul rural, sobele din edificiile de cult şi instalaţiile mănăstireşti şi, în final, soba de cahle din cetăţi completează informaţia sintetizată în acest capitol introductiv.

Capitolul al II-lea se referă la *Materiale şi procedee tehnice de producere a cahlelor. Ateliere şi meşteri* (p. 57–72). După o sumară prezentare a materialelor şi procedeelor tehnice folosite în producerea sobelor (II.1), sunt menţionate vestigii ale unor ateliere de ars ceramica descoperite la Curtea de Argeş, Coconi etc. Instalaţii care pot fi legate efectiv de producerea cahlelor nu se cunosc decât din descoperirile de la Bucureşti – zona bisericii Colţea (a doua jumătate a secolului al XV-lea), Târgovişte (secolele XIV–XV) şi Oraşul de Floci.

Un centru ceramic important a funcţionat la Cerbureni, la sfârşitul secolului al XVI-lea. Aici au fost descoperite fragmente de cahle smălţuite policrom, multe dintre ele unicate, presupuse a fi fost produse la comanda voievodului Petru Cercel. Deşi calitatea specială a pieselor indică un atelier foarte evoluat, posibil un atelier domnesc, vestigiile acestuia nu au fost descoperite. De fapt, niciun atelier specializat în producerea cahlelor nu a fost descoperit în regiunea studiată, dar caracteristicile decorative şi tehnice ale pieselor confirmă existenţa unei producţii îndelung perfecţionate (II.2.).

În ceea ce priveşte meşterii, subcapitolul (II.3.) dedicat acestui subiect analizează o serie de cahle cu inscripţii, avansând ipoteze interesante pentru originea anumitor motive. Totuşi, presupunerea că unele dintre tiparele folosite la producerea unor cahle descoperite la Curtea de Argeş şi Târgovişte ar fi fost opera sculptorului sibian Elias Nicolai nu poate fi suficient argumentată în acest stadiu al cercetărilor.

Capitolul al III-lea analizează *Tipologia şi cronologia cahlelor din Ţara Românească* (p. 73–140). Autoarea a stabilit nouă tipuri, bazate pe criterii formale: cahle oală (I – cu subtipuri în funcţie de forma deschiderii, forma corpului şi aceea a piciorului; cahle pahar (II); cahle convexe (III); cahle disc (IV); cahle traforate (V), cu numeroase subdiviziuni; cahle placă (VI), subdivizate în funcţie de poziţia în corpul sobei şi în funcţie de motivele decorative; cahle pentru cornişă (VII); cahle pentru muchie (VIII); cahle cu mijloc circular concav (IX); cahle pentru ancadrament – torsade, cuie, plăcuţe (IX). Fiecare dintre acestea are subdiviziuni în funcţie de forma generală, detalii ale feţei vizibile şi, mai ales, în funcţie de sistemul de fixare în sobă. Cahlele placă, de pildă, formând tipul VI (p. 93), sunt clasificate, în funcţie de locul ocupat în structura sobei, în cahle pentru coronament (VI.1.), cu subdiviziuni în funcţie de sistemul de montare (VI.1.A.), cu alte subdiviziuni, în funcţie de decor (de la VI.1.A.a la VI.1.A.e) şi cahle pentru camera de ardere şi/sau încălzire (VI.2.), cu subdiviziuni în funcţie de sistemul de montare (VI.2.A, VI.2.B, VI.2.C, VI.2.D.), unele dintre acestea cu câte trei sub-subdiviziuni. Fără îndoială, a rezultat un sistem stufos, dar orice încercare de clasificare de acest gen nu poate avea, inevitabil, un alt rezultat, din cauza diversităţii extreme a pieselor care alcătuiesc soba.

În continuarea acestei tipologii, sunt menţionate acele elemente care asigură funcţionalitatea formei, respectiv piesele pentru socluri, olanele şi capacele pentru dirijarea şi evacuarea fumurilor.

Tiparele ceramice pentru producerea cahlelor sunt analizate şi ele la finalul acestui capitol, ilustrat prin 36 de planşe.

Capitolul al IV-lea se ocupă de *ornamentică*, divizată astfel: compoziţii inspirate din eposul cavaleresc (p. 142–149), scene de gen (p. 150–151), portrete (p. 152–155), scene de vânătoare (p. 156), subiecte biblice şi povestiri hagiografice (p. 157–165), simboluri creştine (p. 165–167), legenda sfântului rege Ladislau (p. 168–170), decor inspirat din heraldică (p. 171–182), cetatea cu turnuleţe (p. 183–184), mascheron, decor inspirat de literatură, decorurile zoomorfe, vegetale şi geometrice şi, din nou, decorul inspirat din arhitectură (p. 185–197). Capitolul este urmat de planşele 37–98.

Capitolul al V-lea se referă la *reconstituiri grafice de sobe* (p. 260–264), fiind discutate două astfel de încercări. Abundenţa materialului din regiunea studiată ar permite, aparent, multe astfel de încercări, dar, pentru o reconstituire veridică, este necesar să existe sobe întregi sau aproape întregi descoperite *in situ*, înregistrate ca atare şi prelucrate de către arheolog împreună cu un arhitect. Cu toată imensitatea descoperirilor de cahle, situaţiile care să permită astfel de reconstituiri sunt, de fapt, extrem de rare.

Volumul continuă cu *lista figurilor* (în număr de 19, incluse în text), capitolul de c*oncluzii, rezumatul* în limba engleză. Urmează anexele care conţin *lista localităţilor*, *catalogul selectiv*, *abrevierile*, *bibliografia* şi *indicele toponimic*.

Catalogul descrie sintetic piese provenite de la: Curtea de Argeş (33), Băjeşti, jud. Argeş (8), Mănăstirea Bradu, jud. Buzău (10), Brăila (1), Bucureşti (41), Mănăstirea Buda – Cislău, jud. Buzău (6), Călimăneşti (Schitul Ostrov), jud. Vâlcea (1), Mănăstirea Cătălui – Căscioarele, jud. Călăraşi (6), Cătina, jud. Buzău (1), Câmpulung Muscel, jud. Argeş (16), Mănăstirea Cârnu, jud. Buzău (4), Cerbureni, jud. Argeş (10), Mănăstirea Cornetu, jud. Vâlcea (1), Mănăstirea Cotmeana, jud. Argeş (6), Cozia, jud. Vâlcea (1), Domneşti, jud. Argeş (2), Hereşti, jud. Giugiu (1), Ograda, jud. Ialomiţa (1), Oraşul de Floci, jud. Ialomiţa (54), Piscani, jud. Argeş (5), Cetatea Poenari, jud. Argeş (9), Polata, jud. Gorj (25), Pribegi, jud. Ialomiţa (1), Râmnicu Vâlcea (1), Retevoieşti, jud. Argeş (4), Mănăstirea Snagov, jud. Ilfov (4), Strejeşti, jud. Olt (1), Suslăneşti, jud. Argeş (3), Cetatea Tabla Buţii, jud. Prahova (6), Tânganu, jud. Giurgiu (2), Târgovişte, jud. Dâmboviţa (172), Târgşoru Vechi, jud. Prahova (36), Tunari, jud. Ilfov (2), Mănăstirea Tutana, jud. Argeş (10), Vadul Anei, jud. Ilfov (3), Văleni, jud. Argeş (1), Mănăstirea Vieroşi, jud. Argeş (6), în total 494 de poziţii, la care se adaugă opt piese cu loc de descoperire necunoscut. În multe cazuri, este evident că numărul pieselor descoperite şi chiar publicate este considerabil mai mare decât poziţiile cuprinse în catalog; din acest motiv ar fi fost preferabil ca autoarea să justifice mai detaliat opţiunea pentru anumite piese. O parte însemnată a catalogului conţine piese inedite.

Descrierea este întocmită pe baza unui set de criterii destul de stufos, care redă informaţii despre forma, dimensiunile şi decorul piesei, locul de păstrare şi eventuale publicaţii. Marea majoritate a pieselor este şi ilustrată, prin desene şi/sau fotografii.

Catalogul este urmat de planşele numerotate de la 99 la 158 şi de lista acestora.

Cartea Venerei Rădulescu sintetizează o muncă de câteva decenii, de-a lungul cărora autoarea a văzut, probabil, tot ce a însemnat cahlă, descoperită arheologic sau colecţionată pe teritoriul Ţării Româneşti, ceea ce trebuie să fi reprezentat multe mii de fragmente şi piese. Repertorierea şi ilustrarea lor reprezintă în sine o muncă uriaşă şi nu ar fi fost lipsită de interes nici simpla lor publicare, sub forma unui catalog ilustrat. Autoarea a trecut dincolo de această etapă, propunând o tipologie a formelor, analizând detaliat decorul şi încercând să indice cât mai multe analogii şi influenţe. În materie de interpretare a temelor decorative, care sunt incredibil de multe, pot fi, desigur, şi păreri diferite de cele ale autoarei. De exemplu, cred că este discutabilă identificarea, pe cahlele având drept decor cavaleri, un oştean, în particular valah. El este cavalerul surprins în diferite ipostaze, care a făcut carieră şi a dominat producţia de cahle de sobă din Europa pe întreaga perioadă studiată. La fel, dacă nu avem la dispoziţie o inscripţie, este problematic dacă putem identifica un portret anume al lui Petru Cercel sau al membrilor familiei sale. Nu este imposibil, dar pentru aceasta avem nevoie de mai multe date, dincolo de comanda economică făcută de domn către un anumit atelier.

La finalul lecturii acestei cărţi, aş putea formula câteva încheieri. Producerea cahlelor în Ţara Românească s-a făcut la fel ca oriunde în Europa, cu aceleaşi tehnici şi materiale, în ateliere din ce în ce mai specializate. Niciun astfel de atelier nu este cunoscut în detaliu din regiunea studiată. Totuşi, ineditul multor decoruri şi tehnica particulară în care acestea sunt realizate indică existenţa unor ateliere specializate, care produceau pentru diferite paliere ale societăţii, inclusiv pentru curţile domneşti. În ceea ce priveşte decorul, influenţa principală a venit, fără îndoială, dinspre Transilvania. Este interesant faptul că nu a fost vorba, în principal, despre importarea unor produse finite, ci, mai degrabă, despre o sursă de inspiraţie, pe care meşterii locali au exploatat-o intens şi foarte creativ. Acest aspect al producţiei de cahle de peste Carpaţi poate fi o temă de cercetare în sine, cu rezultate promiţătoare.

Cronologia pieselor este stabilită, în principal, pe bază de analogii sau în funcție de interpretarea datelor istorice. Foarte rar, este posibilă menționarea unor indicatori cronologici fermi, rezultați din săpătură. Aceasta este însă principala problemă în studierea cahlelor, oriunde acestea au fost produse, folosite și descoperite. Având o perioadă de utilizare care poate însuma secole, aceste piese nu au, de fapt, decât foarte sumare valențe cronologice și nu ajută mai deloc în datarea siturilor. În stadiul actual al cercetării, relația este, de fapt, inversă: așteptăm publicarea unor monografii de sit, cum ar fi cele de la Târgșoru Vechi sau Orașul de Floci, pentru a putea data și cahlele descoperite acolo.

Așa cum menționează, de altfel, și în introducere, autoarea s-a inspirat din lucrările de sinteză publicate anterior pentru cahlele din Moldova și din Transilvania. Beneficiind de aceste precedente, a evitat unele greşeli, cum ar fi o tipologie mult prea stufoasă, un catalog exhaustiv, preferând o formă mai simplă și ușor de urmărit. Organizarea materialului este bine făcută, relația dintre text și ilustrație se stabilește ușor, ilustrația este excelentă, iar textul cursiv a evitat cât s-a putut descrierile tehnice plictisitoare. Cu toate aceste caracteristici, cartea Venerei Rădulescu este o lucrare accesibilă nu doar specialiștilor, ci și publicului interesat de acest gen de artefacte.

În anii 1990, atunci când au început, practic, studiile despre cahle în România, se cunoșteau atât de puține fragmente încât domeniul, aproape virgin, părea ușor de acoperit. Ideea unei lucrări de sinteză despre cahle pentru o regiune sau alta părea fezabilă. Între timp însă, odată cu explozia cercetărilor arheologice, domeniul a devenit extrem de aglomerat, iar depozitele sunt pline cu sute și mii de fragmente de cahle. Prelucrarea și sistematizarea lor depășesc cu mult posibilitățile unui singur cercetător, chiar dacă și-ar dedica întreaga carieră acestui subiect. Studierea cahlelor nu se mai poate face acum la nivel macroregional, în absența unor monografii de sit și a unor cataloage care să pună în circulație exhaustiv aceste piese în contextul descoperirii lor. În acest stadiu al cercetărilor, cartea Venerei Rădulescu este, fără îndoială, un eveniment editorial remarcabil, autoarea asumându-și o lucrare de sinteză într-un domeniu care nu mai este deloc ușor de sintetizat. Imaginea pe care o construiește despre soba de cahle din Țara Românească este completă, reflectând fidel un stadiu al cercetărilor ultimelor decenii. Cel mai important este însă faptul că această carte creează o bază solidă pentru studiile din domeniu și deschide numeroase posibilități celor care se vor apleca, în viitor, asupra fascinantului subiect al sobei de cahle.

Daniela Marcu Istrate,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Sófalvi András, *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război și autoapărare în scaunul Odorhei în Evul Mediu și epoca Principatului*, Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. și o hartă) (ISBN 978-606-739-076-6)

Cartea de față este o versiune îmbunătățită și restructurată a tezei de doctorat pe care autorul a susținut-o, în anul 2012, la Universitatea Eötvös Loránd din Budapesta, sub coordonarea lui József Laszlovsyky, teză pentru care i s-a acordat calificativul *summa cum laude.* Titlul inițial al tezei a fost „Autoapărarea și apărarea hotarelor de către secuime, din Evul Mediu până în epoca Principatului. Cetăți și alte complexe defensive în istoria așezărilor din Scaunul Odorhei".

După cum rezultă din titlu, autorul a studiat în această lucrare aspectele defensive de pe teritoriul scaunului Odorhei, unitate administrativă centrală a Ținutului Secuiesc, corespunzând unei mari părți din județul Harghita de astăzi, acoperind văile cursurilor superioare ale Târnavelor și Homoroadelor, la sud și vest de Munții Harghitei. Din punct de vedere cronologic, cercetarea corespunde perioadei medievale și epocii Principatului, adică începuturilor epocii moderne.

Cronologia pieselor este stabilită, în principal, pe bază de analogii sau în funcţie de interpretarea datelor istorice. Foarte rar, este posibilă menţionarea unor indicatori cronologici fermi, rezultaţi din săpătură. Aceasta este însă principala problemă în studierea cahlelor, oriunde acestea au fost produse, folosite şi descoperite. Având o perioadă de utilizare care poate însuma secole, aceste piese nu au, de fapt, decât foarte sumare valenţe cronologice şi nu ajută mai deloc în datarea siturilor. În stadiul actual al cercetării, relaţia este, de fapt, inversă: aşteptăm publicarea unor monografii de sit, cum ar fi cele de la Târgşoru Vechi sau Oraşul de Floci, pentru a putea data şi cahlele descoperite acolo.

Aşa cum menţionează, de altfel, şi în introducere, autoarea s-a inspirat din lucrările de sinteză publicate anterior pentru cahlele din Moldova şi din Transilvania. Beneficiind de aceste precedente, a evitat unele greşeli, cum ar fi o tipologie mult prea stufoasă, un catalog exhaustiv, preferând o formă mai simplă şi uşor de urmărit. Organizarea materialului este bine făcută, relaţia dintre text şi ilustraţie se stabileşte uşor, ilustraţia este excelentă, iar textul cursiv a evitat cât s-a putut descrierile tehnice plictisitoare. Cu toate aceste caracteristici, cartea Venerei Rădulescu este o lucrare accesibilă nu doar specialiştilor, ci şi publicului interesat de acest gen de artefacte.

În anii 1990, atunci când au început, practic, studiile despre cahle în România, se cunoşteau atât de puţine fragmente încât domeniul, aproape virgin, părea uşor de acoperit. Ideea unei lucrări de sinteză despre cahle pentru o regiune sau alta părea fezabilă. Între timp însă, odată cu explozia cercetărilor arheologice, domeniul a devenit extrem de aglomerat, iar depozitele sunt pline cu sute şi mii de fragmente de cahle. Prelucrarea şi sistematizarea lor depăşesc cu mult posibilităţile unui singur cercetător, chiar dacă şi-ar dedica întreaga carieră acestui subiect. Studierea cahlelor nu se mai poate face acum la nivel macroregional, în absenţa unor monografii de sit şi a unor cataloage care să pună în circulaţie exhaustiv aceste piese în contextul descoperirii lor. În acest stadiu al cercetărilor, cartea Venerei Rădulescu este, fără îndoială, un eveniment editorial remarcabil, autoarea asumându-şi o lucrare de sinteză într-un domeniu care nu mai este deloc uşor de sintetizat. Imaginea pe care o construieşte despre soba de cahle din Ţara Românească este completă, reflectând fidel un stadiu al cercetărilor ultimelor decenii. Cel mai important este însă faptul că această carte creează o bază solidă pentru studiile din domeniu şi deschide numeroase posibilităţi celor care se vor apleca, în viitor, asupra fascinantului subiect al sobei de cahle.

Daniela Marcu Istrate,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Sófalvi András, *Hadakozás és önvédelem a középkori és fejedelemség kori udvarhelyszéken/Război şi autoapărare în scaunul Odorhei în Evul Mediu şi epoca Principatului*, Erdélyi Múzeum-Egyesület/Editura Muzeului Ardelean, Kolozsvár/Cluj-Napoca, 2017, 616 p. (incluzând 549 fig. şi o hartă) (ISBN 978-606-739-076-6)

Cartea de faţă este o versiune îmbunătăţită şi restructurată a tezei de doctorat pe care autorul a susţinut-o, în anul 2012, la Universitatea Eötvös Loránd din Budapesta, sub coordonarea lui József Laszlovsyky, teză pentru care i s-a acordat calificativul *summa cum laude.* Titlul iniţial al tezei a fost „Autoapărarea şi apărarea hotarelor de către secuime, din Evul Mediu până în epoca Principatului. Cetăţi şi alte complexe defensive în istoria aşezărilor din Scaunul Odorhei”.

După cum rezultă din titlu, autorul a studiat în această lucrare aspectele defensive de pe teritoriul scaunului Odorhei, unitate administrativă centrală a Ţinutului Secuiesc, corespunzând unei mari părţi din judeţul Harghita de astăzi, acoperind văile cursurilor superioare ale Târnavelor şi Homoroadelor, la sud şi vest de Munţii Harghitei. Din punct de vedere cronologic, cercetarea corespunde perioadei medievale şi epocii Principatului, adică începuturilor epocii moderne.

Încă din epoca arpadiană (secolele XI–XIII), secuii, aşezaţi în estul Transilvaniei, erau responsabili de consolidarea şi apărarea pasurilor montane. În schimbul îndatoririlor militare, de apărători ai graniței estice și sud-estice a regatului, ei au primit numeroase privilegii, fiind scutiți de taxe și servicii.

Scaunul Odorhei a avut, în Evul Mediu, între 85 şi 100 de localităţi şi/sau parohii, iar pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea sunt cunoscute, din documentele scrise, 140 de localități. Autorul a studiat istoria acestor așezări, a identificat structurile de apărare asociate, investigând, în egală măsură, atât instituțiile, cât și vestigiile materiale ale protejării graniței și autoapărării.

Cartea este structurată în nouă capitole, urmate de câteva anexe.

Primul capitol, *Introducerea* (p. 11–30), prezintă izvoarele și metodele cercetării, precum și un succint istoric al studiilor asupra regiunii.

Capitolul 2 (p. 31–64) însumează istoricul aşezărilor medievale, capitolul 3 (p. 65–98) analizează, dintr-o perspectivă complexă, apărarea hotarelor Transilvaniei medievale, iar capitolul 4 (p. 99–118) se concentrează pe hotarele dinspre est și sud-est, a căror apărare era în sarcina secuilor; capitolul 5 (p. 119–184) constituie partea centrală a lucrării, sintetizând formele de autoapărare ale secuilor din scaunul Odorhei, respectiv tipologia, cronologia și aspectele pe care structurile asociate acestei funcții le-au îndeplinit de-a lungul timpului.

Capitolul 6 (p. 187–365) conține catalogul structurilor studiate, grupate în cetăți (12 la număr), valuri (14), peșteri de apărare (nouă), „beciuri tătare” (șapte) și biserici fortificate (33). Cetățile sunt tratate potrivit unui set de 15 criterii, care asigură o descriere detaliată a fiecăreia, incluzând localizarea, descrierea efectivă a evoluției și stării actuale, cronologia, stadiul cercetărilor și bibliografia. Cercetările arheologice sunt înfățișate sintetic pentru fiecare caz; este inclusă, de asemenea, o descriere a materialului arheologic asociat fiecărei săpături/fiecărui obiectiv. Este demn de amintit faptul că, dintre cele 12 cetăți, nouă au fost cercetate arheologic începând din anii 1950, iar, în două cazuri, săpăturile au fost reluate și extinse de către autorul tezei. Într-un caz, s-a făcut o perieghеză și doar două (!) cetăți au rămas neabordate arheologic.

În ceea ce privește bisericile, este de remarcat, de asemenea, descrierea foarte detaliată a fiecărui lăcaş de cult, cu insistență, în principal, pe elementele care pot fi puse în relație cu obiectivul cercetării. Majoritatea turnurilor acestor biserici beneficiază, prin strădaniile autorului, de relevee noi și datări prin metoda ^{14}C. Acolo unde este cazul, este inclusă o descriere amănunțită a cercetărilor arheologice, însoțită de documentația corespunzătoare – cum ar fi exemplul bisericii de la Dârjiu.

Lucrarea se încheie cu un capitol (7) de concluzii (p. 367–373), urmat de bibliografia selectivă (capitolul 8, p. 375–395), și de un voluminos capitol 9, care conține extrase din documente (p. 397–409) și catalogul pieselor arheologice asociate cercetării (p. 410–467). Acest din urmă subcapitol descrie cca 500 de artefacte descoperite în conexiune cu structurile de apărare și autoapărare, în ordinea apariției figurilor în text. Descrierea este succintă, dar oferă datele esențiale pentru cunoașterea fiecărui obiect: dimensiuni, descriere, caracteristici tehnice, datare și, mai ales, locul descoperirii, cu indicarea foarte precisă a contextului (în sensul precizării următoarelor elemente: sit, secțiune, strat, asociere cu un alt complex sau obiect). Cititorul interesat poate face ușor legătura între catalog și ilustrația propriu-zisă, deși, la prima vedere, tipologia și cronologia sunt amestecate, prin raportare la textul principal al lucrării.

Cartea este însoțită de un rezumat în limbile română (p. 469–477) și engleză (p. 478–486), de lista figurilor tradusă în ambele limbi (p. 487–517) și, în final, de indexul toponimelor (p. 519–532).

Lucrarea are o ilustrație extrem de bogată, compusă din 320 de figuri incluse în text și 229 de figuri la finalul lucrării. Din toate acestea, aproximativ o treime conține mai multe imagini. Ilustrația este compusă din hărți istorice și actuale, planuri și relevee din diferite epoci, fotografii și desene de săpătură și multe propuneri de reconstituire a unor obiective pierdute, total sau parțial. Ilustrația de natură arheologică aparține, în cea mai mare parte, autorului, provenind din săpăturile pe care acesta le-a coordonat de-a lungul anilor, în paralel cu finalizarea tezei de doctorat. Vom afla în carte o documentație impecabilă, cuprinzând desene și fotografii din timpul săpăturilor, profile interpretate și numeroase artefacte: monede, piese de armament, ceramică, piese de port și de podoabă, pietre profilate, cahle de sobă. Ilustrația

arhitecturală este, de asemenea, de menționat. Pentru legenda planșelor care conțin artefacte, este de remarcat menționarea detaliată, chiar în legenda planșei, a contextului descoperirii.

Departe de a fi doar un repertoriu de locuri fortificate, cartea lui Sófalvi András propune o abordare complexă, a cărei finalitate a reieșit atât din studii interdisciplinare detaliate, cât și dintr-o cunoaștere profundă a contextului istoric dat. Aria de investigare a depășit cu mult teritoriul studiat, extinzându-se la spațiul întregului Regat Ungar, ceea ce a permis o înțelegere contextuală a evoluției locale, bazată, desigur, pe realitățile din teren, în măsura în care ele mai pot fi reconstituite.

Investigația s-a bazat pe studiul izvoarelor și al bibliografiei, dar, mai ales, pe o cercetare de teren amănunțită, desfășurată pe parcursul mai multor ani, prin periegheze sistematice însoțite de cercetări arheologice mai mult sau mai puțin extinse. Munca de teren a pornit de la datele cunoscute și de la tradițiile locale, etnografice, apelând deseori la fotografii aeriene și la investigații geofizice. Eforturile susținute ale autorului și echipei sale au condus, în final, la descoperirea unor obiective noi și la o mai bună cunoaștere a celor deja cunoscute, compensându-se, astfel, sărăcia izvoarelor scrise privind istoria acestei regiuni. Structurile de apărare au fost relevate, măsurătorile vechi au fost corectate, iar, pentru localizare, s-au folosit date GPS.

Zona studiată beneficiază de o cunoaștere arheologică serioasă, grație a numeroase cercetări inițiate încă din anii 1950. Totuși, cele mai importante contribuții în această direcție îi revin autorului cărții, care a reluat și extins săpături mai vechi sau a inițiat cercetări noi la obiectivele emblematice ori, după caz, acolo unde a avut un acces facil. Ca atare, arheologia a acoperit toate tipurile de structuri, derulându-se, deseori, pe suprafețe importante, ceea ce a permis și obținerea unor rezultate relevante. Prelucrarea artefactelor din săpăturile proprii s-a bazat pe contextul descoperirii, dar au fost folosite și metode moderne de datare, respectiv analize ^{14}C și datări pe baza dendrocronologiei. În consecință, la baza analizei arheologice nu se află analogiile, ci contextul descoperirii.

Prima și cea mai importantă contribuție este aceea că autorul a extins considerabil noțiunea de „structură defensivă”: dacă istoriografia tradițională s-a bazat pe cetăți construite, autorul a adăugat o serie de alte tipuri: valuri de pământ și șanțuri, peșteri, „beciuri tătare” și biserici fortificate sau cu elemente de fortificare. Această viziune a conturat un sistem de apărare complex, ale cărui origini se pare că trebuie coborâte în secolele VIII–IX, de când datează mare parte a amenajărilor de tip „val de pământ”.

Cetățile propriu-zise sunt grupate în funcție de rangul lor social și de zona asupra căreia își exercitau autoritatea. Au rezultat două categorii cronologice: cetățile timpurii (secolele XIII–XIV) și cele din Evul Mediu târziu și perioada Principatului (secolele XV–XVII).

O primă categorie este aceea a cetăților turn, formate dintr-un turn de plan dreptunghiular înconjurat de o incintă fortificată. În istoriografia mai veche, erau considerate cetăți de graniță sau nobiliare; în interpretarea autorului, ele au aparținut unui comitat de pădure care administra fondul regal din regiune în prima parte a epocii arpadiene și care a dispărut în secolele XIII–XIV.

Autorul ajunge la concluzia că teoria mai veche, despre existența unui sistem de cetăți de graniță în secolele XI–XII, nu mai este valabilă, fiindcă, prin cercetări arheologice, a rezultat că acele cetăți au fost construite în secolele XIII–XIV. Ele nu au fost, de fapt, cetăți de graniță, ci de refugiu, situate de obicei între câteva localități, pe care le deserveau în mod egal, iar apariția lor a fost, în principal, un efect al invaziilor tătare din secolul al XIII-lea. Din partea a doua a secolului al XIV-lea au început a fi abandonate, pierzându-și utilitatea, un nou val de fortificații apărând abia la începutul epocii moderne, ca efect sau în relație cu invaziile turco-tătare târzii. Cea mai recentă dintre toate cetățile construite de secui este cetatea de la Bădeni, ridicată în secolul al XVII-lea.

Peșterile de refugiu și așa-numitele beciuri tătare au ocupat un loc important în autoapărarea secuilor. Mai ales în masivul calcaros din cheile Vârghișului, a fost creat un sistem defensiv special, format din peșteri care au fost folosite încă din secolul al XII-lea și până târziu, în vremea invaziilor turco-tătare din secolul al XVII-lea. Pentru aceasta au fost utilizate caverne naturale, dar, într-o măsură importantă, și peșteri create artificial în apropierea așezărilor, în care erau adăpostiți cei ce nu puteau lupta, împreună cu animalele și bunurile comunității. Bisericile au reprezentat o verigă importantă în sistemul de autoapărare al secuilor, în principal prin turnurile lor fortificate, dotate cu mai multe niveluri și deschideri înguste, ușor de protejat.

Cartea lui Sófalvi András ne oferă un model de cercetare complexă a unei microregiuni din Transilvania, cercetare bazată, în principal, pe studii de teren, şi care a îmbinat metode tradiționale şi moderne pentru a ajunge la un rezultat remarcabil. Autorul pare să fi extras tot ceea ce era posibil din stadiul actual al cercetărilor, atât în materie de izvoare şi studii istorice, cât şi în materie de investigare a vestigiilor materiale şi de cercetare arheologică. Dincolo de rezultatele ştiinţifice, metodele de abordare şi prelucrare a informaţiei pot fi considerate exemplare, formând împreună un model care va fi dificil de egalat.

Teritoriul fostului scaun medieval al Odorheiului este acum, grație eforturilor susținute ale cercetătorului, una dintre cele mai bine studiate şi cunoscute părți ale Transilvaniei. Autorul a demontat câteva mituri, a pus în ordine şi a descris toate (sau măcar marea majoritate) a structurilor de apărare create şi întreținute de secui, şi, până la urmă, a dat noțiunii de „structură de apărare" un alt înțeles față de interpretarea tradițională. Fără îndoială, această carte reprezintă un pas important în cunoaşterea istoriei secuilor şi, implicit, a istoriei Transilvaniei, şi nu putem decât să ne dorim monografii asemănătoare pentru fiecare microzonă a României. Este, totodată, o demonstrație că epoca studiilor generale a trecut şi este necesar să ne aplecăm amănunțit asupra istoriei locale. Prin completarea fondului, slab reprezentat, al diplomelor medievale, prin cercetări de teren şi, mai ales, prin investigații arheologice, putem – pornind de la aceste realități locale – rescrie istoria.

Daniela Marcu Istrate,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Ioan Marian Țiplic (ed.), *Oameni şi comunități în jurul Carpaților* (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (ISBN 978-606-8694-19-1)

Al doilea volum din cea de-a patra suită a seriei *Minerva* a apărut sub coordonarea lui Ioan Marian Ţiplic, prorector al Universității „Lucian Blaga" din Sibiu. Volumul a putut vedea lumina tiparului datorită proiectului *MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală*, finanțat prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 şi întruneşte, într-un ansamblu multidisciplinar, 11 studii întocmite de către şase cercetători postdoctorali. Scopul studiilor este foarte larg, subiectele abordate alternând între preistorie şi epoca modernă, între arheologia pură şi istoria mentalităţilor, dar toate sunt unite de o axă comună: reconstituirea trecutului oamenilor şi al comunităţilor din spaţiul cuprins în interiorul arcului carpatic.

Prima parte a volumului abordează teme legate de societate şi cultură materială. Secțiunea este deschisă de studiul lui Dan-Lucian Buzea, *Painted flowermotifs on Cucuteni-Ariuşd ceramics discovered at Păuleni-Ciuc* – Dâmbul Cetății, *Harghita County*, una dintre cele mai consistente lucrări ale acestui volum colectiv. Autorul nu se mulțumeşte să ofere un simplu catalog al descoperirilor din situl menționat în titlul studiului, ci abordează problema pe scară largă, pornind de la primele menționări în literatura de specialitate ale motivului floral în mediul Cucuteni-Ariuşd, trecând prin originile reconstituite ale acestuia şi încheind cu o analiză, oricât de sumară, a răspândirii sale. Aspectul pozitiv al faptului că studiul a fost publicat într-o limbă de circulaţie internaţională este numai în mică măsură diminuat de greşelile gramaticale care s-au strecurat în textul tipărit.

Urmează studiul lui Victor Sava, *Apariția artefactelor din cupru în Bazinul Mureşului Inferior şi cel al Crişului Alb*, în care autorul face, pentru aria indicată în titlu, o prezentare amănunțită a descoperirilor de acest tip încadrabile în perioada finală a neoliticului, de la piesele de cupru care îşi fac apariția în mediul Tisza până la apogeul metalurgiei neolitice (Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, orizontul toartelor pastilate), mergând până la cvasi dispariția pieselor de metal în perioada târzie, imediat anterioară epocii bronzului.

În *The Medieval Spurs Discovered at Miercurea Băi – Cunța (MS I) during the Researches carried out on the Highway Orăştie – Sibiu*, Claudia Urduzia pune în circulaţie informaţii despre 10 pinteni, databili în secolele

Cartea lui Sófalvi András ne oferă un model de cercetare complexă a unei microregiuni din Transilvania, cercetare bazată, în principal, pe studii de teren, şi care a îmbinat metode tradiționale şi moderne pentru a ajunge la un rezultat remarcabil. Autorul pare să fi extras tot ceea ce era posibil din stadiul actual al cercetărilor, atât în materie de izvoare şi studii istorice, cât şi în materie de investigare a vestigiilor materiale şi de cercetare arheologică. Dincolo de rezultatele ştiinţifice, metodele de abordare şi prelucrare a informaţiei pot fi considerate exemplare, formând împreună un model care va fi dificil de egalat.

Teritoriul fostului scaun medieval al Odorheiului este acum, grație eforturilor susținute ale cercetătorului, una dintre cele mai bine studiate şi cunoscute părți ale Transilvaniei. Autorul a demontat câteva mituri, a pus în ordine şi a descris toate (sau măcar marea majoritate) a structurilor de apărare create şi întreținute de secui, şi, până la urmă, a dat noțiunii de „structură de apărare" un alt înțeles față de interpretarea tradițională. Fără îndoială, această carte reprezintă un pas important în cunoaşterea istoriei secuilor şi, implicit, a istoriei Transilvaniei, şi nu putem decât să ne dorim monografii asemănătoare pentru fiecare microzonă a României. Este, totodată, o demonstrație că epoca studiilor generale a trecut şi este necesar să ne aplecăm amănunțit asupra istoriei locale. Prin completarea fondului, slab reprezentat, al diplomelor medievale, prin cercetări de teren şi, mai ales, prin investigații arheologice, putem – pornind de la aceste realități locale – rescrie istoria.

Daniela Marcu Istrate,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan",
Bucureşti;
e-mail: damasus2000@yahoo.com.

Ioan Marian Țiplic (ed.), *Oameni și comunități în jurul Carpaților* (Minerva, IV; Collectanea, 2), Academia Română, Centrul de Studii Transilvane, Cluj-Napoca, 2015, 202 p. (ISBN 978-606-8694-19-1)

Al doilea volum din cea de-a patra suită a seriei *Minerva* a apărut sub coordonarea lui Ioan Marian Ţiplic, prorector al Universității „Lucian Blaga" din Sibiu. Volumul a putut vedea lumina tiparului datorită proiectului *MINERVA – Cooperare pentru cariera de elită în cercetarea doctorală şi post-doctorală*, finanțat prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013 și întrunește, într-un ansamblu multidisciplinar, 11 studii întocmite de către şase cercetători postdoctorali. Scopul studiilor este foarte larg, subiectele abordate alternând între preistorie și epoca modernă, între arheologia pură și istoria mentalităților, dar toate sunt unite de o axă comună: reconstituirea trecutului oamenilor și al comunităților din spațiul cuprins în interiorul arcului carpatic.

Prima parte a volumului abordează teme legate de societate și cultură materială. Secțiunea este deschisă de studiul lui Dan-Lucian Buzea, *Painted flowermotifs on Cucuteni-Ariușd ceramics discovered at Păuleni-Ciuc* – Dâmbul Cetății, *Harghita County*, una dintre cele mai consistente lucrări ale acestui volum colectiv. Autorul nu se mulțumește să ofere un simplu catalog al descoperirilor din situl menționat în titlul studiului, ci abordează problema pe scară largă, pornind de la primele menționări în literatura de specialitate ale motivului floral în mediul Cucuteni-Ariușd, trecând prin originile reconstituite ale acestuia și încheind cu o analiză, oricât de sumară, a răspândirii sale. Aspectul pozitiv al faptului că studiul a fost publicat într-o limbă de circulație internațională este numai în mică măsură diminuat de greşelile gramaticale care s-au strecurat în textul tipărit.

Urmează studiul lui Victor Sava, *Apariția artefactelor din cupru în Bazinul Mureşului Inferior şi cel al Crişului Alb*, în care autorul face, pentru aria indicată în titlu, o prezentare amănunțită a descoperirilor de acest tip încadrabile în perioada finală a neoliticului, de la piesele de cupru care își fac apariția în mediul Tisza până la apogeul metalurgiei neolitice (Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr, orizontul toartelor pastilate), mergând până la cvasi dispariția pieselor de metal în perioada târzie, imediat anterioară epocii bronzului.

În *The Medieval Spurs Discovered at Miercurea Băi – Cunța (MS I) during the Researches carried out on the Highway Orăștie – Sibiu*, Claudia Urduzia pune în circulație informații despre 10 pinteni, databili în secolele

XII–XIII, descoperiţi în anul 2012, cu ocazia lucrărilor pentru construirea autostrăzii. Tot Claudia Urduzia semnează şi lucrarea următoarea, *Căldări de lut descoperite în aşezarea medievală de la Miercurea Băi – Cunţa (jud. Sibiu)*, în care abordează, de data aceasta în limba română, o altă categorie de material din situl afectat în 2012 de construcţia autostrăzii. Spaţiul nu a îngăduit autoarei decât o foarte sumară prezentare a celor 110 căldări de lut descoperite în punctul *MS I*, bazată pe caracterizarea unor exemplare reprezentative, dar lucrarea este binevenită, reprezentând un tot complementar cu studiul anterior. Faptul că şapte dintre pinteni şi 37 dintre căldări au fost recuperate din unul şi acelaşi complex închis (nr. 113) – o groapă umplută cu resturi menajare – reprezintă un argument suplimentar pentru publicarea laolaltă a celor două articole.

Studiul lui Florin Mărginean, *Povestea din spatele a trei spade descoperite în judeţul Arad*, încheie prima secţiune a volumului cu istoria (re)descoperirii şi cu încadrarea tipologică a trei spade din secolele XIV–XV. Una dintre ele, descoperită la Ineu, în albia Crişului Alb, se află în prezent într-o colecţie privată, iar celelalte două, cu provenienţă incertă, fac parte din colecţia Complexului Muzeal Arad.

A doua parte a volumului, intitulată *Comunităţi şi reprezentări*, se deschide cu lucrarea lui Victor Sava, *Descoperirile Bodrogkeresztúr şi Baden de la Sânpetru German, judeţul Arad*, în care autorul pune în circulaţie date suplimentare despre rezultatele săpăturilor efectuate în anii 1960 în punctul *Fântâna Vacilor*. În acest scop, abordează istoricul cercetărilor şi al publicării rezultatelor, face catalogul pieselor Bodrogkeresztúr păstrate în depozitul Complexului Muzeal Arad, discută bine reprezentata ceramică Baden şi, în încercarea de a analiza cât mai adecvat situl, ajunge până la a repertoria descoperirile funerare Bodrogkeresztúr de pe valea inferioară a Mureşului.

În *Urme de locuire din perioada arpadiană în zona Ghiorocului (jud. Arad)*, Florin Mărginean porneşte de rezultatele unei cercetări preventive, necesitate de extinderea unei balastiere, pentru a ajunge să discute formele de locuire din perioada arpadiană la Mureşul de Jos. Acelaşi autor semnează şi studiul următor, *O imagine de ansamblu asupra statutului social din jurul anului 1000 d.Hr., reflectată prin inventarul funerar al unor morminte descoperite pe valea Mureşului Inferior*, în care schiţează topografia descoperirilor funerare încadrabile la cumpăna dintre milenii şi exemplifică potenţialul lor pentru un studiu aprofundat prin bogatele morminte de la Arad – *Teritoriul G.A.S. Ceala* (1964), Nădlac – *Lutărie* (2005) şi Sânpetru German – *G.A.S.* (1962).

Păstrând tonul analizei sociale, volumul se continuă cu studiul semnat de Simina Terian, *Discursul puterii în Transilvania Evului Mediu timpuriu (secolele XI–XIII)*, în care autoarea, în pofida penuriei documentare, încearcă să traseze evoluţia în timp a utilizării termenilor de *potestas* şi *auctoritas* în mediul transilvănean, începând din secolul al XI-lea şi până în secolul al XIII-lea, şi a modului în care aceasta reflectă balanţa dintre puterea laică şi cea religioasă, dintre autoritatea centrală şi centrele de putere periferice.

În continuare, Ioan-Cosmin Ignat abordează un interval de timp încă şi mai larg, în lucrarea sa, *Cimitire aparţinând saşilor din judeţul Sibiu*. Pornind de la cimitirele din perioada colonizării, cunoscute pe baze arheologice, autorul îşi desfăşoară demersul până la cimitirele din epoca modernă, oprindu-se cu precădere asupra relaţiei spaţiale dintre cimitir şi biserică.

Acelaşi autor semnează lucrarea care încheie volumul, *O analiză cu privire la hramul bisericilor săseşti din bazinul Hârtibaciului*, în care abordează o problematică care beneficiază, în Occident, de o bogată bibliografie, dar care a fost numai sporadic atinsă de istoriografia română. Limitându-se intenţionat la o arie restrânsă – bazinul Hârtibaciului –, autorul inventariază cele 28 de biserici săseşti existente în zonă, cu hramul şi data construcţiei, şi încercă să deceleze, pe baza acestor informaţii, modul lor de evoluţie istorică.

Datorită sferei largi a subiectelor, a modului de abordare multidisciplinar şi a informaţiilor inedite puse în circulaţie, acest volum aduce o contribuţie binevenită la studiul istoriei spaţiului cuprins în interiorul arcului carpatic. Utilizarea limbilor de circulaţie internaţională, chiar dacă limitată la două dintre lucrări, reprezintă, de asemenea, un punct pozitiv.

Sebastian Ovidiu Dobrotă,
doctorand, Institutul de Arheologie
„Vasile Pârvan”, Bucureşti;
e-mail: sebastian.dobrota@gmail.com.

Pontica L, 2017, 693 p. (ISSN 1013-4247)

Anuarul Muzeului de Istorie Națională şi Arheologie Constanța a împlinit vârsta a 50 de volume. A fost mereu aproape de instituția muzeală căreia îi aparține, ca și de manifestarea științifică anuală de început de octombrie cu care împărtășește numele și, adesea, conținutul. Tripleta dobrogeană muzeu – sesiune – revistă este de plăcută notorietate celor implicați în arheologia ținutului dintre Dunăre şi Marea Neagră, precum şi celor cu preocupări apropiate, legate de malul stâng al fluviului sau de lumea ponto-balcanică.

Totul a început în anul 1968, cu o publicație a Muzeului de arheologie Constanța, coordonată de către ctitorul instituției moderne, Vasile Canarache, publicație numită *Pontice* I, *Studii şi materiale de istorie, arheologie şi muzeografie*. În cele 510 pagini, volumul conținea, în două secțiuni (I. Muzeografie şi II. Studii şi cercetări arheologice), dosarul legat de istoria muzeului de arheologie şi contribuții științifice acoperind principalele epoci ilustrate pe teritoriul Dobrogei (preistorie, protoistorie, antichitate clasică greco-romană, evul mediu timpuriu, cu accente ceramice, epigrafice, numismatice). În plus, o foarte expresivă selecție de stampe și gravuri, din anii 1826–1882, ilustrând aspecte diverse din spațiul dobrogean, insolită atât pentru profilul conturat al publicației, cât şi pentru momentul apariției acesteia. Al doilea număr, din anul 1969 (441 de pagini), avându-l drept redactor responsabil pe Adrian Rădulescu, s-a numit la fel, probabil sub influența poemelor ovidiene şi a destinului autorului lor, care au constituit una dintre preocupările constante ale instituției muzeale şi manifestărilor ei cultural-științifice, reflectate în paginile revistei printr-o rubrică sugestiv intitulată. *Ovidiana* se va regăsi, de altfel, în paginile revistei, atât prin contribuții legate de opera poetului, de manifestările științifice dedicate acesteia, cât şi prin serialul bibliografiei studiilor respective în România.

Începând cu numărul III, din anul 1970 (398 de pagini), revista se va numi, cu o sonoritate marin-feminină, *Pontica*, şi va găzdui contribuții legate de arheologia, epigrafia, arta, numismatica, geografia istorică a ținutului dintre Dunăre şi mare, ajungând, în anul 2017, la volumul cu numărul L (693 de pagini), coordonat, în calitate de redactor-şef, de către Livia Buzoianu, susținută de numeroşi colegi şi colaboratori.

În tot acest răstimp, revista a evoluat frumos, rămânând fidelă formatului şi preocupărilor predilecte inițiale, îmbogățindu-și sumarul și îmbunătățindu-și condițiile grafice. Interesul pentru cercetarea arheologică reflectată în rubrici precum *Rapoarte de săpături*/*Rapoarte şi cercetări arheologice/Materiale şi cercetări arheologice*, *Studii*/*Studii şi note/Note şi discuții/Studii, note şi materiale arheologice/Studii şi comunicări* şi *Note* a permis acoperirea perioadelor evoluției societății umane, de la paleolitic şi neolitic la epoca otomană, trecând printr-o foarte bogat ilustrată antichitate, cu aspectele extrem de variate presupuse de evoluția civilizațiilor greacă și elenistică, romană, romano-bizantină şi bizantină. Studii de ceramologie, acoperind toate perioadele beneficiind de această categorie de material arheologic, probleme ale populațiilor, schimburi pe variate planuri, urbanism, artă, religie, studiul izvoarelor scrise, geografie istorică, epigrafie, gliptică, o foarte densă secțiune de numismatică, sigilografie, metrologie şi medalistică se regăsesc constant în paginile revistei. Analize pluridisciplinare, probleme ale protecției patrimoniului, elemente de conservare-restaurare completează, cu precădere după anii '90, paleta preocupărilor științifice vizând arheologia spațiului dintre Dunăre şi mare. Evaluări ale evoluțiilor instituției muzeale, cu multiplicarea sa în situri, aspecte ale muzeografiei dobrogene, dimensiunea de cronică a vieții științifice, prezentarea personalităților care au marcat studiul acestui spațiu esențialmente arheologic reprezintă tot atâtea fațete ale problematicii conținute în paginile revistei *Pontica*.

Un prețios instrument de lucru este indexul revistei *Pontica* pentru perioada 1968–2001[5], structurat pe secțiunile preistorie, epoca greco-romană, epoca medievală, epoca modernă, numismatică, diverse, prezent în paginile 447–

[5] Realizat de către un colectiv compus din Valentina Voinea, Cătălin Dobrinescu şi Constantin Băjenaru.

505 ale tomului XXXV–XXXVI, 2002–2003. Utile treceri în revistă ale realizărilor cercetării arheologice, istorice şi muzeologice în Dobrogea, datorate lui Adrian Rădulescu, directorul instituţiei muzeale constănţene şi redactorul responsabil al anuarului muzeului până în anul 2000, găsim în tomurile XVII, 1984, p. 7–14 şi XXX, 1997, p. 391–397.

Ocazional, cu precădere în anii ’80, revista a adăpostit contribuţii de istorie modernă şi contemporană, dar cu specific dobrogean, aspecte etnografice, precum şi, mai recent, articole vizând spaţii geografice mai largi (pontic ori balcanic) sau apropiate (nord-dunărean).

Bibliografia arheologică a Dobrogei (organizată cronologic şi tematic, arheologie preistorică, clasică, medievală, epigrafie greacă şi latină, numismatică, metrologie, sigilografie, gliptică, recenzii), publicată în *Pontice* I, 1968 pentru perioada 1948–1968 şi în *Pontica* VI, 1973, pentru perioada 1968–1971[6], va fi completată în timp cu lista publicaţiilor intrate în biblioteca muzeului[7], conţinând, implicit, şi o actualizată bibliografie, nu numai a Dobrogei, ci şi a regiunii pontice.

Concepută ca o revistă editată în limba română, *Pontica* include în paginile sale, tot mai frecvent, contribuţii în limbi de circulaţie internaţională, cu precădere engleză şi franceză, pentru o accesibilitate sporită în rândul comunităţii ştiinţifice.

Tomul cu numărul L conţine, în afara rubricii *Anniversaria*, legate, deopotrivă, de semicentenarul sesiunii şi revistei purtând acelaşi nume[8], secţiuni structurate în funcţie de conţinutul variat şi complex al contribuţiilor incluse: *Historica*, *Archaeologica*, *Epigraphica*, *Auxiliaria*, *Nomismata*, *Recenzii*, *Honorica verba* şi *In memoriam*, la care se adaugă lista publicaţiilor intrate în biblioteca muzeului, precum şi lista abrevierilor utilizate în volum. În paginile revistei se regăsesc 42 de autori, reuniţi în 37 de contribuţii, dintre care 13 redactate în limbile franceză (şase), engleză (şase) şi germană (una). Sumarul revistei acoperă, prin intermediul variatelor probleme abordate, nu numai spaţiul dobrogean, ci şi incursiuni în zonele pontică[9] şi balcanică[10], ca şi în cea nord-dunăreană[11], precum şi un larg spectru cronologic, de la neolitic la epoca modernă, cu locul privilegiat deţinut de perioada clasică.

Secţiunea *Historic*a include contribuţii acoperind epocile romană, romano-bizantină şi bizantină, vizând atât aspecte de istorie economică[12], cât şi cultuală[13] şi de organizare religioasă[14], precum şi probleme de geografie istorică[15].

Secţiunea *Archaeologica* acoperă o largă paletă cronologică, de la aşezări eneolitice[16] la obiecte mărunte medievale[17], incluzând, potrivit unei orientări deja subliniate, şi contribuţii vizând spaţiul extra-dobrogean. Epoca greacă este prezentă prin studii de ceramică[18], urbanism[19] şi

---

[6] Datorată efortului Zahariei Covacef.

[7] Întocmită de către Georgeta Haşotti şi, ulterior, de către Andreea Andrei.

[8] Cu contribuţii aparţinând Mariei Bărbulescu (p. 10–12) şi lui Alexandru Barnea (p. 13–14).

[9] Manfred Oppermann, *Der Kybelekult an der Westküste des Schwarzen Meeres (Westpontos) in vorrömischer Ze*it, p. 17–47; Pierre Dupont, Vasilica Lungu, *Mytilene,* Miscellanea culinaria: *unorthodox chytra, tagenon & brazier*, p. 181–192.

[10] Florin Curta, *Monede, castre şi schimburi comerciale în Peninsula Balcanică (sec. VI – începutul sec. VII)*, p. 45–70; Stela Doncheva, Ivajlo Bunzelov, *Signet Rings with mythical Creatures from Medieval Bulgaria*, p. 351–363.

[11] Cristian Eduard Ştefan, Agata Bulei, *Scurtă notă asupra unor aşezări de tip tell din vestul Munteniei*, p. 163–179; Neculai Bolohan, Dragoş-Lucian Gorgan, Mitică Ciorpac, Florica Măţău, *DNA Analysis of two Sarmatian funerary Contexts from Eastern Romania*, p. 489–500.

[12] Vezi *supra*, nota 10, poziţia 1.

[13] Vezi *supra*, nota 9, poziţia 1.

[14] Ionuţ Holubeanu, *Organizarea bisericească în Moesia Secunda în secolele V–VII p.Chr.*, p. 71–126 şi *Câteva consideraţii privind ordinea semnăturilor episcopilor din Moesia Secunda în* Encyclia *(457/8 p.Chr.)*, p. 127–135.

[15] Alexandru Madgearu, *Comentarii asupra unor informaţii din* Geografia *şi* Harta *lui al-Idrisi*, p. 137–159.

[16] Vezi *supra*, nota 11, poziţia 1.

[17] Vezi *supra*, nota 10, poziţia 2.

[18] Vezi *supra*, nota 9, poziţia 2.

[19] Mircea Angelescu, *Histria. Un système urbain orthogonal sur le « Plateau » ?*, p. 193–214.

vizând aspecte funerare și cultuale[20]. Epocile romană și romano-bizantină sunt ilustrate prin contribuții vizând atât cadrul larg al cercetării arheologice de teren[21], cât și aspecte particulare evidențiate de diverse categorii de piese ilustrând ocupații antice: ceramică[22], materiale de construcție[23], tipare[24]. Efortul de restituire a unei categorii speciale de artefacte, crucile relicvar, acoperă arheologia epocii bizantine[25].

Secțiunea *Epigraphica* conține contribuții reflectând un domeniu care se regăsește constant în paginile revistei *Pontica*, atât pentru lumea greacă (ștampile amforice[26], epigrafe[27]), cât și pentru cea romană (inscripții[28], mențiuni pe sigilii[29]), incluzând atât noutăți, cât și restituții și corectări/reinterpretări ale unor lecturi anterioare.

Secțiunea *Auxiliaria* cuprinde o paletă largă de contribuții: o anchetă pluridisciplinară privind investigații non-invazive ale unui sit antic aflat între Orgame și Istros[30], analize ADN aplicate lumii sarmatice[31], prezentarea unui proiect de cercetare vizând seria bibliografică dedicată litoralului nordic al Mării Negre în Antichitate (*Bibliographia classica orae septentrionalis Ponti Euxini*)[32], intervenții din categoria conservare-restaurare asupra artefactelor ceramice[33].

Secțiunea *Nomismata* ilustrează evidențe monetare specifice perioadei elenistice[34], ca și epocilor medievală și modernă[35].

Un grupaj de recenzii[36], vizând contribuții din domeniile arheologiei pontice și al statuariei, epigrafiei și onomasticii antice, completează volumul.

---

[20] Nicolaie Alexandru, Robert Constantin, Mihai Ionescu, *Despre o zonă privilegiată a necropolei callatiene*, p. 215–242.

[21] Constantin Nicolae, *Cercetări arheologice la cetatea Carsium (Hârșova, jud. Constanța). Sectorul „Incinte nord"*, p. 307–321.

[22] Emilian Ștefan Gamureac, *The Potsherds in archaeological Context: Pottery from Late Roman Fort of Ulmetum (4th–6th cent. AD). Report on the 2012 archaeological Campaign at the Northwest Gate (I)*, p. 243–263.

[23] Iulia Ioana Manea, *Tehnici și metode constructive ale pavimentului de teracotă în epoca romană târzie în zona Dunării de Jos*, p. 265–277.

[24] Bartolomiej Szymon Szmoniewski, *Un moule d'orfèvre de la période romano-byzantine découvert à la cité de Tropaeum Traiani (Adamclisi, dép. Constanța)*, p. 279–305.

[25] Gheorghe Mănucu-Adameșteanu, Mihaela Mănucu-Adameșteanu, *Cruci relicvar cu decor în relief descoperite la Păcuiul lui Soare (secolele X–XII)*, p. 323–349.

[26] Michel Debidour, Mihai Ionescu, *Deux notes sur les timbres thasiens de Callatis…*, p. 367–382.

[27] Constantin C. Petolescu, *Note sur ISM I 15*, p. 383–386; Alexandru Avram, *Notes epigraphiques (VI)*, p. 387–406.

[28] Alexandru Avram, *Notes epigraphiques (VI)*; Florin Topoleanu, Mihail Zahariade, *A Note on a fragmentary List of Names from Noviodunum*, p. 407–413; Maria Bărbulescu, Livia Buzoianu, *Inscripții fragmentare latine din colecția MINAC*, p. 415–431; Mihail Zahariade, *CIL III 14450 = IGLR 3 = ISM II 155. A Revision and Reassessment*, p. 433–451.

[29] Alexandru Avram, *Notes epigraphiques (VI)*.

[30] Alexandre Baralis, Vasilica Lungu, Pierre Dupont *et alii*, *L'établissement d'Acic Suat (commune de Baia, département de Tulcea). Méthodologie d'une enquête pluridisciplinaire*, p. 455–488.

[31] Vezi *supra*, nota 11, poziția 2.

[32] Victor Cojocaru, Lavinia Grumeza, *BCOSPE III. Ars, res sacrae & mythologica: unele considerații pe marginea unui nou proiect de cercetare*, p. 501–513.

[33] Valentina Luiza Ionescu, Octavian Mitroi, *Restaurarea unei amfore de masă de tip „pergamenian"*, p. 515–521.

[34] Gabriel Talmațchi, *Despre comunitățile greco-autohtone din zona centrală și sud-vestică a Dobrogei în perioada elenistică. Evidențele arheologice și monetare*, p. 525–562; Silviu I. Purece, Claudiu Munteanu, *Două fragmente de tezaure cu drahme de Apollonia și Dyrrachium din colecția Muzeului Național Brukenthal*, p. 563–572.

[35] Gabriel Custurea, Ana Maria Velter, *Monede medievale și moderne descoperite în Dobrogea (1223–1872)*, p. 573–631.

[36] Semnate de către Victor Cojocaru, Maria Bărbulescu și Livia Buzoianu, p. 635–652.

Și pentru că nu trebuie uitați niciodată oamenii din spatele cercetărilor, revista *Pontica* își omagiază contemporanii (arheologul Ghiorghe Papuc)[37] și îi evocă pe cei care au părăsit lumea aceasta, dar și-au lăsat amprenta asupra domeniilor în care s-au manifestat (arheologul Elena Bârlădeanu și turcologul Mihai Maxim)[38].

Simpla trecere în revistă a contribuțiilor incluse în volumul L al revistei *Pontica* reflectă o îmbinare a tradiției de cercetare cu deschiderea spre noi abordări, o combinație fericită dintre domeniile prezente în mod tradițional în paginile seriei anuarului muzeului constănțean și lărgirea preocupărilor atât în plan spațial, cât și al colaborărilor pluridisciplinare, multiinstituționale și internaționale.

Pontica, anuarul Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, a ajuns la al 50-lea număr. Să-i urăm multe tomuri de acum încolo!

***

P.S. La mijlocul lunii ianuarie a anului 2009, cu ocazia lansării celui de-al XLI-lea tom al revistei *Pontica*, am avut plăcerea și onoarea de a fi invitată spre a spune câteva cuvinte. M-am lăsat purtată de sentimente, ceea ce, referitor la o publicație științifică, nu este tocmai recomandabil, și am așternut pe hârtie câteva gânduri, parafrazând titlul celebru al unei culegeri de texte datorate lui Mircea Cărtărescu. La aproape 10 ani de la acea împrejurare, cred că vorbele rostite atunci își păstrează valabilitatea. Așadar...

De ce iubim revista *Pontica*?

Într-o ordine mai degrabă a sufletului decât a minţii, am spune, întâi de toate, pentru numele ei, evocator de întinderi de ape, de deschidere, de zbucium interior, aşa cum ar trebui să fie şi creaţia, inclusiv cea din domeniul ştiinţific.

Apoi, pentru că vedem în ea un semn de normalitate. Apare constant, din anul 1968, cu periodicitatea dorită şi absolut necesară, în acelaşi format, semn de continuitate în ale trudei redacţionale şi de confort intelectual mereu regăsit pentru cititori.

Un alt motiv de iubire ar fi acela că, indiferent dacă suntem studenţi sau cercetători cu vechi state de serviciu, găsim oricând ceva interesant în fiecare volum, de la note scurte la studii consistente, de la materiale arheologice la teorii, de la preistorie până la Evul Mediu, cu fascinante incursiuni în Antichitate, de la arheologie, epigrafie, numismatică, sfragistică la istorie.

În fine, iubim *Pontica* pentru că ne dorim, când suntem foarte tineri să ajungem să publicăm ceva, oricât de mic, în paginile ei, şi pentru că, după ce am făcut-o, dorim să revenim cu alte şi alte contribuţii.

Iubim *Pontica* pentru că este ca o carte de vizită a devenirii arheologiei dobrogene, pentru că regăsim în paginile ei marile situri ale acestei regiuni, precum şi micile probleme presărate aproape pe întregul ei spaţiu.

Iubim *Pontica* şi pentru că, într-o zi, pe care o sperăm cât mai apropiată – sau poate a şi venit? – ar putea deveni în mai mare măsură o punte de legătură sub aspect publicistic între zonele dunărene şi maritime, într-un sens mai larg decât cel al graniţelor româneşti.

Iubim *Pontica*… pentru fiecare volum apărut…

La mulţi ani!

Oana Damian, un arheolog dobrogean...,
Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”,
Bucureşti;
e-mail: oana damian63@gmail.com.

[37] Secțiunea *Honorifica verba*, semnată de către Constantin Chera.

[38] Secțiunea *In memoriam*, contribuțiile lui Mihai Ionescu și Gabriel Custurea.